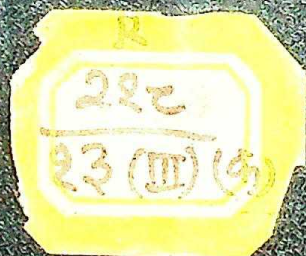

TAITTIRIYA
BRAHMANA

1911 Pt 1

G. K. V.
BANDHANA

Stock Verification-2024

42726

Anis Bro. Binding House
Karachi Mohan, L.L.L. Road
JAWALAPUR

Stock Verification-2024

Stock Verification-2024

Government Oriental Library Series

Bibliotheca Sanskrita No. 38.

तैत्तिरीय ब्राह्मणम्

स्करमिश्र विरचित भाष्यसहितम्

तृतीयाष्टके प्रथमभागः

(१-७ प्रश्नः)

CHECKED 1973

Initial

THE

TTIRIYA BRAHMANA

WITH THE

ENTARY OF BHATTABHASKARAMISRA

Ashtaka III. Part I

R218/13(II)(Kh)

42726

EDITED BY

. MAHADEVA SASTRI, B.A., M.R.A.S.

Curator, Government Oriental Library, Mysore

AND

L. SRINIVASACHARYA,

Pandit, Government Oriental Library, Mysore

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF MYSORE

MYSORE:

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

1911

तृतीयाष्टक प्रथमभाग विषयसूचिका.

प्रथमः प्रपाठकः नक्षत्रेष्टीनां याज्याऽनुवाक्याब्राह्मणानि.—

१	अनुवाके	देवनक्षत्राणां	याज्यानुवाक्याः
२	„	यमनक्षत्राणां	„
३	„	चान्द्रमसादीनां सप्तानामिष्टीनां	„
४	„	देव नक्षत्रेष्टिब्राह्मणम्.	
५	„	यमनक्षत्रेष्टिब्राह्मणम्.	
६	„	चान्द्रमसादीष्टिब्राह्मणम्.	

द्वितीयः प्रपाठकः दर्शपूर्णमासेष्टिब्राह्मणम्.—

१	अनुवाके	वत्सापाकरणम्.
२	„	वहिराहरणम्.
३	„	दोहनम्.
४	„	हविर्निर्वापः.
५	„	ब्राह्मवधातः.
६	„	तण्डुलपेषणम्.
७	„	कपालोपधानम्.
८	„	पुरोडाशनिष्पादनम्.
९	„	वेदिकरणम्.
१०	„	इध्मावर्हिस्त्रादनम्.

तृतीयश्च प्रपाठकः दर्शपूर्णमासेष्टिब्राह्मणम्.—

१	अनुवाके	सुक्संमार्गः.

- २ अनुवाके सम्मार्जनानामग्नौ प्रहरणम्.
 ३ „ पत्नीसंनहनम्.
 ४ „ आज्योत्पवनम्.
 ५ „ आज्यग्रहणम्.
 ६ „ सुक्सादनम्.
 ७ „ आधारः.
 ८ „ इडाभक्षणम्.
 ९ „ प्रस्तरप्रहारादिकम्.
 १० „ पत्नीयोक्त्रिमोकः.
 ११ „ उपवेशोपगूहनम्.

चतुर्थः प्रपाठकः पुरुषमेधः.—

पञ्चमः प्रपाठक इष्टिहोत्रम्.—

- १ अनुवाके होतुर्जपः पुरस्तात्सामिधेनीनाम्.
 २ „ सामिधेनीरन्वाह.
 ३ „ प्रवरमुक्त्वा निविदोऽनूच्य देवता आवाहयति.
 ४ „ सुचावादापयति.
 ५ „ प्रयाजाः.
 ६ „ आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये.
 ७ „ हविषां याज्यानुवाक्याः.
 ८ „ इडोपाह्वानम्.
 ९ „ अनूयाजाः.
 १० „ सूक्तवाकः.
 ११ „ शंयुवाकः.

१२ अनुवाके पत्नीसंयाजानां याज्यानुवाक्याः.

१३ „ पत्नीसंयाजे सोमाह्वानम्.

षष्ठः प्रपाठकः पशुहौतम्.—

१ अनुवाके यूपसंस्काराः.

२ „ प्रयाजविषया मैत्रावरुणैषाः.

३ „ आप्रिय. प्रयाजानां याज्याः.

४ „ पर्याग्निकरणीया ऋचः.

५ „ मैत्रावरुणैषाः.

६ „ होतुरग्निगुप्रैषाः.

७ „ स्तोत्रविषयं मैत्रावरुणानुवचनम्.

८ „ वपा पुरोडाशस्विष्टकृतां पुरोनुवाक्याः प्रैषाश्च.

९ „ तेषामेव याज्याः.

१० „ मनोतासूक्तम्.

११ „ हविर्वनस्पतिस्विष्टकृतां पुरोनुवाक्याः प्रैषाश्च.

१२ „ तेषामेव याज्याः.

१३ „ अनूयाजप्रैषाः.

१४ „ अनूयाजयाज्याः.

१५ „ सूक्तवाकप्रैषाः.

**सप्तमः प्रपाठकः अच्छिद्रं काण्डं प्रायश्चित्तेन मन्त्रैश्च यज्ञच्छिद्र-
पूरणादच्छिद्रमुच्यते.—**

१ अनुवाके दर्शपूर्णमासेष्टिविषयाणि कानि चित्प्रायश्चित्तानि.

२ „ अग्निहोत्रसांनान्यसाधारणानि प्रायश्चित्तानि.

३ „ मुख्याग्रथसंभवेऽनुकल्पाः होमाधाराः.

४-६ „ ऐष्टिकयाजमानमन्त्राः.

७ अनुवाके सोमाङ्गभूतेषु मन्त्रेषु दीक्षामारभ्याग्निप्रोमचिपशुपर्यन्ते
प्रयोगे शेषभूता मन्त्राः.

८ " पशुविषया अच्छिद्रमन्त्राः.

९ " उपांश्विमिषवा मन्त्राः.

१० " सौमिकप्रायश्चित्तमन्त्राः.

११ " दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्राः.

१२ " अग्निष्टोमादौ यजमानजप्या मन्त्रविशेषाः.

१३ " अवधृथे कर्मणि ऋजीपप्रोक्षणमन्त्राः.

१४ " अवधृथे कर्मणि सेचनादिमन्त्राः.

चतुर्थः प्र

पञ्चमः प्र

Stack Verification-2024

श्रीः

तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकम्

अथ प्रथम प्रपाठक प्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्तं
देवमिन्द्रियम् । इदमासां विचक्षणम् । हविरास-
जुहोतन । 'यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः । य-

¹ 'अग्निर्वा अकामयत' * इत्यत्राग्रातानां नक्षत्रेष्टीनां क्रमेण या-
ज्यानुवाक्ये द्वे द्वे अग्निर्नः पात्वित्याद्याः ॥ प्रथमा अनुष्टुभः ।
अन्त्याः त्रिष्टुभः । वैश्वदेवं काण्डं समस्तोऽयं प्रश्नः । तत्र कृ-
त्तिकानाम्—अग्निः देवता नः अस्मान् पातु रक्षतु कृत्तिकाश्च न-
क्षत्तं पातु । देवं देवनशलिं इन्द्रियं इन्द्रियवत् इन्द्रेण वा दृष्टम् ॥
आसां कृत्तिकानां अग्रेश्च आसन् आस्ये । 'पदन्' इत्यादिना
आसन्भावः । इदं विचक्षणं विविधप्रकाशसाधनं हविः जुहोतन
जुहुत । तप्तनादिना तनवादेशः ॥

² यस्य भान्तीति ॥ रश्मयः ज्वालाः केतवः धूमाः द्युतयो
वा भान्तीत्येव । यस्य च स्वरूपाणि सर्वप्रकाराणि इमानि

* ब्रा. ३-१-४.

स्येमा विश्वा भुवनानि सर्वा । स कृत्तिकाभिरभि
संवसानः । अग्निर्नो देवस्सुविते दधातु । ^३प्रजापते
रोहिणी वेतु पत्नी । विश्वरूपा बृहती चित्रभानुः ॥१॥
सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु । यथा जीवेम शरद-
स्सवीराः । ^४रोहिणी देव्युदगात्पुरस्तात् । विश्वा

विश्वानि भुवनानि भूतजातानि, सः अग्निः देवः कृत्तिकाभिः आ-
भिमुख्येन संवसानः सहवसन् । संवसतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । मुक्च
पाक्षिकमुक्चम् । अदुपदेशाञ्छसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वा—
कृत्तिकाभिः आत्मानं अभिसंछादयन् ताभिः परिवृतत्वात् । अनु-
दात्तेत्वात् लसर्वधातुकानुदात्तत्वम् । नः अस्मान् सुविते सुष्ठु
इते प्राप्ते फले दधातु स्थापयतु । 'सूपमानात्कः' इत्यन्तोदा-
त्तत्वम् । छान्दसो वकारोपजनः, तन्वादित्वाद्वा, अनुपसर्गसूतेर्वा
निष्ठायां छान्दसः इडागमः ॥

^३रोहिण्याः—प्रजापतेरिति ॥ प्रजापतेः स्वभूता रोहिणी
नक्षत्रं पत्नी पालयित्री यज्ञस्य विश्वरूपा विश्वरूपैः उत्पाद्यैः
तद्वती बृहती परिवृढा चित्रभानुः चायनीयदीप्तिः सा इदं
हविः वेतु भुङ्क्ताम् । नः अस्मान् यज्ञस्य सुविते सुगमे फले
दधातु, यथा वयं जीवेम शरदः बहून् संवत्सरान् सवीराः
पुत्रपौत्रसहिताः ॥

^४रोहिणी देवी द्योतमाना पुरस्तात् प्राच्यां उदगात् उ-
देति । छान्दसो लुङ् । किं कुर्वती? विश्वानि रूपाणि रू-

रूपाणि प्रतिमोदमाना । प्रजापतिः हविषा वर्धय-
न्ती । प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम् । 'सोमो राजा
मृगशीर्षेण आगन् । शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम ।
आप्यायमानो बहुधा जनेषु । रेतः प्रजां यजमाने
दधातु ॥ २ ॥ 'यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । प्रियः
राजन्प्रियतमं प्रियाणाम् । तस्मै ते सोम हविषा वि-

पवतो भावान् प्रतिमोदमाना प्रत्येकं वा मोदयित्री प्रजापतिं
आत्मानं च हविषा वर्धयन्ती प्रिया प्रीणयित्री अस्माकं यज्ञं
उपयातु ॥

मृगशीर्षस्य—सोमो राजेति ॥ आगन् आगच्छतु । छा
न्दसो लुङ्, 'मन्ते वस' इति च्लेर्लुक् । ईषा अक्षादित्वात्पूर्वेण संहि-
ताभावः । अस्य सोमस्य इदं शिवं कल्याणतरं नक्षत्रं प्रियं
धाम स्थानं, तस्मात् तेन सह आगच्छत्विति ब्रूमः । जनेषु
जनननिमित्तं जनेषु वा यजमानेषु हविषा बहुधा आप्यायमानः
वर्धयन् रेतः बीजं उदकं वा प्रजां च पुत्रादि यजमाने दधातु ॥

यत्त इति ॥ हे राजन्! सोम! ते नक्षत्रं मृगशीर्षं ना-
मास्ति । प्रियं प्रीणयितुं प्रियाणामपि मध्ये प्रियतमं, तस्मै
नक्षत्राय ते तुभ्यं च हविषा विधेम परिचरेम । नः अस्माकं
द्विपदे चतुष्पदे च शं सुखहेतुः एधि भव । सामर्थ्यात्तेन
सहेति गम्यते ॥

धेम । शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । ^७आर्द्रया रुद्रः
 प्रथमान एति । श्रेष्ठो देवानां पतिरग्नियानाम् ।
 नक्षत्तूमस्य हविषा विधेम । मा नः प्रजाः रीरिष-
 न्मोत वीरान् । ^८हेती रुद्रस्य परिणो वृणक्तु । आर्द्रा
 नक्षत्तं जुषताः हविर्नः ॥ ३ ॥ प्रमुञ्चमानौ दुरिता-
 नि विश्वा । अपाघशंसं नुदतामरातिम् । ^९पुनर्नो
 देव्यदिति स्पृणोतु । पुनर्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् । पु-
 नर्नो देवा अभियन्तु सर्वे । पुनः पुनर्वो हविषा यजा-

^७आर्द्रयाः—आर्द्रयेति ॥ आर्द्रया नक्षत्रेण प्रथमानः वि-
 स्तीर्यमाणतेजा एति नः यज्ञं प्राप्नोति । अग्नियानां गवां
 पतिः तस्यास्य नक्षत्रं आर्द्रा विधेम परिचरेम । नः प्रजां
 पुत्रपौत्रादिकं मा रीरिषत् मा हिंसीः । उत अपि च वी-
 रान् पुत्रान् आश्रितोपाश्रितान् पुरुषान् ॥

^८हेती रुद्रस्येति ॥ रुद्रायुधं नः परितो वृणक्तु वर्जयतु ।
 नः हविर्जुषतां सेवताम् । अथ तौ रुद्र आर्द्रा च उभौ वि-
 श्वानि दुरितानि प्रमुञ्चमानौ । अघशंसं पापरुचिम् । यद्वा—
 मम पापशंसिनमरातिं अपनुदतां विशेषेण नाशयताम् ॥

^९पुनर्वसोः—पुनर्न इति ॥ अदितिः देवी नः पुनः पुनः
 स्पृणोतु प्रीणयतु । स्पृ प्रीतौ, पुनर्वसू च नक्षत्रं नः यज्ञं

मः।¹⁰ एवा न देव्यदि॑तिरनु॒र्वा । विश्व॑स्य भ॒र्त्री जग॑तः
प्रति॑ष्ठा । पुन॑र्वसू ह॒विषा॑ वर्धय॑न्ती । प्रि॒यं दे॒वाना॑म-
प्ये॒तु पा॑थः ॥ ४ ॥ ¹¹ वृह॑स्पतिः प्रथ॒मं जा॑यमानः ।
ति॒ष्यं नक्ष॑त्त॒मभि॑ संव॑भूव । श्रेष्ठो॑ दे॒वानां॑ पृ॒तना॑सु
जि॒ष्णुः । दि॒शोऽनु॑ सर्वा॒ अभ॑यं नो अस्तु । ¹² ति॒ष्यः

पुनःपुनः एतां आगच्छताम् । देवाः सर्वे च अभियन्तु आ-
भिमुख्येनागच्छन्तु । गतमन्यत् ॥

¹⁰ एवा नेति ॥ नकारः समुच्चये । एवा सांप्रतिकः एवं
च, अयनशीला वा अदितिः देवी पृथिवी देवमाता वा शै-
लकन्या वा । ‘अदितिः शैलकन्यायां पृथिव्यां देवमातरि’ इ-
त्यभिधानम् । अत्र अदितिशब्दो रुद्राणीवचनः । पूर्व॑नक्षत्रं
रौद्रं, तयोरुभयोस्साहचर्यात् । अन॒र्वा अपा॑पा अप्रच्युतिर्वा ।
यद्वा—सप्तम्या आकारः । एवा अयेन अन॒र्वा अव॑द्यरहिता
विश्वस्य भ॒र्त्री धार॑यित्री पुन॑र्वसू नक्षत्रं आत्मानं च ह॒विषा॑
वर्धय॑न्ती पा॑थः अन्नरूपं हविः अप्येतु प्राप्नोतु । ‘पाथसी
सलिलोदनौ’ इत्यभिधानम् ॥

¹¹ तिष्यस्य—वृहस्पतिरिति ॥ जायमानः तिष्यं नक्षत्रं प्र-
थमं प्रधानमभिलक्ष्य सम्बभूव । लक्षणहेत्वोः कर्मप्रवचनीय-
त्वात् द्वितीया । पृ॒तना॑सु सङ्गोमेषु । दि॒शोऽनु॑ सर्वासु दिक्षु
अभयेहेतुरस्तु । हेतौ कर्मप्रवचनम् ॥

¹² तिष्यो वृहस्पतिश्च नः पुरस्तात् आदौ शरीरे मध्यतो

पुरस्तादुत मध्यतो नः । बृहस्पतिर्नः परिपातु प-
श्चात् । बाधेतां द्वेषो अभयं कृणुताम् । सुवीर्यस्य
पतयस्याम । ¹³इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टम् । आ-
श्रेषा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥ ये अन्तरिक्षं पृ-
थिवीं क्षियन्ति । ते नस्सर्पासो हवमागमिष्ठाः । ¹⁴ये
रोचने सूर्यस्यापि सर्पाः । ये दिवं देवीमनु संचर-
न्ति । येषामाश्रेषा अनुयन्ति कामम् । तेभ्यस्सर्पे-

यौवने च पश्चादन्ते वार्धके च सर्वतः पालयतु । द्वेषः द्वेषम् ।
कर्मण्यसुन् । यद्वा—द्वेष्टन् । विजन्तात् शस् । बाधेतां नाशय-
ताम् । नः अभयं च कृणुतां कुरुताम् । सुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य ॥

¹³आश्लेषाणाम्—इदं सर्पेभ्य इति ॥ जुष्टं प्रियं अस्तु ।
आश्रेषा नक्षत्रं येषां चेतः अनुयन्ति, क्षियन्ति अधिवसन्ति ।
ते सर्पासः हवं यज्ञं आगमिष्ठाः अतिशयेन आगन्तारो भ-
वन्तु । आगन्तृशब्दात्तृन्तात् 'तुश्छन्दसि' इतीष्टन्प्रत्यये 'तुरि-
ष्ठमेयस्सु' इति टिलोपः ॥

¹⁴ये रोचन इति ॥ ये सर्पाः सूर्यस्यापि रोचने मण्डले
नियुक्ताः वसन्ति । ये च दिवं देवीं द्योतनवतीं अनुसंचरन्ति
अनुव्याप्य संचरन्ति । येषां च कामं इच्छां आश्रेषा अनु-
यन्ति अनुसरन्ति । तेभ्यस्सर्पेभ्यः साश्रेषेभ्यः इदं मधुमत्
मधुररसवत् हविः जुहोमि ॥

भ्यो मधुमज्जुहोमि । ¹⁵उपहूताः पितरो ये मघासु ।
 मनोजवसस्सुकृतस्सुकृत्याः । ते नो नक्षत्ते हवमा-
 गमिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्ताम् ॥ ६ ॥ ¹⁶ये
 अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धाः । येऽमुं लोकं पितरः क्षिय-
 न्ति । यांश्च विद्म यांश्च उ च न प्रविद्म । मघासु य-
 ज्ञं सुकृतं जुषन्ताम् । ¹⁷गवां पतिः फल्गुनीनामसि

¹⁵मखानां—उपहूता इति ॥ ये पितरः मघासु उपहूताः
 देवतात्वेन अनुज्ञाताः मनोजवसः मनसा तुल्यवेगाः सुकृतः
 सुष्ठुकर्तारः सुकृत्याः शोभनकर्तव्याः । ते नः हवं आगमिष्ठाः
 अतिशयेनागन्तारो भवन्तु । किमर्थम्? नक्षत्ते मघानक्षत्रनिमित्तं
 आत्मार्थं च । निमित्तात्सप्तमी । पितरः समवाः स्वधाभिः
 अन्नैः हविर्भिः प्रयतं शुद्धं संस्कृतं यज्ञं जुषन्तां सेवन्ताम् ॥

¹⁶ये अग्निदग्धा इति ॥ अग्निनैव दाह इति सामर्थ्याद्भ्रम्यते
 ये संस्कृतेनाग्निना दग्धाः पितरः ये चानग्निदग्धाः मिथ्या-
 ग्निदग्धाः ये च पितरः अमुं लोकं, इमं लोकमित्युपलक्षणम् ।
 क्षियन्ति अधिवसन्ति । यांश्च वयं विद्म जानीमः, यानपि च
 न प्रविद्म प्रकर्षेण न जानीमः ते सर्वे पितरः मघासु मघानि-
 मित्तं अस्माकं सुकृतं यज्ञं जुषन्तां सेवन्ताम् ॥

¹⁷फल्गुन्योः—गवां पतिरिति ॥ गवां गोमतीनां¹ फल्गु-

¹ ग. गोजातीनाम्.

त्वम् । तदर्यमन्वरुण मित्र चारु । तं त्वा वयश्
 सनितारं सनीनाम् । जीवा जीवन्तमुप संविशे-
 म । ¹⁸येनेमा विश्वा भुवनानि संजिता । यस्य
 देवा अनु संयन्ति चेतः ॥ ७ ॥ अर्यमा राजाऽज-
 रस्तुविष्मान् । फल्गुनीनामृषभो रोरवीति । ¹⁹श्रे-

नीनां फल्गुन्योश्च नक्षत्रस्य पतिः स्वामी त्वमसि । यद्वा—
 फल्गुन्योः देवताभूतः गवां उदकानां गवामेव वा पतिः पाल-
 यिता असि । ‘फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे’ इति बहुवचनम् ।
 यस्मादेवं तस्मात् हे अर्यमन् ! वरुण ! वारक ! दुरितानां, हे मित्र !
 प्रमितेरपि त्रायक ! तं तादृशं त्वां सनितारं संविभक्तारं सनीनां
 धनानां जीवन्तं नित्यजीविनं वयं जीवाः सम्यक् जीवन्तः चारु
 शोभनं उपसंविशेम उपसंप्राप्नुयाम ॥

¹⁸येनेमा इति ॥ इमानि विश्वानि भुवनानि येन संजिता
 सम्यक् जितानि संहैव वा जितानि । देवा अपि यस्य चेतः
 चित्तं अनुसंयन्ति संगच्छन्ति । सोऽर्यमा राजा दीप्तिमान् अ-
 जरः जरामरणरहितः¹ तुविष्मान् वृद्धिमान् । फल्गुनीनां गो-
 स्थानीयानां ऋषभः सेक्ता रोरवीति भृशं शब्दायते ख्यापयत्या-
 त्मानमित्यर्थः ॥

¹⁹उत्तरफल्गुन्योः—श्रेष्ठ इति ॥ देवानां मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्य-
 तमोसि हे भगवः ! ऐश्वर्यादिमन् ! ‘मतुवसो रुः’ इति रुत्वम् ।

¹ग. अविनाशः.

ष्ठो देवानां भगवो भगासि । तत्त्वा विदुः फल्गु-
नीस्तस्य वित्तात् । अस्मभ्यं क्षत्तमजरं सुवी-
र्यम् । गोमदश्ववदुपसंनुदेह । ²⁰ भगो ह दाता भग
इत्प्रदाता । भगो देवीः फल्गुनीराविवेश । भगस्ये-
त्तं प्रसवं गमेम । यत्र देवैस्सधमादं मदेम ॥ ८ ॥
²¹ आयातु देवस्सवितोपयातु । हिरण्ययेन सुवृत्ता

हे भग! तत् तं, द्वितीया लुप्यते । तादृशं त्वां उत्तराः
फल्गुन्यः विदुः जानन्ति । यद्वा—तत् तस्मात् त्वां फल्गु-
न्यः लभन्ते सेवन्ते । त्वमपि तस्य महिमानं वित्तात् जा-
नीथाः । कर्मणि पृष्ठी । ततः तादृशं आत्मनो माहात्म्यं वि-
द्वान् तादृशीभिः फल्गुनीभिः सह त्वं अस्मभ्यं क्षत्तं बलं अ-
जरं अनुपक्षयं सुवीर्यं शोभनवीरकर्मयुक्तं गोमत् बहुगु अश्व-
वत् प्रशस्ताश्वं इह कर्मणि उपसंनुद अस्माकं समीपे प्रेरय ।
तिङन्तस्य उदात्तत्वाभावात् गत्योर्निघ्राताभावः ॥

²⁰ भगो हेति ॥ भगो दाता भग एव प्रदाता प्रकर्षेण
दाता भग एव देवीः देवनस्वभावाः फल्गुनीः उत्तराः आविवेश
अनुप्रविश्य तिष्ठति । तस्मात् भगस्येत् । इदित्यव्ययम् । भगस्यैव तं
प्रसवं अनुज्ञां गमेम गम्यास्म । 'लिङ्चाशिष्यङ्' । कम् ?
यत्र प्रसवे सति देवैः सधमादं सहमादं मदेम माद्येम तं
प्रसवं गमेमहि ॥

²¹ हस्तस्य—आयात्त्विति ॥ देवस्सविता आयातु आग-

रथेन । वहन् हस्तं सुभगं विद्वानापसम् । प्रय-
च्छन्तं पपुरिं पुण्यमच्छ । ²²हस्तः प्रयच्छत्वमृतं
वसीयः । दक्षिणेन प्रतिगृभ्णीम एनत् । दातारं-
मद्य सविता विदेय । यो नो हस्ताय प्रसुवाति य-

च्छतु अस्मान् प्रति उपयातु च उपगच्छतु चास्मत्पार्श्वम् । हिर-
ण्ययेन हिरण्यविकारेण सुवृता सुवृत्तिकेन । त्रिचक्रादित्वादुत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । ईदृशेन रथेनायातु । हस्तं नक्षत्रं सुभगं
शोभनधनं विद्वानापसं विद्वानं विदितं विख्यातं अपसं कर्म
यस्य तादृशम् । विदेर्लुटि धातोर्मुमागमः । प्रयच्छन्तं अभिम-
तानि ददतं पपुरिं पूरयितारं कामानाम् । 'आदृगमहन' इति
किन् प्रत्ययः । पुण्यं पावनं लोकस्य ईदृशं हस्तं रथेन
आत्मीयेन वहन् अच्छ अस्मदाभिमुख्येन आयातु ॥

²²हस्तः प्रयच्छत्विति ॥ हस्तः नक्षत्रं प्रयच्छतु ददातु
अमृतं अमरणहेतुं धनं वसीयः प्रशस्ततरम् । एनत् धनं
दक्षिणेन हस्तेन वयं पूजितं¹ प्रति गृभ्णीमः । एनत् इत्य-
न्वादेशो धनवाची । 'हग्रहोर्भः' इति भत्वम् । अद्य अ-
स्मिन्नहनि तमपि दातारं विदेय जानीयां लभेय वा । लिङ्या-
शिष्यङ् । तस्य दातृत्वमद्योपलप्सीय । यः सविता हस्ताय नक्ष-
त्राय नः यज्ञं प्रसुवाति अनुजानाति । लेङ्याडागमः ॥

¹क. पूजार्थं.

ज्ञम् । ²³त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्राम् । सुभससं
युवतिः रोचमानाम् ॥ १ ॥ निवेशयन्नमृतान्म-
र्त्यांश्च । रूपाणि पिशन्भुवनानि विश्वा । ²⁴त-
न्नस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टाम् । तन्नक्षत्रं भूरिदा
अस्तु मह्यम् । तन्नः प्रजां वीरवतीः सनोतु । गो-

²³चित्रायाः—त्वष्टेति ॥ त्वष्टा चित्रां नक्षत्रं अभ्येति आ-
भिमुख्येन गच्छति । तथा एकीभवति । सुभससं शोभनदीप्तिं
'भस भर्त्सनदीप्त्योः' अमुनि अनुस्वारोपजनः छान्दसः । यद्वा—
सुभसत् शोभनजनना । छान्दसो विकारः । पर्यायान्तरं वा
भसदः । युवतिं मिश्रिणीं रोचमानां दीप्यमानां त्वष्ट्रे वा रो-
चमानाम् । किं कुर्वन्नभ्येति? अमृतान् देवान् मर्त्यान् मनुजान् ।
चकारस्सर्वसमुच्चये । निवेशयन् यथास्वरूपं स्थापयन् । किञ्च—
रूपाणि रूपवन्ति रूपणीयानि वा विश्वानि भुवनानि भूतानि
पिशन् अवयववन्ति रूपयन् । पिश अवयवे, व्यत्ययेन श्रम् ॥

²⁴तन्न इति ॥ त्वष्टा चित्रा च नः अभिमतं विचष्टां
व्यक्तं वदतु, उत्पादयत्विति यावत् । किं च—तत् चित्राख्यं
नक्षत्रं मह्यं भूरिदा बहुनो धनस्य दातु अस्तु । लिङ्गव्यत्ययः,
चित्राभिप्रायं वा स्त्रीत्वम् । तत् देवता नक्षत्रं च तद्व्ययं नः
वीरवतीं विक्रान्तपुरुषवतीं प्रजां सन्ततिं सनोतु ददातु । षण्णु
दाने । गोभिरश्वैश्च नः यज्ञं समनक्तु समृद्धं करोतु ॥

भिर्नो अश्वैस्समनक्तु यज्ञम् । ²⁵वायुर्नक्षत्रमभ्येति
 निष्ट्याम् । तिग्मशृङ्गे वृषभो रोरुवाणः । समी-
 रयन्भुवना मातरिश्वा । अप द्वेषांसि नुदतामरा-
 तीः ॥ १० ॥ ²⁶तन्नो वायुस्तदु निष्ट्या शृणोतु ।
 तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् । तन्नो देवासो अनु-
 जानन्तु कामम् । यथा तरेम दुरितानि विश्वा ।
²⁷दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः । तदिन्द्राग्नी कृणु-

²⁵स्वातेः—वायुरिति ॥ निष्ट्या स्वातीनक्षत्रं वायुः अभ्येति
 अभिगच्छति । तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णतेजाः वृषभः वर्षिता रोरुवा-
 णः शब्दायमानः । यङ्लुगन्ताद्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । भुवनानि
 भूतजातानि समीरयन् समन्तात् प्रेरयन् मातरिश्वा विश्वं
 मातीति विश्वमातर्याकाशे श्वयति वर्धते¹ नः द्वेषांसि द्वेष्याणि
 अरातीः अदातृश्च । लिङ्गव्यत्ययः । अपनुदतां नाशयतु ॥

²⁶तन्न इति ॥ तत् नः अस्मदभिमतं वायुः शृणोतु यथा-
 प्रार्थनं ददात्विति यावत् । निष्ट्या स्वाती च तच्छृणोतु ।
 तत् नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यं तं अस्माकं कामं इष्टं देवा
 अनुजानन्तु । कः पुनस्स इत्याह—यथा वयं दुरितानि वि-
 श्वानि तरेम, तथाऽनुजानन्तु ॥

²⁷विशाखयोः—दूरमिति ॥ अस्मत् अस्मत्तः भीताश्शत्रवो

¹ क. वर्धमानः,

तां तद्विशाखे । तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् । प-
श्चात्पुरस्तादभयं नो अस्तु । ²⁸नक्षत्राणामधिपत्नी
विशाखे । श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥
विषूचश्शत्रून्पवाधमानौ । अप क्षुधं नुदतामरा-
तिम् । ²⁹पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात् । उन्मध्य-
तः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा अर्थि संवस-
न्तः । उत्तमे नाकं इह मादयन्ताम् । ³⁰पृथ्वी सु-

दूरं यन्तु पलायन्ताम् । तदभिमतं इन्द्राग्नी कृणुतां कुरुतां,
विशाखे च नक्षत्रं तत्कृणुतामित्येव, तत्तत्साधनमस्माकं यज्ञं
देवाः अनुमदन्तु अनुमोदतां फलनिष्पत्तिमनुजानन्तु । ततश्चा-
स्माकं पश्चात्पुरस्ताच्च सर्वास्ववस्थामु अस्माकमभयमस्तु ॥

²⁸नक्षत्राणामिति ॥ नक्षत्राणां मध्ये अधिपत्नी अधिकं
पालयिष्यौ विशाखे नक्षत्रं, तदेवते इन्द्राग्नी श्रेष्ठौ प्रशस्य-
तमौ भुवनस्य भूतजातस्य गोपौ गोपयितारौ अतोऽस्माकं वि-
षूचः विष्वग्गतान् इतश्चेतश्च पलायितान् अपवाधमानौ पीडय-
न्तौ अस्माकं क्षुधं अरातिं शत्रुस्थानीयाम् । यद्वा—क्षुधं अरातिं
चापनुदताम् ॥

²⁹पौर्णमास्याः—पूर्णा पश्चादिति ॥ व्याख्याता पञ्चमाद्ये* ॥

³⁰पृथ्वीति ॥ पृथ्वी विस्तीर्णा सुवर्चाः शोभनदीप्तिः यु-

वर्चां युवतिस्सजोषाः । पौर्णमास्युदगाच्छोभमा-
ना । आप्याययन्ती दुरितानि विश्वा । उरुं दुहां
यजमानाय यज्ञम् ॥ १२ ॥

चित्रभानुर्यजमाने दधातु हविर्नः पाथश्चेतो
जुषन्तां चेतो मदेम रोचमानामरातीर्गोषौ यज्ञम् ॥ १

‘ऋध्यास्म’ हव्यैर्नमसोऽपसद्य । मित्रं देवं मि-
त्रधेयं नो अस्तु । अनूराधान् हविषां वर्धयन्तः ।

वतिः मिश्रिणी सजोषाः समानप्रीतिः अस्माभिः सर्वाभिर्वा प्र-
जाभिः पौर्णमासी तिथिः उदगात् उदेति उच्छ्रितिमागच्छति ।
शोभमाना आप्याययन्ती वर्धयन्ती विश्वानि दुरितानि दु-
रितवन्ति दुर्गतिनिवारणेनाप्याययन्ती सा यजमानाय उरुं
विस्तीर्णं यज्ञं दुहां दुग्धाम् । ‘लोपस्त आत्मने पदेषु’ इति
तलोपः ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः.

‘अनूराधानां—ऋध्यास्मेति ॥ ऋध्यास्म समृद्धा भूयास्म
हव्यैः हविर्भिः नमसा प्रणिपतेन च मित्रं देवं अपसद्य उ-
पसङ्गम्य ऋध्यास्म स च देवोऽस्माकं मित्रधेयं मित्रमस्तु । स्वा-

शतं जीवेम शरदस्सवीराः । ^१चित्रं नक्षत्रमुदगा-
त्पुरस्तात् । अनूराधास इति यद्वदन्ति । तन्मित्र
एति पथिभिर्देवयानैः । हिरण्ययैर्विततैरन्तरिक्षे ।
^३इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति । यस्मिन्वृत्रं वृत्रतूर्यं
ततारं ॥ १३ ॥ तस्मिन्वयममृतं दुहानाः । क्षुधं
तरेम दुरिति दुरिष्टिम् । ^४पुरन्दराय वृषभाय धृ-

थिको धेयप्रत्ययः । यद्वा—मित्रेण यत् धेयं देयं तन्नोऽस्तु । वयं
च अनूराधान् नक्षत्रं हविषा तदीयेन वर्धयन्तः शतं जी-
वेम शरदः सवीराः गतम्* ॥

^१चित्रमिति ॥ चित्रं चायनीयं इदं नक्षत्रं पुरस्तात् उदगात्
उदेति । अनूराधास इति यन्नक्षत्रं वदन्ति लौकिका अपि ।
तत् नक्षत्रं मित्रः एति पथिभिः देवयानैः देवा यैर्गच्छन्ति ।
हिरण्ययैः हितरमणीयैः अन्तरिक्षे विततैः ॥

^३ज्येष्ठायाः—इन्द्र इति ॥ ज्येष्ठां नक्षत्रं इन्द्रोऽन्वेति अनु-
गच्छति । यस्मिन् नक्षत्रे निमित्तभूते वृत्रतूर्ये वृत्रवधार्थं सङ्ग्रामे
वृत्रं इन्द्रः ततार आक्रम्य हतवान् । वयमपि तस्मिन् नक्षत्रे
निमित्ते अमृतं दुहानाः क्षुधं तरेम नाशयेम । दुरिति दुरिष्टिं
च दुर्यागफलम् ॥

^४पुरंदरायेति ॥ पुरंदराय मेवानां दारयित्रे । ‘वाचंयमपुरंदरौ’

* ब्रा. ३-१-१.

ष्णवे । अषाढाय सहमानाय मीढुषे । इन्द्राय
ज्येष्ठा मधुमदुहाना । उरुं कृणोतु यजमानाय
लोकम् । मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय । पराच्येतु
निर्ऋतिः पराचा । गोभिर्नक्षत्त्वं पशुभिस्समक्तम् ।
अहर्भूयायजमानाय मह्यम् ॥ १४ ॥ अहर्नो अ-
द्य सुविते दधातु । मूलं नक्षत्तमिति यददन्ति । प-

इति निपातः । वृषभाय वर्षयित्रे धृष्णवे धर्षणशीलाय शत्रू-
णाम् । अषाढाय केनचिदप्यनभिभूताय सहमानाय सर्वस्याभि-
भवित्रे मीढुषे सेक्ते ईदृशाय इन्द्राय मधुमत् मधुरं हविः दुहाना
क्षारयन्ती ज्येष्ठा नक्षत्रं यजमानाय उरुं लोकं स्थानं कृणोतु
करोतु ॥

मूलस्य—मूलमिति ॥ मूलं नक्षत्रं प्रजां वीरवतीं विक्रा-
न्तपुरुषवतीं ईदृश्याः प्रजाया हेतुम् । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । वि-
देय लप्सीय । मूलहेतुकां वा प्रजां विदेय । पराची परागता
वैमुख्यं भजमाना निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः मूलस्य देवता एतु इतो
गच्छतु पराचा अपुनरावृत्तिकेन मार्गेण । तथासति गोभिः प-
शुभिश्चान्यैः समक्तं सङ्गतं नक्षत्रं अहः मूलस्येयं संज्ञेत्येके ।
अहराख्यं नक्षत्रं अहरिव प्रकाशकं निर्ऋतिव्यपगमेनेत्यन्ये । त-
दीदृशं नक्षत्रं मह्यं यजमानाय गोभिः पशुभिः समक्तं भूयात् ॥

अहर्न इति ॥ अहराख्यं नक्षत्रं अहरिव प्रकाशतां गतं
वा अद्य अस्मिन्कर्मणि नः सुविते सुष्ठु गन्तव्ये फले दधातु ।

रांचीं वाचा निरुक्तिं नुदामि । शिवं प्रजायै शि-
वमस्तु मह्यम् । 'या दिव्या आपः पयसा संवभू-
वुः । या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । यासामपा-
दा अनुयन्ति कामम् । ता न आपश्शस्योना
भवन्तु । ^१याश्च कूप्या याश्च नाद्यास्समुद्रियाः ।
याश्च वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः ॥ १५ ॥ यासामपा-

मूलं नक्षत्रमिति यद्वदन्ति लोकेऽपि, अथ तद्देवतां निरुक्तिं
वाचा मन्त्रेण पराचीं अपुनरावृत्तां नुदामि । यन इतो गम-
यामि, ततश्च शिवं कल्याणं प्रजायै मदीयायै मह्यं वास्तु ॥

'अषाढानाम्—या दिव्या इति ॥ याः दिव्याः दिवि भवाः
वर्षा आपः पयसा अन्नहेतुना पेयत्वेन वा इत्थंभूताः सम्ब-
भूवुः सम्भवन्ति पयसा सह भवन्ति उत्पद्यन्ते । याः च
अन्तरिक्षे सम्भवन्ति । अपि च पार्थिवीः पार्थिव्यश्च । 'पृथि-
व्या जाजौ' इत्यवप्रत्ययः, 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
यामां अपां कामं इच्छां अषाढाः नक्षत्रं अनुयन्ति अनु-
गच्छन्ति ता आपः स्योनाः सुखरूपाः नः शं सुखहेतवो
भवन्तु ॥

^१याश्चेति ॥ याश्च आपः कूप्याः कूपे भवाः । 'भवे
छन्दसि' इति यत् । नाद्याः नद्यां भवाः 'पाथोनदीभ्यां
ज्यण्' । याश्च समुद्रियाः समुद्रे भवाः । 'समुद्राभ्राद्धः' । वैश-

दा मधुं भक्षयन्ति । ता न आप॒शङ्क॑ स्योना भव-
न्तु । "तन्नो विश्वे उप शृण्वन्तु देवाः । तद्वा॒दा
अभि संयन्तु य॒ज्ञम् । तन्नक्ष॑त्तं प्रथतां प॒शुभ्यः॑ ।
कृषिर्वृष्टि॑र्यज॒मानाय॑ कल्पताम् । ¹⁰शु॒भ्राः क॒न्या
युव॒तय॑स्सुपेश॒सः । क॒र्मकृत॑स्सुकृ॒तो वीर्या॑वतीः ।

न्तीः वेशन्ते कासारे भवा वेशन्त्यः । 'वेशन्तहिमवद्भ्यामण्' ।
उतापि प्रासचीः प्रासच्यः प्रकर्षेण समवेताः प्रसन्ने भवाः
नानोदकसङ्घाताः यासामपां मधु मधुरं रसं अपादाः नक्षत्रं
भक्षयन्ति । ता न इत्यादि । गतम् ॥

"उत्तरापादानाम्—तन्न इति ॥ तत् अस्मदभिमतं विश्वे देवाः
उपशृण्वन्तु अस्मत्सकाशमागत्य शृण्वन्तु तत् साधनं यज्ञं अ-
पादा अभिसंयन्तु आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु । तत् अपादाख्यं
नक्षत्रं अस्माकं पशुभ्यः पश्वर्थं प्रथतां पशूभवतां, तथा सति
कृषिः वृष्टिर्यजमानाय कल्पतां संपद्यताम् ॥

¹⁰शुभ्रा इति ॥ शुभ्राः शोभनाः¹ कन्याः तरुण्यः दी-
प्तिमत्यो वा । कन दीप्तौ । युवतयः मिश्रिण्यः सुपेशसः
सुरूपाः कर्मकृतः कर्मकरणकुशलाः शोभनकारिण्यः वीर्यावतीः
प्रसवसामर्थ्यवत्यः विश्वान् देवाननेन हविषा वर्धयन्त्योऽपादाः
अस्मद्यज्ञं उपयान्तु कामं यथायथा कामयामहे तदनुरूपमुपयान्तु ॥

¹ग. शोभमानाः.

विश्वान्देवान् हविषां वर्धयन्तीः । अ॒पा॒ढाः का॒म-
मु॒प॒या॒न्तु य॒ज्ञम् ॥ १६ ॥ "यस्मि॒न्ब्र॒ह्माऽभ्य॑र्ज॒य-
त्सर्व॑मे॒तत् । अ॒मुं च॑ लो॒कमि॒दम् च॑ सर्व॑म् । तन्नो
नक्ष॑त्त॒मभि॒जिद्वि॒जित्य॑ । श्रियं॑ द॒धात्व॑हृणी॒यमा॑नम् ।
१० उ॒भौ लो॒कौ ब्र॒ह्म॑णा संजि॒तेमौ॑ । तन्नो॑ नक्ष॑त्त॒म-
भि॒जिद्विच॑ष्टाम् । तस्मि॒न्व॒यं पृ॒त॒ना॒स्सं ज॑येम ।

११ अभिजितः—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् अभिजिदाख्ये पुण्ये
नक्षत्रे ब्रह्मा अभ्यर्जयत् अभितः कात्स्न्येनाजयत् । अमुं च
लोकं दिवं इदं च सर्वं पृथिव्यादिकं, ऊ इति निपातोऽनर्थकः
पादपूर्णार्थः । तत् अभिजिदाख्यं नक्षत्रं अस्मभ्यं विजित्वा
श्रियं दधातु ददातु । विजयपूर्विकां श्रियमित्यर्थः । यद्वा—
जेतव्यान् जित्वा तत् आदाय श्रियमस्यभ्यं ददातु । अहृणी-
यमानं अहीयमानं कुतश्चिदपि । हृणीङ् कण्ठ्वादियगन्तः ॥

१० उ॒भौ लो॒काविति॑ ॥ इ॒मौ उ॒भौ लो॒कौ ब्र॒ह्म॑णा सं-
जितां सहजितौ अभिजिन्महिम्ना । तदभिजित् नक्षत्रं आत्मीयं
महिमानं अस्मदर्थं विचष्टां पश्यतु प्रकटयतु । यद्वा—उ॒भौ
लो॒कौ ब्र॒ह्म॑णा संजितौ यस्मिन्नक्षत्रे, तदभिजिन्नक्षत्रं अस्मान् वि-
चष्टां सानुग्रहं पश्यतु । तस्मात् वयमपि तस्मिन् नक्षत्रे पृ-
तनाः सङ्गमान् संजयेम, तस्माच्च तत् अभिप्रेतं देवा अनुजान-
न्तु कामं यथेष्टम् ॥

तत्रो देवासो अनुजानन्तु कामम् । ¹³शृण्वन्ति
 श्रोणाममृतस्य गोपाम् । पुण्यामस्या उपशृणो-
 मि वाचम् ॥ १७ ॥ महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्याम् ।
 प्रतीचीमेनाः हविषा यजामः । ¹⁴त्रेधा विष्णुरु-
 गायो विचक्रमे । महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् ।
 तच्छ्रौणैति श्रवं इच्छमाना । पुण्यञ्छ्लोकं यज-

¹³श्रोणायाः—शृण्वन्त्विति ॥ श्रोणां नक्षत्रं शृण्वन्तीति सर्वे,
 सर्वत्र ख्यातेति यावत् । शृण्वन्ति वा एतां वदन्तीं सर्वे,
 वदितुं कुशलेति यावत् । अमृतस्य अमृतत्वस्य गोपां गोप्त्रीम् ।
 आयप्रत्ययान्तात् किप्यतो लोपः । तादृशी अस्याः पुण्यां
 वाचं अमृतत्वकरीं अहं उपशृणोमि समीपतः शृणोमि । ता-
 मिमां महीं महतीं देवीं विष्णुपत्नीं विष्णुदेवत्यां अजूर्यां के-
 नचिदप्यर्हिस्यां एनां प्रतीचीं अस्मदाभिमुख्येनाञ्जतीं हविषा
 यजामः ॥

¹⁴त्रेधेति ॥ विष्णुरुगायः उरुभिः महात्मभिः गातव्यः
 स्तोतव्यः त्रेधा विचक्रमे विक्रान्तवान् । महीं महतीं दिवं
 पृथिवीं अन्तरिक्षं च श्रोणायां, तस्मादियं श्रोणा श्रवः अन्नं
 यशो वा इच्छमाना उत्पादयन्ती यजमानाय एति गच्छति ।
 कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी । यजमानाय च पुण्यं श्लोकं
 स्तोत्रं कृण्वती कुर्वती—अहो सम्यगिष्टमनेनेति । यद्वा—
 पुण्यं श्लोकं यजमानाय प्रजाभिः कुर्वती कारयन्ती ॥

१२॥ (क)

अनु. २]

भट्टभास्करभाष्योपेतम्.

२]

मानाय कृण्वती । ¹⁵अष्टौ देवा वसवस्सोम्यासः ।
 चतस्रो देवीरजराश्रविष्ठाः । ते यज्ञं पान्तु रज-
 सः पुरस्तात् । संवत्सरीणममृतं^१ स्वस्ति ॥ १८ ॥
¹⁶यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात् । दक्षिणतोऽभि-
 यन्तु श्रविष्ठाः । पुण्यं नक्षत्रमभि संविशाम । मा

¹⁵श्रविष्ठानाम्—अष्टाविति ॥ अष्टौ वसुनामानः देवाः सो-
 म्याः सोमार्हाः, चतस्रश्च देव्यः श्रविष्ठाः नक्षत्रं, तारकापेक्षं
 चतुष्टम् । अजराः अविनाशाः । ते वसवः श्रविष्ठाश्च । ते च
 ताश्च ते, पुंस एकशेषः । यज्ञं इममास्माकीनं पान्तु । रजसः
 अन्तरिक्षस्य पुरस्तात् उपरि स्थिताः रजोगुणतो वा रजोगुणाप-
 गमादनन्तरमित्यर्थः । संवत्सरीणं संवत्सरभाविनं 'संपरिपूर्वात्त्व च'
 इति खः । अमृतं अमृतत्वं स्वस्ति^१ अविघ्नेन यथा भवति तथा
 यज्ञं पान्तु ॥

¹⁶यज्ञं न इति ॥ अस्माकं यज्ञं वसवः पुरस्तात् पूर्वस्यां
 दिशि पान्तु । श्रविष्ठाश्च दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिश्यभियन्तु
 आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु । श्रविष्ठाः पुनः पितृसम्भवाः दक्षप्रजा-
 पतेः पितृत्वमप्यस्ति, ततस्तासां दक्षिणतोऽभिगमनं युक्तम् । वयम-
 पीदं पुण्यं नक्षत्रं अभिसंविशाम आभिमुख्येन परिचरामः^२ ततः
 अघशंसा पापरुचिः अरातिः नः माऽगन् मागमत् । अरात्य-
 पेक्षं स्त्रीत्वम् । गमेर्लुङि 'मन्ते वस' इति च्लेर्लुक् ॥

^१ ग. अमृतमुदकं स्वस्ति.^२ ग. अभित आश्रयामः.

नो अरातिरघशः साऽगत्रं । ¹⁷क्षत्तस्य राजा वरु-
णोऽधिराजः । नक्षत्ताणां शतभिषग्वसिष्ठः । तौ
देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः । शतं सहस्रां भेष-
जानि धत्तः । ¹⁸यज्ञं नो राजा वरुण उपयातु ।
तन्नो विश्वे अभि संयन्तु देवाः ॥ १९ ॥ तन्नो न-
क्षत्तं शतभिर्गजुषाणम् । दीर्घमायुः प्रतिरद्रेषजा-
नि । ¹⁹अज एकपादुदगात्पुरस्तात् । विश्वां भूतानि

¹⁷शतभिषजः—क्षत्तस्येति ॥ क्षत्तस्य बलस्य क्षत्तजातेर्वा राजा
स्वामी वरुणः अधिराजः अधिकदीप्तिः नक्षत्ताणां मध्ये व-
सिष्ठः प्रशस्यतमः शतभिषङ्गक्षत्रं, तौ वरुणशतभिषजौ देवेभ्यः
अग्रचादिभ्यः । यद्वा—यजमानस्यापि देवत्वात् । ‘एष वा
एतर्हीन्द्रो यो यजते’ ¹ इति । ‘अग्निर्वै दीक्षितः तस्मादेनम्’ इति
च । ऋत्विजोपि देवाः ‘एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्यणाः’ ²
इति । तेभ्यः दीर्घं आयुः कृणुतः कुरुतम् । भेषजानि
अनिष्टोपशमनानि शतं सहस्रा सहस्रसंख्यानि धत्तः धत्ताम् ॥

¹⁸यज्ञमिति ॥ वरुणो राजा अस्माकं यज्ञमुपयातु । तेनैव
वरुणागमहेतुना वरुणराजानः विश्वे देवा अपि । अथ तच्छ-
तभिषक् नक्षत्रं जुषाणं प्रीयमाणं अस्मान्वा प्रीणयितुं अस्मभ्यं
दीर्घमायुः भेषजानि च प्रतिरत्तु वर्धतु ॥

¹⁹प्रोष्ठपदानाम्—अज इति ॥ अज एकपादिति पदद्वयमपि

¹सं. ६-१-११.

²सं. १-७-३.

प्रति मोदमानः । तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्वे ।
 प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः । ²⁰विभ्राजमानस्स-
 मिधान उग्रः । आन्तरिक्षमरुहदग्न्याम् । तं
 सूर्यं देवमजमेकपादम् । प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति
 सर्वे ॥ २० ॥ ²¹अहिर्बुध्नियः प्रथमान एति । श्रेष्ठो

अग्निविशेषस्याख्या अजः अजनः सुष्ठु गन्ता एकः पादोऽस्येति
 एकपात् एकेन पादेन देवान् रक्षन् । 'संख्यामुपूर्वस्य' इति
 लोपस्समासान्तः । स पुरस्तादुदगात् उदेति भूतजातेषु प्रथ-
 ममाविर्भवति । विश्वानि च भूतानि प्रति मोदमानः प्रत्ये-
 कमनुगृह्णन् । तस्य प्रसवं अनुज्ञां सर्वेऽपि देवाः यन्ति तस्य
 विधेयतां गच्छन्ति न कोपि लङ्घितुं शक्नोति । प्रोष्ठपदाश्च
 नक्षत्रं तस्य प्रसवं यन्तीत्येव । अमृतस्य अमृतत्वस्य गोपाः
 गोपायितारः ॥

²⁰ विभ्राजमान इति ॥ विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः
 समिधानः समिन्धयन् भावान् उग्रः उद्गूर्णतेजाः उदकस्य वा
 दाता ईदृशोऽयं अज एकपात् अन्तरिक्षमारुहत् आरोहति । 'कृमृ-
 दुरुहिभ्यः छन्दसि' इत्यच्, द्यां च अगन् गच्छति 'मन्त्रे
 यस्' इति च्लेर्लुक् । तं अजं एकपादं देवं सूर्यं सावनं
 प्रेरकं वा सर्वे प्रोष्ठपदा अनुयन्ति अनुसरन्ति ॥

²¹ उत्तरप्रोष्ठपदानाम्—अहिर्बुध्निय इति ॥ पदद्वयमग्रेरेव ना-

देवानांमुत मानुषाणाम् । तं ब्राह्मणास्सोमपास्सो-
म्यासः । प्रोष्ठपदासो अभि रक्षन्ति सर्वे ।²² चत्वा-
र एकमभि कर्म देवाः । प्रोष्ठपदास इति यान्
वदन्ति । ते बुध्नियं परिषद्यं स्तुवन्तः । अहिः

मान्तरम्¹ । पूर्वोत्तरप्रोष्ठपदनक्षत्रदेवतयोः सूर्याग्निचोः द्विनामत्वम-
न्यत्र सिद्धं 'अजोऽस्येकपादहिरसि बुध्नियः'² इति । अस्त्येव
ब्राह्मणे धिष्णियप्रकरणे 'द्वेद्रे नामनी कुरुध्वम्'³ इति । 'अहे
बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय'⁴ इत्युपस्थाने च । प्रथमानः विश्वं व्याप्नु-
वन् एति गच्छति । श्रेष्ठः प्रशस्यतमः देवानां मध्ये मा-
नुषाणामपि पूज्यतमः । तं देवं अहिर्बुध्नियं ब्राह्मणाः सो-
मपाः सोमस्य पातारः सोम्याः सोमार्हाः प्रोष्ठपदाश्चाभिरक्ष-
न्ति अभितः तर्पयन्ति ॥

²² चत्वार इति ॥ चत्वारोपि देवाः एकं कर्माभिगम्य
संभूय साधयन्ति । यद्वा—कर्मदेवाः सुकृतातिशयेन देवत्वमाप्ताः
'ये कर्मणा देवानपियन्ति'⁵ इति । प्रोष्ठपदास इति यान्व-
दन्ति लोके ते चत्वारोपि संभूय कर्माणि साधयन्ति । ते
पूर्वोक्तदेवाः प्रोष्ठपदाः बुध्नियं परिषद्यं परित उपस्यं उपरि
वा सीदन्तं अहिं च स्तुवन्तः नमसा नमस्कारादिना अन्नेन
हविषा वा उपसद्य उपसङ्गम्य रक्षन्ति तर्पयन्ति । यद्वा—

¹ पदद्वयं रुद्रविशेषस्याख्या.² सं. १-३-३.³ सं. ६-३-१.⁴ ब्रा. १-२-१.⁵ उ. २-८.

रक्षन्ति नमसोपसद्यं । ^{२३}पूषा रेवत्यन्वेति पन्थाम् ।
 पुष्टिपती पशुपा वाजवस्त्यौ ॥ २१ ॥ इमानि हव्या
 प्रयता जुषाणा । सुगैर्नो यानैरुपयातां यज्ञम् ।
^{२४}क्षुद्रान्पशून्क्षतु रेवती नः । गावो नो अश्वाः
 अन्वेतु पूषा । अत्र रक्षन्तौ बहुधा विरूपम् ।

एकं किञ्चित् प्रशस्तं कर्म चत्वारस्ते अभिगच्छन्ति, ते तत्क-
 र्मकारिणो जनाः बुध्नियं अहिं च स्तुवन्तः नमस्कारादिना
 उपसद्य रक्षन्ति तर्पयन्ति ॥

^{२३}रेवत्याः—पूषेति ॥ पूषा रेवती च पन्थां एकं मार्गं
 अन्वेति अनुगच्छति संहत्यकारिणो वर्तेते । तौ कौ? पुष्टि-
 पती पुष्टेः पातारौ पशुपा पशूनां पालयितारौ । ‘मुपां सु-
 लुक्’ इत्याकारः । वाजवस्त्यौ वाजेन अत्रेन वस्त्यौ बलेहेतु
 जगताम् । बले वा साधू । वस्तिशब्दः दासीभारादिषु द्र-
 ष्टव्यः । यद्वा—वाजो वस्त्यो ययोस्तादृशौ तौ इमानि अस्म-
 दीयानि हव्यानि प्रयता प्रयतानि जुषाणा सेवमानौ सुगैः
 शोभनगमनसाधनैः यानैर्वाहनैः नः यज्ञं उपयातां उपगच्छताम् ॥

^{२४}क्षुद्रानिति ॥ नः क्षुद्रान् अजादीन् पशून् रेवती र-
 क्षतु । नः गावः गाः । आत्माभावः आन्दसः । अश्वाश्च पूषाऽ-
 न्वेतु रक्षतु । तौ द्वावपि अन्नं विरूपं विविधरूपं बहुधा
 रक्षन्तौ वाजं अन्नवन्तं यज्ञं यजमानाय सनुतां दत्ताम् । पणु दाने ॥

वाजः सनुतां यजमानाय यज्ञम् । ²⁵तदश्विनोव-
 श्वयुजोपयाताम् । शुभं गमिष्ठौ सुयमोभिरश्वैः ।
 स्वं नक्षत्रं हविषा यजन्तौ । मध्वा संपृक्तौ य-
 जुषा समक्तौ ॥ २२ ॥ ²⁶यौ देवानां भिषजौ हव्य-
 वाहौ । विश्वस्य दूतावमृतस्य गोपौ । तौ नक्षत्रं
 जुजुषाणोपयाताम् । नमोऽश्विभ्यां कृणुमोऽश्वयु-

²⁵अश्वयुजोः—तदिति ॥ अश्विनौ देवते अश्वयुजा अ-
 श्वयुभ्यां सह । तृतीयाद्विवचनस्याकारः । तत् मदीयं कर्म
 उपयाताम् । शुभं गमिष्ठौ अतिशयेन शोभनं गन्तारौ । गन्तृ-
 शब्दात् 'तुच्छन्दसि' इति इष्टनि 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति लोपः ।
 सुयमेभिः सुदान्तैः अश्वैः, स्वं आत्मीयं नक्षत्रं अश्वयुगा-
 ल्यं हविषा यजन्तौ पूजयन्तौ, मध्वा मधुरसेन हविषा
 संपृक्तौ यजुषा मन्त्रेण समक्तौ सम्यक् प्रकाशितौ ॥

²⁶यौ देवानामिति ॥ अश्विनौ देवानां भिषजौ हव्यवाहौ
 हविषा वोढारौ वृष्टिद्वारेण । विश्वस्य लोकस्य दूतौ दूतव-
 द्धितकारिणौ अमृतस्य अमृतत्वस्य गोपौ गोपायितारौ । तौ
 नक्षत्रं आत्मीयं जुजुषाणां सेवमानौ । छान्दसस्य लिटः का-
 नजादेशः । तावस्मद्यज्ञं उपयाताम् । ताभ्यां अश्विभ्यां अ-
 श्वयुभ्यां च नमः कृणुमः कुर्मः ॥

ग्भ्याम् । ^{२७}अप पाप्मानं भरणीर्भरन्तु । तयमो
 राजा भगवान् विचष्टाम् । लोकस्य राजा महतो
 महान् हि । सुगं नः पन्थामभयं कृणोतु । ^{२८}य-
 स्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा । यस्मिन्नेनमभ्यपिञ्च-
 न्त देवाः । तदस्य चित्रं हविषा यजाम । अप
 पाप्मानं भरणीर्भरन्तु । ^{२९}निवेशनी ^{३०}यत्ते देवा अ-

^{२७}भरणीनाम्—अपेति ॥ भरणीः तक्षत्रं नः पापं अपभ-
 रन्तु अपहरन्तु । ‘द्वप्रहोर्भः’ इति भत्वम् । यमश्च राजा भगवान्
 ऐश्वर्यवान् तदस्मदभिमतं विचष्टां पश्यतु, यथा नः सिद्धचनि
 तथेति । महतः लोकस्य राजा स्वामी स्वयमपि महान् ।
 सुगं देशान्तरगमने शोभनगमनं नः पन्थां पन्थानं कर्ममार्गं वा
 लोकान्तरगमने अभयं हिंसारहितं कृणोतु करोतु ॥

^{२८}यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्नक्षत्रे यमः राजा एति स्वामि-
 तेनानुप्रविशति । किं च—यस्मिन्नक्षत्रे एनं देवाः पितृराज्ये
 अभ्यपिञ्चन्त । तत् भरणीतक्षत्रं अस्य यमस्य संवन्धि चित्रं
 चायनीयं वयं हविषा यजाम । अप पाप्मानमिति । गतम् ॥

^{२९-३०}अमावास्यायाः—‘निवेशनी, यत्ते देवा अदधुः’ इति

दधुः ॥ २३ ॥

ततार मर्ह्यं प्रासचीर्या यान्तु यज्ञं वाचं स्व-
स्ति देवा अनु यन्ति सर्वे वाजवस्त्यौ समक्तौ दे-
वास्त्रीणि च ॥ २ ॥

¹नवोनवो भवति जायमानो ²यमादित्या अ३-

व्याख्याते चैते 'पूर्णा पश्चात्' इत्यत्र ॥

इति तृतीये प्रथमे द्वितीयोऽनुवाकः.

¹⁻²अथ 'चन्द्रमा वा अकामयत' ²इत्यादीनां सप्तानां क्रमेण याज्यानुवाक्याः द्वेद्वे । तत्र चन्द्रमसः (ननु 'नक्षत्रेष्टका उप दधात्येतानि वै दिवो ज्योतीःपि तान्येवावरुन्धे' इति ब्राह्मणे 'कृत्तिका नक्षत्रमग्निर्देवता' ¹¹ इत्यादीनामष्टाविंशतिनक्षत्राणां दर्शपूर्णमास-योश्च त्रिंशतामेवोपधानमुक्तम् । किञ्च—'अभिचरन् इयेनचिता यजेत' इत्यत्र 'अग्नेः कृत्तिकाः' ⁵ इति त्रिंशतामेवोपधानम् । अत्र नक्षत्रेष्टकां चन्द्रादिसप्तानां यजनं किमर्थमित्यत आह—चन्द्रमा वा अकामयत इत्यादि । चन्द्रादीनामपि नक्षत्राधीनत्वात् चन्द्रसूर्ययोर्नक्षत्रेषु गमनं प्रसिद्धम् । अवशिष्टानां त्रयाणां तद्विभागतत्तन्धान-तदात्मत्वेन अदितेर्विष्णोश्च यजनं नक्षत्रसत्रकर्तुः यजमानस्य ज्योतिष्ठावाप्तये प्रतिष्ठायै च भवति । तेषां द्वेद्वे याज्यानुवाक्ये) ⁶ ।

¹ सं. ३-५-१.

² ब्रा. ३-१-६.

³ सं. ५-४-१

⁴ सं. ४-४-१०.

⁵ ब्रा. १-५-१.

⁶ कुण्डलितो ग्रन्थः ग पुस्तकमात्रे वर्तते.

शुमाप्याययन्ति । ^३ये विरूपे समनसा संव्यय-
न्ती । समानं तन्तुं परि तातनाते । विभू प्रभू अ-
नुभू विश्वतो हुवे । ते नो नक्षत्ते हवमागमेतम् ।
^४वयं देवी ब्रह्मणा संविदानाः । सुरत्तांसो देववीति

नवोनवो भवति, यमादिखा अंशुमिति । व्याख्याते 'चेते' द्वि-
तीयकाण्डस्य चतुर्थान्त्ये ॥

^३अहोरात्रयोः—ये विरूपे इति ॥ अहोरात्रे विरूपे विवि-
धरूपे शुक्लकृष्णरूपे समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं गते ।
पूर्ववदाकारः । संव्ययन्ती समन्तादाच्छादयन्ती शुक्लकृष्णे इव
वस्त्रे संव्ययन्ती । औडशीभावः, न स्त्रीप्रत्ययः । समानं
एकं तन्तुं तायमानं संवत्सरं यज्ञं वा परि तातनाते परितो
विस्तारयतः । तनोतेः छन्दसि लिटि एत्वाभ्यासलोपाभावे 'तुजा-
दीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । विभू व्याप्तिमती अविच्छे-
देन प्रवृत्तत्वात् । 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । प्रभू
पर्याप्ते भावानां निष्पत्तौ । अनुभू अनुक्रमेण भवन्ती । लोकस्य
वा कृताकृते अनुभवन्ती । पूर्ववत् सवर्णदीर्घत्वम् । ते अहं वि-
श्वतो हुवे सर्वेण प्रकारेणाह्वयामि ते चाहोरात्रे नक्षत्रे नक्षत्र-
विशेषयुक्ते अस्मिन्वा नक्षत्रेऽहनि वा नः हवं यज्ञं आगमेतं
युवामागच्छतम् । लिङ्चाशिष्यङ् ॥

^४वयं देवी इति ॥ वयं ब्रह्मणा मन्त्रेण संविदानाः

दधानाः । अहोरात्रे हविषा वर्धयन्तः । अति पा-
प्मानमतिमुक्त्या गमेम । प्रत्युवदृश्यायती ॥२४
व्युच्छन्तीं दुहिता दिवः । अपो मही वृणुते चक्षु-
षा । तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी । उदुस्त्रियांस्स-

एकमत्यं गताः सुरत्नासः शोभनेन हविराख्येन कर्मसाधनेन त-
द्वन्तः । देववीतिं दधानाः देवानां यागं निर्वर्तयन्तः अहो-
रात्रे देवी देव्यौ देवनशीले । राज्यपेक्षं स्त्रीत्वं, लिङ्गव्यत्ययो
वा । हविषा वर्धयन्तः पाप्मानं अतिगमेम अतिक्रमेम अ-
तिमुक्त्या अत्यर्थं पाप्मानं मोचनेनानेन कर्मणा ॥

५ उपसः—प्रतीति परोष्णिक् ॥ उ इत्यवधारणे । व्यु-
च्छन्ती प्रभान्ती उषा आयती आगच्छन्त्येव प्रत्यङ्गि प्रत्ये-
कं सर्वेदृश्यते । आत्माभिमुखं वा दृश्यते । ‘सर्वे विधयश्च-
न्दसि विकल्पन्ते’ इति लघूध्वगुणाभावः । दिवो दुहिता दुहि-
तृस्थानीया तत उपलब्धेः । अपः कर्माणि उदकानि वा वृणु-
ते छादयति चक्षुषा प्रकाशेन विवृणोतीत्यर्थः । प्रकाशावरणं
विवरणमेव । मही महनीया सर्वैः ॥

६ तम इति जगती ॥ तमोभूतमिदं जगत् ज्योतिष्कृणोति
प्रकाशवत्करोति उषा सूनरी सुष्ठु नेत्री प्रजानां शोभननरा
वा, सर्वे हि तत्र प्रवृण्वन्ते । किञ्च—तस्मिन् काले सूर्यः
उस्त्रियाः रश्मीन् उत्सृजते उच्छ्रितं भजते । किञ्च—हे उषः!
तवेत् तवैव व्युपि व्युष्टौ । उच्छ्रतेः क्विपि अन्त्यविकारः छा-

चते सूर्यः । सचा उद्यन्नक्षत्रमर्चिमत् । तेवदुपो
व्युप्ति सूर्यस्य च । सं भक्तेन गमेमहि । तत्रो
नक्षत्रमर्चिमत् । भानुमत्तेज उच्चरत् । उप यज्ञ-
मिहागमत् ॥ २५ ॥ प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रा-
येन्दुः हवामहे । स नस्सविता सुवत्सुनिम् । पु-

न्दसः वसेवा संप्रसारणे 'शासिवसि' इत्यादिना पत्वम् । तत्र
सूर्यस्य च व्युष्टौ उदये सत्येव युवाभ्यां सचा सह उद्यन्न-
क्षत्रं दिवसस्य संज्ञाकारि अर्चिमत् दीप्तिमत् भवति पूजितं
भवति, अस्माकं कर्मयोग्यं जायते ॥

नक्षत्राणां—संभक्तेन इत्यनुष्टुप् ॥ भक्तेन अन्नेन हविषा मङ्ग-
मेमहि कर्मवन्तो भूयास्म । 'लिङ्चाशिष्यङ्' 'समोगमृच्छि' इ-
त्यात्मनेपदम् । हेतुमाह—तत् नक्षत्रं यत्र कर्म क्रियते तदिदा-
नीमर्चिमत् पूजितं भानुमत् दीप्तिमत् तेजः तेजस्वि पुण्यत्वा-
दीदृशं सत् उच्चरत् उद्वच्छत् अस्माकं यज्ञं उपागमत् उपाग-
च्छति उपागच्छतु वा इह अस्मिन्नहनि ततस्सं भक्तेन गमेमहीति ॥

प्रनक्षत्रायेति ॥ देवाय देवनशीलाय इन्द्राय ईश्वराय स्वका-
र्यकरणकुशलाय नक्षत्राय नक्षत्रात्मने नक्षत्राभिमानिने इन्दुं अ-
मृतकल्पं हविः प्रहवामहे प्रकर्षेण आह्वयामः आनयामः जुहु-
गो वा । स च सविता कर्मणामनुज्ञाता नक्षत्राख्यो देवः
अस्मभ्यं सनि धनं सुवत् अनुजानातु ददातु पुष्टिदां पुष्टेदा-
तारं पर्याप्तं वीरवत्तमं अतिशयेन पुत्रादियुक्तम् ॥

ष्टिदां वीरवत्तमम् । ⁹उदु त्यं ¹⁰चित्रम् । ¹¹अदितिर्न
 उरुष्यतु ¹²महीमूषु मातरम् । ¹³इदं विष्णुः ¹⁴प्र
 तद्विष्णुः । ¹⁵अग्निर्मूर्धा ¹⁶भुवः । ¹⁷अनु नोऽयानु-
 मति ¹⁸रन्विदनुमते त्वम् । ¹⁹हव्यवाहं ²⁰स्विष्टम् ॥
 आयत्यंगमस्विष्टम् ॥ ३ ॥

⁹⁻¹⁰ सूर्यस्य—उदुत्यं, चित्रमिति ॥ व्याख्याते ग्रहप्रश्ने ¹ ॥

¹¹⁻¹² अदितेः—अदितिर्नः, महीमूष्विति ॥ व्याख्याते 'वै-
 श्वानरो नः' ² इत्यत्र ॥

¹³⁻¹⁴ विष्णोः—इदं विष्णुः, प्रतद्विष्णुस्तव त इति ॥ प्रथमा
 'युञ्जते मनः' ³ इत्यत्र व्याख्याता । इतरा 'जुष्टीनरः' ⁴ इत्यत्र ॥

¹⁵⁻¹⁶ अग्नेः—अग्निर्मूर्धा, भुव इति ॥ अग्निकाण्डे व्याख्याते ⁵ ॥

¹⁷⁻¹⁸ अनुमतेः—अनुनोऽद्य, अन्विदनुमत इति ॥ 'इदं वा-
 मास्ये' ⁶ इत्यत्र व्याख्याते । अग्न्यनुमती सप्तस्वेवेति केचित् ।
 सर्वत्र कृत्तिकादिष्वित्यपरे ॥

¹⁹⁻²⁰ अथ संयाज्ये—हव्यवाहं, स्विष्टमिति ॥ व्याख्याते
 'जुष्टः' ⁷ इत्यत्र ॥

इति ब्राह्मणे तृतीयाष्टके प्रथमे तृतीयोऽनुवाकः.

¹सं. १-४-४३.

²सं. १-५-११.

³सं. १-२-१३.

⁴ब्रा. २-४-३

⁵सं. ४-४-४.

⁶सं. ३-३-११.

⁷ब्रा. २-४-१.

^१अग्निर्वा अकामयत । अन्नादो देवानां स्या-
मिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टा-
कपालं निरवपत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानां भ-
वत् । अग्निरै देवानां मन्नादः । यथा ह वा अग्निर्दे-
वानां मन्नादः । एवम् ह वा एष मनुष्याणां भवति ।
य एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सो-
ऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यस्स्वाहा ।
अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा । निततयै स्वा-
हाऽब्धयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै स्वाहा वरुणयन्त्यै
स्वाहा । चुषुणीकायै स्वाहेति ॥ २७ ॥ ^२प्रजापतिः
प्रजा असृजत । ता अस्मात्सृष्टाः परांचीरायन् ।

^१अथ नक्षत्रेष्टीनां ब्राह्मणं—अग्निर्वा अकामयतेत्यादि ॥ दे-
वानां मध्ये अहं अतिशयेन अन्नादः स्यामिति । स तथा
कामयमानः एतमग्निं कृत्तिकादेवत्यं अष्टाकपालं पुरोडाशं नि-
रवपत् । एकस्यैव यष्टृत्वयष्टव्यत्वोपपत्तिः प्रागेवोक्ता । ततो वा
इति । गतम् । यथा हेत्यादि । यष्टुः विदुषश्च स्तुतिः । सोऽन्नेति
स यष्टा अत्र इष्टौ वक्ष्यमाणान् होमान् जुहोति । अम्बाद्याः
सप्त कृत्तिकाः तारकाख्या अग्निकाण्डे व्याख्याताः* ॥

^२प्रजापतिरिति ॥ प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः अस्मात्परा-

* सं. ४-४-५.

तासां^२ रोहिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकामयत् । उप-
मा वर्तेत । समैनया गच्छेयेति । स एतं प्रजाप-
तये रोहिण्यै चरुं निरवपत् । ततो वै सा तमुपा-
वर्तेत । समैनया गच्छत । उप ह वा एनं प्रिय-
मावर्तते । सं प्रियेण गच्छते । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । प्र-
जापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै
स्वाहा प्रजाभ्यस्स्वाहेति ॥ २८ ॥ "सोमो वा अ-
कामयत् । ओषधीनां राज्यमभिर्जयेयमिति । स
एतं सोमाय मृगशीर्षाय श्यामाकं चरुं पयसि
निरवपत् । ततो वै स ओषधीनां राज्यमभ्यज-

चीः अपुनरावृत्ता गताः । तासां मध्ये रोहिणीमभ्यध्या-
यत् प्रजापतिः ध्यातवान् । अथ स तामभिध्यायन्नकामयत् इयं
मामुपावर्तेत उपागच्छेत् अहं एनया संगच्छेयेति । स
एतमिति । गतम् । उप हेत्यादि । यष्टुर्विदुषश्च फलम् । रोचमा-
नाया इति । प्रजापतये रोचत इति रोचमाना रोहिणी तार-
काख्यैषा प्रजानां च मध्ये रोचत इति सर्वाभ्यः प्रजाभ्यः
होमः ॥

^३ ओषधीनां राज्यं राजत्वम् । गतमन्यत् । समानानां

यत् । स॒मा॒ना॒नां॑ ह॒ वै रा॒ज्य॒म॒भिज॑यति । य
 ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑न्ते । य उ॑ चैन॒दे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्रं
 जु॒होति॑ । सोमा॑य॒ स्वाहा॑ मृ॒गशी॑र॒पाय॒ स्वाहा॑ ।
 इ॒न्व॒काभ्य॑स्स्वा॒हौष॑धीभ्य॒स्स्वाहा॑ । रा॒ज्याय॒ स्वा॒
 हाऽभि॑जित्यै॒ स्वाहे॑ति ॥ २९ ॥ ^४रु॒द्रो वा अ॑का॒म॒
 यत॑ । प॒शु॒मा॒न्त्स्या॑मिति॑ । स ए॒तस् रु॒द्राया॑र्द्रा॒यै
 प्रै॒र्य॒ङ्ग॒वं च॒रुं प॑र्य॒सि नि॑र॒वप॑त् । ततो॑ वै स प॑शु॒
 मा॒न॑भवत् । प॒शु॒मा॒न् ह॒ वै भ॑वति । य ए॒तेन॑ ह॒
 वि॒षा यज॑न्ते । य उ॑ चैन॒दे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्रं जु॒होति॑ ।
 रु॒द्राय॒ स्वाहा॑ऽर्द्रा॒यै स्वाहा॑ । पि॒न्व॒मा॒नायै॒ स्वाहा॑ ।
 प॒शुभ्य॑स्स्वा॒हेति॑ ॥ ३० ॥ ^५ऋ॒क्षा वा इ॒यम॑लो॒म॒
 काऽऽसी॑त् । साऽका॑मयत । ओष॑धीभिर्व॒न॒स्पति॑भिः
 प्रजा॑ये॒येति॑ । सै॒तम॑दि॒त्यै पुन॑र्व॒सुभ्यां च॒रुं नि॑र॒व॒
 प॑त् । ततो॑ वा इ॒यमोष॑धीभिर्व॒न॒स्पति॑भिः प्राजा॑-

हेति । यष्टुर्विदुषश्च स्तुतिः । मृगशीर्षतारका इन्वकाः । इवि
 प्रीणने । कनिषि तारकादित्वादित्वाभावः ॥

^४प्रैर्यङ्गवमिति ॥ 'ओरञ्' । पिन्वमाना पशून् वर्धयमाना ॥

^५ऋक्षा वा इति ॥ इयं पृथिवी पूर्वं ऋक्षा शून्या अ-

यत । प्रजायते ह वै प्रजयां पशुभिः । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहो-
ति । अदित्यै स्वाहा पुनर्वसुभ्याम् । स्वाहाऽऽभूत्यै
स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेति ॥ ३१ ॥ ^६बृहस्पतिर्वा
अंकामयत । ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स एतं बृह-
स्पतये तिष्याय नैवारं चरुं पयसि निरवपत् । त-
तो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मवर्चसी ह वै भ-
वति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वे-
द । सोऽत्र जुहोति । बृहस्पतये स्वाहा तिष्याय
स्वाहा । ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ^७देवासु-
रास्संयत्ता आसन् । ते देवास्सर्पेभ्य आश्रेषाम्य
आज्यै करम्भं निरवपन् । तानेताभिरेव देवता-
भिरुपानयन् । एताभिर्ह वै देवताभिर्द्विषन्तं भ्रातृ-

लोमका ओषध्यादिभिर्लोमस्थानीयै रहिता । पूर्ववदित्वाभावः । आ-
भूतिः प्रजाती पुनर्वसू तारके ॥

^६नैवारमिति ॥ अनुदात्तादित्वेऽपि पलाशादित्वादज्भावः ॥

^७देवासुरा इत्यादि ॥ करम्भनिर्वापेण तानसुरानुपानयन्
नाशितवन्तः । एताभिर्देवताभिः सर्वैराश्रेषाभिश्च । द्रवसंमिश्राः

व्यमुपनयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सप्रेभ्यस्स्वाहाऽऽश्रेषाभ्यस्स्वाहा । दन्दशूकेभ्यस्स्वोहेति ॥ ३३ ॥ ^८पितरो वा अकामयन्त । पितृलोक ऋध्रुयामेति । त एतं पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशः षट्कपालं निरवपन् । ततो वै ते पितृलोक आर्ध्रुवन् । पितृलोके ह वा ऋध्रोति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पितृभ्यस्स्वाहा मघाभ्यः । स्वाहाऽनघाभ्यस्स्वाहाऽगदाभ्यः । स्वाहाऽरुन्धतीभ्यस्स्वोहेति ॥ ३४ ॥ ^९अर्यमा वा अकामयत् । पशुमान्त्स्यामिति । स एतमर्यम्णे फल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अर्यम्णे स्वाहा फल्गुनीभ्याः स्वाहा । पशुभ्यस्स्वा-

सक्तवः करम्भाः । दन्दशूकाः दंशनशीलाः सर्पाख्यैषा । 'यज-
जपदशां यडः' इत्युक्तप्रत्ययः ॥

^{८-९}अनघाः, अगदाः अरुन्धत्य इति मखानामाख्याः ॥

हेति ॥ ३५ ॥ ^{१०}भगो वा अकामयत् । भगी श्रेष्ठी
 देवानां स्यामिति । स एतं भगाय फल्गुनीभ्यां
 चरुं निरवपत् । ततो वै स भगी श्रेष्ठी देवानाम-
 भवत् । भगी ह वै श्रेष्ठी संमानानां भवति । य
 एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र
 जुहोति । भगाय स्वाहा फल्गुनीभ्यां स्वाहा ।
 श्रेष्ठाय स्वाहेति ॥ ३६ ॥ ^{११}सविता वा अकाम-
 यत् । श्रन्मे देवा दधीरन् । सविता स्यामिति । स
 एतं सवित्रे हस्ताय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर-
 वपदाशूनां व्रीहीणाम् । ततो वै तस्मै श्रद्देवा अ-
 दधत् । सविताऽभवत् । श्रद्ध वा अस्मै मनुष्या
 दधते । सविता संमानानां भवति । य एतेन ह-
 विषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।

^{१०}भगी ऐश्वर्यादिमान् । श्रेष्ठी श्रेष्ठैर्नैश्वर्यादिना तद्वान् ॥

^{११}श्रन्म इति ॥ श्रद्धीरन् देवा मह्यं, श्रद्धेयवचनः तेषां
 भूयासम्, सविता प्रेरकः अनुज्ञाता वा । आशुव्रीहयः त्रि-
 पक्षपक्काः । अनुज्ञातृविशेषाः ददत्, पृणन्, प्रयच्छन्, प्रतिगृ-
 ष्णन् । ददत् विधानेन, पृणन् प्रीणयन्, प्रयच्छन् विध्यनपेक्ष
 उदारः, प्रतिगृष्णन् उक्तं स्वीकुर्वन् ॥

सुवित्रे स्वाहा हस्ताय । स्वाहा ददते स्वाहा पूण-
 ते । स्वाहा प्रयच्छते स्वाहा प्रतिगृभ्णते स्वाहेति॥
 ३७ ॥ ¹²त्वष्टा वा अकामयत । चित्रं प्रजां विन्दे-
 येति । स एतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टाकपालं
 निरवपत् । ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत । चि-
 त्रं ह वै प्रजां विन्दते । य एतेन हविषा यजते ।
 य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । त्वष्ट्रे स्वाहा
 चित्रायै स्वाहा । चैत्राय स्वाहा प्रजायै स्वाहेति॥
 ३८ ॥ ¹³वायुर्वा अकामयत । कामचारमेषु लोके-
 ष्वभिजयेयमिति । स एतद्वायवे निष्ठायै गृष्ट्यै
 दुग्धं पयो निरवपत् । ततो वै स कामचारमेषु
 लोकेष्वभ्यजयत् । कामचारं ह वा एषु लोकेष्व-
 भिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उं चैन-
 देवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वायवे स्वाहा निष्ठायै
 स्वाहा । कामचाराय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहे-
 ति ॥ ३९ ॥ ¹⁴इन्द्राग्नी वा अकामयेताम् । श्रेष्ठ्यं

¹²चित्रं बहुधा प्रजां विन्देय लप्सीयेति । चैत्राय चित्रत्वाय ॥

¹³⁻¹⁴इच्छया सर्वत्र चारः कामचारः । निष्ठया इति

देवानांमभिजयेवेति । तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशा-
खाभ्यां पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपताम् ।
ततो वै तौ श्रैष्ठ्यं देवानांमभ्यजयताम् । श्रैष्ठ्यं
ह वै समानानांमभिजयति । य एतेन हविषा य-
जते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इन्द्रा-
ग्निभ्यां स्वाहा विशाखाभ्यां स्वाहा । श्रैष्ठ्याय
स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४० ॥ ¹⁵अथैतत्पौर्ण-
मास्या आज्यं निर्वपति । कामो वै पौर्णमासी ।
काम आज्यम् । कामेनैव कामं समर्धयति ।
क्षिमेन स काम उपनमति । येन कामेन यजते ।
सोऽत्र जुहोति । पौर्णमास्यै स्वाहा कामाय स्वा-
हाऽगंत्यै स्वाहेति ॥ ४१ ॥ ४ ॥

स्वातेराख्या । गृष्टिस्सकृत्प्रसूता । गतमन्यत् ॥

¹⁵कामो वा इति ॥ तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् ॥

इति तृतीये प्रथमे चतुर्थोऽनुवाकः.

'मित्रो वा अंकामयत । मित्रधेयं मे पु लोकेष्व-
 भि जयेयमिति । स एतं मित्रायानूराधेभ्यश्चरुं
 निरवपत् । ततो वै स मित्रधेयं मे पु लोकेष्वभ्यंज-
 यत् । मित्रधेयं ह वा एषु लोकेष्वभिजयति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
 जुहोति । मित्राय स्वाहाऽनूराधेभ्यस्स्वाहा । मित्र-
 धेयाय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४२ ॥ ^२इन्द्रो वा
 अंकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति । स
 एतमिन्द्राय ज्येष्ठायै पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
 रवपन्महाव्रीहोणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवाना-
 मभ्यंजयत् । ज्यैष्ठ्यं ह वै संमानानामभिजय-
 ति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद ।
 सोऽत्र जुहोति । इन्द्राय स्वाहा ज्येष्ठायै स्वाहा ।
 ज्यैष्ठ्याय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४३ ॥ ^३प्र-
 जापतिर्वा अंकामयत । मूलं प्रजां विन्देयेति । स

^१मित्रो वा इति ॥ मित्रधेयं मित्रत्वं सर्वस्य । मित्राय
 वा धातव्यं दातव्यं मित्रधेयम् ॥

^२महाव्रीहयः महाशालयः ॥

^३मूलं प्रधानभूताम् ॥

T. B.

एतं प्रजापतये मूलाय चरुं निरवपत् । ततो वै स
मूलं प्रजामविन्दत । मूलं ह वै प्रजां विन्दते ।
य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सो-
ऽत्र जुहोति । प्रजापतये स्वाहा मूलाय स्वाहा ।
प्रजायै स्वाहेति ॥ ४४ ॥ 'आपो वा अकामयन्ता
समुद्रं काममभिजयेमेति' । ता एतमद्भ्योऽप्राढा-
भ्यश्चरुं निरवपन् । ततो वै तास्समुद्रं काममभ्य-
जयन् । समुद्रं ह वै काममभिजयति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहो-
ति । अद्भ्यस्स्वाहाऽप्राढाभ्यस्स्वाहा । समुद्राय स्वा-
हा कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४५ ॥
'विश्वे वै देवा अकामयन्त । अनपजय्यं जयेमे-
ति' । त एतं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽप्राढाभ्यश्चरुं निर-
वपन् । ततो वै तेऽनपजय्यमजयन् । अनपजय्यं
ह वै जयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽत्र होजुति । विश्वेभ्यो देवेभ्य-

'समुद्रं कामं कामानां साधकमभिजयेमेति ॥

५-६ 'अनपजय्यं केनचिदप्यपजेतुमशक्यम् । 'क्षय्यज्यो शक्यार्थे'

स्वाहाऽप्राढाभ्यस्स्वाहा । अनपजय्याय स्वाहा
 जित्यै स्वाहेति ॥ ४६ ॥ ^६ब्रह्म वा अकामय । ब्र-
 ह्मलोकमभिजयेयमिति । तदेतं ब्रह्मणेऽभिजिते
 चरुं निरवपत् । ततो वै तद्ब्रह्मलोकमभ्यजयत् ।
 ब्रह्मलोकः ह वा अभिजयति । य एतेन हविषा
 यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । ब्र-
 ह्मणे स्वाहाऽभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वा-
 हाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४७ ॥ ^७विष्णुर्वा अकाम-
 यत । पुण्यं श्लोकः शृण्वीय । न मां पापी की-
 र्तिरागच्छेदिति । स एतं विष्णवे श्रोणायै पुरोडा-
 शं त्रिकपालं निरवपत् । ततो वै स पुण्यं श्लो-
 कंमशृणुत । नैनं पापी कीर्तिरागच्छत् । पुण्यं
 ह वै श्लोकः शृणुते । नैनं पापी कीर्तिरागच्छति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सो-
 ऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा श्रोणायै स्वाहा । श्लो-

इति निपात्यते । 'ययतोः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । क्रिया-
 विशेषणं चेदम् ॥

^७पुण्यश्लोकः पावनशब्दः ॥

काय स्वाहा श्रुताय स्वाहेति ॥ ४८ ॥ "वसंवो वा
 अकामयन्त । अग्रं देवतानां परीयामेति । त एतं
 वसुभ्यश्श्रविष्ठाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
 पन् । ततो वै तेऽग्रं देवतानां परीयन् । अग्रं ह
 वै समानानां परीयति । य एतेन हविषा यजते ।
 य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वसुभ्यस्स्वा-
 हा श्रविष्ठाभ्यस्स्वाहा । अग्राय स्वाहा परीत्यै
 स्वाहेति ॥ ४९ ॥ "इन्द्रो वा अकामयत । दृढोऽ-
 शिथिलस्स्यामिति । स एतं वरुणाय शतभिषजे
 भेषजेभ्यः पुरोडाशं दशकपालं निरवपत्कृष्णानां
 व्रीहीणाम् । ततो वै स दृढोऽशिथिलोऽभवत् ।
 दृढो ह वा अशिथिलो भवति । य एतेन हविषा
 यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वरु-
 णाय स्वाहा शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यस्स्वा-
 हेति ॥ ५० ॥ ¹⁰अजो वा एकपादकामयत । ते-
 जस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स एतमजायैकपदे

⁸अग्रं प्राधान्यम् ॥

⁹⁻¹⁰दृढः चिरजीवनः अशिथिलः अशिथिलाङ्गः ॥

प्रोष्ठपदेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स तेजस्वी
 ब्रह्मवर्चस्यभवत् । तेजस्वी ह वै ब्रह्मवर्चसी भवति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सो-
 ऽत्र जुहोति । अजायैकपदे स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यस्स्वा-
 हा । तेजसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति ॥ ५१ ॥
 "अहिर्वै बुध्नियोऽकामयत । इमां प्रतिष्ठां विन्देये-
 ति । स एतमहये बुध्नियाय प्रोष्ठपदेभ्यः पुरोडाशं
 भूमिकपालं निरवपत् । ततो वै स इमां प्रतिष्ठा-
 मविन्दत । इमां ह वै प्रतिष्ठां विन्दते । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
 अहये बुध्नियाय स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यस्स्वाहा । प्रति-
 ष्ठायै स्वाहेति ॥ ५२ ॥ 'पूषा वा अकामयत ।
 पशुमान्त्स्यामिति । स एतं पूष्णे रेवत्यै चरुं नि-
 रवपत् । ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह
 वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
 वेद । सोऽत्र जुहोति । पूष्णे स्वाहा रेवत्यै स्वाहा ।
 पशुभ्यस्स्वाहेति ॥ ५३ ॥ ¹³अश्विनौ वा अकाम-
 येताम् । श्रोत्रस्विनावर्धिरौ स्यावेति । तावेतम-

¹¹⁻¹² इमां पृथिवीमेव प्रतिष्ठां लभेयेति । भूमिकपालः भूमि-
 रेव कपालमस्येति ॥

¹³⁻¹⁵ श्रोत्रस्विनौ श्रोत्रवन्तौ प्रशस्तश्रोत्रौ । सकारोपजनः छा-

श्विभ्यामश्वयुभ्यां पुरोडाशं द्विकपालं निरवप-
 ताम् । ततो वै तौ श्रोत्रस्विनावधिरोभवताम् ।
 श्रोत्रस्वी ह वा अवधिरो भवति । य एतेन हवि-
 षा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
 अश्विभ्यां स्वाहाऽश्वयुग्भ्यां स्वाहा । श्रोत्राय
 स्वाहा श्रुत्यै स्वाहेति ॥ ५४ ॥ ¹⁴यमो वा अंका-
 मयत । पितृणां राज्यमभिजयेयमिति । स एतं
 यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स पि-
 तृणां राज्यमभ्यजयत् । समानानां ह वै रा-
 ज्यमभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैन-
 देवं वेद । सोऽत्र जुहोति । यमाय स्वाहाऽपभरणी-
 भ्यस्स्वाहा । राज्याय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति ॥
 ५५ ॥ ¹⁵अथैतदमावास्याया आज्यं निर्वपति । कामो
 वा अमावास्या । काम आज्यम् । कामेनैव कामं
 समर्धयति । क्षिप्रमेनं स काम उपनमति । येन
 कामेन यजते । सोऽत्र जुहोति । अमावास्यायै स्वा-
 हा कामाय स्वाहाऽगत्यै स्वाहेति ॥ ५६ ॥ ५ ॥

न्दसः । अवधिरौ श्रवणशक्तिमन्तौ । गतमन्यत् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये प्रथमे पञ्चमोऽनुवाकः.

चन्द्रमा वा अंकामयत । अहोरात्रानर्धमासान्मासानृतून्थसंवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसस्सायुज्यं सलोकतामाप्नुयामिति । स एतं चन्द्रमसे प्रतीदृश्यायै पुरोडाशं पञ्चदशकपालं निरवपत् । ततो वै सोऽहोरात्रानर्धमासान्मासानृतून्थसंवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोत् । अहोरात्रान् ह वा अर्धमासान्मासानृतून्थसंवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसस्सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृश्यायै स्वाहा । अहोरात्रेभ्यस्स्वाहाऽर्धमासेभ्यस्स्वाहा । मासेभ्यस्स्वाहर्तुभ्यस्स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति ॥ ५७ ॥ अहोरात्रे वा अंकामयेताम् । अत्यहोरात्रे मुच्येवहि । न नावहोरात्रे आप्नुयातामिति । ते एतमहोरात्रा-

चन्द्रमा वा इति ॥ सायुज्यं समानयोगता । सालोक्यं समानलोकता । प्रतीदृश्या तिथिः प्रतिदिनं चन्द्रमसो गत्या पृथक्त्वेन दृश्यमानत्वात् ॥

^२अहोरात्रे इति ॥ अतिक्रम्य मुच्येवहि अहोरात्रनिबन्धनदुःखसंस्पर्शात् । न च पुनरहोरात्रे आवामाप्नुताम् । सवात्योः गवोः

भ्यां चरुं निरवपताम् । द्वयानां व्रीहीणाम् । शु-
 क्लानां च कृष्णानां च । सवात्योर्दुग्धे । श्वेतायै च
 कृष्णायै च । ततो वै ते अत्यहोरात्रे अमुच्येते ।
 नैनं अहोरात्रे आप्नुताम् । अतिं ह वा अहोरात्रे
 मुच्यते । नैनंमहोरात्रे आप्नुतः । य एतेन हविषा
 यजंते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अह्ने
 स्वाहा रात्रियै स्वाहा । अतिमुक्त्यै स्वाहेति ॥ ५८
^३उषा वा अकामयत । प्रियाऽऽदित्यस्य सुभगा
 स्यामिति । सैतमुषसं चरुं निरवपत् । ततो वै सा
 प्रियाऽऽदित्यस्य सुभगाऽभवत् । प्रियो ह वै संमा-
 नानां सुभगो भवति । य एतेन हविषा यजंते ।
 य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । उषसे स्वाहा
 व्युष्ट्यै स्वाहा । व्यूषुष्यै स्वाहा व्युच्छन्त्यै स्वाहा ।
 व्युष्टायै स्वाहेति ॥ ५९ ॥ ^४अथैतस्मै नक्षत्राय चरुं

दुग्धे । वत्सान्तरदोहा मृतवत्सा, तदीया च माता सवाल्यौ ;
 समानमेकं वत्सं वात इति कृत्वा ॥

^३व्युष्टिः, व्यूषुषी, व्युच्छन्ती, व्युष्टा इति उषसोऽवस्थावि-
 शेषाख्या एताः ॥

^४उदेष्यते उद्यते उदितायेति नक्षत्रावस्थाविशेषाख्याः । हरः हर-

निर्वपति । यथा त्वं देवानामसि । एवमहं मनु-
ष्याणां भूयासमिति । यथा ह वा एतदेवानाम् ।
एव२ ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन
हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
नक्षत्राय स्वाहो देष्यते स्वाहा । उद्यते स्वाहो दि-
ताय स्वाहा । हरसे स्वाहा भरसे स्वाहा । भ्राजसे
स्वाहा तेजसे स्वाहा । तपसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय
स्वाहेति ॥ ६० ॥ 'सूर्यो वा अकामयत । नक्षत्रा-
णां प्रतिष्ठा स्यामिति । स एत२ सूर्याय नक्षत्रे-
भ्यश्चरुं निर्वपत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठा-
ऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै संमानानां भवति । य
एतेन हविषा यजते । य उं चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यस्स्वाहा । प्रति-
ष्ठायै स्वाहेति ॥ ६१ ॥ 'अथैतमदित्यै चरुं निर्व-
पति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रति तिष्ठति ।
सोऽत्र जुहोति । अदित्यै स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहे-

णसामर्थ्यं, भरः भरणशक्तिः, भ्राजः दीप्तिः, तेजः प्रकाशः,
तप ऐश्वर्यं, ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणबलम् ॥

ति ॥ ६२ ॥ अथैतं विष्णवे चरुं निर्वपति । य-
ज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रति तिष्ठति ।
सोऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा यज्ञाय स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ६३ ॥ ६ ॥

अग्निर्न ऋध्यास्म नवोनवोऽग्नि-
मित्रश्चन्द्रमाषट् ॥ ६ ॥

अग्निर्नस्तन्नो वायुरहिर्बुध्नियं ऋक्षा वा इयमथै-
तत्पौर्णमास्या अजो वा एकपाथसूर्यस्त्रिषष्टिः ॥ ६३ ॥

अग्निर्नः-प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥

हरिः ओं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

^{१-२}सूर्यो नक्षत्राणां प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये प्रथमे षष्ठोऽनुवाकः
प्रथमप्रश्नः समाप्तः.

अग्निः पञ्चदश प्रजापतिर्दश सोम एकादश
 रुद्रो दशर्क्षेकादश बृहस्पतिर्दश देवासुरा नव पि-
 तर एकादशार्यमा भगो दशदश सविता चतुर्दश
 त्वष्टा वायुरिन्द्राग्नी दशदशाथैतत्पौर्णमास्या अष्टौ
 पञ्चदश ॥ मित्र इन्द्रः प्रजापतिर्दशदशाप् एकादश
 विश्वे ब्रह्म दशदश विष्णुस्त्रयोदश वसंव इन्द्रोऽ-
 जोऽहिर्वै बुध्नियः पूषाऽश्विनौ यमो दशदशाथैत-
 दमावास्याया अष्टौ पञ्चदश ॥ चन्द्रमाः पञ्चदशा-
 होरात्रे सप्तदशोषा एकादशाथैतस्मै नक्षत्राय त्र-
 योदश सूर्यो दशाथैतमदित्यै पञ्चाथैतं विष्णवे
 षट्सप्त ॥

सविताऽऽशूनां ब्रीहीणामिन्द्रो महाब्रीहीणा-
 मिन्द्रः कृष्णानां ब्रीहीणामहोरात्रे द्वयानां ब्रीही-
 णाम् ॥ पितरृष्वङ्कपालः सविता द्वादशकपालमि-
 न्द्राग्नी एकादशकपालमिन्द्र एकादशकपालमिन्द्रो
 दशकपालं विष्णुस्त्रिकपालमहिर्भूमिकपालमश्वि-
 नौ द्विकपालं चन्द्रमाः पञ्चदशकपालमग्निस्त्वष्टा
 वसवोऽष्टाकपालमन्यत्र चरुम् ॥ रुद्रोऽर्यमा पूषा

पशुमान्थस्या५ सोमो रुद्रो बृहस्पतिः पर्यसि वा-
 युः पर्यस्सोमो वायुरिन्द्राग्नी मित्र इन्द्र आपो
 ब्रह्म यमोऽभिजित्यै त्वष्टा प्रजापतिः प्रजायै पौ-
 र्णमास्या अमावास्याया आगत्यै विश्वे जित्या
 अश्विनौ श्रुत्यै ॥ ब्रह्म तदेतं विष्णुस्त एतं वायु-
 स्स एतदापस्ताः ॥ पितरो विश्वे वसवोऽकामयन्त
 मेति त एतं निरवपन् । आपोऽकामयन्त मेति ता
 एतं निरवपन् । इन्द्राग्नी अश्विनावकामयेतां वेति
 तावेतं निरवपताम् । अहोरात्रे वा अकामयेतामि-
 ति ते एतं निरवपताम् । अन्यत्राकामयतमिति स
 एतं निरवपत् ॥ इन्द्राग्नी श्रैष्ठ्यमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यमि-
 न्द्रो दृढः । अहिस्सूर्योऽदित्यै विष्णवे प्रतिष्ठायै ।
 सोमो यमस्समानानाम् । अग्निर्नो रीरिषदन्यत्र
 रीरिषः ॥

प्रथमप्रपाठकस्समाप्तः.

अथ द्वितीयप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'तृतीयस्यामितो दिवि सोमं
 आसीत् । तं गायत्र्याऽहरत् । तस्य पूर्णमच्छिद्यत् ।
 तत्पूर्णोऽभवत् । तत्पूर्णस्य पूर्णत्वम् । ब्रह्म वै
 पूर्णः । यत्पूर्णशाखायां बृथसानपाकरोति । ब्रह्मणै-
 वैनानपाकरोति । 'गायत्रो वै पूर्णः । गायत्राः
 पञ्चः ॥ १ ॥ तस्मात्त्रिणित्रीणि पूर्णस्य पला-
 शानि । त्रिपदां गायत्री । यत्पूर्णशाखायां गाः प्रा-
 र्पयति । स्वयैवैनां देवतया प्रार्पयति । यं कामयै-

'अथ पौरोडाशिकं ब्राह्मणं प्राजापत्यं काण्डमारभ्यते—तृती-
 यस्यामितो दिवि सोम इत्यादि ॥ इतो लोकादारभ्य तृतीयस्मिन्
 द्युसंज्ञिके सोम आसीत् । द्युलोकाभिप्रायेण स्त्रीत्वम् । लोक-
 त्रयवचनो वा द्युशब्दः । पूर्णं पत्रं श्येनरूपाया गायत्र्याः ।
 तत् पूर्णः पलाशोऽभवत् । तस्मात्पतनात् पूर्णत्वं पतितत्वाद्वा
 सर्वोत्कृष्टत्वाद्ब्रह्मत्वं पूर्णस्य । अपाकरणं मातृभ्यः पृथक्करणम् ॥

'त्रिपदेति ॥ 'सङ्ख्यामुपूर्वस्य' इति लोपः समासान्तः, 'दा-
 वृचि' इति टाप् । 'पादः पत्' इति पद्मावः । 'द्वित्रिभ्यां

पशुमान्थस्या५ सोमो रुद्रो बृहस्पतिः पर्यसि वा-
 युः पर्यस्सोमो वायुरिन्द्राग्नी मित्र इन्द्र आपो
 ब्रह्म यमोऽभिजित्यै त्वष्टा प्रजापतिः प्रजायै पौ-
 र्णमास्या अमावास्याया आगत्यै विश्वे जित्या
 अश्विनौ श्रुत्यै ॥ ब्रह्म तदेतं विष्णुस्त एतं वायु-
 स्स एतदापस्ताः ॥ पितरो विश्वे वसवोऽकामयन्त
 मेति त एतं निरवपन् । आपोऽकामयन्त मेति ता
 एतं निरवपन् । इन्द्राग्नी अश्विनावकामयेतां वेति
 तावेतं निरवपताम् । अहोरात्रे वा अकामयेतामि-
 ति ते एतं निरवपताम् । अन्यत्राकामयतमिति स
 एतं निरवपत् ॥ इन्द्राग्नी श्रैष्ठ्यमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यमि-
 न्द्रो दृढः । अहिस्सूर्योऽदित्यै विष्णवे प्रतिष्ठायै ।
 सोमो यमस्समानानाम् । अग्निर्नो रीरिषदन्यत्र
 रीरिषः ॥

प्रथमप्रपाठकस्समाप्तः.

अथ द्वितीयप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'तृतीयस्यामितो दिवि सोमं
 आसीत् । तं गायत्र्याऽहरत् । तस्य पूर्णमच्छिद्यत् ।
 तत्पूर्णोऽभवत् । तत्पूर्णस्य पर्णत्वम् । ब्रह्म वै
 पूर्णः । यत्पूर्णशाखया बृथ्सानपाकरोति । ब्रह्मणै-
 वैनानपाकरोति । 'गायत्रो वै पूर्णः । गायत्राः
 पशवः ॥ १ ॥ तस्मात्त्रिणित्रीणि पूर्णस्य पला-
 शानि । त्रिपदा गायत्री । यत्पूर्णशाखया गाः प्रा-
 र्पयति । स्वयैवैना देवतया प्रार्पयति । यं कामये-

'अथ पौरोडाशिकं ब्राह्मणं प्राजापत्यं काण्डमारभ्यते—तृती-
 यस्यामितो दिवि सोम इत्यादि ॥ इतो लोकादारभ्य तृतीयस्मिन्
 द्युसंज्ञिके सोम आसीत् । द्युलोकाभिप्रायेण स्त्रीत्वम् । लोक-
 त्रयवचनो वा द्युशब्दः । पर्णं पत्रं श्येनरूपाया गायत्र्याः ।
 तत् पूर्णः पलाशोऽभवत् । तस्मात्पतनात् पर्णत्वं पतितृत्वाद्वा
 सर्वोत्कृष्टत्वाद्ब्रह्मत्वं पर्णस्य । अपाकरणं मातृभ्यः पृथक्करणम् ॥

'त्रिपदेति ॥ 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य' इति लोपः समासान्तः, 'दा-
 वृचि' इति टाप् । 'पादः पत्' इति पद्मावः । 'द्वित्रिभ्यां

तापशुस्स्यादिति । अपर्णां तस्मै शुष्काग्रामाहरेत् । अपशुरेव भवति । यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति । बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति ॥ २ ॥ ^३यत्प्राचीमाहरेत् । देवलोकमभिजयेत् । यदुदीचीं मनुष्यलोकम् । प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोर्लोकयोरभिजित्यै । ^४इषे त्वोर्जे त्वेत्याह । इषमेवोर्जे यजमाने दधाति । ^५वायवस्स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः ॥ ३ ॥

पादन्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । प्रार्पणा गोचराय प्रस्थापना । अर्तेर्णो पुगागमः ॥

^३प्राचीमुदीचीमिति ॥ पूर्वोत्तरदिगञ्चिताम् ॥

^४'इषे त्वोर्जे त्वा' ^१ इति शाखाच्छेदनमन्तः ॥ इषमेवेति । सान्नाय्यस्य इदमेव उक्त्वेन च अभिधानात् तदुभयं यजमाने दधात्येव ॥

^५वायवस्स्थेति वत्सापाकरणमन्तः ॥ वायुरन्तरिक्षस्याध्यक्षाः अधिपतिः । वचनव्यत्ययः । अक्षेर्वा 'गतिकारकयोरपि' इत्यमुन्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पशुदेवताधिदेवतां वायुं संकीर्त्य

वायव एवैनान्परि ददाति । प्र वा एनानेतदाकरो-
ति । यदाह । वायवस्स्थेत्युपायवस्स्थेत्याह । य-
जमानायैव पशूनुपह्वयते । "देवो वस्सविता प्रार्प-
यत्वित्याह प्रसूत्यै । "श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह ।
यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्मादेवमाह । ^४आ-
प्यायध्वमग्न्या देवभागमित्याह ॥ ४ ॥ वृथसेभ्य-
श्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाप्यायन्त । देवेभ्यं

अपाकरणं कुर्वन् वायव एवैनान् पशून् परिददाति स्वीक-
रोति, यस्मात् अयं वायवस्स्थेत्याह । किञ्च—यदाह वायव-
स्स्थेति तेनैवैनान् पशून् प्राकरोति प्रकृष्टाकारवतः करोति वा-
युदेवत्वप्रकटनात् । प्रकर्षेण वाऽविनष्टानेवाह्वयति । देवताभे-
दस्याविवक्षितत्वात् ताच्छब्दं, मन्त्रे मत्वर्थीयो लुप्यते । अथ
उपायवस्स्थेति यदाह उपगन्तुसंकीर्तनात् यजमानायैव पशून्
पुनरुपह्वयते समीपे आह्वयति आगमनमनुजानाति ॥

^६देवो व इति प्रस्थापनमन्त्रः ॥ सवित्रा प्राप्यमाणत्वसंकीर्तनं
प्रसूत्यै तदनुज्ञालाभाय ॥

^७यज्ञो हीति ॥ सर्वकामसिद्धिहेतुत्वात् ॥

^८अथ 'देवभागम्' इति मन्त्रे देवपदोपादानाभिप्रायमाह—
वृथसेभ्यश्चेत्यादि ॥ देवेभ्य एवैना इन्द्रायेति । सर्वदेवता-

एवैना इन्द्रायाप्यायति । "ऊर्जस्वतीः पर्यस्वतीरि-
त्याह । ऊर्जः^९ हि पर्यस्सुम्भरन्ति । "प्रजावतीरन-
मीवा अयक्ष्मा इत्याह प्रजात्यै । मा वस्स्तेन ई-
शत माऽघशः^{१०}सु इत्याह गुप्त्यै । "रुद्रस्य हेतिः
परि वो वृणक्त्याह । रुद्रोदेवैनांस्त्रायते । "ध्रुवा
अस्मिन्गोपतौ स्यात् वृद्धीरित्याह । ध्रुवा एवा-
स्मिन्वृद्धीः करोति ॥ ५ ॥ "यजमानस्य पशून्पा-
हीत्याह । पशूनां गोपीथाय । तस्मात्पशूनां पशवः

त्मानं इन्द्रमेव मन्त्रे देवशब्द आचष्ट इति प्रतिपादयति, सा-
न्नाय्यस्यैन्द्रत्वात् ॥

^९ ऊर्ज हीति ॥ स्मर्तव्यत्वाभिधानं संस्तुत्यैव भवतीति यावत् ॥

^{१०} प्रजातिस्सन्तानाविच्छेदः ॥

^{११} रुद्रस्येति प्रस्थितानुमन्त्रणम् ॥

^{१२} ध्रुवा अस्मिन्निति यजमानगृहेक्षणम् ॥

^{१३} यजमानस्य पशूनि शाखोपगूहनम् ॥ गोपीथाय गोपनाय ।
तस्मादिति । पशूनां पात्र्याः शाखायाः सुरक्षितत्वात्पशवः सा-
यमविनष्टा एव गृहमुपागच्छन्ति ॥

उप॑ स॒माव॑र्तन्ते । ^{१४}अन॑धस्सादयति । गर्भा॑णां धृ॒-
त्या अप्र॑पादाय । तस्मा॒द्गर्भाः प्र॒जाना॑मप्र॑पादुकाः ।
उ॒परी॑व निद॑धाति । उ॒परी॑व हि सु॒वर्गो लो॒कः ।
सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ सम॑ष्ट्यै ॥ ६ ॥

प॒शवः॑ करोति प॒शवो॑ देव॒भाग॑मित्याह
करोति॑ नव॑ च ॥ १ ॥

^१दे॒वस्य॑ त्वा स॒वितुः॑ प्र॒स॒व इत्य॑श्वप॒रशु॑माद॑त्ते
प्र॒सू॒त्यै । अ॒श्विनो॑वा॒हिभ्या॑मित्याह । अ॒श्विनो॑ हि
दे॒वाना॑म॒ध्वर्यू॑ आस्ता॑म् । पू॒ष्णो हस्ता॑भ्या॒मित्या॑-

^{१४}अनध इति ॥ कस्मिंश्चिदाधारे सादयति, गर्भाणां धारणाय, तदपि अप्रपादाय अप्रच्युतये । उपरीवेति । ऊर्ध्वायामेव दिशि । इवशब्दोऽवधारणे । उपरितनत्वसामान्यात् तच्छब्दस्य । स्वर्गस्य समष्ट्यै सम्यक् प्राप्त्यै भवति तस्या उपरिसादनम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये प्रथमोऽनुवाकः.

^१दे॒वस्य॑ त्वेत्यादि ॥ प॒शुः पार्श्व॑वक्रः । अ॒ध्वर्यू॑ इति ।
अध्वरस्य नेतारौ मणिवन्धादुपरि वा स्तः । यत्नै यमनाय धारणाय ॥

ह यत्यै । ^२यो वा ओषधीः पर्वशो वेद । नैनास्स
 हिनस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो वेद । स
 एना न हिनस्ति । अश्वपश्वा बर्हिरच्छैति । प्रा-
 जापत्यो वा अश्वस्सयोनित्वाय ॥ ७ ॥ ओषधीना-
 महिंसायै । ^३यज्ञस्य घोषदसीत्याह । यजमान
 एव रयिं दधाति । प्रत्युष्ट^४ रक्षः प्रत्युष्टा अरातय
 इत्याह । रक्षसामपहत्यै । ^५प्रेयमंगाद्धिषणां बर्-
 हिरच्छेत्याह । विद्या वै धिषणा । विद्ययैवैनदच्छै-

^२यो वा इत्यादि अश्वपशोस्तुति ॥ पर्वशः पर्वणिपर्व-
 णि । 'संख्यैकवचनाच्च' इति शम् । पर्ववेदी पर्वपरिहारेणा-
 च्छिन्दन् एना ओषधीर्न हिनस्ति । प्रजापतिरेव तद्वेदी तथा
 कर्तुं शक्नोति । ततः किमित्याह—अश्वश्चायं प्राजापत्यः तद-
 क्षिपरिणामत्वात् तस्मात् अश्वपश्वा बर्हिरभिप्राप्तुं तदर्थं ओषधीः
 गच्छन् उभयोः सयोनित्वात् तासां हिंसां नोत्पादयेत् ॥

^३यज्ञस्येति अश्वपश्वभिमन्त्रणम् ॥ रयिं दधातीति । यज्ञसा-
 धनत्वाभिधानेन रयिसाधनं यज्ञं यजमाने स्थापयति । घोषदि-
 ति धननमेति केचित् ॥

^४प्रेयमिति गार्हपत्यप्रदेशादाहवनीयप्रदेशगमनम् ॥ विद्या वा
 इति । अश्वपशुं धिषणाशब्देन संकीर्तयन् विद्ययैव बर्हिरभि-
 प्राप्तुं गच्छन् भवति ॥

ति । ^५मनुना कृता स्वधया वितृष्टेत्याह । मानवी
 हि परशुस्वधाकृता ॥ ८ ॥ त आवहन्ति कवयः
 पुरस्तादित्याह । शुश्रुवाः सो वै कवयः । यज्ञः
 पुरस्तात् । मुखत एव यज्ञमारभते । अथो यदेत-
 दुक्त्वा यतः कुतश्चाहरति । तत्प्राच्या एव दिशो
 भवति । ^६देवेभ्यो जुष्टमिह वर्हिरासद् इत्याह ।

^५मानवी हीति ॥ मनुना प्रजापतिना कृता मानवी परशुः,
 सा खलु स्वधया अन्नेन कृता यागद्वारेण निर्वर्तिता, तस्मात्
 स्वधया वितृष्टेत्युच्यते । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । श्रुतवन्तः क्रान्तदर्शनाः, तस्मात् एवं कुर्वन्तीत्याहा
 अयं यज्ञः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वर्तते । तस्मात् कवयः
 पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आवहन्तीत्युच्यत इति । तस्मात् मुखत
 एव प्राच्या एवारभ्य यज्ञः निर्वर्तितो भवति । अथो अपि
 च त एतमुक्त्वा यतः कुतश्चिदपि दिशो यदाहरति तत्प्राच्या
 एवाहतं भवति एतन्मन्त्रप्रभावात् ॥

^६देवेभ्योजुष्टमिति वेद्याः प्रत्यवेक्षणम् ॥ तत्र देवेभ्यो जुष्टं
 प्रियमस्यां वेद्यां आसादनीयं चेति वचनं वर्हिषस्समृद्धयै स-
 म्यक्फलसाधनभावाय भवति । तच्च कर्मणोऽनपराधाय अवैकल्याय
 भवति । तादृशवर्हिरर्थान् दर्शनाहर्तुं इयं अश्वपशुः प्राची ग-
 च्छतीति भाव इति दर्शितं भवति ॥

व॒रहि॒प॒स्समृ॒द्धयै । क॒र्म॒णोऽन॑पराधाय । 'दे॒वानां॑
परि॒षूत॒मसीत्या॑ह ॥ ९ ॥ यद्वा इ॒दं किंच॑ । तद्दे॒वा-
नां॑ परि॒षूत॒म् । अथो॒ यथा॒ वस्य॑से प्रति॒प्रोच्या॑हे॒दं
करि॒ष्यामी॒ति । ए॒वमे॒व तद॑ध्व॒र्युर्दे॒वेभ्यः॑ प्रति॒प्रोच्यं
व॒रहि॒र्दाति॑ । आ॒त्मनोऽहिं॑सायै । 'याव॑तस्स्त॒म्बान्
परि॑ दि॒शेत् । यत्तेषा॑मुच्छि॒च्छ॒ष्यात् । अति॑ तद्य॒ज्ञ-
स्य॑ रेचयेत् । एक॑ऽस्त॒म्बं परि॑दि॒शेत् । त॒स्य॑ सर्वं

'दे॒वानामि॒ति प्र॑स्तरार्थदर्भपरिग्रहः ॥ यन्नाम किञ्चित् दृश्यते
तत्सर्वं दे॒वानां॑ परि॒षूतं दे॒वार्थम॑व प्रागेव परिगृहीतम् । योपि
'दे॒वार्थं॑ परि॒षूतं परि॑गृहीतमसि, नात्मा॒र्थं वृथा॑ परिषूयसे' इति
अध्व॒र्युराह॑ तदात्मन अहिं॑सार्थम् । अथो अपिच यथा खलु
लोके कश्चित्स्वाभिमतं कुर्वन् वस्यसे प्रशस्ततराय पुरुषाय प्र-
ति॒प्रोच्य॑ प्रार्थितं प्रकटीकृत्य 'अत्र भवत इ॒दं करि॑ष्यामि
नात्मा॒र्थम्' इति वसीयांसं प्रत्यर्थितया व्यपदिशन् स्वाभिमतं
करोति ए॒वमे॒वाध्व॒र्युर्दे॒वेभ्यः॑ प्रति॒प्रोच्य॑ स्वाभिमतं व॒र्हिर्दाति॑
लुनाति आ॒त्मनो॑ लवनापराधनिवृत्तये, तच्चाहिं॑सायै ॥

'याव॑त इति ॥ परिदेशनं परिषवणं, व॒र्हिस्स्त॒म्बपरि॑ग्रहे तेषां
मध्ये किञ्चिदुच्छि॒च्छ॒ष्यात् 'वि॒ष्णोस्तू॒पोसि॑' इत्युत्सृजेत् । अतः
तत् य॒ज्ञस्य॑ अतिरेचयेत् तस्य स्त॒म्बस्य॑ य॒ज्ञस॒म्बन्धं॑ निवर्तयेत् ।
अयुक्तं च परिषूतस्य अतिरिक्तत्वम्, तस्मादयं पक्षो दुष्टः । कथं किञ्चि

दायात् ॥ १० ॥ यज्ञस्यानन्तिरेकाय । "वर्षवृद्धम-
सीत्याह । वर्षवृद्धा वा ओषधयः । "देववर्हिरि-
त्याह । देवेभ्य एवैनत्करोति । मा त्वाऽन्वद्धा तिर्य-
गित्याहाहिंसायै । पर्वते राध्यासुमित्याहद्वयै ।
"आच्छेत्ता ते मा रिप्मित्याह । नास्यात्मनो मी-

तर्हि कर्तव्यमित्याह—एकमिति । एकस्तम्बपरिग्रहे उत्सृष्टव्याभावा-
त्तस्य च सर्वस्य किञ्चिदप्यनुच्छेप्यत्ववचनान्नातिरेकदोषः ॥

"वर्षवृद्धमसीति स्तम्बोन्मार्जनम् ॥ वर्षवृद्धा इति वर्षेण
वर्धिता इति । कर्मणि निष्ठायां 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹⁰देववर्हिरिति असिदादिना वर्हिपसंश्लेषणम् ॥ देवपदवि-
शेषणेन देवार्थं वर्हिः करोति । अहिंसाया इति । हिंसा
हेतुमन्वक्छेदादिं न करोमीति वचनात्, वर्हिषोऽहिंसायै भवति ।
पर्वणो राद्धिवचनं च वर्हिप ऋद्धयै भवति ॥

¹¹आच्छेत्तेत्याच्छेदनम् ॥ एतद्वचनप्रभावाद्योप्येवं वेद, न परं
वर्हिरित्येव अस्यापि वेदितुरपि आत्मनस्संबन्धि किञ्चिदपि न
मीयते न हिंस्यते । 'मिञ् हिंसायाम्' । अस्यैवंवक्तुस्संबन्धि
किञ्चिदपि न मीयते, अथ य एवं वेद तस्यापीति शेषः ॥

यते । य एवं वेद ॥ ११ ॥ ¹²देववर्हिश्शतवल्शं
विरोहेत्याह । प्रजा वै वर्हिः । प्रजानां प्रजनना-
य । ¹³सहस्रवल्शा वि वयः रुहेमेत्याह । आशि-
षमेवैतामाशास्ते । ¹⁴पृथिव्यास्संपृचः प्राहीत्याह
प्रतिष्ठित्यै । ¹⁵अयुङ्गाऽयुङ्गान्मुष्टीन्लुनोति । मिथुन-
त्वाय प्रजात्यै । ¹⁶सुसंभृता त्वा संभरामीत्याह ।

¹²देववर्हिरित्याच्छिन्नाभिमर्शनम् ॥ तत्र प्रजासाधनस्य व-
र्हिषो विरोहणं प्रजानामेव प्रजननाय भवति । न दर्भप्ररो-
हणमात्रमिदमाशास्यते इति मन्तव्यमिति भावः ॥

¹³सहस्रवल्शा इत्यात्मप्रत्यभिमर्शनम् ॥ एतामात्मविरोहणविष-
यमेवाशिषं आशास्ते नातःपरमाशासनीयमिति भावः ॥

¹⁴पृथिव्या इति प्रस्तरनिधानम् ॥ आत्मनः पृथिवीसंपृक्त-
वचनं यजमानस्य प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

¹⁵अयुङ्गायुङ्गानिति ॥ अयुग्मान् अयुग्मान्, नकारमकारयोः
स्थानविनिमयः ; पूर्वत्र द्वितीयायाः 'सुपां मुलुक्' इत्याकारः ।
'अनुदात्तं च' इत्याम्नेडितस्य निवातः । निधनभेदानिवन्धना वीप्सा
निधनानामप्ययुग्मत्वं बोधयति । अयुग्मत्वे हि मुष्टीनां प्रस्तरेण
सह मिथुनत्वं युग्मता भवति । तच्च प्रजात्यै भवति ॥

¹⁶सुसंभृतेति शुल्बे निधनसम्भरणम् ॥ ब्रह्मणैवेति । ब्रह्मणा
हि सुष्टु संभ्रियते ॥

ब्रह्मणैवैनत्संभरति ॥ १२ ॥ ^{१७}अदित्यै रास्त्राऽसी-
त्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनद्रास्त्रां क-
रोति । ^{१८}इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा
अग्रे देवतानां समनह्यत । साऽऽर्धोत् । ऋद्ध्यै
संनह्यति । प्रजा वै वर्हिः । प्रजानामपरावापाया
तस्मात्स्त्रावसंतताः प्रजा जायन्ते ॥ १३ ॥ ^{१९}पूषा
ते ग्रन्थि ग्रन्थात्वित्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधा-
ति । ^{२०}स ते माऽऽस्थादित्याहाहिंसायै । ^{२१}पश्चा-
त्प्राश्चमुप गूहति । पश्चाद्वै प्राचीनं रेतां धीयते ।

^{१७}अदित्या इति शुल्वकरणम् ॥ सामर्थ्याच्च सम्भरणात्पूर्व-
मिदं द्रष्टव्यम् । अस्याः पृथिव्याः एनत् शुल्वं रास्त्रां र-
शनां करोति ॥

^{१८}इन्द्राण्यां इति सन्नहनम् ॥ इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी 'इन्द्र-
वरुण' इति ङीषानुकौ ॥

^{१९}पूषेति ग्रन्थिकरणम् ॥ पूष्णः पोषयितुः सङ्कीर्तनाद्यजमाने
पुष्टिं दधाति ॥

^{२०}स ते इति शुल्वान्तोपगूहनम् ॥ अन्यत्रास्थानस्य ग्रन्थिकर-
णस्य निषेधात् प्रजानामहिंसायै भवति ॥

^{२१}पश्चादिति परत आकृष्य प्राञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति ॥ पश्चा
द्वागात्प्राचीनं प्राग्देशाञ्चितं रेतस्सिच्यते तथैव कृतं भवति ॥

पश्चादेवास्मै प्राचीन॑ रेतो॑ दधाति । ^२ इन्द्रस्य त्वा
 ब्राहुभ्यामुद्यच्छु॒ इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने द-
 धाति । ^{२३} बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हंरामीत्याह । ब्रह्म वै देवा-
 नां बृहस्पतिः ॥ १४ ॥ ब्रह्मणैवैनच्छरति । ^{२४} उर्वन्त-
 रिक्षमन्विहीत्याह गत्यै । ^{२५} देवंगममसीत्याह । दे-
 वानेवैनद्रमयति । ^{२६} अनधस्सादयति । गर्भाणां धृ-
 त्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः ।
 उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः ।
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १५ ॥

सयोनित्वाय स्वधाकृताऽसीत्याह दायोद्वेदं भ-
 रति जायन्ते बृहस्पतिस्समष्ट्यै ॥ २ ॥

^{२२} इन्द्रस्येत्युद्यमनम् ॥ इन्द्रसंकीर्तनात् इन्द्रदत्तं वीर्यं यजमा-
 ने दधाति ॥

^{२३} बृहस्पतेरिति शीर्ष्णि निधानम् ॥

^{२४} उर्विति प्रत्यागच्छति ॥ तत्र अन्तरिक्षस्य उरुत्वाभिधानं
 गत्यै अविहतायै भवति ॥

^{२५} देवंगममित्युपरिसादनम् ॥

^{२६} अनध इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये द्वितीयोऽनुवाकः.

* ब्रा. ३-२-१.

पूर्वेद्युरिध्मावर्हिः करोति । यज्ञमेवारभ्य
 गृहीत्वोपवसति । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्योखे
 अस्रसेताम् । यज्ञो वै प्रजापतिः । यस्मान्नायो-
 खे भवतः । यज्ञस्यैव तदुखे उपदधात्यप्रस्रसा-
 य । शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्याया इत्याह ।
 देवयज्याया एवैनानि शुन्धति । मातरिश्वनो घर्मो-
 ऽसीत्याह ॥ १६ ॥ अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः ।
 एषां लोकानां विधृत्यै । द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह ।

पूर्वेद्युरित्यादि ॥ इध्मं च वर्हिश्च इध्मावर्हिः । आन्दस
 आनङ् । वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

प्रजापतिरित्यादि ॥ सृष्टचनन्तरं यज्ञस्य उखे कुम्भ्यो
 अस्रसेतां गळिते अभूताम् । ततो यज्ञ एव स्वस्तस्स्यात् ।
 यज्ञो नाम कः ? प्रजापतिरेव । ततश्च प्रजा विनष्टास्स्युः ।
 तत्र सान्नाय्योखे यज्ञस्यैव पूर्वं स्वस्तोखस्य उखे भवतः, त-
 दस्य यज्ञस्य अप्रस्रसाय भवति सान्नाय्योखे सान्नाय्यकुम्भ्यो ॥

शुन्धध्वमिति सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणम् ॥
 मातरिश्वन इति अङ्गारनिरूहणम् ॥ मातरिश्वनः वायोः
 घर्मः वरणाधारः सञ्चारस्थानमन्तरिक्षं, तदेव त्वमसीति अङ्गार-
 य विधारणमामर्त्यख्यापनं एषां लोकानां विधृत्यै भवति ॥
 द्यौरसीति सान्नाय्यपात्र्यधिश्रयणम् ॥ द्युप्रभृतीनां कार्यत्वात्,
 पद्मावेन स्तूयत इति भावः ॥

यते । य एवं वेद ॥ ११ ॥ ¹²देववरहिश्शतवल्गुं
विरोहेत्याह । प्रजा वै वहिः । प्रजानां प्रजनना-
य । ¹³सहस्रवल्गुं वि वयं रुहेमेत्याह । आशि-
षमेवैतामाशास्ते । ¹⁴पृथिव्यास्संपृचः प्राहीत्याह
प्रतिष्ठित्यै । ¹⁵अयुङ्गाऽयुङ्गान्मुष्टीन्लुनोति । मिथुन-
त्वाय प्रजात्यै । ¹⁶सुसंभृतां त्वा संभरामीत्याह ।

¹²देववहिरित्याच्छिन्नाभिमर्शनम् ॥ तत्र प्रजासाधनस्य व-
हिषो विरोहणं प्रजानामेव प्रजननाय भवति । न दर्भप्ररो-
हणमात्रमिदमाशास्यते इति मन्तव्यमिति भावः ॥

¹³सहस्रवल्गुं इत्यात्मप्रत्यभिमर्शनम् ॥ एतामात्मविरोहणविष-
यमेवाशिषं आशास्ते नातःपरमाशासनीयमिति भावः ॥

¹⁴पृथिव्या इति प्रस्तरनिधानम् ॥ आत्मनः पृथिवीसंपृक-
वचनं यजमानस्य प्रतिष्ठित्यै भवति ॥

¹⁵अयुङ्गायुङ्गानिति ॥ अयुग्मान् अयुग्मान्, नकारमकारयोः
स्थानविनिमयः; पूर्वत्र द्वितीयायाः 'सुपां मुलुक्' इत्याकारः ।
'अनुदात्तं च' इत्याग्नेडितस्य निवातः । निधनभेदानिवन्धना वीप्सा
निधनानामप्ययुग्मत्वं बोधयति । अयुग्मत्वे हि मुष्टीनां प्रस्तरेण
सह मिथुनत्वं युग्मता भवति । तच्च प्रजात्यै भवति ॥

¹⁶सुसंभृतेति शुल्वे निधनसम्भरणम् ॥ ब्रह्मणैवेति । ब्रह्मणा
हि सुष्टु संभ्रियते ॥

ब्रह्मणैवैनत्संभरति ॥ १२ ॥ ¹⁷अदित्यै रास्त्राऽसी-
त्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनद्रास्त्रां क-
रोति । ¹⁸इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा
अग्रे देवतानां समनह्यत । साऽऽधोति । ऋद्ध्यै
संनह्यति । प्रजा वै बर्हिः । प्रजानामपरावापाया
तस्मात्स्त्रावसंतताः प्रजा जायन्ते ॥ १३ ॥ ¹⁹पूषा
ते ग्रन्थिं ग्रन्थात्त्वित्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधा-
ति । ²⁰स ते साऽऽस्थादित्याहाहिंसायै । ²¹पश्वा-
त्प्राश्चमुप गूहति । पश्वाद्वै प्राचीनं रेतो धीयते ।

¹⁷अदित्या इति शुल्बकरणम् ॥ सामर्थ्याच्च सम्भरणात्पूर्व-
मिदं द्रष्टव्यम् । अस्याः पृथिव्याः एनत् शुल्बं रास्त्रां र-
शनां करोति ॥

¹⁸इन्द्राण्यां इति सन्नहनम् ॥ इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी 'इन्द्र-
वरुण' इति ङीषानुकौ ॥

¹⁹पूषेति ग्रन्थिकरणम् ॥ पूष्णः शेषयितुः सङ्कीर्तनाद्यजमाने
पुष्टिं दधाति ॥

²⁰स ते इति शुल्बान्तोपगूहनम् ॥ अन्यत्रास्थानस्य ग्रन्थिकर-
णस्य निषेधात् प्रजानामहिंसायै भवति ॥

²¹पश्वादिति परत आकृष्य प्राञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति ॥ पश्वा
द्वागात्प्राचीनं प्रादेशाञ्चितं रेतस्सिच्यते तथैव कृतं भवति ॥

पश्चादेवास्मै प्राचीनं^{२२} रेतो दधाति । ^२ इन्द्रस्य त्वा
 बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने द-
 धाति । ^{२३} बृहस्पतेर्मूर्धा हंरामीत्याह । ब्रह्म वै देवा-
 नां बृहस्पतिः ॥ १४ ॥ ब्रह्मणैवैनद्धरति । ^{२४} उर्वन्त-
 रिक्षमन्विहीत्याह गत्यै । ^{२५} देवंगममसीत्याह । दे-
 वानेवैनद्धमयति । ^{२६} अनधस्सादयति । गर्भाणां धृ-
 त्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः ।
 उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः ।
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १५ ॥

सयोनित्वाय स्वधाकृताऽसीत्याह दायोद्वेद भ-
 रति जायन्ते बृहस्पतिस्समष्ट्यै ॥ २ ॥

^{२२} इन्द्रस्येत्युद्यमनम् ॥ इन्द्रसंकीर्तनात् इन्द्रदत्तं वीर्यं यजमा-
 ने दधाति ॥

^{२३} बृहस्पतेरिति शीर्ष्णि निधानम् ॥

^{२४} उर्विति प्रत्यागच्छति ॥ तत्र अन्तरिक्षस्य उरुत्वाभिधानं
 गत्यै अविहतायै भवति ॥

^{२५} देवंगममित्युपरिसादनम् ॥

^{२६} अनध इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये द्वितीयोऽनुवाकः.

१ पूर्वद्युरिध्मावर्हिः करोति । यज्ञमेवारभ्यं
 गृहीत्वोपवसति । २ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्योखे
 अस्रंसेताम् । यज्ञो वै प्रजापतिः । यत्सान्नाय्यो-
 खे भवतः । यज्ञस्यैव तदुखे उपदधात्यप्रस्रंसा-
 य । ३ शुन्धध्वं देव्यां य कर्मणे देवयज्याया इत्याह ।
 देवयज्याया एवैनानि शुन्धति । ४ मातरिश्वनो घर्मो-
 ऽसीत्याह ॥ १६ ॥ अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः ।
 ५ एषां लोकानां विधृत्यै । द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह ।

१ पूर्वद्युरित्यादि ॥ इध्मं च वर्हिश्च इध्मावर्हिः । छान्दस
 आनङ् । वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥

२ प्रजापतिरित्यादि ॥ सृष्ट्यनन्तरं यज्ञस्य उखे कुम्भ्यो
 अस्रंसेतां गळिते अभूताम् । ततो यज्ञ एव स्वस्तस्स्यात् ।
 यज्ञो नाम कः ? प्रजापतिरेव । ततश्च प्रजा विनष्टास्युः ।
 तत्र सान्नाय्योखे यज्ञस्यैव पूर्वं स्वस्तोखस्य उखे भवतः, त-
 दस्य यज्ञस्य अप्रस्रंसाय भवति सान्नाय्योखे सान्नाय्यकुम्भ्यो ॥

३ शुन्धध्वमिति सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणम् ॥

४ मातरिश्वन इति अङ्गारनिरूहणम् ॥ मातरिश्वनः वायोः
 घर्मः वरणाधारः सञ्चारस्थानमन्तरिक्षं, तदेव त्वमसीति अङ्गार-
 य विधारणसामर्थ्यव्यापनं एषां लोकानां विधृत्यै भवति ॥

५ द्यौरसीति सान्नाय्यपात्र्यधिश्रयणम् ॥ द्युप्रभृतीनां कार्यत्वात्,
 द्वावेन स्तूयत इति भावः ॥

दिवश्च ह्येषा पृथिव्याश्च संभृता । यदुखा । तस्मा-
 देवमाह । विश्वधाया असि परमेण धाम्नेत्याह ।
 वृष्टिर्वै विश्वधायाः । वृष्टिमेवावरुन्धे । दृ२हंस्व मा
 हारित्याह धृत्यै ॥ १७ ॥ वसूनां पवित्रमसीत्या-
 ह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा एतद्भागधेयम् ।
 यत्पवित्रम् । तेभ्य एवैनत्करोति । शतधारं स-
 हस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवायुर्दधाति सर्वत्वाय ।
 त्रिवृत्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति । त्रिवृद्वै
 प्राणः । त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधा-

विश्वं दधाति धारयतीति विश्वधाया वृष्टिः । 'गतिकार-
 केयोरपि' इत्यमुन् । इह तु लोकाधिकारादन्तरिक्षं वृष्टिसहच-
 रितमुच्यते तत्र वृष्टेस्संकीर्तनात् वृष्टिमवरुन्धे ॥

वसूनामित्युखायां शाखापवित्रनिधानम् ॥ प्राणा वा इति
 वासहेतुत्वात् । तेषां एष भागः प्रीणनहेतुत्वात् ॥

वहुधारं पावनत्ववचनं प्राणेष्वेवायुषो धारणाय भवति । तत्र
 युरेकदेशस्य अन्यथाऽपि सिद्धत्वात् आयुषस्सर्वत्वाय तत्संपद्यते भवति

पवित्रं विशिनष्टि—त्रिवृदिति ॥ त्रिवृद्रूपं भवति, तत्पवि-
 त्रं पलाशशाखायां च निहितं भवति, दर्भमयं च भवति । अ-
 त्रिवृत्त्वादि स्तौति—त्रिवृद्वा इत्यादि । सयोनित्वायेति पालेषुषां

ति ॥ १८ ॥ सौम्यः पूर्णस्संयोनित्वाय । साक्षात्पु-
 वित्रं दर्भाः । प्राखसायमधि निदधाति । तत्प्राणा-
 पानयो रूपम् । तिर्यक्प्रातः । तदर्शस्य रूपम् ।
 दार्श्यं ह्येतदहः । अन्नं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः ।
 उभयमेवोपैत्यजामित्वाय ॥ १९ ॥ तस्मादयं स-
 र्वतः पवते । ^{१०} हुतस्स्तोको हुतो द्रप्स इत्याह प्र-
 तिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुतं स्वाहा-
 कृतं स्कन्दति । दिवि नाको नामाग्निः । तस्य

शस्य सौम्यत्वात् ओषधीनामपि सौम्यत्वात् दर्भपलाशयोस्संयोनित्वम् ।
 साक्षात् अव्यवधानेनैव पवित्रं भवति दर्भाः । प्रागिति प्रा-
 गायतं सायं निदधाति । तिर्यक् दक्षिणोत्तरायतं उदगग्रं
 प्रातः । तदर्शस्य कर्मणो रूपं दध्यादिसाध्यत्वेन तिर्यक्प्रधान-
 त्वात् । दार्श्यं दर्शं कर्मणि साधु । छान्दसो ण्यप्रत्ययः ।
 इति ततः किमित्याह—अन्नं स्वयं चन्द्रमाः दृशिकर्मभूतः, यस्या-
 ध्यायनमिदं कर्म, प्राणाश्चान्नं तद्धेतुकत्वात्, तस्मात् उभयविश्रम-
 तत्रप्यन्नं उपैति, नान्यतरदेव, तच्च अजामित्वाय अनालस्याय
 यतेभवति । अन्यतरोपगमे ह्यालस्यं स्यात्, तस्मादहि रात्रौ च
 अन्नलाभात् सर्वतः अहि रात्रौ च वायुः पवते ॥

अ ^{१०} हुत इति स्तोकानुमन्त्रणम् ॥ तत्र हुत इति सङ्कल्पात्
 पालिशुषां प्रतिष्ठितत्वं अविनाशः, तदपि हविषोऽस्कन्तत्वाय भव-

विप्रुषो भागधेयम् । अग्रये वृहते नाकायेत्याह ।
 नाकमेवाग्निं भागधेयेन समर्धयति । स्वाहा द्या-
 वापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृथिव्योरेवैनत्प्रतिष्ठा-
 पयति ॥ २० ॥ पवित्रवृत्यानयति । अपां चैवौष-
 धीनां च रसः सः सृजति । अथो ओषधीष्वेव
 पशून्प्रतिष्ठापयति । ^{११}अन्वारभ्य वाचं यच्छति ।
 यज्ञस्य धृत्यै । धारयन्नास्ते । धारयन्त इव हि
 दुहन्ति । कामधुक्ष इत्याहातृतीयस्यै । त्रयं इमे
 लोकाः । इमानेव लोकान् यजमानो दुहे ॥ २१ ॥
 अमूमिति नामं गृह्णाति । भद्रमेवासां कर्माविष्क-
 रोति । ^{१२}सा विश्वायुस्सा विश्वव्यं चास्सा विश्वकर्म-

ति । तत्र हेतुमाह—न हीति । इदानीं नाकायेति मन्त्रपदं
 व्याचष्टे—दिवीत्यादि ॥ गतम् ॥

^{११}अन्वारभ्येति कुम्भीम् ॥ कामिति । कां गामधुक्ष इति
 आतृतीयस्याः पृच्छति । प्रथमां द्वितीयां तृतीयां चेति यावत् । त्रिरो
 अमूमिति गङ्गां यमुनामित्यादिनामविशेषं कीर्तयन् प्रत्याह । एवं
 ह्यासां भद्रं कल्याणं कर्माविष्करोति ॥

^{१२}सा विश्वायुरिति प्रथमानतिक्रमेण दुग्धानां गवामभिमन्त्रणम् ।
 इयं वा इत्यादि । विश्वान्नहेतुः विश्वायुः । विश्वगतिर्विश्व

त्याह । इयं वै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । अ-
सौ विश्वकर्मा । इमानेवैताभिर्लोकान् यथापूर्वं दुहे ।
अथो यथा प्रदात्रे पुण्यमाशास्ते । एवमेवैना एत-
दुप स्तौति । तस्मात्प्रादादित्युन्नीय वन्दमाना उ-
पस्तुवन्तः प्रशून्दुहन्ति ॥ २२ ॥ बहु दुग्धीन्द्राय
देवेभ्यो हविरिति वाचं विसृजते । यथादेवतमेव
प्रसौति । दैव्यस्य च मानुषस्य च व्यावृत्तयै । त्रि-
राह । त्रिषत्या हि देवाः । अवाचंयमोऽनन्वार-
भ्योत्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे । ¹³ न दारुपात्रे-
ण दुह्यात् । अश्विद्वै दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण

व्यचाः । विश्वकर्मफलस्थानं विश्वकर्मा । अथो अपिच यथा
लोके कश्चित् लब्धापेक्षः प्रदात्रे पुण्यमाशास्ते एवमेनाः गाः
विश्वायुरित्यादिभिः पदैरुपस्तौति । तस्मादित्यादि लोकवृत्तान्तद-
र्शनम् । प्रादात् प्रभूतं पय इति स्तुतिहेतुकथनम् । यथा
देवतमिति यथा स्वं देवतार्थमनुजानाति । तच्च दैव्यमानुषभोगाया
त्रिराहेति, 'बहु दुग्धि' इत्यादिवचनेन त्रिर्वाचं विसृजति । त्रि-
त्वेन सत्यत्वं येषां ते त्रिषत्याः । उत्तराः तिसृभ्यः, दुग्ध
इति गम्यते ॥

¹³ यातयामेति ॥ तत्रस्थेनाग्निना गृहीतसारत्वात् गतरसत्वम् ।
नेतइतः पुरोडाशमिति । पुरोडाशप्रभृतिहविष्ठात् ततः प्राग्वविषो

दुह्यात् ॥ २३ ॥ यातयांश्चा हविषां यजेत । अथो
खल्वाहुः । पुरोडाशं मुखानि वै हवींश्चि । नेत
इतः पुरोडाशं हविषो यामोऽस्तीति । काममेव
दारुपात्रेण दुह्यात् । ¹⁴शूद्र एव न दुह्यात् । अस-
तो वा एष संभूतः । यच्छूद्रः । अहविरेव तदि-
त्याहुः । यच्छूद्रो दोग्धीति ॥ २४ ॥ अग्निहोत्रमेव
न दुह्याच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति । यदा खलु वै
पवित्रमत्येति । अथ तद्विवरिति । ¹⁵संपृच्यध्वमृ-
तावरिरित्याह । अपां चैवौषधीनां च रसः सः
सृजति । तस्मादपां चौषधीनां च रसमुप जी-

यामप्राप्तिर्नास्ति । तस्मात् दारुपात्रेण यथाकामं दुह्यादेव ।
'उपर्यादिषु त्रिषु' इत्यत्र 'इतइतः' इति पठितव्यमिति मन्य-
न्ते । यद्वा—'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति द्वितीया ॥

¹⁴शूद्र एवेति ॥ सर्वमन्यद्यथाकामं कुर्यात् इदं त्वेकं स-
र्वथा परिहर्तव्यमिति यावत् । असत इति । प्रजापतेः पत्नो
जातत्वात् । उक्तं च 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकलसः' * इति ।
अग्निहोत्रमेवेति । पक्षान्तरम् । यदा खल्विति । शूद्रदुग्ध-
मपि हविर्भवति, यदा तत्पवित्रं अत्येति अत्याक्रामति ॥

¹⁵संपृच्यध्वमिति गादोहनसंक्षाळनीयानामपां पयस्यानयनम् ॥

वामः । मन्द्रा धनस्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव य-
जमाने दधाति । ¹⁶सोमेन त्वाऽऽतनन्मीन्द्राय द-
धीत्याह ॥ २५ ॥ सोममेवैनत्करोति । यो वै सोमं
भक्षयित्वा । संवत्सरः सोमं न पिबन्ति । पुनर्भ-
क्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । ¹⁷सोमः खलु वै
सान्नाय्यम् । य एवं विद्वान्त्सान्नाय्यं पिबन्ति । अ-
पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । न मृन्मयेना-
पिदध्यात् । यन्मृन्मयेनापिदध्यात् । पितृदेवत्यं
स्यात् ॥ २६ ॥ अयस्पात्रेण वा दारुपात्रेण वाऽ-
पिदधाति । तद्धि सदेवम् । ¹⁸उदन्वद्ववति । आपो
वै रक्षोघ्नीः । रक्षंसामपहत्यै । ¹⁹अदस्तमसि विष्णं-

¹⁶सोमेनेति दध्यातञ्चनम् ॥ सोमीकरणस्य प्रयोजनमाह—
यो वा इति । पुनर्भक्ष्यः अपीततुल्यत्वात् संवत्सरमपीत-
सोमस्यापि सान्नाय्ये सोमसम्बन्धः संपद्यते तेन पुनर्भक्ष्यत्वदोषा-
प्रसङ्गः ॥

¹⁷सोमः खल्विति ॥ 'सोमेन त्वा' * इति सोमीकृतत्वात् ॥

¹⁸उदन्वदिति अपिधानपात्रमुदकवद्ववति ॥

¹⁹अदस्तमसीत्यपिधानम् ॥

वे त्वेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनददस्त्वं
 करोति । विष्णो हव्यः रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै । ²⁰अ-
 नधस्सादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय । त-
 स्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति ।
 उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्यै ॥ २७ ॥

असीत्याह धृत्यै यजमाने दधात्यजामित्वाय
 स्थापयति दुहे दुहन्ति दुह्यादोग्धीति दधीत्याह
 स्यात्सादयति पञ्च च ॥ ३ ॥

कर्मणे वां देवेभ्यश्शक्यमित्याह शक्यै । य-
 ज्ञस्य वै संततिमनु प्रजाः पशवो यजमानस्य सं-
 मेव

²⁰अनध इत्यादि व्याख्यातमेव¹ ॥

इति तैत्तिरीये तृतीये द्वितीये तृतीयोऽनुवाकः.

¹कर्मणे वामित्यादि ॥ 'कर्मणे वाम्' ²इतीह कर्मरम्भे हस्तयोर्दृष्टिं श्र-
 संमर्शनम् । यज्ञस्य वा इति । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीय-
 ३वे

तायन्ते । यज्ञस्य विच्छिन्तिमनु प्रजाः पशवो य-
जमानस्य विच्छिद्यन्ते । यज्ञस्य संततिरसि यज्ञ-
स्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै त्वा यज्ञस्येत्या-
हवनीयात्संतनोति । यजमानस्य प्रजायै पशूनां
संतत्यै । ^२अपः प्रणयति । श्रद्धा वा आपः । श्र-
द्धामेवारभ्यं प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति ।
यज्ञो वा आपः ॥ २८ ॥ यज्ञमेवारभ्यं प्रणीय प्र-
चरति । अपः प्रणयति । वज्रो वा आपः । वज्र-
मेव भ्रातृव्येभ्यः प्रहृत्यं प्रणीय प्रचरति । अपः
प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षसामपहृत्यै । अपः
प्रणयति । आपो वै देवानां प्रियं धाम । देवानां-
मेव प्रियं धाम प्रणीय प्रचरति ॥ २९ ॥ अपः प्र-
णयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवारभ्यं
प्रणीय प्रचरति । ^३वेषाय त्वेत्याह । वेषाय ह्येन-

वम् । आहवनीयादिति । गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुलपराजीं
स्तृणात्याहवनीयात् ॥

^२अपः प्रणयतीत्यसकृद्विधानं फलविशेषार्थम् । सर्वैः श्रद्धेत्या-
हवनीयां श्रद्धात्वम् । इष्टसाधनत्वात् यज्ञत्वमपाम् । प्रचरणं प्रयोगः ।
परिष्टशमनत्वाद्ब्रजत्वम् । सर्वदेवताप्रीणनत्वात् सर्वदेवतात्वम् ॥

^३वेषाय त्वेति शूर्पादानम् ॥ वेषाय व्यापनाय कर्मणे शूर्पमादत्ते ॥

दादत्ते । 'प्रत्युष्टु रक्षः प्रत्युष्टा अरांतय इत्याह । हि
 रक्षसामपंहृत्यै । 'धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽभिः । भि
 तं यदनुपस्पृश्यातीयात् ॥ ३० ॥ अध्वर्यु च यज- ह ।
 मानं च प्रदहेत् । उपस्पृश्यात्येति । अध्वर्योश्च य- प्रस
 जमानस्य चाप्रदाहाय । 'धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति ३२
 तं धूर्व यं वयं धूर्वाम् इत्याह । द्वौ वाव पुरुषौ णो
 यं चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तावुभौ शुचाऽर्प- पाम
 यति । 'त्वं देवानामसि सस्त्रितमं पप्रितमं जुष्टं जुष
 मं वह्नितमं देवहूतममित्याह । यथायजुरेवैतत् । तण
 ३१ ॥ अहुतमसि हविर्धानमित्याहानात्यै । दृष्टं मेव
 स्व मा हारित्याह धृत्यै । मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षान
 इत्याह मित्रत्वाय । मा भेर्मा सं विकथा मा त्व

'प्रत्युष्टमिति प्रतितपनम् ॥

'धूरसीति धुरोऽभिमर्शनम् ॥ धुर्य इति । यज्ञस्य धुरो वो
 धुर्यः । 'धुरो यद्वकौ' ॥

'धूर्वन्तमिति ॥ धूर्वी हिंसायाम् । 'उपधायां च' इति दीर्घत्वम् ॥

'त्वं देवानामिति अनसोऽभिमन्त्रणम् ॥ यथायजुर्वदति अरुमशो
 सो माहात्म्यं तथा सर्वमेतदस्त्येव ॥

'मित्रस्य त्वेति पुरोडाशीयानां प्रोक्षणम् ॥

हिंसिषमि॒त्याहाहि॑सायै । यद्वै किञ्च॒ वातो॑ ना-
भि॒वाति॑ । तत्सर्वं॑ वरुणदेव॒त्यम् । ⁹उरु॑ वातायेत्या-
ह । अवारुणमे॒वैन॑त्करोति । ¹⁰दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः
प्रस॒व इत्या॑ह प्रसू॒त्यै । अ॒श्विनो॑र्वाहुभ्यामि॒त्याह ॥
३२ ॥ अ॒श्विनो॑ हि दे॒वाना॑मध्व॒र्यू आस्ता॑म् । पू-
ष्णो हस्ता॑भ्यामि॒त्याह॑ यत्यै । अ॒ग्नये॑ जुष्टं निर्व-
पामी॒त्याह । अ॒ग्नय॑ ए॒वैना॒ञ्जुष्टं॑ निर्वपति । त्रि॒र्य-
जु॒षा । त्रय॑ इमे लो॒काः । ए॒षां लो॒काना॑माप्त्यै ।
तूष्णीं च॑तुर्थम् । अपरि॑मितमे॒वाव॑रुन्धे । स ए॒व-
मे॒वानु॑पूर्व॑ ह॒वींषि॑ निर्वपति ॥ ३३ ॥ ¹¹इदं॑ दे॒-
वाना॑मि॒दमु॑ नस्सहेत्या॑ह व्यावृ॒त्त्यै । ¹²स्फा॒त्यै त्वा

⁹उरुवातायेति तृणादिनिरसनम् ॥ यद्वातो न प्रविशति त-
द्वरुणदेवत्यं वारकेण तमसा गृहीतं, तत् तस्मात् तृणादिनिरस-
नेन वातसञ्चारार्थं महानवकाशः क्रियत इति यावत् ॥

¹⁰देवस्यत्वेति हविषो निर्वापणम् ॥ व्याख्यातम्* । हवीं-
षीति । अग्नीषोमीयादीनि ॥

¹¹इदं देवानामिति निरुक्ताभिमर्शनम् ॥ इदमु न इति नि-
रुक्तशेषाभिमर्शनम् । व्यावृत्तिः निरुक्तानिरुक्तविभागः ॥

¹²स्फात्या इति कोष्ठादौ शिष्टावपनम् ॥ परीणत् गृहम्, आवपनं वा ॥

* ब्रा. ३-२-२.

नारात्या इत्याह गुप्त्यै । तमसीव वा एषोऽन्तश्च
 रति । यः परीणहि । ¹³ सुवरभि वि ख्येपं वैश्वानरं
 ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभि वि पश्यति वैश्वानरं
 ज्योतिः । द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम्
¹⁴ दृंहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरित्याह । गृहाणां
 द्यावापृथिव्योर्धृत्यै । ¹⁵ उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह ग
 त्यै । ¹⁶ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्याह । इयं वा
 अदितिः । अस्या एवैनंदुपस्थे सादयति । ¹⁷ अग्ने
 हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ॥ ३४ ॥

यज्ञो वा आपो धामं प्रणीय प्रचरत्यतीयादेत-
 द्वाहुभ्यामित्याह हवींषि निर्वपति गत्यै चत्वारि
 च ॥ ४ ॥

¹³ सुवरिति आहवनीयानुवीक्षणम् ॥ सुवरेवेति । सुष्ठु श्रेयस
 गमयितुं ज्योतिः आहवनीयम् ॥

¹⁴ दृंहन्तामिति गृहानुवीक्षणम् ॥

¹⁵ उर्विति गमनम् ॥

¹⁶ अदित्या इति परेण गार्हपत्यमाहवनीयं वा सादनम् ॥

¹⁷ अग्ने हव्यमिति गार्हपत्याभिमन्त्रणम् ॥

इति ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये चतुर्थोऽनुवाकः.

अनु. ६]

मद्रभास्करभाष्योपेतम्.

'इन्द्रो वृत्रमहन् । सोऽपः । अभ्यंश्चियत । ता-
 सां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् । तदपोदक्रा-
 मत् । ते दुर्भा अभवन् । यद्वर्भैरप उत्पुनाति । या
 एव मेध्या यज्ञियास्सदेवा आपः । ताभिरेवैना उ-
 त्पुनाति । द्वाभ्यामुत्पुनाति ॥ ३५ ॥ द्विषाद्यजमा-
 नः प्रतिष्ठित्यै । ^२देवो वस्सवितोत्पुनातिवित्याह ।
 सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । अच्छिद्रेण पवित्रे-
 णेत्याह । असौ वा आदित्योच्छिद्रं पवित्रम् । ते-
 नैवैना उत्पुनाति । वसोस्सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह ।
 प्राणा वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः ॥
 ३६ ॥ प्राणैरेव प्राणान्धसं पृणक्ति । सावित्रियर्चा ।
 सवितृप्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य
 कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिंषमृद्धत्वाय ।

'इन्द्रो वृत्रमहन् इत्यादि ॥ अपोऽभि अपो लक्ष्यकृत्य मेध्यं
 मेघार्हं मेघा रागः यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञो देवपूजा सदेवं देव-
 योग्यं तदपोदक्रामत् ऊर्ध्वमपाक्रामत् ॥

^२देवो व इत्युत्पवनम् ॥ सवितृप्रसूतः सवित्राऽनुज्ञातः । 'तृतीया
 कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्राणहेतवः आपः वसवः
 रश्मयश्च, सावित्रियेति 'देवो वः' इत्यनया सवित्रा अनुज्ञातं

३ आपो देवीरग्रेषुवो अग्रेषुव इत्याह । रूपमेवासा-
मेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्रं इमं यज्ञं नयताग्रे
यज्ञपतिमित्याह । अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे
यज्ञपतिम् ॥ ३७ ॥ युष्मानिद्रोऽवृणीत वृत्रतू-
र्यं यूयमिन्द्रंमवृणीध्वं वृत्रतूर्य इत्याह । वृत्र-
हं हनिष्यन्निन्द्र आपो वव्रे । आपो हेन्द्रं वव्रिरे ।
संज्ञामेवासांमेतत्सामानं व्याचष्टे । 'प्रोक्षितास्स्थे-
त्याह । तेनापः प्रोक्षिताः । अग्रये वो जुष्टं प्रोक्षा-

मम कर्म अस्त्विति । पच्छः पादेन पादेन गायत्रीसम्बन्धिना 'संख्यै-
कवचनाच्च' इति शम् । त्रिष्वमृद्धं तिमृभिः आवृत्तिभिः समृद्धम् ॥

३ आपो देवीरिति उन्महयन्नुपोत्तिष्ठति ॥ अस्य मन्त्रस्य एत-
त्स्वरूपमेव आसां अपां महिमानं देवनशीलत्वादिकं व्याचष्टे
न व्याख्येयं किञ्चित् । संज्ञामेवेति । आसां इन्द्रेण यत्सामानं
समानत्वं वरणीयत्वं एतदेव आसां संज्ञा । 'देवीः' इत्यादिकं
बुद्धिसंश्लेषं वा व्याचष्टे । अतादृग्गुणत्वे इन्द्रेणावरणीयत्वात्
समानशब्दः उद्गात्रादिर्द्रष्टव्यः ॥

४ प्रोक्षितास्स्थेति प्रोक्षणीप्रोक्षणम् ॥ तेनाप इति 'प्रोक्षितास्थे-
इति वचनादेव आपः प्रोक्षिता भवन्ति, न त्वन्यामिरद्विः प्रो-
क्षणम् । उक्तं च 'ब्रह्मणेति ब्रूयात्' * इति ॥

अग्रय इति पुरोडाशीयानां व्रीहीणां प्रोक्षणम् ॥ शुन्ध-

* से. २-६-९.

म्यग्नीषोमाभ्यामित्याह । यथादेवतमेवैनान्प्रोक्षति ।
 त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः ॥ ३८ ॥ अथो रक्ष-
 सामपंहत्यै । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया
 इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति । त्रिः प्रो-
 क्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अव-
 धूतः रक्षोऽवधूता अरांतय इत्याह । रक्षसामपंह-
 त्यै । अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः ॥
 ३९ ॥ अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रति त्वा पृथि-
 वी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात्प्रतीचीनग्रीव-
 मुत्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्ता-
 त्प्रत्यश्वः पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रजा मृगं
 ग्राहुकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं

ध्वमिति पात्राणाम् । अवधूतमिति कृष्णाजिनाधिवसनम् । अ-
 दित्या इति कृष्णाजिनोत्तरणम् । प्रतिष्ठित्या इति । आत्मी-
 यत्वेन पृथिव्या अनुज्ञातत्वात् प्रतिष्ठितत्वम् ॥

पुरस्तादिति ॥ पुरस्तादारभ्य पुरस्ताद्भसत्कं प्रतीचीनग्रीवं
 उपरिस्थितरोमाजिनमुपस्तृणाति मेध्यत्वाय यज्ञार्हत्वाय, तस्मा-
 त्पूर्वस्यां दिशि स्थिताः प्रत्यङ्मखाः पशवः यज्ञं उपतिष्ठन्ते ।
 तस्मान्मेध्यत्वादेव यज्ञोपयुक्तत्वात् प्रजा मृगं ग्राहुकाः ताच्छील्येन

कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरध्वयवहन्ति । यज्ञादे
 तद्यज्ञं प्रयुक्ते । हविषोऽस्कन्दाय ॥ ४० ॥ 'अधि
 षवणमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिषवणमेवैन
 त्करोति । प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वित्याह सयत्वा
 यं । ^८अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा तनूः । य
 दोषधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रज
 ओषधीनामभ्रन्ति । अथ वाचं विसृजन्ते । देववी
 तये त्वा गृह्णामीत्याह ॥ ४१ ॥ देवताभिरेवैन

ग्रहीत्यः । छान्दस उक्त्वा । कृष्ण इति । कृष्णमृगो भूत्वा
 रूपं च तदीयं कृत्वा देवेभ्यो यज्ञो निलायत निरगच्छत् ।
 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम् । यज्ञादिति । यज्ञादेव त
 यज्ञं प्रयुक्ते । ल्यब्लोपे वा कर्मणि पञ्चमी । यज्ञमेवोपस्ती
 तत्र यज्ञं प्रयुक्ते तद्धविषोऽस्कन्दाय भवति स्कन्दस्यापि य
 एवानुप्रविष्टत्वात् ॥

'अधिषवणमिति उलूखलाव्यूहनम् ॥ 'अधिषवणमसि' इ
 वचनात् अधिषवणं अधिषवणसमर्थमेनत्करोति । सयत्वायो
 त्वचा संबद्धत्वाय स्वयमेव परिगृहीतत्वाय । षिञ् बन्धने, पचाद्यच्
 स्तम्बाग्रकुत्सया? तद्वत् दृढभावाय ॥

^८अग्नेस्तनूरसीति हविरावपनम् ॥ शरीरवदुद्दीपकत्वात् ओसमाह
 धीनां तनुत्वम् । ओषधीनामिति । सुहितार्थयोगे षष्ठी ज्ञापितातीनां

मर्धयति । ⁹अद्रिरसि वानस्पृत्य इत्याह । ग्रावाण-
मेवैनत्करोति । स इदं देवेभ्यो हव्यं सुशमि श-
मिष्वेत्याह शान्त्यै । ¹⁰हविष्कृदेहीत्याह । य एव
देवानां हविष्कृतः । तान् ह्वयति । त्रिह्वयति ।
य त्रिषत्या हि देवाः । ¹¹इषमा वदोर्जमा वदेत्याह ॥
४२ ॥ इषमेवोर्जं यजमाने दधाति । द्युमद्वदत व-
यं संध्यातं जेष्मेत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै । ¹²मनो-
श्चद्वादेवस्य यजमानस्यासुरग्री वाक् । यज्ञायुधेषु
प्रविष्टाऽसीत् । तेऽसुरा यावन्तो यज्ञायुधानामुद्व-

⁹अद्रिरिति मुसलावधानम् ॥ ग्रावाणमिति । अत्ता त्वमसि इति
वचनात् ग्रावाणं निगरणशीलं तुषाणमेतत्करोति । गिरतेः कनिपि
आडागमो निपात्यते । शान्त्या इति सुखहेतुत्वाय भवति ॥

¹⁰हविष्कृदेहीति अवहन्तुराह्वानम् ॥ हे हविष्कृत् ! पाष्ठि-
कमाद्युदात्तत्वम् । एहि आगच्छ । एवं वदन् देवानां हविष्का-
रिण एवाह्वयति ॥

¹¹इषमिति ॥ वृषारवेण दृषदुपलसमाहननम् ॥

¹²मनोरिति ॥ श्रद्धादेवस्य श्रद्धाधानस्य मनोः प्रभावाति-
शयेन असुरग्री वाक् यज्ञायुधेषु प्रविश्य स्थिता । असुराश्च
समाहननप्रभवतदुद्वदनशब्दश्रवणेन नष्टाः । तस्मात् स्वानां ज्ञा-
तातीनां मध्ये देवयजनमध्यवसाय यजनं यज्ञायुधोद्वदनशब्देनानि-

दंतामुपाशृण्वन् । ते पराऽभवन् । तस्मात्स्वानां
 मध्येऽवसायं यजेत । यावन्तोऽस्य भ्रातृव्या यज्ञा-
 युधानांमुद्वदतामुपशृण्वन्ति । ते परा भवन्ति ।
 उच्चैस्समाहन्तवा आह विजित्यै ॥ ४३ ॥ वृक्ष ए-
 षामिन्द्रियं वीर्यम् । श्रेष्ठं एषां भवति । ¹³ वर्षवृ-
 क्षमसि प्रति त्वा वर्षवृक्षं वेत्त्वित्याह । वर्षवृक्षा-
 वा ओषधयः । वर्षवृक्षा इषीकास्समृद्धयै । यज्ञ-
 रक्षाऽस्यनु प्राविशन् । तान्यस्त्रा पशुभ्यो निर-

ष्टज्ञातिवधाय भवति । 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' इति सर्वनाम-
 संज्ञापर्युदासः । उच्चैरिति संप्रैषः । उच्छ्रितं समाहन्तवै स-
 माहन्तुं समाहननाय यथा महान् शब्दो जायते तथा समाह-
 न्तुं अश्मानं गृहाण हे आग्नीध्रेति वचनं अनिष्टज्ञातिविजयाय
 भवति । तुमर्थे कृत्यार्थे वा तवैप्रत्ययः । 'अन्तश्च तवैयुग-
 पत्' इत्याद्युदात्तत्वम् । किञ्च—एषां इन्द्रियं वीर्यं च वृक्ष-
 वर्जयति । स्वयं तेषां श्रेष्ठः प्रशस्यतमो भवति ॥

¹³ वर्षवृद्धमिति शूर्पोपोहनम् ॥ तत्रौषधीनामैषीकस्य च श्लीकर-
 पस्य वर्षवृद्धत्वान् समृद्धयै भवति, सदृशयोस्सङ्गतेः । तान्यत्यहो-
 स्तेति । तानि रक्षांसि अस्त्रा रुधिरेण पशुभ्यः त्यक्तेन चश्च
 शुभ्यो निरवादयन्त निष्कृष्यातर्पयन् ओषधीभ्यः त्यक्तैः तु
 ओषधीभ्यो निरवादयन्त । पद्भ्यादिना असृजो असन् भावः

वादयन्त । तुषैरोपधीभ्यः । ¹⁴ परापूतः रक्षः परा-
पूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ॥ ४४ ॥
रक्षसां भागोऽसीत्याह । तुषैरेव रक्षांसि निरव-
दयते । अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय । वायुर्वो वि-
विनक्तिवत्याह । पवित्रं वै वायुः । पुनात्येवैनान् ।
अन्तरिक्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये शूर्पात् ।
देवो वस्सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह
प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । त्रिष्फलीकर्तवा
आह । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ॥ ४५ ॥

द्वाभ्यामुत्पुनाति रश्मयो नयन्त्यग्रे यज्ञपतिं
यज्ञोऽदितिरस्कन्दाय गृह्णामीत्याह वदेत्याह विजि-
त्या अपहत्या अस्कन्दाय त्रीणि च ॥ ५ ॥

¹⁴ परापूतमिति परापवनम् ॥ रक्षसामिति तुषनिरसनम् । वा-
युर्व इति विवेचनम् । अन्तरिक्षादिव वा इति तण्डुलानां प्र-
स्कन्दनम् । त्रिष्फलीकर्तवा इति संप्रैषः । त्रिष्फलीकर्तुमेहीति
पतचाद्याह्वानं व्यावृत्तत्वात् यज्ञस्य । तण्डुलानां निष्पीडनं फ-
लीकरणम् । अथो अपि च मेध्यत्वाय हविषो भवति स-
न्यत्वेहेतुत्वात्तत्त्वस्य । पूर्ववत्करोतेः तवैप्रत्ययः 'ऊर्यादिच्चिडा-
चश्च' इति च्च्यन्तस्य गतित्वाच्च । 'अन्तश्च तवै' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये पौरोडाशिके

पञ्चमोऽनुवाकः.

^१अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्ष
 सामपहत्यै । अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदि
 तिः । अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रति ता पृथि
 वी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात्प्रतीचीनंग्रीवमु
 त्तरलोमोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात्पुरस्तात्प्र
 त्यश्रवः पशवो मेधमुप तिष्ठन्ते । तस्मात्प्रजा मृ
 ग्राहुकाः । यज्ञो देवेभ्यो निलायत ॥४६॥ कृष्ण
 रूपं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरधि पिनष्टि । य
 ज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुक्ते । हविषोऽस्कन्दाय । ^२द्यावापृ
 थिवी सहास्ताम् । ते शम्यामात्रमेकमहव्यैता
 शम्यामात्रमेकमहः । ^३दिवस्स्कम्भनिरसि प्रा

^१अवधूतमित्यादि ॥ गतम्* । हविरधिपिनष्टीति विशेष

^२द्यावापृथिवी सहेत्यादि ॥ सह एकीभूते आस्ताम् ।
 कसिन् अहनि शम्यामात्रं शम्याप्रमाणं व्यैतां विश्लिष्टे
 भूताम् । 'चादिलोपे विभाषा' इति निघाताभावः । 'तिडि
 दात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वे आट उदात्तत्वम् ॥

^३दिव इति शम्यानिधानम् ॥ दिवः स्कम्भनिः धार
 त्वमसीति । पृथिव्या दिवः पृथग्वचनं द्यावापृथिव्योः वीर्ये

त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्स्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै ।
 'धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवस्स्कम्भनिर्वे-
 स्स्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै ॥ ४७ ॥ 'धिष-
 णाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्स्वित्याह । द्या-
 वापृथिव्योर्वृत्यै । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इ-
 त्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ
 हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामि-
 त्याह यत्यै । अधिवपामीत्याह । यथादेवतमेवैनाना-

वति विश्लेषाय भवति मध्ये वा तयोश्शम्याऽवस्थापनात् । 'तादौ
 च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

'धिषणाऽसीति शम्यायां दृषदोऽत्याधानम् ॥ द्युपृथिव्योः स्क-
 म्भन्या शम्यया चर्मदृषदोर्मध्यस्थया द्यावापृथिव्योः विधृतिः पृथ-
 कत्वेनावस्थानम् । धृङ् अवस्थाने ॥

'धिषणाऽसि पार्वतेयीति दृषद्युपलत्याधानम् ॥ दृषदुपलयोः
 द्युपृथिवीस्थानीययोः प्रतिवेदनं उपर्यधोभावेनावस्थानाभ्यनुज्ञानं त-
 द्यावापृथिव्योर्वृत्यै धारणाय अच्युतये भवति ॥

'देवस्येति पुरोडाशीयाधिवपनम् ॥ 'अग्रये जुष्टमधिवपामि'
 इति विशेषः । तत्र 'अग्रये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्याम्' * इति
 वचनात् यथादेवतमेवैनानधिवपति ॥

नधिं वपति । ^१धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । नद
 एतस्य यजुषो वीर्येण ॥ ४८ ॥ यावदेका देवता मे
 कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रथते । न हि
 तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति । ^२प्राणाय
 त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणानेव यजमाने दधाति
 दीर्घमिनु प्रसितिमायुषे धामित्याह । आयुरेवा
 स्मिन्दधाति । अन्तरिक्षादिव वा एतानि प्रस्कन्दय
 न्ति । यानि दृषदः । देवो वस्सविता हिरण्यपा
 णिः प्रति गृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्क

^१धान्यमसीत्यधिवपनम् ॥ तत्र धिनुहि प्रीणय देवान् इ
 त्येतन्मन्त्रपदबलेन तावदाहुतिः प्रथते पृथुतरा भवति । कि
 यती ? एकैका देवता यावद्यावत् कामयते तावत्तावत् पृथु
 प्रथीयसी प्रतिष्ठा भवति । पूर्ववन्निघाताभावः । ननु अवदान
 मात्रं हूयते, न च कामस्य समुद्रस्येवान्तोस्ति, तत्कथं काम
 नुरूपत्वसिद्धिरित्याह—न हीति । यत्प्रमाणं हूयते तावत्प्रमा
 नैव सर्वदा स्थातव्यमिति न हि तादृशं नियामकवचनमस्ति

^३प्राणायेत्यन्ववेक्षते ॥ देवो व इति कृष्णाजिने पिष्टानि यज्ञारो
 स्कन्दयति । गतमन्यत्* ॥

ह । न्दाय । 'असंवपन्ती पिष्प्राणूनि कुरुतादित्याह
मेध्यत्वाय ॥ ४९ ॥

निलायत् विधृत्यै वीर्येण स्कन्दन्ति
चत्वारि च ॥ ६ ॥

'धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै । 'अपाग्नेऽग्नि-
वामामादं जहि निष्क्रव्यादः सेधा देवयजं वृहेत्याह ।
न्दय एवामात्क्रव्यात् । तमपहत्य । मेध्येऽग्नौ कपा-

'असंवपन्तीति दास्यादेः संप्रैषः ॥ असंवपन्ती पिष्टान्यन्यत्र
किञ्चिदप्रक्षिपन्ती पिंष पिण्डि अणूनि सूक्ष्माणि च पिष्टानि
कुरुतात् कुर्विति वचनं मेधाहर्त्वाय । पिपेल्लेष्टि द्विकरणता ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये द्वितीये षष्ठोऽनुवाकः.

'धृष्टिरसीति धृष्ट्यादानम् ॥ शत्रूणां धर्षणसामर्थ्यात् धार-
णाय भवति ॥

'अपाग्ने इति गार्हपत्याभिमन्त्रणम् ॥ आमात् अपक्वाशी ह-
वेषो विनाशकः । 'अदोऽनन्ने' इति विट् । निष्क्रव्यादमि-
यङ्गारनिरसनम् । क्रव्यात् पक्वमांसाशी चिताग्निः । 'क्रव्ये च'
ति विट् । आदेवयजमिषङ्गारमन्यमावर्तयति । मेध्यः मेधा-
देवयट् नाम हविषां सम्यक् संपादयिता देवानां यष्टा ॥

लमुप दधाति । ^३निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय
इत्याह । रक्षां स्येव निर्दहति । अग्निवत्युप दधा-
ति । अस्मिन्नेव लोके ज्योतिर्धत्ते । अङ्गारमधि-
वर्तयति ॥ ५० ॥ अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते । आ-
दित्यमेवामुष्मिन्लोके ज्योतिर्धत्ते । ज्योतिष्मन्तोऽलो-
स्मा इमे लोका भवन्ति । य एवं वेद । ध्रुवमसिमुप
पृथिवीं दृष्ट्वेत्याह । पृथिवीमेवैतेन दृष्ट्वेति । ध्रुवमसि-
न्मस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेत्याह । अन्तरिक्षमेवैतेन दृष्ट्वेति ।
धरुणमसि दिवं दृष्ट्वेत्याह । दिवमेवैतेन दृष्ट्वेति ।

^३निर्दग्धमित्यङ्गाराधिवर्तनम् ॥ अग्निवतीत्यादि । 'छन्दसीर-
इति मतुपो वत्वम् । 'ह्रस्वनुङ्भ्याम्' इति मतुप उदात्तत्वम् ।
अग्निवति प्रदेशे कपालोपधानात् अस्मिन् पृथिवीलोके ज्योति-
र्धत्ते । कपालेऽङ्गाराधिवर्तनात् अन्तरिक्षं ज्योतिष्मत्करोति ।
मुष्मिन् द्युलोके आदित्याख्यं ज्योतिः प्रागेव सन्निहितम् ।
थैवं वेदितुरपि एते त्रयो लोकाः ज्योतिष्मन्तो भवन्ति ।

^४ध्रुवमिति मध्यमकपालोपधानम् । धर्त्रमिति पूर्वार्धोपधानम् ।
धरुणमित्यपरार्धोपधानम् । धर्मासीति दक्षिणार्धोपधानम् ॥ दृष्ट्वेति
इति । दृष्टि वृद्धौ, उदात्तेत्, कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । स्वयमेवात्मानं
दृहयतीति । 'निश्चन्थि' इत्यादिना यगभावः, 'छन्दस्युभयतुगच्छ-
इति शपः आर्धधातुकत्वात् णिलोपः ॥

दृश्यते ॥ ५१ ॥ धर्मासि दिशो दृश्येत्याह । दि-
 शो एवैतेन दृश्यते । इमानेवैतैर्लोकान्दृश्यते । दृ-
 ष्यन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजयां पशुभिः । य एवं
 आवेद । त्रीण्यग्रे कपालान्युप दधाति । त्रयं इमे
 तोऽलोकाः । एषां लोकानामाप्यै । एकमग्रे कपाल-
 ममुप दधाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य संभ-
 वति ॥ ५२ ॥ अथ द्वे । अथ त्रीणि । अथ चत्वारि
 दृश्यते । अथाष्टौ । तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः ।
 वैतेयदेवं कपालान्युप दधाति । यज्ञो वै प्रजापतिः । य-
 ज्ञमेव प्रजापतिः सः संस्करोति । आत्मानमेव त-
 सः संस्करोति । तं सः संस्कृतमात्मानम् ॥ ५३ ॥
 अमुष्मिन्लोकेऽनु परैति । यदष्टावुप दधाति ।

^५ त्रीण्यग्र इति सङ्ख्यास्तुतिः ॥ त्रीणि मध्यमपूर्वापराणि ।
 एकमग्र इत्यादि अष्टाकपालावयवसङ्ख्यास्तुतिः । तत्र नानाम-
 त्रकाणि चत्वारि, पञ्चमादीन्येकमन्त्रकाणि । तत्रात्मसमिष्टरूपः
 प्रजापतिः स्वयं यज्ञः तेन यज्ञसंस्कारेण कपालोपधानादिना
 दृष्टव्यमूना आत्मा स्वयं संस्क्रियते । तं तथा संस्कृतं आ-
 वातानं अमुष्मिन् लोकादौ भोगस्थाने अयं पुरुषः अनुपरैति
 भयमुगच्छति । एकस्यैव संस्कृतासंस्कृतरूपेण भेद उपचर्यते ॥

^६ यदष्टावित्यष्टाकपालादीनां छन्दस्त्वेन स्तुतिः ॥ छन्दस-

गायत्रिया तत्संमितम् । यन्नव । त्रिवृता तत्
यद्दश । विराजा तत् । यदेकादश । त्रिष्टुभा तत्
यद्वादश ॥ ५४ ॥ जगत्या तत् । छन्दस्संमितानि
स उपदधत्कपालानि । इमान्लोकाननुपूर्वं दिशः
विधृत्यै दृंहति । अथायुः प्राणान्प्रजां पशून् य
जमाने दधाति । सजातानस्मा अभितो बहुल
न्करोति । चितस्स्थेत्याह । यथायजुरेवैतत् । अत्रि
गूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतान्वय्य
मेवैनानि तपसा तपति । तानि तत्स्संस्थितेनव
यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस इति स्म

मितानीति । नवत्वान्वयात् त्रिवृत् अतिबृहत्युपचर्यते । 'तृष्टेया
या कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इमानिति । इ
लोकान् दिशश्च विधृत्यै पृथगवस्थानाय दृंहति लोकानां
च छन्दःकारणकत्वात्, आयुरादीनि च यजमाने स्था
तत्कारणानां छन्दसां स्थापितत्वात् । सजातान् समानजन्
पुरुषान् अभितः सेवमानान् बहून् चास्य करोति अभि
न्दसां स्थापनात् ॥

चितः स्थेत्यन्यकपालोपधानम् ॥ प्रजादिसिद्धिर्यथायजुर्भवति इत्यत्र

भृगूणामित्यङ्गाराभिवासनम् ॥ चतुष्पदयर्चेति । इत्थं ज्ञा

तुंष्पदयुर्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः । पशु-
 त्वेवोपरिष्ठात्प्रति तिष्ठति ॥ ५५ ॥

वर्तयति दिवंमेवैतेन दृहति सम्भवति
 तं सङ्स्कृतमात्मानं द्वादश सङ्-
 स्थिते त्रीणि च ॥ ७ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसूव इत्याह प्रसूत्यै ।
 अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानाम-
 न्वर्यु आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै ।
 यथेनं वपामीत्याह । यथादेवतमेवैनानि संवपति ।
 समापो अद्विरग्मतु समोषधयो रसेनेत्याह । आ-

‘तृष्ठेयमिति दर्शयति । लोपे समासान्ते ‘टावृचि’ इति टापि
 इत्पादः पत्’ इति पद्मावः ॥

इति ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये सप्तमः.

देवस्येति पिष्टानां संवपनम् ॥ गतम्^१ । ‘अग्रये जुष्टं
 संवपामि’^२ इति विशेषः । ‘अग्रये जुष्टम्’^२ ‘अग्नीषोमाभ्याम्’^२
 इति यथादेवतं पात्र्यां संवपति सहप्रक्षिपति ॥

समाप इति प्रणीतामदन्तीनामानीयमानानां प्रतिमन्त्रणम् ॥
 इयमत्र भवति—आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति ओषधयो हि

^१ ब्रा. ३-२-२.

^२ सं. १-१-४.

पो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति
 अन्या वा एतासामन्या जिन्वन्ति ॥५६॥ तस्मात्
 देवमाह । सः रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः
 संसृज्यध्वमित्याह । आपो वै रेवतीः । पशवो जग-
 तीः । ओषधयो मधुमतीः । आप ओषधीः पशू-
 तानेवास्मा एकधा संसृज्य । मधुमतः करोति
 अद्भ्यः परि प्रजातास्थ समद्भिः पृच्यध्वमि-
 पर्याप्तावयति । यथा सुवृष्ट इमामनु विसृत्य ॥५॥

अपः जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । किं बहुना? आसां मध्ये अन्य-
 अन्याः प्रीणयन्ति अन्याश्चान्याः, न त्वेभ्योऽन्यः काश्चिद-
 प्रीणयिता । यद्वा—आसामपामोषधीनां च मध्ये काश्चिद-
 काश्चिदपः प्रीणयन्ति, काश्चिच्चौषधयः काश्चिदौषधीः, तस्मात्
 मापो अद्विरित्याद्युच्यत इति । आपः रेवतीः रेवत्यः धन-
 सर्वधनोत्पत्तिहेतुत्वात् 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् ।
 शब्दाच्चौषसंख्यानम्' इति मतुपो वत्वम् । पशवः जगतीः
 गत्यः जङ्गमस्वभावाः जगति प्रभवन् वा, ओषधयः मधु-
 मधुमत्यः मधुरसवत्यः तान् सर्वान् आप ओषधीः पशूश्च
 मतः करोति यजमानाय एकधा संसृज्य करिष्यमाणपि-
 कसंसर्गव्याजेन । 'पुमान् स्त्रिया' इति पुंसश्शेषः । म-
 र्थस्तु—हे आपः! रेवत्यः मधुमत्यश्च यूयं जगतीभिः प-
 संसृज्यध्वं भोग्यत्वेन परिणामात् मधुमतीभिः ओषधीभिश्च सं-

आप ओषधीर्महयन्ति । तादृगेव तत् । ^३जनयत्यै
 त्वा संयौमीत्याह । प्रजा एवैतेन दाधार । अग्नये
 त्वाऽग्नीषोमाभ्यामित्याह व्यावृत्त्यै । मुखस्य शि-
 रोऽसीत्याह । यज्ञो वै मुखः । तस्यैतच्छिरः ।
 यत्पुरोडाशः । तस्मादेवमाह ॥ ५८ ॥ घर्मोऽसि
 विश्वायुरित्याह । विश्वमेवायुर्यजमाने दधाति ।
 उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह । यज-
 मानमेव प्रजयां पशुभिः प्रथयति । त्वचं गृणी-
 ष्वेत्याह । सर्वमेवैनं सतनुं करोति । अथाप
 आनीय परि माष्टि । मांस एव तत्त्वचं दधाति ।
 तस्मात्त्वचा मांसं छन्नम् । ^४घर्मो वा एषोऽश-

ध्वमिति । पर्याप्तावनं तप्ताभिरङ्घ्रिः सर्वत आप्लावनम् । यथा
 सुवृष्टे पर्जन्ये पृथिवीमनुप्रविश्य आपः ओषधीः महयन्ति
 पूजयन्ति वर्धयन्ति यत्तुल्यं तत्पर्याप्तावनम् । मह पूजायाम्,
 तुरादिरदन्तः ॥

^३जनयत्यै त्वेसालोडनम् ॥ अग्नये त्वेत्यादि व्यूहाभिमर्शनम् ।
 मुखस्येति पिण्डकरणम् । तस्यैतच्छिरः इति शिर इव प्रधानं
 साधनम् । घर्म इत्यधिश्रयणम् । उर्विति प्रथनम् । त्वच
 इति श्लक्ष्णीकरणमङ्घ्रिः । गतमन्यत् ॥

^४घर्मो वा इति ॥ घर्मः अग्निः अशान्तः अनुपरतः प्र-

न्तः ॥ ५९ ॥ अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्पु-
 रोडाशः । स ईश्वरो यजमानं शुचा प्रदहः
 पर्याग्निं करोति । पशुमेवैनमकः । शान्त्या अप्रदा-
 हाय । त्रिः पर्याग्निं करोति । त्र्यावृद्धिं यज्ञः । अथो-
 रक्षसामपहृत्यै । ^५अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरात-
 य इत्याह ॥ ६० ॥ रक्षसामन्तरहित्यै । पुरोडाशं
 वा अधिश्रितं रक्षांस्यजिघांसन् । दिवि नाकं
 नामाग्नी रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षांस्यपाहन्
 देवस्त्वां सविता श्रपयत्वित्याह । सवितृप्रसूत ए-
 वैनं श्रपयति । वर्षिष्ठे अधि नाक इत्याह । र-
 क्षसामपहृत्यै । अग्निस्ते तनुवं मासति धागित्या-

वृज्यते उद्दीप्यते, प्रस्तरणादिवत् धात्वर्थनिवृत्तिमुपसर्ग आह
 शुचा दीप्त्या यजमानं प्रदहः प्रकर्षेण दग्धं स ईश्वरः स्यात्
 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति कसुन् । पर्याग्निकरणेन पशुक-
 क्रियत इति तदस्य शान्त्यै भवति । यजमानस्य चाप्रदाहा-
 करोति । छान्दसे लुङि 'मन्त्रे वस' इति च्लेर्लुकि लङि
 शपो लुक् ॥

^५अन्तरितमिति पर्याग्निकरणम् ॥ देवस्त्वेति श्रपणम् ।
 हव्यमिति गार्हपत्याभिमन्त्रणम् । अविदहन्तः अविदग्धं कुर्व-
 श्रपयतेति वाचं विसृजते संवपने संयताम् । हविर्गुणाभिव्य-

हानंतिदाहाय । अग्रे हव्यं रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ॥
 ६१ ॥ अविदहन्तश्चपयतेति वाचं विसृजते । य-
 ज्ञमेव हवींष्यभिव्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरुचमवि-
 दाहाय शृत्यै करोति । मस्तिष्को वै पुरोडाशः ।
 तं यन्नाभिवासयेत् । आविर्मस्तिष्कस्स्यात् । अ-
 भिवासयति । तस्माद्गुहा मस्तिष्कः । भस्मनाऽभि-
 वासयति । तस्मान्मासेनास्थि छन्नम् ॥ ६२ ॥
 वेदेनाभि वासयति । तस्मात्केशैश्चिशरश्छन्नम् ।
 अखलतिभावुको भवति । य एवं वेद । पशोर्वै
 प्रतिमा पुरोडाशः । स नायजुष्कमभिवास्यः ।

रणव्याजेन यज्ञमेव प्रकर्षेण तनुते । किं च—पुरोरुचं प्र-
 थायमत एव रोचकं उद्दीपकं वाक्यं अविदाहाय श्रपणाय च
 करोति ॥

मस्तिष्को वा इति ॥ शिरोमांसतुल्योऽयं पुरोडाशः, प्रा-
 धान्यात् । अभिवासनं छादनम् । मस्तिष्कस्याविर्भावे म्रियेत
 पुरोडाशस्याभिवासनात् सर्वदा मस्तिष्को गुहा गुह्यः गुह्ये वा
 स्थाने स्थितः । 'सुपां मुलुक्' इत्याकारः । अखलतिभावुकः
 खलतिभवनशीलः वेदिता न भवति । छान्दस उक्तम् ॥

पशोर्वा इति ॥ अयजुष्काभिवासने निष्फलं एव पुरो-

वृथैव स्यात् । ईश्वरा यजमानस्य पशवः प्रमेतोः
 'सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेत्याह । प्राणा वै ब्रह्म ॥ ६३ ॥
 प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशून्त्सं पृणक्ति । न
 प्रमायुका भवन्ति । यजमानो वै पुरोडाशः
 प्रजा पशवः पुरीषम् । यदेवमभि वासयति । य
 जमानमेव प्रजया पशुभिस्समर्धयति । 'देवा
 हविर्भूत्वाऽब्रुवन् । कस्मिन्निदं अक्षयामह इति
 सोऽग्निरब्रवीत् ॥ ६४ ॥ मयि तनूस्संनिधध्वम्
 अहं वस्तं जनयिष्यामि । यस्मिन्ब्रक्ष्यध्व इति
 ते देवा अग्नौ तनूस्सं न्यदधत् । तस्मादाहुः । आतम्

डाशो भवेत् । ईश्वराः यजमानस्य पशवः प्रमेतोः प्रकर्षकते
 मर्तु ईश्वराः स्युः । 'ईश्वरे तोसुन्कमुनौ' इति तोसुन् ॥ तसिल

सं ब्रह्मणेति भस्मनाऽभिवासनम् ॥ प्राणहेतुः ब्रह्म प
 वश्च प्राणाः प्राणवन्तः, प्राणवतां प्राणैस्संपर्कोऽनेन ब्रह्म
 रोडाशसंपर्केण प्रार्थ्यते । प्रजा पशवः पुरीषमिति तस्य पूरणस्वाप्तु

देवा इत्यादि ॥ हविस्संभरणानन्तरं अब्रुवन् इदं हवीं
 स्संभरणप्रभवं हिंसादिकं पापं कस्मिन् अक्षयामहे शोधयाम इ
 अथ तच्छ्रुतवान् अग्निः अब्रवीत् देवान्, युष्माकं
 मयि संनिधध्वं सह निक्षिपत, ततः अहं तादृशं युष्
 जनयिष्यामि यस्मिन्निदं पापं अक्ष्वध्व इति । ते देवा इत्या

अनु. ८]

मद्रभास्करमाध्योपेतम्.

97

प्रिस्सर्वा देवता इति । सोऽङ्गारेणापः । अभ्यंपा-
 तयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यंपात-
 यत् ॥ ६५ ॥ ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयम-
 भ्यंपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यद्वद्रयोऽजाय-
 यन्त । तदाप्यानामाप्यत्वम् । यदात्मभ्योऽजायन्त ।
 तदात्म्यानामात्म्यत्वम् । ¹⁰ ते देवा आप्येष्वमृजता
 आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितस्सूर्या-
 भिनिष्पुक्ते ॥ ६६ ॥ सूर्याभिनिष्पुक्तः कुनखिनि ।

आतम् । अथ सर्वदेवात्मा सः अग्निः अङ्गारेण अङ्गाररूपेण
 वर्तमानः अपोऽभि अपोऽभिलक्ष्य आत्मानं अपातयत् । तत
 एकतोनामाग्निविशेषोऽजायत एकस्मादभिपातात् जातः एकतः ।
 तसिलन्ताच्छान्दसोऽकारप्रत्ययः । एतेन द्वितत्रितौ गतौ । आ-
 प्यानामिति । छान्दसो ण्यः । आत्म्यानामिति । छान्दसो यः ॥
⁹ ते देवा इत्यादि ॥ 'एकताय स्वाहा' * इत्यादिभिर्मन्त्रैः स्वरे-
 णमखासु पात्रनिर्जेजनानां अपां निनयनेन । अथैते आप्या देवाः आ-
 त्मीयं पापं सूर्याभ्युदिते अमृजत यमकृतसन्ध्यं सूर्योऽभ्युदेति य-
 इमिलक्ष्योदेति स सूर्येणाभ्युदितः अभिलक्ष्योद्यता दूषितः । 'तृती-
 या कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—यं सूर्योऽभिमन्य-
 मानः कुध्यन्नुदेति स सूर्येणाभ्युदितः संज्ञेषा । सूर्याभिनिष्पुक्त इति ।

* सं. १-१-८.

T.B.

13

कुनखी श्यावदन्ति । श्यावदन्नग्रदिधिषौ । अग्रदि
धिषुः परिवित्ते । परिवित्तो वीरहणि । वीरहा
हहणि । तद्ब्रह्महणं नात्यच्यवत । अन्तर्वेदि नि
यत्यवरुध्यै । उल्मुकेनाभि गृह्णाति शृतत्वाय । उ
तकांमा इव हि देवाः ॥ ६७ ॥

अन्या जिन्वन्त्यनुविसृत्यैवमाहाशान्त आ
गुप्त्यै लुप्तं ब्रह्माब्रवीद्वितीयमभ्यपातयत्सूर्याभि
निष्क्रुक्ते देवाः ॥ ८ ॥

अमृजतेत्येव । एवं सर्वत्र । सूर्याभ्युदितेन सूर्याभिनिष्क्रुक्तो गत
निष्क्रुक्तः अस्तंगतः । भ्रुचुम्बुचु स्तेयकरणे । कुनखी कुत्सित
खाख्येन व्याधिविशेषेण तद्वान्, व्याधिविशेषेण दूषितनखः
श्यावदन् व्याधिविशेषेण मलिनदन्तः । 'विभाषा श्यावारोकाभ्या
इति दद्गावः । अग्रदिधिषुः यस्यां ज्येष्ठायामनूढायां क
यसी ऊढा सा अग्रदिधिषुः । तद्गतेत्येके । परिवित्तः
ष्ठात्पूर्वमूढवान् अस्यैव ज्येष्ठ इत्येके । वीरहा गर्भघाती
क्षत्रियघातीत्येके । ब्रह्महा ब्राह्मणं हतवान् । तत् पापं ब्रह्म
अतिक्रम्य नात्यच्यवत नात्यक्रमत नान्यत्रागच्छत् । अन्
दीत्यादि । निनयनं निपतनं अवरुध्यै कर्मफलस्य लाभार्थं द्विहे
अभिग्रहणं उपर्याक्रमणं, उल्मुकेनाभितापनं तत् शृतत्वाय
ति शृतं हि देवाः कामयन्ते । 'शीलिकामि' इत्यादिना विट्
त्ययः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये अष्टमोऽनुवाकः.

^१देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादत्ते
 प्रसूत्यै । अश्विनौर्वाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि
 देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्या-
 ह यत्यै । ^२आदद इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इ-
 त्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । सहस्रभृष्टि-
 शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्या-
 चष्टे । ^३वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो वै वा-
 युः ॥ ६८ ॥ तेज एवासिमन्दधाति । ^४विषाद्वै ना-
 मासुर आसीत् । सोऽविभेत् । यज्ञेन मा देवा
 अभिभविष्यन्तीति । स पृथिवीमभ्यवसीत् ।
 साऽमेध्याऽभवत् । अथो यदिन्द्रो वृत्रमहन्न । तस्य

^१देवस्य त्वेति स्फयादानम् ॥ गतम् * ॥

^२इन्द्रस्येति स्फयानुमन्त्रणम् ॥ आदद इति सावित्रशेषः † ॥

^३वायुरिति तीक्ष्णीकरणम् ॥ तेजो वा इत्यादि । तेजोवृ-
 द्धिहेतुत्वात् ताच्छब्दम् ॥

^४विषाद्वा इत्यादि ॥ विषमतीति विषात् । 'अदोऽनन्ने' इति
 विट् । आसुरः असुरस्यापत्यम् । शिवाद्यण्, अन्तोदात्तः । स्वा-
 र्थिकाणन्तो वा । असुरस्यापत्यस्यापि असुरत्वान्, न हि काका-

लोहितं पृथिवीमनु व्यधावत् । साऽमेध्याऽभवत् ।
 पृथिवि देवयजनीत्याह ॥ ६९ ॥ मेध्यामेवेनां
 वयजनीं करोति । ओषध्यास्ते मूलं मा हिंसिष्यमि
 षमित्याह । ओषधीनामहिंसायै । ^५व्रजं गच्छ्योऽ
 गोस्थानमित्याह । छन्दांसि वै व्रजो गोस्थानं
 छन्दांस्येवास्मै व्रजं गोस्थानं करोति । ^६वर्षपृथि
 ते द्यौरित्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावरुन्धे पृथि

पत्यत्वात्काकः । सोऽविभेदित्यादि । गतम् । अभ्यवमीदिति
 भीत्या पृथिव्या उपरि वमनं कृतवान् । ततः सा पृथिवी
 मेध्या अयज्ञार्हा अभवत् । 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्त
 दातृत्वम् । अनुव्यधावदिति । पृथिव्या उपरि विविधं अ
 वत्, सा चामेध्याऽभवत् । पृथिवीति बर्हिःप्रहरणम् । देरुः
 यजनि इत्यामन्त्रणेन मेधार्हमेनां करोति ॥

^५व्रजमिति सतृणपुरीषहरणम् ॥ व्रजन्त्यस्मिन्निति व्रजः । गो
 रादौ निपात्यते । गवां स्थानमधिकरणभूतो व्रजः । छन्दा
 शब्दानां स्थानाधिकरणत्वात् तत्साम्यादुत्करोपि तथोच्यते । सोऽदिशात्
 हि प्रत्याश्रावणलक्षणस्य शब्दस्य स्थानं, एवं छन्दस्त्वेन उक्ता
 स्तुतिः । छन्दांस्येवेति छन्दांसीव व्रजं गोस्थानमुत्करं करोति

^६वर्षत्विति वेदिप्रत्यवेक्षणम् ॥ वृष्टिर्वा इति । अधिकृत्येत्ये
 कर्तरि वा क्तिन् ॥

वृधान देव सवितः परमस्यां परावतीत्याह ॥
 द्वौ वाव पुरुषौ । यं चैव द्वेष्टि । यश्चैनं द्वेष्टि । ता-
 सिबुभौ वंधाति परमस्यां परावति शतेन पाशैः ।
 गेयोऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौगि-
 नत्याहानिष्क्रुत्यै । ^८अरुरुर्वै नामासुर आसीत् । स
 र्षपृथिव्यामुपम्लुप्तोऽशयत् । तं देवा अपहृतोऽरुरुः
 न्धेपृथिव्या इति पृथिव्या अपाघ्नन् । भ्रातृव्यो वा
 अरुरुः । अपहृतोऽरुरुः पृथिव्या इति यदाह ॥७१॥
 भ्रातृव्यमेव पृथिव्या अपहन्ति । तेऽमन्यन्त । दि-
 वं वा अयमितः पतिष्यतीति । तमरुरुस्ते दिवं
 माऽस्कानिति दिवः पर्यवाधन्त । भ्रातृव्यो वा अ-
 रुरुः । अरुरुस्ते दिवं माऽस्कानिति यदाह । भ्रातृ-
 व्यमेव दिवः परिवाधते । स्तम्बयजुर् हरति । पृ-

वृधानेति निवपति ॥ अनिष्क्रुत्यै अनन्तर्धानाय तमतो
 सोदिशात् मा मुच इति वचनम् ॥

^८अरुरुर्वा इति ॥ पूर्ववदासुरशब्दोऽणन्तोऽन्तोदात्तः । उपम्लुप्तः
 तिरोहितः अशयत् अशेत । म्लुचेरन्तचविकारः छान्दसः, शेते-
 र्ध्वर्त्ययेन शप् परस्मैपदं च । तृतीयपर्याय शेषः—अरुरुस्ते दिव-
 मिति । स्तम्बयजुर्हरतीति विधिः । स्फ्यप्रहतानि तृणानि

थिव्या एव भ्रातृव्यमपहन्ति । द्वितीयं हरति भवत
 ७२ ॥ अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयं हरति स्य
 दिव एवैनमपहन्ति । तूष्णीं चतुर्थं हरति । अविधु
 रिमितादेवैनमपहन्ति । ^१असुराणां वा इयममेध्यं
 आसीत् । यावदासीनः परा पश्यति । तावदेवैन मे
 नाम् । ते देवा अब्रुवन् । अस्त्वेव नोऽस्यामपीति दीर्घ
 ७३ ॥ कयन्नो दास्यथेति । यावत्स्वयं परिगृहीरोति
 ति । ते वसंवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् । रुन्नीयं
 स्त्वेति पश्चात् । आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः । तेऽग्नि
 प्राश्नोऽजयन् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः प्रत्यश्वः । अ
 दित्यैरुदश्वः । यस्यैवं विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति ॥ १०

स्तम्बः तत्प्रधानो यज्ञावयवः स्तम्बयजुः, हरणीयं च स
 पुरीषमुपचारेणोच्यते । द्वितीयादीनि पदानि क्रियाविशेषणानि
^१असुराणां वा इत्यादि ॥ इयं पृथिवी असुरा दक्षिण
 स्वभूता पूर्वमासीत् । अनन्तर्हिते देशे आसीनो यावत् प्रकर्षेण
 पश्यति दूरं पश्यति यावद्दूरं द्रष्टुं शक्नोति पुरुषः तावत् पश्यति
 देवानां स्वमासीत् । न तु कश्चिदपि पृथिव्यवयवो नित्यः अनुलक्ष
 आसीत् । अथ देवाः असुरानब्रुवन् नः अस्माकमपि अस्मांस्
 पृथिव्यां नित्यस्वभूतः कश्चिदंशोऽस्त्वेव अवश्यमस्तु तत्र अस्
 क्यत् कियदास्यथेति । इकारलोपः छान्दसः । अथ अ

ते भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति । ¹⁰देव-
 तिस्य सवितुस्सव इत्याह प्रसूतयै । कर्म कृण्वन्ति
 अध्वस इत्याह । इषितं हि कर्म क्रियते । पृथिव्यै
 अमेध्यं चामेध्यं च व्युदक्रामताम् । प्राचीनमुदीची-
 देवनं मेध्यम् । प्रतीचीनं दक्षिणाऽमेध्यम् । प्राचीमु-
 तिदीचीं प्रवणां करोति । मेध्यामेवैनां देवयजनीं क-
 रोति ॥ ७५ ॥ प्राश्नो वेद्यं सावुन्नयति । आहव-
 रुनीयस्य परिगृहीत्यै । प्रतीची श्रोणी । गार्हप-

अब्रुवन् यूयं स्वयमेव यावत्परिगृहीथ तावद्युष्माकमस्त्विति ।
 असवस्त्वेत्याद्याः वेदिपरिग्रहणमन्त्राः । गतम्* ॥

¹⁰देवस्य सवितुरिति वेदिखननम् ॥ इषितं हीति ये हि वेधसो
 विधायकाः तैरिष्टं कर्तव्यं क्रियते तस्मादहमपि वेदिं खनामीति
 भावः । पृथिव्या इत्यादि । व्युत्क्रम्य पृथक्त्वेन स्थिते । प्राग-
 श्रितं प्राचीनम् । 'विभाषाञ्चे' इति खः । एवं सर्वत्र । दक्षिणा ।
 दक्षिणादाच्च । अमेध्यमिति । पूर्ववदन्तोदात्तत्वम् । प्रवणां
 प्रकर्षेण वनित्रीम् । 'प्रतिरन्तः' इत्यादिना णत्वम्, पराभवन्ति पक्का-
 श्चक्षन्ति । मूलं वा इति । अतितिष्ठत् अतिक्रम्य मूलं अनु-
 तितिष्ठत् । यद्वा—मूलमतितिष्ठत् अतितिष्ठन्ति अधितिष्ठन्ति,
 अरक्षांसि । वचनव्यत्ययः । अध्यर्थे अतिशब्दः । अनूत्पिपते,

त्यस्य परिगृहीत्यै । अथो मिथुनत्वाय । उद्धन्ति आप्र
यदेवास्यां अमेध्यम् । तदपहन्ति । उद्धन्ति । यति
स्मादोषधयः पराभवन्ति ॥ ७६ ॥ मूलं छिनत्ति स्यैव
भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतितिवै प
द्रक्षाः स्यनूत्पिपते । यद्वस्तेन छिन्यात् । कुनखिनकरो
प्रजास्स्युः । स्फयेन छिनत्ति । वज्रो वै स्फ्यपृथि
वज्रैणैव यज्ञाद्रक्षाः स्यप हन्ति । पितृदेवत्यास्तृव्यं
खाता । इयतीं खनति ॥ ७७ ॥ प्रजापतिना यति ।
मुखेन संमिताम् । ^{११} वेदिर्देवेभ्यो निलायत । याय
चतुरङ्गुलेऽन्वविन्दन् । तस्माच्चतुरङ्गुलं खेयां ।
तुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले ह्योषधयः प्रतितिष्ठन्ति

अनुक्रमेणात्मानं रक्षन्ति, हवींषि वा भुञ्जते । व्यत्ययेन शप
आत्मनेपदं च । अतिखाता द्व्यङ्गुलादिप्रमाणातिरेकेण ख
तस्मात् इयतीं एतावतीं प्रादेशप्रमाणवतीं इत्यभिनयेन दर्शय
प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितां तुल्यप्रमाणां उभयोः प्रा
प्रमाणत्वात् । यद्वा—यज्ञमुखस्य प्रजापतित्वेन प्रस्तुतिः मु
सर्वेषां प्रादेशमात्रमिति ॥

^{११} वेदिर्देवेभ्य इति चतुरङ्गुलत्वविधिः ॥ निलायत ।
सर्गस्यायतौ' इति लत्वम् । चतुरङ्गुले चतुरङ्गुलप्रमाणे

निःप्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गम-
यति । दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजन-
स्यैव रूपमंकः ॥ ७८ ॥ पुरीषवतीं करोति । प्रजा
वै पशवः पुरीषम् । प्रजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं
करोति । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै
पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत एव भ्रा-
तृव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णा-
यति । ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्रीरसीत्याह । य-
थायजुरेवैतत् ॥ ७९ ॥ ¹²क्रूरमिव वा एतत्करोति ।

माणशब्दोऽयम् । 'अङ्गुलेर्दरुणि' इति अच् समासान्तः । वर्षी-
यसीं उत्तरतो वृद्धतरां अंकः करोति । 'मन्त्रे वस' इति च्ले-
लुक्, लङि वा शपो लुक् । पुरीषवतीं मृदा पूर्णा एतां वेदिं
करोति पुरीषवती वेदिरेव तत्र वेद्या उत्तरपरिग्रहणेन ।
तस्याः वेद्याः सम्बन्धिनः एवावतः प्रदेशात् सर्वपृथिवीप्रमा-
णप्रमितात् तत्रतत्र स्थितं भ्रातृव्यं निर्भज्य उत्सार्य आ-
सार्य सर्वामपि पृथिवीं आत्मसात्कर्तुं उत्तरं परिग्राहं परिगृ-
ह्णाति । 'परौ यज्ञे' इति घञ् । तत्र 'ऋतमसि'* इत्यादयः
उत्तरपरिग्रहणमन्त्राः ॥

¹²क्रूरमिवेति ॥ हिंसात्वात् खननस्य । धा असीति समीकर-

यदेदिं करोति । धा असि स्वधा असीति योयुप
 ते शान्त्यै । उर्वी चासि वस्वी चासीत्याह ।
 वीमेवैनां वस्वीं करोति । पुरा क्रूरस्य विसृपो
 रफिशन्नित्याह मेध्यत्वाय । उदादायं पृथिवीं जी
 दानुर्यामैरयश्चन्द्रमसि स्वधाभिरित्याह । यदेवास
 अमेध्यम् । तदपहत्य । मेध्यां देवयजनीं कृत्वा परिग
 ८० ॥ यददश्चन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरयति तत्कृ
 तां धीरांसो अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुख्यात्यै
¹³ प्रोक्षणीरासादय । इध्मावृहिरुपसादय । सुवं र्युः
 सुचंश्च संमृद्धि । पत्नी संनह्य । आज्येनोदेहीत्य
 हानुपूर्वतायै । प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै शोके
 क्षोभीः ॥ ८१ ॥ रक्षसामपहत्यै । स्फयस्य वत
 न्धसादयति । यज्ञस्य संतंत्यै । उवाच हासि ¹⁴

णम् । योयुप्यते भृशं विमोहयति समीकरणेन खातानि
 दधाति । युप विमोहने । तच्छान्त्यै भवति खननापराधच्छा
 सुखायैव भवति । एरयति आगमयति । ईर प्रेरणे ॥

¹³ प्रोक्षणीरित्यादि संप्रैषः ॥ अनुपूर्वतायै अनुक्रमेण
 धानाय । यावतीरिति । यावत्यः प्रोक्ष्यः तावत्य एव
 ध्वा स

दैवलः । एतावतीर्वा अमुष्मिन्लोक आप आसन् ।
यावतीः प्रोक्षणीरिति । तस्माद्द्वीरासाद्याः । स्फ्य-
मुदस्यन् । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । शुचैवैनंमर्पयति ॥

वै वायुराह परावतीत्याहाह द्वितीयः हरतीति
परिगृह्णन्ति देवयजनीं करोति भवन्ति खनत्यकरे-
तित्कृत्वा रक्षोघ्नीरर्पयति ॥ ९ ॥

वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वञ्चं धारयेत् । वज्रेऽध्व-
र्युः क्षण्वीत । पुरस्तात्तिर्यञ्चं धारयति । वज्रो वै

लोके आपो वर्तन्ते तस्मात् वदचः आपः आसाद्याः यथा
देवानां पर्याप्ता भवन्ति ॥

¹⁴ स्फ्यमित्यादि ॥ गतम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये द्वितीये नवमः.

वज्रो वा इत्यादि ॥ अन्वञ्चं आत्माभिमुखं क्षण्वीत
ह्यस्यात् आत्मानं अध्वर्युः । कर्मणि वा कर्तृप्रत्ययः । क्षण्येत
ह्यस्येत । वज्रेणैवेति, यत्तुल्यः स्फ्यः । अग्निभ्यामिति । आह-
नीयगार्हपत्याभ्याम् । स्फ्येनोदीचश्चाधराश्चेति तिर्यञ्चं स्फ्यं स्त-
ध्वा संप्रैषात् एवं स्फ्येन वज्रतुल्येनास्याः पृथिव्याः सम्बन्धिनं

स्फयः । वज्रैणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाः स्फयन्ति । अग्निभ्यां प्राचश्च प्रतीचश्च । स्फयेनोदीचश्च अधराचश्च । स्फयेन वा एष वज्रेणास्यै पाप्मानं भ्रातृव्यमपहत्य । उत्करेऽधि प्रवृश्चति ॥ ८३ ॥ यथोपधाय वृश्चन्त्येवम् । हस्ताववं नेनित्ते । अथात्मानमेव पवयते । स्फयं प्रक्षालयति मेध्यत्वाय अथो पाप्मनं एव भ्रातृव्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति । ध्मावर्हिरुपसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय अथो पुरोरुचमेवैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणो नुरुयात्यै । न पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् ॥ ८४ ॥ यत्पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यत्राहुतिपथादि प्रतिपादयेत् । प्रजा वै बर्हिः । अपराध्रुयाद्बर्हिः

पाप्मानं भ्रातृव्यं अपहत्य उत्पाट्य उत्करे उपधानस्थानां अधिनिधाय वृश्चति यथा लोके किञ्चित्काष्ठादिमुपधाय वृश्चन्ति एवमेतत् । नेनित्ते शोधयति । अथो इति च भ्रातृव्यस्य पाप्मनः न्यङ्गं न्यञ्जनं शरीरशोभां तेजः छिनत्ति स्फयप्रक्षालनेन । निभृतं वा अङ्गं न्यङ्गम् ॥

२ इध्मावर्हिः इध्मं च बर्हिश्च उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमुपसादयति युक्त्यै यज्ञेन योगो यथा स्यात् । किञ्च—यज्ञस्य

प्रजानां प्रजननम् । पश्चात्प्रागुपसादयति । आहु-
तिपथेनेध्मं प्रतिपादयति । संप्रत्येव वर्हिषां प्र-
जानां प्रजननमुपैति । दक्षिणमिध्मम् । उत्तरं व-
र्हिः । आत्मा वा इध्मः । प्रजा वर्हिः । प्रजा
आत्मानं उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय । यु-
धादेव तमेवैनत्प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजयां
पशुभिर्यजमानः ॥ ८५ ॥

वृश्चति सादयेदिध्मः पञ्च च ॥ १० ॥

तृतीयस्यां देवस्यांश्चपृशुं यो वै पूर्व्येयुः कर्मणे
वामिन्द्रो वृत्रमहन्थसोऽपोऽवधूतं धृष्टिर्देवस्येत्याह
संवपामि देवस्य स्फ्यमाददे वज्रो वै स्फ्यो दशं ॥

युनत्वाय द्वयोस्सहोपसादनम् । अपि च पुरोरुचं पुरस्ताद्दी-
पानां इमां यज्ञस्य स्थापयति उत्तरस्य करिष्यमाणस्य कर्म-
णोऽनुरयात्यै अनुक्रमेण प्रकाशनार्थं, रोचनार्थत्वात् । अन्यत्रेति ।
आहुतिपथात् आहुतिन्यायात् प्राचीनत्वात् अन्यत्र अनाहुतिपथे
नेध्मं प्रवर्तयेत् । अथ वर्हिषः प्रतीचीनत्वे दोषमाह—प्रजा वा इति ।
वर्हिषा हेतुना प्रजानां प्रजननं प्राचीनवृत्तिं अपराध्नुयात् अयु-
क्तेन रूपेण प्रवर्तयेत् । पश्चात्प्रागुपसादने दोषद्वयाभावः । संप्र-
त्येवेति । युक्तेन रूपेण । आत्मेति । अग्रेरभ्यन्तरत्वात् ।

तृतीयस्यां यज्ञस्यानन्तिरेकाय पवित्रवत्यध्वं
चाधिषवणमस्यन्तरिक्ष एव रक्षसामन्तरहित्यै
वाव पुरुषौ यददश्चन्द्रमसि मेध्यं पश्चाशीतिः ॥८॥

तृतीयस्यां—यजमानः.

हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ कृष्णय-
जुर्ब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वितीयप्रपा-

ठकस्समाप्तः.

प्रजा बर्हिः संतन्यमानत्वात् प्रजातुल्यम् । उत्तरतरेति । तीर्थे
उद्गततरा, ततः तेनैव क्रमेण मेधमुपनीय यथादेवतं आत्मप्र
स्वभावानतिक्रमेण एनत् इध्मावर्हिः प्रतिष्ठापयति ततः प्रज
पशुभिश्च यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये अष्टके द्वितीये प्रपाठके

दशमोऽनुवाकः समाप्तश्च प्रपाठकः.

प्रथमं पौरोडाशिकं समाप्तम्.

श्री

तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम्.

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्ष-
 सामपहृत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामी-
 त्याह मेध्यत्वाय । स्रुचस्संमार्ष्टि । स्रुवमग्ने । पु-
 माऽसमेवाभ्यस्स इयति मिथुनत्वाय । अथ जु-
 हूम् । अथोपभृतम् । अथ ध्रुवाम् । असौ वै जुहूः॥
 ॥ अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै
 प्रजलोकास्स्रुचः । वृष्टिस्संमार्जनानि । वृष्टिर्वा इमा-
 लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः कलृप्तास्समे-
 यन्ते । समेधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजयां पशुभिः॥

तृतीयः प्रपाठकः.

प्रत्युष्टमिति गार्हपत्ये स्रुवादीनां प्रतितपनम् ॥ संश्रयति
 स्फुरति । इमे वा इति । लोकवत् प्रजानां धारकत्वात् ।
 ष्टिरिति वृष्टिहेतुत्वात् स्रुक्संमार्जनानि वृष्टिः । अनुपूर्वमिति
 स्यनिष्पत्त्यादिक्रमेण लोकत्रयं स्वकार्यसमर्थं करोति ॥

य एवं वेदं । ^२यदि कामयेत वर्षुकोः पर्जन्यस्स्यन्नाद्यदिति । अग्रतस्संमृज्यात् ॥ २ ॥ वृष्टिमेव नियतः । च्छति । अवाचीनाग्रा हि वृष्टिः । यदि कामयेद्युतावर्षुकस्स्यादिति । मूलतस्संमृज्यात् । वृष्टिश्चावोद्यच्छति । तदु वा आहुः । अग्रत एवोपरिष्ठमृत्संमृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पतेमुखवर्षुको भवतीति ॥ ३ ॥ ^३प्राचीमभ्याकारंमविश्रयैरन्तरतः । एवमिव ह्यन्नमद्यते । अथो अग्राग्रे द्वा ओषधीनामूर्जे प्रजा उपजीवन्ति । ऊर्ज एव

^२अग्रत इति ॥ वेदाग्राणां अग्रैः । नियच्छति न्यक्पातार्थं । मूलतः तेषां मूलैः संमार्जने वृष्टिमुद्यच्छति ऊर्ध्वं गमयति । तर्ह्यति पृथिव्याम् । तदु वा इति । तत्रैव विशेषमाहुः यज्ञविदोऽध्वर्यावः । अग्रैः उपरिष्ठात् विलप्रदेशमेव संमृज्यात् मूलैः अधस्तात् । प्रदेशं तदनुपूर्वं अनुक्रमेण क्रियमाणं कल्पते स्वकार्यसमर्थवति । पर्जन्यश्च वर्षुको भवति ॥

^३अथ स्तुवां विशेषमाह—प्राचीमिति ॥ प्राचीं स्तुचं संमृतात्म अभ्याकारं अभितः आकृष्य अभ्यस्येति केचित् । अग्रैरन्तर्परि अग्रैः वेदाग्रैः अन्तरतः विलस्याभ्यन्तरम् । एवमिवेति । स्थि चानमानिय आस्यविलाभ्यन्तरे जिह्वाग्रेण अभितः आकृष्य भुङ्क्ते । अथो अपि च ओषधीनां अग्रात् आदाय

स्यन्नाद्यस्यावरुध्यै । अधस्तात्प्रतीचीम् । दण्डमुत्तम-
 नेतः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै । तस्मादरुत्तौ प्रा-
 मध्यपरिष्ठाहोमानि । प्रत्यश्च्यधस्तात् ॥४॥ सुग्ध्यै-
 ष्टेषा । प्राणो वै सुवः । जुहूर्दक्षिणो हस्तः । उप-
 रमृत्सव्यः । आत्मा ध्रुवा । अन्नं संमार्जनानि ।
 पतेमुखतो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नं प्र-
 रमविश्य । बाह्यतस्तनुवः शुभयति । तस्मात्सुवमे-
 अप्राग्ने संमार्ष्टि । मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा ।

एव
 र्ज रसं उपजीवन्ति तस्मात् रसवतः अन्नाद्यस्य लाभाय भवति ।
 अथ अधस्तात् दण्डप्रदेशे प्रतीचीनं संमृज्यात् उत्तमतः उत्त-
 मं वेदाग्राणां भागेन । उत्तमं दण्डत्रिभागमिति केचित् । अथ
 ति पां मूलेन सुवः मूलं मृज्यात् । तस्मादिति । उपरिष्ठात्
 वेदार्धभागे प्राञ्चि प्रागञ्चितानि, अयोभागे प्रत्यगञ्चितानि । अर-
 त्तः प्रकोष्ठः । सुग्ध्येषा स्वयं सुगेवारतिः ॥

प्राम्थ्ये
 'प्राणो वा इत्यादिना सुवस्य प्राथम्ये हेतुमाह—निर्गच्छन्
 प्राणः प्रविशन् अपानः प्राणापानभावेन प्रथमं भूत्वा मुखतः
 संमृत्वात्मानं अनुप्रविश्य अन्नं बाह्यतः तनुवं हस्तादिकां शुभयति
 रन्तसपरिणामेन तनोः शोभां करोति तस्मात्प्राणाधीनत्वात् हस्ता-
 त । स्थितेः सुवस्य प्राणत्वात् सुवमेवाग्ने सम्मार्ष्टीति स्वभाव उक्तः ॥

अकृ
 इदानीं हेतुमाह—मुखतो हीति ॥ प्रथमं प्राणापानभूतं अन्नं

अ॒त्मान॒मन्न॑मावि॒शति॑ । तौ प्रा॑णापा॒नौ । अव्य॑
कः प्रा॑णापा॒नाभ्यां॑ भवति । य ए॒वं वेद॑ ॥ ५ ॥

जुहू॑र्मृ॒ज्याद्भव॑तीति॑ प्र॒त्यश्च॑य॒धस्ता॑-
न्मा॒र्ष्टि प॑श्च च ॥ १ ॥

दि॒वश्शि॑ल्प॒मव॑ततम् । पृ॒थि॒व्याः क॒कुभि॑ श्रि॒त
तेन॑ व॒यः स॒हस्र॑वल्शेन । स॒पत्नं॑ नाशयाम
स्वाहेति॑ स्तु॒क्संमा॑र्जनान्य॒ग्नौ प्र॑हरति । आपो॑

आत्मानं आविशति आत्मना एकीभवति ततः तदन्नं प्रा
पानभावेन परिणतं भवति । एवं प्राणापानसन्तानकप्रतिपा
पूर्वोक्तं समर्थितम् । एवं वेदिता प्राणापानवृद्धिशीलो भवति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके तृतीयप्रपाठके
पौरोडाशिकब्राह्मणे प्रथमोऽनुवाकः.

^१स्तुक्संमार्जनान्यग्नौ प्रहरति—दिवश्शिल्पमित्यनुष्टुभा ॥
द्युलोकस्य शिल्पं कौशलं अवततं पृथिव्यामुदकभावेन अ
दर्भभावेन परिणतं, तदिदं पृथिव्याः ककुभि प्रधानभूते
श्रितं मया क्षिप्तमभूत्, तेन सहस्रवल्शेन बहुप्ररोहणेन वयं
शत्रुं नाशयामसि नाशयामः । 'इदन्तो मसि' स्वाहेति प्र
र्थः । आपो वै दर्भा इति । अग्नौ प्रक्षिप्यमाणानां दर्भाणां

दुर्भाः । रूपमेवैषामेतन्महिमानं व्याचष्टे । ^२अनु-
 षुभर्चा । आनुष्टुभः प्रजापतिः । प्राजापत्यो वेदः ।
 वेदस्याग्रं स्तुखसंमार्जनानि ॥ ६ ॥ स्वेनैवैनानि
 छन्दसा । स्वयां देवतंया समर्धयति । अथो ऋ-
 ग्वाव योषां । दुर्भो वृषां । तन्मिथुनम् । मिथुनमे-
 वास्य तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजयां
 पशुभिर्यजमानः । ^३तान्येके वृथैवापास्यन्ति । त-
 तथा न कार्यम् । आरब्धस्य यज्ञियस्य कर्मण-
 स्स विदोहः ॥ ७ ॥ यद्येनानि पशवोऽभितिष्ठेयुः ।
 न तत्पशुभ्यः कम् । अद्रिर्माजयित्वात्करे न्यस्येत् ।
 यद्वै यज्ञियस्य कर्मणोऽन्यत्राहुतीभ्यस्संतिष्ठते ।
 उत्करो वाव तस्य प्रतिष्ठा । एताः हि तस्मै प्रति-

शिल्पभूतोदकहेतुत्वात् मन्त्रे ताच्छब्दमिति दर्शयति—एषां दर्भाणां
 महिमानं दिवशिल्पत्वलक्षणं एतत् मन्त्रलक्षणं रूपमेव व्याचष्टे-
 ॥ तस्माभिर्व्याख्येयम् ॥

अनुष्टुभेति ॥ 'दिवशिल्पम्' इत्यस्यानुष्टुप्स्य स्तुतिः । अथो
 त्यादिना अस्या ऋक्स्य स्तुतिः ॥

तान्येक इत्यादि ॥ वृथा निष्फलं यत्र कापित्यजन्ति केचित्
 हूयित्वा उत्करे न्यासं विदधाति । विदोहः विरुद्धफलदोहः

ष्ठां देवास्समभरन् । यद्विर्मार्जयन्ति । तेन शान्ता
 यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामेवैनानि तद्वमयति
 ८ ॥ प्रतितिष्ठति प्रजयां पशुभिर्यजमानः । अ
 स्तम्बस्य वा एतद्रूपम् । यत्स्रुखसंमार्जनानि
 स्तम्बशो वा ओषधयः । तासां जरत्कक्षे पशु
 न रमन्ते । अप्रियो ह्येषां जरत्कक्षः । यावदप्रि
 ह वै जरत्कक्षः पशूनाम् । तावदप्रियः पशु
 भवति । यस्यैतान्यन्यत्राग्नेर्दधति । नवदाव्यासु
 ओषधीषु पशवो रमन्ते ॥ ९ ॥ नवदावो ह्येषां
 यः । यावत्प्रियो ह वै नवदावः पशूनाम् । त

भूतलं दुग्धकल्पं भवेत् तत् सुखहेतुर्न भवति पशूनाम् ।
तर्हि कर्तव्यमित्याह—अद्भिरिति । हेतुमाह—यद्वा इति
अन्यत्राहुतीभ्यः होतव्यद्रव्याणि मुक्त्वा यत् सन्तिष्ठते कृतं
भवति तस्योत्करः प्रतिष्ठा प्रतिष्ठात्वेन तस्य कल्पितत्वात्
द्विर्माननात् शान्तं सुखहेतुः पशूनां, उत्करे न्यासात् प्रा
गमयति, यजमानोऽपि प्रजया पशुभिश्च प्रतिष्ठितो भवति हेतु

४ अथो स्तम्बस्येति ॥ स्तम्बः फलमञ्जरी स्तुक्समार्जनानि
तस्य रूपं तद्वत् पशूनां वृद्धिः । ओषधयश्च स्तम्बशः स्तम्बेनां
स्त्वेन पृथग्विधेन इत्थंभूताः । वीप्सायां शम् । तासु च
वतीषु पशवः रमन्ते, तासां तु यो जरत्कक्षः फलपल्लवशून्यं

अनु. २]

प्रियः पशूनां भवति । यस्यैतान्यग्नौ प्रहरन्ति ।
 तस्मादेतान्यग्नावेव प्रहरेत् । यतरस्मिन्त्संमृज्यात् ।
 पशूनां धृत्यै । यो भूतानामधिपतिः । रुद्रस्तन्ति-
 चरो वृषा । पशून्स्माकं मा हिंसीः । एतदस्तु
 हुतं तव स्वाहेत्यग्निसंमार्जनान्यग्नौ प्रहरति । एषा
 इति एतेषां योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामेवैनानि

शूलशेषं पुराणारण्यं तत्र पशवो न रमन्ते, अप्रियत्वात् अन्य-
 सु मेति । अग्रेरन्यत्र जरत्कक्षवत् स्थापयन्ति यस्य स न कदा-
 चिदपि पशूनां प्रियः स्यात् । ननु अग्नौ प्रहरणे अत्यन्तवि-
 शात् सुतरामप्रियत्वमित्याह—नवदाव्यास्विति । नवदावः सद्यः
 तामुत्थितः वनवह्निः यत्र प्रदेशे तत्र तद्गन्धे वने प्ररूढा नव
 व्याः । 'भवे छन्दसि' इति यः, छान्दसमुत्तरपदप्रकृतिस्व-
 त्वम् । तासु ओपधीषु पशवो रमन्ते यस्मात् नवदाव
 इति पशूनां प्रियः प्ररोहहेतुत्वात् तत्प्रवृत्तिमाशं सन्ते
 कृतस्येव चातकाः । तस्मादग्नौ प्रहरणं पशूनां प्रीत्यै
 वात, वति, प्ररोहहेतुत्वाद्ग्रेः । मन्त्रलिङ्गं च 'तेन वयं सहस्रवल्शेन'
 प्राति । तस्मात् अग्नेः यतरस्मिन् स्तुचः संमृज्यात् तस्मिन्नग्नौ
 वति हरेत्, पशूनामेव धारणाय तद्वति ॥

नानि अग्निसंमार्जनान्यग्नौ प्रहरति यो भूतानामित्यनुष्ठुभा ॥ यो भू-
 स्तमेनां अधिपतिः स्वामी रुद्रः तन्तिचरः तननीयः यज्ञः तन्तिः ।
 मु च—पशूनां बन्धनरज्जुश्रेणी तन्तिः 'वाक्तन्तिः' इति श्रुतेः,
 ग्न्यनामिविकलिकया पशवो बद्धयन्ते । तत्र यश्चरति स तन्ति-

योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतितिष्ठति ।
जया पशुभिर्यजमानः ॥ १० ॥

वेदस्याग्रं स्रुक्संमार्जनानि विदोहो गमय
पशवो रमन्ते हिंसीष्यद् ॥ २ ॥

अयज्ञो वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः
जायेरन् । पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । प्रजा
प्रजननाय । यत्तिष्ठन्ती संनह्येत । प्रियं ज्ञाषितो

चरः वृषा देवानां वृषभः प्रधानभूतः सः त्वं अस्माकं
मा हिंसीः तदर्थं एतत् इध्मसंनहनारूपं दर्भद्रव्यं तव हुतम्
तव हि हुतं वृष्ट्यादिक्रमेण पशूनामभिवृद्धये भवति ।
दस्मदोर्हसि' इति तवशब्द आद्युदात्तः । स्वाहेति प्रदानम्
अग्निसंमार्जनानि इध्मसंनहनानि । एषेति । अग्निरेव
णां योनिः कारणं वृष्ट्यादिना । स एव प्रतिष्ठा अग्रे
स्थानम् । स्वामेवेत्यादि । गतम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयेऽष्टके तृतीये प्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः.

अयज्ञो वा इत्यादि ॥ यज्ञोऽप्ययज्ञः यज्ञकार्याकरणात्
पुत्रकार्याकरणात् पुत्रोऽप्यपुत्र इत्युच्यते । अन्वास्ते गार्हपत्ये

रुन्ध्यात् । आसीना संनह्यते । आसीना ह्येषा वी-
 र्थं करोति ॥ ११ ॥ यत्पश्चात्प्राच्यन्वासीत् । अन-
 या समदं दधीत । देवानां पत्न्या समदं दधीत ।
 देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्ते । आत्मनो गोपीथाय ।
 आशासाना सौमनसमित्याह । मेध्यामेवैनां के-
 वलीं कृत्वा । आशिषा समर्धयति । अग्रेरनुव्रता
 ज्ञात्वा संनह्ये सुकृताय कमित्याह । एतद्वै पत्न्यै
 ज्ञातितोपनयनम् ॥ १२ ॥ तेनैवैनां व्रतमुपनयति ।
 तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद यश्च न । योक्त्वमेव युते ।

तस्मात्ताऽस्ते । तथा कुर्वन्ती अयज्ञापनोदनेन यज्ञमेवाकः करोति ।
 उदि पूर्ववत् चलेर्लुक् । प्रियमिति मातरं पितरं वा, उच्चलितत्वात् ।
 आसीना हि वीर्यवती स्त्री भवति न तथा तिष्ठन्ती । पश्चादिति ।
 परतो गार्हपत्यस्य । अनया पृथिव्या । एवमासीना पत्नी समदं
 दधेत् तथाऽऽसीनत्वात् पृथिव्याः, ततश्चायज्ञिया स्यात् ।
 समपि देवानां पत्न्या समदं दधीत देवपत्नीनां स्थानत्वात्तस्य ।
 तस्मात् ततो देशात् दक्षिणत उदीची उपविशति ॥

^२ आशासानेति योक्तेण पत्न्याः संनहनम् ॥ व्रतोपनयनमिति ।
 अग्रेरनुव्रता * इति च मन्त्रलिङ्गम् । तस्मादाहुरिति । यश्चैवं
 नहनमाहिमानं वेद यश्च न वेद लौकिकः ते सर्वेऽपि वक्ष्यमाणमा-

यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिन्लोके भवतीति योक्त्रेण
 यद्योक्तम् । स योगः । यदास्ते । स क्षेमः ॥१॥
 योगक्षेमस्य कल्प्यै । ^३युक्तं क्रियाता आशीः का
 युज्याता इति । आशिषस्समृद्धयै । ग्रन्थि ग्रन्थि
 ति । आशिष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वै
 न्थिः । स्त्री पत्नी । तन्मिथुनम् । मिथुनमेवा

हुः । योक्त्रेण यत्संनहनं तद्युते मिश्रयति नित्याविनाभूता
 करोति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । कथं? यमन्वास्ते अनु
 तस्यैव अमुष्मिन् परस्मिन् लोके भवति योक्त्रेण सन्नद्धा
 तीति, एवं संनहनं अवियोगायेति सर्वेपि वदन्ति । 'अनुव्र
 इति मन्त्रपदमेतेन व्याख्यातम् । किञ्चेत्याह—योक्त्रं यं
 अलब्धलाभतुल्यः, आसनं नाम क्षेमः लब्धपरिपालनतुल्यः,
 दासनं योक्त्रेण संनहनं योगक्षेमस्य कल्प्यै भवति, योगः
 हितः क्षेमः योगक्षेमः ॥

^३पुनश्च प्रयोजनान्तरवत्तया संनहनं स्तूयते—अतः परं
 युक्तमेव क्रियेत मया कृतं सर्वं युक्तमेवास्तु । आशीः
 कामानामाशीः सद्य एव युज्येत युक्ता एव आशिषस्सन्तु
 नया धिया योक्ष्यमाणा संनह्यतेऽसौ, तस्मात् आशिषस्स
 भवति । संनहनमन्त्रलिङ्गं च 'आशासाना'* इति । उभय

तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजयां पशु-
 भिर्यजमानः ॥ १४ ॥ अथो अर्धो वा एष आ-
 मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य धृत्या अशिथिलंभावा-
 य । सुप्रजसंस्त्वा वयः सुपत्नीरूपं सेदिमेत्याह ।
 यज्ञमेव तन्मिथुनीकरोति । ऊनेऽतिरिक्तं धीयाता
 ति प्रजात्यै । महीनां पयोऽस्योषधीनां रस इ-
 याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । तस्य
 ऽक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह ।

अशिषमेवैतामाशास्ते ॥ १५ ॥

करोति व्रतोपनयनं क्षेमो यजमानः

इशास्ते ॥ ३ ॥

‘वैतोऽन्यत्र’ इत्येकारः । अशिथिलंभावाय अशिथिल-
 वाय । च्वेरम्भावः छान्दसः ॥

‘सुप्रजस इति पत्न्या गार्हपत्योपसदनम् ॥ मिथुनीकरोतीति ।
 पुनवान् मिथुनी पत्न्यनुप्रवेशेन यज्ञो मिथुनवान् क्रियते ।
 ऽर्थोऽनयेति चेत् पत्नीकृत्यं दर्शयति—ऊने छिद्रे अतिरिक्तं
 गतै कथं नाम छिद्रपूरणेन समीकृतो यज्ञः स्यादिति । तच्च
 नत्वं प्रजात्यै भवति, छिद्रपूरणरूपत्वात् मिथुनव्यापारस्य ॥
 महीनामित्याज्यनिर्वपणम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये तृतीयोऽनुवाकः.

घृतं च वै मधुं च प्रजापतिरासीत् । यतो न्तत्वे
 ध्वासीत् । ततः प्रजा असृजत । तस्मान्मधुषि
 जननमिवास्ति । तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति । यति
 तयाम् हि । आज्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा
 ज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं प्रचरन्त्ययातयामत्वाय गेजि
 त्वयवेक्षते ॥ १६ ॥ मिथुनत्वाय प्रजात्यै । यज्ञा
 त्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं तत् । अथो परिमेव
 एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छित्यै । अमेध्यं वो
 एतत्करोति । यत्पत्न्यवेक्षते । गार्हपत्येऽधिश्च
 मेध्यत्वाय । आहवनीयमभ्युद्भवति । यज्ञस्य नर

^१ घृतं चेत्यादि ॥ प्रजापतिः प्रजापतेः स्वरूपमासीत् । य
 घृतं मधुतुल्यमासीत् । तयोर्मध्ये यतः यन्मधुलक्षणं रूपं
 ततस्तेन रूपेण प्रजा असृजत । तस्मात् मधुषि मधुनि
 ननं प्रजननद्रव्यमस्ति च, यस्मात् तेन प्रजा असृजत, तद्वत्त्वे
 प्रजनवत्त्वात् तेन न प्रचरन्ति यज्ञप्रयोगं न कुर्वन्ति
 मत्वात् प्रयोगेन गतसारत्वात् । यज्ञो वा इति । य
 वाज्यं, अन्यत्रानुपयोगात् तस्मात् यज्ञार्थेनैव यज्ञं प्रचरितुं
 अयातयामत्वाय तद्ववति ॥

^२ अमेध्यं वा इत्यादि ॥ मनुष्यदर्शनात् । तेजोसि हि

अनु. ४]

तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेहीत्याह ॥ १७ ॥ तेजो
 पुषि अग्निः । तेज आज्यम् । तेजसैव तेजस्समर्थ-
 यति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहाहि सायै ।
 ऋष्यस्य वर्त्मन्त्सादयति । यज्ञस्य सन्तत्यै । अ-
 ग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानामित्याह । यथायजुरेवैतत् ।
 यत्तान्मेधास्ते देवेभ्यो यजुषेयजुषे भवेत्याह । आशि-
 पमेवैतामाशास्ते ॥ १८ ॥ तद्वा अतः पवित्राभ्या-
 ध्यावोत्पुनाति । यजमानो वा आज्यम् । प्राणापा-
 नौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति ।
 पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः ।
 क्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यै-
 न्महिमानं व्याचष्टे । त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लो-
 काः ॥ १९ ॥ एषां लोकानामाप्त्यै । त्रिः । त्र्या-

हृष्ये अविश्रयणम् । तेजोनुप्रेही इति हरणम् । अग्निस्त
 याहवनीयाविश्रयणम् । अग्नेर्जिह्वेत्याज्यावेक्षणम् ॥

अतः कारणात् अस्मिन्नेव काले पवित्राभ्यामुत्पुनाति अवे-
 गदोपशान्त्यै । पुनराहारमिति पुनराहृत्य पुनराहृत्य प्रागुत्पूय
 ज्यस्ये एव प्रत्यगाहृत्य त्रिरुत्पुनाति । आभिक्ष्ये णमुल् ।
 हि प्राणापानौ सञ्चरतः तयोः गच्छदागच्छद्रूपत्वात् । शुक्र-

वृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अथाज्यवतीम् त्वार
मपः । रूपमेवासांमेतद्वर्णं दधाति । अपि वा दिति
ताहुः । यथा ह वै योषां सुवर्णं^५ हिरण्यं पेशणीय
विभ्रंती रूपाण्यास्ते । एवमेता एतर्हीति । अति ।
वै सर्वा देवताः ॥ २० ॥ एषा हि विश्वेषां देवाकं त्
तनूः । यदाज्यम् । 'तत्रोभयोर्मीमांसा' सा । जाचिषी
स्यात् । यद्यजुषाऽऽज्यं यजुषाऽप उत्पुनीयात्
छन्दसाऽप उत्पुनात्यजामित्वाय । अथो मिथु

मसीत्याद्यैराज्योत्पवनम् । त्रिरिति पुनर्वचनं त्रित्वस्य फलमिति
प्रदर्शनार्थम् । अयेति अथ आज्योत्पवनानन्तरं आज्यवती उत्पुना
आज्यलिप्ताभ्यां पवित्रतनुभ्यामेव अपः प्रोक्षणीरुत्पूनाति, पवित्रं चिति
आज्यलिप्तयोः यद्रूपं एतदेव आसां अपां पूर्वं विशिष्टं यादि
वर्णमिदानीं दधाति । अपि खल्वत्र यज्ञविद आहुः वत्पुनीय
यथा काचित् योषा विलासिनी सुवर्णं शोभनवर्णं हिदा गा
हितरमणीयं हिरण्यसमानं वा पेशलं रूपसमृद्धम् । पिश शोषधी
यवे, औणादिको लप्रत्ययः । एतानि रूपाणि देहगुणान् विधायज्या
आस्ते अवाधितकान्तिर्वर्तते आज्यलिप्ताभ्यां उत्पूताः शोभन्ते शुज
'इदमोहिल्ल' 'एतेतौ रथोः' इत्येतादेशः ॥ जायेति

^४ तत्रेति ॥ तथासति उभयोः अवाज्ययोः मीमांसा जिज्ञासनात्
भवति तद्विदाम् । आज्यं अपश्च यदि 'शुक्रमसि'* इति
पोत्पुनीयात् । तत् जामि आलस्यजननं यत्स्यात्, तत्कथं

* सं. १-१-१०.

त्वाय । सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मास-
 दिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो
 गायत्रिया त्रिष्वमृद्धत्वाय । अद्भिरेवौषधीस्संनय-
 ति । ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्यजमानम् । शु-
 क्रं त्वा शुक्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽ-
 चिषीत्याह सर्वत्वाय । पर्याप्त्या अनन्तरायाय ॥
 ईक्षत आह शास्ते लोका देवता
 भवति षट् ॥ ४ ॥

लप्यमिति ? तत्र निर्णयमाह—छन्दसा 'देवो वः' ^१ इत्यनेनैव अप-
 त्पुनान्ति तदजामित्वाय भवति, मिथुनत्वाय च । सावित्रि-
 र्चेति । 'देवो वः' ^१ इत्यनया उत्पुनीयात् सवित्राऽनुज्ञातं मे कर्म
 यादिति । लेख्याडागमः । पच्छ इति । पादेन पादेन गायत्र्या-
 वत्पुनीयात् त्रिष्वमृद्धत्वाय त्रेधा समृद्धत्वं यथा स्यादिति 'त्रि-
 हिदा गायत्री' ^२ इति समृद्ध्यै त्रैविध्यमाह । अद्भिरिति । अद्भिः
 ओषधीभिश्च पशुभिश्च त्रेधा यजमानसमृद्धिः पच्छ उत्पवनात्
 वेद्ययाः । सन्नयनं संयोजनम् ॥

शुक्रं त्वेत्याद्याः जुहूप्रभृति ध्रुवासु आज्यग्रहणमन्त्राः ॥ सर्व
 यायेति । 'धाम्ने धाम्ने' ^१ इति वचनात् सर्वदेवस्थितिपर्याप्त्या-
 जनासनात् कस्यचिदप्यन्तरितत्वं लुप्तभागत्वं मा भूदिति ॥
 इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः.

^१ सं. १-१-१०.^२ सं. ३-२-९.

१ देवासुरास्संयत्ता आसन् । स एतमिन्द्र अ
 ज्यस्यावकाशमपश्यत् । तेनावैक्षत । ततो दे
 अभवन् । पराऽसुराः । य एवं विद्वानाज्यमवेक्ष
 भवत्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति । ब्र
 वादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवींष्यं
 धारयति ॥ २२ ॥ अथ केनाज्यमिति । सत्येने
 ब्रूयात् । चक्षुर्वै सत्यम् । सत्येनैवैनदभिधारयति चतु
 ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यश्चक्षुषाऽऽज्यं
 वेक्षते । निमील्यावेक्षेत । दाधारात्मश्चक्षुः । अभ्यगौवै
 ज्यं धारयति । २ आज्यं गृह्णाति ॥ २३ ॥ छन्दा

१ देवासुरा इति ॥ आज्यस्यावकाशमिति 'अग्नेर्जिह्वा' * इत
 क्षणमन्त्रस्यैषा संज्ञा । आत्मनेति । प्रकृत्यादितृतीया । य
 ज्येनेति । गतम् । सत्यं सतां साधु यथार्थग्रहणसामर्थ्यात् । य
 न्यो भवितोः भवितुमीश्वरः । 'इश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति
 सुन् । तेजस्त्वादाज्यस्य । दाधारेति । आत्मनि चक्षुरविकलं यथान
 रयति स्थापयति । छन्दसो लिट्, तुजादित्वादभ्यासस्य त्यत्रा
 त्वम् । आज्यं चाभिधारयति निमीलेनेनात्मनि स्थापितं भवतीत्ये
 अवेक्षणेनाज्यस्याभिधारणम् ॥

२ आज्यं गृह्णातीति ॥ चतुर्ग्रहादिविशिष्टम् । छन्दांसि वा

सि वा आज्यम् । छन्दांस्येव प्रीणाति । चतुर्जु-
 हां गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशून्नेवावसुन्वे ।
 अष्टावुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः प्राणः ।
 प्राणमेव पशुपुं दधाति । चतुर्ध्रुवायाम् ॥२४॥ च-
 तुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात्प्रतितिष्ठति ।
 यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् ।
 चतुर्जुहां गृह्णन्भूयो गृह्णीयात् । अष्टावुपभृति गृह्ण-
 न्कनीयः । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्ति करोति ।
 गौर्वै स्रुवः । चतुर्जुहां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी ॥
 २५ ॥ अष्टावुपभृति । तस्मादष्टाशफा । चतुर्ध्रुवा-
 याम् । तस्माच्चतुस्स्तना । गामेव तथ्संस्करोति ।
 साऽस्मै संस्कृतेष्वमूर्जे दुहे । यज्जुहां गृह्णाति । प्र-
 याजेभ्यस्तत् । यदुपभृति । प्रयाजान् प्रयाजेभ्यस्तत् ।

लं भानसाधनत्वात् । अष्टावुपभृति गृह्णातित्येव । एवं चतुर्ध्रुवायामि-
 त्थत्रापि । भूयः बहुतरम् । कनीय इति । गृह्णीयादित्येव । क-
 मवीगोऽल्पतरम् । 'युवाल्पयोः' इति कनादेशः । उपस्ति गुणभूतं
 मीपे भवतीत्युपस्तिः । अस्तेः क्तिनि 'छन्दस्युभयथा' इति
 पूर्वधातुकत्वात् भूभावाभावः, अल्लोपश्च ॥

"गौर्वा इति ॥ अभिमवधुक्तात् । चतुष्पदीति । 'पादोऽन्यत-

सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्धुवायामाज्यम कृष्ण

अभिघारयति गृह्णाति ध्रुवायां चतुष्पदी कृष्ण
प्रयाजानूयाजेभ्यस्तद्वे च ॥ ५ ॥ एवैनं वेति

'आपो' देवीरग्रेषुवो अग्रेषुव इत्याह । रूपमेतद् हिः
सामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्रं इमं यज्ञं नयति प्रति
ग्रे यज्ञपतिमित्याह । अग्रं एव यज्ञं नयन्ति । प्रजा
ग्रे यज्ञपतिम् । युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्यं य प्रजा
मिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्य इत्याह । वृत्रं ह हि पृथिव
ष्यन्निन्द्र आपो वत्रे । आपो हेन्द्रं यत्रिरे । संज्ञाके
मेवासामेतत्सामानं व्याचष्टे । प्रोक्षितास्स्थेत्या
२७ ॥ तेनापः प्रोक्षिताः । 'अग्निर्देवेभ्यो निलाकृत्वा

रस्याम्' इति ङीप्, 'पादः पत्' इति पद्मावः ॥ अष्टावुपसकाश
गृह्णातीत्येव ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये तृतीये पञ्चमोऽनुवाकः.

¹ आपो देवीरित्यादि ॥ गतम्* ॥ पुनः प्रोक्षण्यभिमत
इधमप्रोक्षणार्थम् ॥

² अग्निर्देवेभ्य इत्यादि ॥ कृष्णमृगो भूत्वा रूपं च तन्धि

* ब्रा. ३-२-५.

कृष्णो रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन्प्राविशत् ।
 कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नयं
 एवैनं जुष्टं करोति । अथो अग्नेरेव मेधमवरुन्धे ।
 वेदिरसि वरुहिषे त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै वरु-
 हिः । पृथिवी वेदिः ॥ २८ ॥ प्रजा एव पृथिव्यां
 प्रतिष्ठापयति । वरुहिरसि सुग्भ्यस्त्वा स्वाहेत्याह ।
 प्रजा वै वरुहिः । यजमानस्सुचः । यजमानमेव
 प्रजासु प्रतिष्ठापयति । दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा
 हि पृथिव्यै त्वेति वरुहिरासाद्य प्रोक्षति । एभ्य एवैनं
 लोकेभ्यः प्रोक्षति । अथ ततस्सह स्रुचा पुरस्ता-

त्वा निलायत निरगच्छत् । पूर्ववृत्त्वम् । कृष्ण इतीध्म-
 प्रोक्षणम् । अग्नये जुष्टं प्रियं करोति । अथो अपि च अग्ने-
 रसकाशात् मेधं यज्ञं अवरुन्धे ॥

वेदिरिति वेदिप्रोक्षणम् ॥ वरुहिरिति वहिःप्रोक्षणम् ॥

अन्त वेद्यासाद्य वहिःप्रोक्षणं दिवे त्वेति ॥ लोकेभ्यः
 प्रोक्षत्यर्थं सर्वलोकवृत्तिप्रजारूपेण वहिषः परिणामार्थम् । अ-
 थ प्रोक्षणानन्तरं तत एव हेतोः प्रजामृष्ट्यर्थत्वात् ।
 ततः तेन स्रुक्स्थेन अग्रमूलोपसादनशेषेण पुरस्तात्प्रत्यञ्चं
 प्रत्युक्षति, सह स्रुचेति, न केवलेन हस्तेन । यथा

तप्रत्युक्षं ग्रन्थि प्रत्युक्षति । प्रजा वै बरुहिः । यः प्रनि
 सूतैः काल आपः पुरस्ताद्यन्ति ॥ २९ ॥ ताहो प्राश्च
 तत् । ^५स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो धीय
 पितृणाम् । ऊर्ध्वैव बर्हिषद्भ्य इति दक्षिणसी
 श्रोणोरोत्तरस्यै निनयति सन्तत्यै । मासा वै न्यै ।
 तरो बर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । मासा इयन्
 ओषधीर्वर्धयन्ति । मासाः पचन्ति समृद्धयै । इयन्
 नतिस्कन्दन् ह पर्जन्या वर्षति । यत्रैतदेवं कृत्वा
 ते ॥ ३० ॥ ^६ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृ
 व्यामेवोर्जा दधाति । तस्मात्पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जस्मि

सूतिकाले अग्रत आपो निर्गच्छन्ति तत्तुल्यमेतत्, ग्रन्थेः पुरा
 प्रत्युक्षणम् ॥

^५स्वधेति ॥ दक्षिणस्याः श्रोणेः उत्तरस्याः प्रोक्षणशेषनिनय
 तत्र स्वधेति वचनं पितृणां स्वधाकारस्य प्रियत्वात् । तत्र
 षद्भ्य इति निनयनात् बर्हिषदो मासाः प्रीणिता भवन्ति
 प्रीणिताः ओषधीर्वर्धयन्ति । तथा कृते सर्वस्य समृद्धिः
 किञ्च—यत्र देशे एतदेवं क्रियते तत्र पर्जन्यः अनतिस्व
 अतिबाधामकुर्वन् वर्षति ॥

^६पृथिव्यां इति ॥ पृथिवीसम्बन्धिन्या ऊर्जा रसेन
 भुञ्जते तृप्यन्ति । गतमन्यत् ॥

प्रन्थि विस्त्रंसयति । प्रजनयत्येव तत् । ऊर्ध्वं
 प्राश्चमुद्रुंढं प्रत्यश्चमायच्छति । तस्मात्प्राचीनः रेतो
 धीयते । प्रतीचीः प्रजा जायन्ते । विष्णोस्स्तूपो-
 ऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः ॥ ३१ ॥ यज्ञस्य धृ-
 त्वेनै । पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति । मुख्यमेवैनं करोति ।
 इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम् ।
 इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा संमितम् । इयन्तं
 गृह्णाति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमितम् ॥
 पृ २ ॥ अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावरुह्यै ।
 अस्मिन्पवित्रे अपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरः ।
 प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दं-
 षति । ऊर्णाभ्रदसं त्वा स्तृणामीत्याह । यथाय-
 रिवैतत् । स्वासस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य ए-

^१ विष्णोरिति प्रस्तरग्रहणम् ॥ पुरस्तादिति कर्षन्निवाहवनीयं
 प्रस्तरमुपादत्ते । इयन्तमिति । प्रादेशपरिमितम् । प्रजाप-
 ता यज्ञमुखेन तत्तुल्यम् । यज्ञपुरुषा पर्वणा तुल्यम् । प्रादेश-
 वं च पुरुषे वीर्यस्थानम् । पश्चादपरिमितग्रहणात् अपरिमित-
 मः । तस्मिन्नित्यादि । गतम् ॥

^२ ऊर्णाभ्रदसमिति बर्हिषा वेदिं स्तृणाति ॥ स्वासस्थमिति

वैन^१त्स्वासस्थं करोति ॥ ३३ ॥ ब॒र्हिस्स्तृणाति ॥
 प्र॒जा वै ब॒र्हिः । पृथि॒वी वेदिः । प्र॒जा ए॒व पृथि॒
 व्यां प्रति॑ष्ठापयति । ^९अन॑तिदृश्न॒स्तृणाति ॥
 जयै॒वैनं प॒शुभि॒रन॑तिदृश्नं करोति । धा॒रय॑न्प्रसृ॒ज्य
 प॑रि॒धीन्प॑रि॒ दधा॑ति । यज॑मानो वै प्र॑स्तर॒ इत्य॑
 यज॑मान ए॒व तत्स्व॒यं प॑रि॒धीन्प॑रि॒दधा॑ति । ति॒ष्ठि
 न्ध॒र्वो॑सि वि॒श्वाव॑सु॒रित्या॑ह ॥ ३४ ॥ वि॒श्वमे॒सीदे॑
 यु॒र्यज॑माने दधाति । इन्द्र॑स्य बा॒हुर॑सि दक्षिण॒ जुह॑
 त्या॑ह । इन्द्रि॒यमे॒व यज॑माने दधाति । मि॒त्रा॒नु॒हू
 णौ त्वोत्त॑रतः परि॒धत्ता॑मित्या॑ह । प्रा॒णापा॑नौ
 त्राव॑रुणौ । प्रा॒णापा॑नावे॒वासि॑मन्दधाति । सूर्य॑
 पुर॑स्तात्पा॒त्वित्या॑ह । रक्ष॑सामप॑हत्यै । कस्य॑

देवानां शोभनासनस्थानाधिकरणम् । द्वन्द्वेन सह बहुब्रीहौ 'होत्रं
 भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

^९अनतिदृश्नमिति ॥ अतीत्य स्तरणं दृश्यते भूमिर्यत्र
 दृशम् । एवं क्रियमाणं प्रजया पशुभिश्च यजमानमनति
 करोति । धारयन्नित्यादि । गतम् ॥

^{१०}गन्धर्वोसीत्याद्याः परिधिपरिधानमन्त्राः ॥ विश्वमेवायुः
 'विश्वस्मात् ईषितः हिंसकाद्यजमानस्य परितो धाता रक्ष
 इति वचनात् । अपरिमितादिति । 'यतःकुतश्चिदभिशास्य

दुभिर्शस्त्या इत्याह । अपरिमितादेवैनं पाति ॥ ३५
 वीतिहोत्रं त्वा कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण
 समर्धयति । द्युमन्तः समिधीमहीत्याह समिद्धयै ।
 अग्ने बृहन्तमध्वर इत्याह बृद्धयै । विशो यन्त्रे स्थ
 इत्याह । विशां यत्यै । उदीचीनाग्रे निदधाति प्र-
 तिष्ठित्यै । वसूनां रुद्राणांमादित्यानां सदसि
 सीदेत्याह । देवतानामेव सदनं प्रस्तरं सादयति ।
 जुहूरसि घृताची नाम्नेत्याह ॥ ३६ ॥ असौ वै
 ब्राह्मणः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । तासां-

सायाः' इति वचनात् अपरिच्छिन्नात् भयहेतोः यजमानं पाति
 अनतिशून्यं करोति ॥

¹¹ ऊर्ध्वसमिदाधानं वीतिहोत्रमिति ॥ होत्रेणेति । हूयतेऽनेनेति
 'होत्रं स्तोत्रं इष्टस्तोत्रमिति वचनं स्तोत्रसमृद्धत्वायाम्नेः । होतव्य-
 वचनो वा होत्रशब्दः । विश इति विधृत्योस्सादनम् । विशां प्र-
 तानां यत्यै धारणाय भवति । उदीचीनाग्र इति ऊर्ध्वाग्र इत्ये-
 तत् । गोळापेक्षया उदीच्या ऊर्ध्वत्वात् । वसूनामिति विधृत्योः
 प्रस्तरसादनम् ॥

¹² जुहूरसीत्याद्याः स्तुवां प्रस्तरे सादनमन्त्राः ॥ घृताचीति ।
 तमञ्चति आधारत्वेनेति । 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्किनि अनुनासि-
 लोपे 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः ॥

मेतदेव प्रियं नाम । यद्धृताचीति । यद्धृताचीत्य
 ह । प्रियेणैवैना नाम्ना सादयति । ¹³ एता अस
 न्स्सुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृत
 लोकः । सत्य एवैनास्सुकृतस्य लोके सादयति
 ता विष्णो प्राहीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ
 धृत्यै । प्राहि यज्ञं प्राहि यज्ञपतिं प्राहि मां य
 नियमित्याह । यज्ञाय यजमानायात्मने । ते
 एवाशिषमाशास्तेऽनात्त्यै ॥ ३७ ॥

स्थेत्याह पृथिवी वेदिर्यन्ति क्रियते विष्णुर्वि
 संमितं करोत्याह पाति नाम्नेत्याह लोके सादय
 षट् ॥ ६ ॥

¹³ एता असदन्निति सादितानां सुचामभिमन्त्रणम् ॥
 इति सुचां पातृत्वेन प्रार्थितत्वात् यज्ञस्ता न त्यजतीति
 वावस्थानाय भवति । यज्ञाय यजमानाय यज्ञस्य नेत्रे
 र्यत्रे च आत्मने तेभ्यः एतेभ्यः त्रिभ्यः आशिषमाशा
 अनात्त्यै अपीडायै भवति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये तृतीये
 षष्ठोऽनुवाकः.

अग्निना वै होत्रा । देवा असुरानभ्यभवन् ।
 अग्नये समिध्व्यमानायानुब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभू-
 त्यै । एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्ति । एकविं-
 शो वै पुरुषः । पुरुषस्याप्त्यै । पञ्चदशेध्मदारू-
 ण्यभ्यादधाति । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।
 अर्धमासशस्संवत्सर आप्यते । त्रीन्परिधीन्परिद-
 धाति ॥ ३८ ॥ ऊर्ध्वे समिधावादधाति । अनुया-
 जेभ्यस्समिध्वमतिं शिनष्टि । षट्त्थसं पद्यन्ते । षड्वा-
 क्रतवः । ऋतून्नेव प्रीणाति । वेदेनोपवाजयति ।
 प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजमा-
 न आहवनीयः । यजमान एव प्राणं दधाति ॥ ३९ ॥
 त्रिरुपवाजयति । त्रयो वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिं-
 दधाति । वेदेनोपयत्यं स्रुवेण प्राजापत्यमाधार-

अग्निना वा इत्यादि ॥ अग्नये समिध्व्यमानायेति समिध्वनी-
 त्रैषः । भ्रातृव्याभिभूत्या इत्यादि । दासीभारादिर्द्वैष्टव्यः ।
 एकविंशतिमिति । विभक्तिव्यत्ययः, 'दशहस्त्या अङ्गुलयो द-
 षट्वा अत्मैकविंशः' * इत्युक्तम् । अर्धमासशः अर्धमासेनार्धमा-
 सः । 'संख्यैकवचनाच्च' इति शम् । ऊर्ध्वे आघारसमिधौ ।
 वाजयति समीपतस्संदीपयति । उपयत्येति । अधस्ताद्भूत्वा ॥

* सं. ६-१-१.

माधारयति। यज्ञो वै प्रजापतिः। यज्ञमेव प्रजापतिः
 मुखत आरभते। अथो प्रजापतिस्सर्वा देवताः
 सर्वा एव देवताः प्रीणाति। ^२अग्निमग्नीत्तिस्त्रिस्स
 मृष्टीत्याह। इत्यावृद्धि यज्ञः॥ ४०॥ अथो रक्षस
 मपहत्यै। परिधीन्त्संमार्ष्टि। पुनात्येवैनान्। त
 स्त्रिस्संमार्ष्टि। इत्यावृद्धि यज्ञः। अथो मेध्यत्वा
 अथो एते वै देवाश्वाः। देवाश्वानेव तत्संमार्ष्टि
 सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै। आसीनोऽन्यमा
 रमाधारयति॥ ४१॥ तिष्ठन्नन्यम्। यथाऽनो मा
 रथं वा युञ्ज्यात्। एवमेव तदध्वर्युर्यज्ञं युनक्ति
 सुवर्गस्य लोकस्याभ्यूढ्यै। वहन्त्येनं ग्राम्याः
 शवः। य एवं वेद। ^३भुवनमसि विप्रथस्वेत्य
 यज्ञो वै भुवनम्। यज्ञ एव यजमानं प्रजय

^२अग्निमग्नीदिति संप्रैषः॥ त्रिस्त्रिरिति। वीप्सया परि
 रिधींश्चेति गम्यते। हे अग्नीत् ! आमान्त्रितानुदात्तत्वम्। अ
 एते देवाश्वाः परिधयः स्वर्गप्राप्तिसाधनत्वात्। आसीनः
 प्रथमं, तिष्ठन् अन्यं द्वितीयं, आसित्वा स्थित्वा च यथा र
 नसामर्थ्याय युनक्ति युग्यैः एवं ताम्यां आचाराभ्यां य
 नात्ति, स्वर्गस्याभ्यूढ्यै स्वर्गाभिमुख्येन वहनाय॥

अनु. ७]

भट्टभास्करभाष्योपेतम्.

• 137

शुभिः प्रथयति । अग्रे यष्टरिदं नम इत्याह ॥ ४२ ॥
 अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मां एव
 नमस्करोति । जुह्वेद्यग्निस्त्वा ह्वयति देवयज्याया उ-
 पभृदेहि देवस्त्वा सविता ह्वयति देवयज्याया इत्याह-
 आग्नेयी वै जुहूः । सावित्र्युपभृत् । ताभ्यामेवैने प्रसू-
 त आदत्ते । अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषमित्याह ।
 अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ॥ ४३ ॥
 ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यत्याक्रामति । विजिहाथां मा
 मा संताप्तमित्याहाहिंसायै । लोकं मे लोककृ-
 तौ कणुतमित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वि-

भुवनमसीत्यग्रेण जुहूपभृतौ प्राश्नमञ्जलि करोति ॥ यज्ञो
 मा इति । सर्वार्थभावनार्थत्वात् ॥

जुह्वेहीति जुहूपभृतीराधानमन्त्रौ ॥ ताभ्यामिति । अग्निस-
 त्वाभ्यां प्रसूते अनुज्ञाते सती एने आदत्ते ॥

अग्नाविष्णू इत्याक्रमतो जपः ॥ अग्निः आहवनीयः पुर-
 तात्, यज्ञसाधनानि स्तुगादीनि पश्चात् प्रतिप्रोच्य निवेद्य ।
 शिषमिति । स्थानविषयाम् ॥

विष्णोरिति स्थानकल्पनम् ॥ यद्यज्ञ इति । यत्र यज्ञस्ति-
 । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् ॥

T.B.

18

णोस्स्थानं मसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्तु
 लु वै देवानामपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः ।
 वानामेवापराजित आयतने तिष्ठति । इत इन्द्र
 अकृणोद्वीर्याणीत्याह ॥ ४४ ॥ इन्द्रियमेव यजमान
 ने दधाति । समारभ्योर्ध्वो अर्ध्वरो दिविस्पृशति
 त्याह वृद्धयै । आधारमाधार्यमाणमनु समारभ्य
 एतस्मिन्काले देवास्सुवर्गं लोकमायन् । साक्षा
 व यजमानस्सुवर्गं लोकमेति । अथो समृद्धेनैव य
 न यजमानस्सुवर्गं लोकमेति । अहुतो यज्ञो य
 पतेरित्याहानात्यै । इन्द्रावान्स्थ्याहेत्याह । इति प्राण
 मेव यजमाने दधाति । बृहद्वा इत्याह ॥ ४५ ॥ तु वि
 सुवर्गो वै लोको बृहद्वाः । सुवर्गस्य लोकस्य वै प्र
 मष्टयै । यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्ये शिरो
 त्योपभृत् । प्राण आधारः । यत्संस्पर्शयन्ति विवा
 भ्रातृव्येऽस्य प्राणं दध्यात् । असंस्पर्शयन्ति विजिनं

७ इत इन्द्र इति द्वितीयावारम् ॥ बृहद्वा इति स्तुत उद्भूतं,
 अग्रे बृहद्वा इति स्तुतिः । तादृशस्य स्वर्गस्य सम्यक् प्राप्त्यै भा
 कात्

८ संस्पर्शयेदिति ॥ जुहूपभृतौ । अत्याक्रामति प्रत्याक्र
 पाहीति उदङ्मुत्याक्रामति । अग्निर्वावेति । तस्मात्पाहीत्यग्निस्त्वम्

क्रामति । यजमान एव प्राणं दधाति । प्राहि
 माऽग्ने दुश्चरितादा मा सुचरिते भजेत्याह ॥ ४६ ॥
 अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम् । ऋ-
 जुकर्म सत्यं सुचरितम् । अग्निरेवैनं वृजिनाद-
 नृतादुश्चरितात्पाति । ऋजुकर्मे सत्ये सुचरिते भ-
 जति । तस्मादेवमाशास्ते । आत्मनो गोपीथाय ।
 शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदाधारः । आत्मा ध्रुवा ॥
 ४७ ॥ आधारमाधार्यं ध्रुवाः समनक्ति । आत्मन्नेव
 यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति । द्विस्समनक्ति । द्वौ हि
 प्राणापानौ । तदाहुः । त्रिरेव समञ्जयात् । त्रिधा-
 तु हि शिर इति । शिर इवैतद्यज्ञस्य । अथो त्रयो
 वै प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति । 'मुखस्य
 शिरोसि संज्योतिषा ज्योतिरङ्गमित्याह । ज्योति-
 र्वास्मा उपरिष्ठादधाति । सुवर्गस्य लोकस्यानु-

जिनं कुटिलं कर्म । अनृतं असत्यं भेषरूपत्वात् तत् दुश्च-
 रितं, तद्विपरीतं सुचरितम् । ऋजुकर्ममिति । 'अनसन्तान्पुं-
 कात्' इत्यच् समासान्तः ॥

शिरो वा इति ॥ प्राथम्यादविचलितत्वात् ध्रुवाया आ-
 गतिरित्यम् । गतमन्यत् ॥

ख्यात्यै ॥ ४८ ॥

परिदधाति प्राणं दधाति हि यज्ञो धारयति ।
म इत्याह पश्चाद्वीर्याणीत्याह भा इत्याह भुजेत्य
ह ध्रुवैवास्मिन्दधाति त्रीणि च ॥ ७ ॥

धिष्णिष्या वा एते न्युप्यन्ते । यद्वृक्षा । य
तां । यदध्वर्युः । यदग्नीत् । यद्यजमानः । त
यदन्तरेयात् । यजमानस्य प्राणान्त्संकर्षेत् । प्र
युक्तस्स्यात् । पुरोडाशमपगृह्य संचरत्यध्वर्यु
४९ ॥ यजमानायैव तल्लोकः शिंषति । न
प्राणान्त्संकर्षति । न प्रमायुको भवति । पुरा

¹⁰ मखस्येति जुह्वा ध्रुवासमजनम् ॥ अनुख्यातिः अनु
प्रकाशः ॥

इति तृतीये तृतीये सप्तमोऽनुवाकः.

—०—

¹ धिष्णिष्या वा इति ॥ गतम् ॥ तानिति । तान् ब्रह्म
अन्तरा यदियात् गच्छेत् । छान्दसं गतित्वम् । यजमान
प्राणान् संकर्षेत् संगृह्य गच्छेत् । 'प्राणा वा एते यद्धिष्णिष्या
इति । ततः प्रमायुको मरणशीलः स्यात् । अपगृह्येति । अ

* सं. ६-३-१.

त्प्रत्यङ्कासीनः । इडाया इडामादधाति । हस्त्याश्
 होत्रे । पशवो वा इडा । पशवः पुरुषः । पशु-
 ष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयति । इडांयै वा एषा प्रजा-
 तिः ॥ ५० ॥ तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते ।
 द्विरङ्गुलावनक्ति पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रति-
 ष्ठित्यै । सकृदुपस्तृणाति । द्विरादधाति । सकृद-
 भिधारयति । चतुस्संपद्यते । चत्वारि वै पशोः
 प्रतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपह्वयते ॥ ५१ ॥
 मुखमिव प्रत्युपह्वयेत । संमुखानेव पशून्पह्वयते ।
 पशवो वा इडा । तस्मात्प्रासाऽन्वारभ्या । अध्वर्यु-
 णां च यजमानेन च । उपहूतः पशुमानसानी-
 त्याह । उप ह्येनौ ह्वयते होता । इडांयै देवतानामु-
 पह्वे । उपहूतः पशुमान्भवति । य एवं वेद ॥ ५२

लोकं शिषति स्थानमवशेषयति । 'यजमानो वै पुरोडाशः' ^१
 इति तस्य स्थितत्वात् ततः प्राणसंकर्षणाभावात् प्रमायुको न
 भवति । अङ्गुलाविति । होतुः । चतुस्संपद्यत इति अवत्तम् ।
 प्रतिष्ठानानि चरणानि । 'दैव्या अध्वर्यव उपहूताः' ^२ इति होतु
 रभिज्ञाय 'उपहूतः पशुमानसानीति' ^३ इत्यध्वर्युर्जपति । अतोऽध्वर्यु-
 यजमानौ द्वावपीति होतोपह्वयते । तत्तस्मादुपहूत इत्यात्मानमध्वर्युराह ॥

^१ वा. ३-२-८.^२ वा. ३-५-८.^३ सं. ५-५-२.

यां वै हस्त्यामिडांमादधाति । वाचस्सा भागुधे-
यम् । यामुपह्वयते । प्राणानां सा । वाचं चैव
प्राणांश्चावर्हन्धे । ^२अथ वा एतर्ह्युपहूतायामिडा-
याम् । पुरोडाशस्यैव वरुहिषदो मीमांसा । यज-
मानं देवा अब्रुवन् । हविर्नो निर्वपेति । नाहम-
भागो निर्वप्स्यामीत्यब्रवीत् ॥ ५३ ॥ न मयाऽ-
भागयाऽनुवक्ष्यथेति वागब्रवीत् । नाहमभागा पु-
रोऽनुवाक्या भविष्यामीति पुरोऽनुवाक्या । नाहम-
भागा याज्या भविष्यामीति याज्या । न मयाऽभा-
गेन वर्षद्वरिष्यथेति वर्षद्वारः । यद्यजमानभागं नि-
धाय पुरोडाशं वरुहिषदं करोति । तानेव तद्भागिनः
करोति । चतुर्धा करोति । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव
प्रतितिष्ठति । वरुहिषदं करोति ॥ ५४ ॥ यजमा-
नो वै पुरोडाशः । प्रजा वरुहिः । यजमानमेव

^२इडार्थं देवतानामुपहवे क्रियमाणे—मीमांसेति ॥ पुरोडाशस्य
वरुहिषत्त्वं किमर्थं क्रियत इति मीमांसा क्रियते यज्ञविद्धिः ।
तत्र निर्णयार्थमर्थवादमाह—यजमानमित्यादि । अभागश्चेदहं न
हविः निर्वप्स्यामीति यजमानोऽब्रवीत् । अभागया मया अनुव-
चनं न करिष्यथेति वागवोचत् । एवं पुरोऽनुवाक्यादिषु द्रष्ट-

प्रजासु प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्त्राऽन्याः प्रजाः
 प्रतितिष्ठन्ति । मांसेनान्याः । अथो खल्वाहुः ।
 दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्यान्तर्वेद्यवर्धयन्ते । य-
 त्पुरोडाशं बर्हिषदं करोतीति । चतुर्धा करोति ।
 चत्वारो ह्येते हविर्यज्ञस्य त्विजः ॥ ५५ ॥ ब्रह्मा
 होताऽध्वर्युरग्नीत् । तमभिर्मृशेत् । इदं ब्रह्मणः ।
 इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीध इति । यथै-
 वादस्सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणा नी-
 यन्ते । तादृगेव तत् । अग्नीधे प्रथमायादधाति ॥
 ५६ ॥ अग्निमुखा हृद्धिः । अग्निमुखामेवर्द्धिं यज-
 मान ऋधोति । सकृदुपस्तीर्य द्विरादधत् । उप-
 स्तीर्य द्विरभिघोरयति । षट्त्संपद्यन्ते । षड्वा ऋ-

व्यम् । यदित्यादि । गतम् । तस्मादिति । खरमृदुसंयोगात्
 काश्चित्प्रजाः गवादयः अस्त्रा प्रतितिष्ठन्ति, काश्चिन्मनुष्यादयः
 मांसेन । अथो खल्पित्यादि । गतम् । यथैवाद इत्यादि ।
 सौम्ये अध्वरे ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्भ्यो यथा दक्षिणाः आदेशं
 आदिश्य इदमस्मा इति नीयन्ते तत्तुल्यमेतत् चतुर्धाकृत्वाऽभिम-
 र्शनम् । दिशोराभीक्ष्ये णमुळ् ॥

३सकृदिति ॥ ब्रह्मा नाम यज्ञस्य सविता अनुज्ञाता, तस्मा-
 तस्य तथा चर्या प्रमूल्यै भवति । अथ अन्ये कामं यथेष्टं

तवः । ऋतूनेव प्रीणाति । वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्मभागं
 परिहरति । प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यो ब्र-
 ह्मा ॥ ५७ ॥ सविता यज्ञस्य प्रसूत्यै । अथ का-
 ममन्येन । ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य । य-
 द्धोता । मध्यत एव यज्ञं प्रीणाति । अथाध्वर्यवे ।
 प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । यदध्वर्युः । तस्माद्वि-
 र्यज्ञस्यैतामेवावृतमनु ॥ ५८ ॥ अन्या दक्षिणा नी-
 यन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै । अग्निमग्नीथ्सकृत्संकृ-
 त्संसृष्टीत्याह । पराडिव होतरहिं यज्ञः । ^४इषिता
 दैव्या होतार इत्याह । इषित इति कर्म क्रियते ।
 भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषस्सूक्तवाकाय सूक्ता
 ब्रूहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । स्वगा दैव्या
 होतृभ्य इत्याह । यज्ञमेव तत्स्वगा करोति । स्व-

अन्येन पृथक्पात्रेण भागं परिहरन्ति । आवृतमिति । यथो-
 क्तमीमांसाक्रियामनुष्ठायैव अन्या दक्षिणा नीयन्ते अन्वाहार्या-
 दयः । पराडिवेति । अस्मिन्काले समाप्तभूयिष्ठत्वात् पराङ्मुख
 इव यज्ञः, तस्मात् अग्निं परिधींश्च सकृत्संसृष्टीति संप्रेष्यति ॥

^४इषिता दैव्या इति सूक्तवाकाय संप्रेषः ॥ स्वगा दैव्या

स्तिमर्निषेभ्य इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ।
शंयोर्ब्रूहीत्याह । शंयुमेव वारहस्पत्यं भागधेयेन
समर्धयति ॥ ५९ ॥

चरत्यध्वर्युः प्रजातिर्हयते वेदाब्रवीद्वरहृषिदं क-
रोत्यृत्विजो दधाति ब्रह्माऽनुकरोति चत्वारि च ॥ ८

^१अथ सुचावनुष्टुभ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति ।
प्रतिष्ठा वा अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अ-
न्नाद्यस्यावर्धयै । प्राचीं जुहूमूहति । जातानेव
भ्रातृव्यान्प्रणुदते । प्रतीचीमुपभृतम् । जनिष्यमा-
णानेव प्रतिनुदते । स विषूच एवापोह्य सपत्नान्
यजमानः । अस्मिन्लोके प्रतिष्ठिति ॥ ६० ॥
द्वाभ्याम् । द्विप्रतिष्ठो हि । ^२वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्य-

इति शंयुवाकाय । स्वगाकरणं भागानां यथास्वकरणं आत्म-
गामीकरणम् ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः.

^१अथ सुचाविसादि ॥ अनुष्टुभ्यां 'वाजस्य'* इत्यादि
भ्याम् । विषूच इति नानादिदेशपलायितान् ॥

^२वसुभ्य इति जुह्वा परिध्यञ्जनम् ॥ त्रेषेति । अग्रमध्यमूलभागेन ॥

* सं. १-१-१३.

स्त्वाऽऽद्वित्येभ्यस्त्वेत्याह । यथायजुरेवैतत् । स्रुक्षु
 प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकास्स्रुचः । यजमानः
 प्रस्तरः । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति । त्रेधाऽनक्ति ।
 त्रयं इमे लोकाः ॥ ६१ ॥ एभ्य एवैनं लोकेभ्यो-
 ऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति । अभिपूर्वमेव यजमानं
 तेजसाऽनक्ति । ^३अक्तं रिहाणा इत्याह । तेजो वा
 आज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव तेज-
 साऽनक्ति । वियन्तु वय इत्याह । वयं एवैनं कृ-
 त्वा । सुवर्गं लोकं गमयति ॥ ६२ ॥ प्रजां योनिं
 मा निर्मृक्षमित्याह । प्रजायै गोपीथाय । आप्या-
 यन्तामाप ओषधय इत्याह । आप एवौषधीराप्या-
 ययति । मरुतां पृषतयस्स्थेत्याह । मरुतो वै वृष्ट्या
 ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं गच्छ ततो नो
 वृष्टिमेरेयेत्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावरु-
 न्धे ॥ ६३ ॥ यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । ता-

^३ अक्तं रिहाणा इति स्रुक्षु प्रस्तराजनमन्त्रः ॥ वयः पक्षी ॥

^४ आप्यायन्तामित्याहवनीये प्रस्तरप्रहरणम् ॥ आपः इति विभ-
 क्तिव्यत्ययः । आयुष्पा इत्याहवनीयोपस्थानम् । आयुश्चक्षुश्चा-
 विकलं आत्मनि स्थापयति ॥

वदस्यायुर्मीयते । आयुष्पा अग्रेऽस्यायुर्मे प्राही-
 त्याह । आयुरेवात्मन्धत्ते । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं
 प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्पा अग्रेऽसि
 चक्षुर्मे प्राहीत्याह । चक्षुरेवात्मन्धत्ते । ^५ध्रुवाऽसी-
 त्याह प्रतिष्ठित्यै । ^६यं परिधिं पर्यधत्था इत्याह ॥
 ६४ ॥ यथायजुरेवैतत् । अग्रे देव पुणिभिर्वीर्यमा-
 ण इत्याह । अग्रय एवैनं जुष्टं करोति । तं तं ए-
 तमनु जोषं भरामीत्याह । सजातानेवास्मा अनु-
 कान्करोति । नेदेष त्वदपचेतयाता इत्याहानुख्या-
 त्यै । ^७यज्ञस्य पाथ उप समितमित्याह । भूमान-
 मेवोपैति । परिधीन्प्रहरति । यज्ञस्य समिष्ट्यै ॥
 ६५ ॥ सुचौ संप्रस्त्रावयति । यदेव तत्र क्रूरम् ।

^५ध्रुवाऽसीति भूम्यभिमर्शनम् ॥

^६यं परिधिमिति मध्यमपरिधिप्रहरणम् ॥ अनुकान् अनुर-
 कान् । अनुख्यातिः अन्वग्भावेन अवस्थानम् ॥

^७यज्ञस्येतीतरावुपसमस्यति ॥ भूमानमिति बहुत्वमुपैति बहूनां
 प्रहरणात्, संप्रस्त्रावयति जुहूपभृतौ सह प्रकर्षेण स्त्रावयति जुह्वां
 उपभृतं स्त्रावयति । उपस्तिः गुणभूतः । व्याख्यातः * ॥

* ब्रा. ३-३-५.

तत्तेन शमयति । जुह्वामुपभृतम् । यजमानदेवत्या
 वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत । यजमानायैव भ्रा-
 तृव्यमुपस्ति करोति । ^८संस्त्रावभागास्स्थेत्याह ।
 वसवो वै रुद्रा आदित्यास्संस्त्रावभागाः । तेषां त-
 द्वाग्धेयम् ॥ ६६ ॥ तानेव तेन प्रीणाति । वैश्वदे-
 व्यर्चा । एते हि विश्वे देवाः । त्रिष्टुभंवति । इन्द्रियं
 वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । ^९अग्ने-
 र्वाग्मिपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्याह । इयं वा
 अग्निरपन्नगृहः । अस्या एवैने सद्ने सादयति ।
 सुम्नाय सुम्निनी सुम्ने मां धत्तमित्याह ॥ ६७ ॥ प्र-
 जा वै पशवस्सुम्नम् । प्रजामेव पशूनात्मन्वत्ते ।
 धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायापत्योर्गोपीथाय ।
^{१०}अग्नेऽदब्धायोऽशीततनो इत्याह । यथायजुरेवैतत् ।

^८संस्त्रावभागा इति प्रहृतान् परिधीन् संस्त्रावेणाभिवारयति ॥
 वैश्वदेव्यर्चेति । 'संस्त्रावभागास्थ' * इत्यनया । एते हीति । वस्वादयः ॥

^९अग्नेर्वाग्मिति धुरि स्प्ये वा सुचौ सादयति ॥ धुर्यौ धुरो वो-
 ढारौ धुर्यौ यज्ञस्य नेतारौ ॥

^{१०}अग्नेऽदब्धायो इत्यन्वाहार्यपचने फलीकरणहोमः ॥ अतिरिक्तेन
 अतिरिक्तमाप्ता अभीष्टं फलं लभते ॥

प्राहि माऽथ दिवः प्राहि प्रसित्यै प्राहि दुरिष्ट्यै
 प्राहि दुरङ्गन्यै प्राहि दुश्चरितादित्याह । आशिषमे-
 वैतामाशास्ते । अविषं नः पितुं कृणु सुप्रदा यो-
 निः५ स्वाहेतीधमसंवृश्चनान्यन्वाहार्यपचनेऽभ्याधा-
 यं फलीकरणहोमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इ-
 धमसंवृश्चनानि ॥ ६८ ॥ अतिरिक्ताः फलीकरणाः ।
 अतिरिक्तमाज्योच्छेषणम् । अतिरिक्त एवातिरिक्तं
 दधाति । अथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाप्त्वाऽवरुन्धे ।
 ११ वेदिर्देवेभ्यो निलायत । तां वेदेनान्वविन्दन् । वे-
 देन वेदिं विविदुः पृथिवीम् । सा पंप्रथे पृथिवी
 पार्थिवानि । गर्भं विभर्ति भुवनेष्वन्तः । ततो य-
 ज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्तस्त्वयजुषो
 वेदेन वेदिः५ संमाष्टर्यनुवित्यै ॥ ६९ ॥ अथो यद्दे-
 दश्च वेदिश्च भवतः । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । प्रजा-
 पतेर्वा एतानि इमश्रूणि । यद्देदः । पत्निया उपस्थ

११ अन्वविन्दन् अनुक्रमेणालभन्त ॥ वेदं दृष्ट्वा वेद्याः संमार्जनं
 तस्य अनुवित्यै क्रमेण लाभाय भवति । त्रिष्टुवेषा । मन्त्रार्थस्तु—
 वेदेन दर्भमेयेन वेदिं लब्धवन्तो देवाः पृथिवीं विस्तीर्णामि । अथ
 सा पृथिवी प्रथितवती पार्थिवानि च प्रथितानि ओषध्यादीनि ।

आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजाम् ।
 वेदः होताऽऽहवनीयांस्तृणन्नैति । यज्ञमेव तत्सं-
 तनोत्योत्तरस्मादर्धमासात् । तः संततमुत्तरेऽर्धमा-
 स आलभते ॥ ७० ॥ तं कालेकाल आगते यज-
 ते । ¹² ब्रह्मवादिनो वदन्ति । स त । अध्वर्युस्स्यात् ।
 यो यतो यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयतीति । वा-
 ताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । देवां गातुविदो गातुं वि-
 त्वा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं
 प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजयां पशुभिर्यजमा-
 नः ॥ ७१ ॥

सैव भुवनेषु अन्तर्गर्भे हविलक्षणं विभर्ति । ततः हविलभात्
 यज्ञो जायते । विश्वदानिः विश्वस्य श्रेयसो दाता । यद्वा-विश्वस्या-
 निष्टस्य खण्डयिता भक्षयिता । आहवनीयात् स्तृणन् गच्छति याव-
 दुत्तरार्धमासं आलभते कात्स्नर्ये परिगृह्णाति । ततः कालेकाले या-
 गार्हे आगते तं यज्ञं यजते आराधयति ॥

¹² ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ यतः यज्ञं प्रयुङ्क्ते तत् तत्रैव यः
 प्रतिष्ठापयति स एवाध्वर्युः स्यात् भवितुमर्हतीति ब्रह्मवादि-
 नो वदन्ति । कुतः तर्हि अध्वर्युः यज्ञं प्रयुङ्क्ते ? इत्याह—वाताद्वा
 इति । वातः वायुः सर्वपरिस्पन्दाश्रयः क्रियाशक्तिरीश्वरस्य, ततः
 आदाय यज्ञं प्रयुङ्क्ते 'देवा गातुविदः' * इति समिष्टयजुर्होममन्त्रे

तिष्ठतीमे लोका गमयति द्यौर्वृष्टिमेवावरुन्धे
पर्यधत्था इत्याह समिष्ट्यै भागधेयं धत्तमित्याह
वा इध्मसंवृश्नानान्यनुवित्त्यै लभते यजमानः ॥१॥

'यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देव-
ताभ्यो वृश्चयते । पारीयान्भवति । यो यथादेवतम् ।
न देवताभ्य आवृश्चयते । वसीयान्भवति । वारुणो
वै पाशः । इमं विष्यामि वरुणस्य पाशमित्याह ।
वरुणपाशादेवैनां मुञ्चति । सवितृप्रसूतो यथादेव-
तम् ॥ ७२ ॥ न देवताभ्य आवृश्चयते । वसीया-

'वाति धाः'^२ इति वचनात् । यतः प्रयुज्यते तत्रैव यज्ञं प्रति
ष्ठापयति । ततः प्रजया पशुभिश्च यजमानः प्रतिष्ठितो भवति ॥

इति नवमोऽनुवाकः.

'यो वा इत्यादि ॥ यो यस्य देवता तद्यथादेवतं, स्वया दे-
वतया यज्ञं यो नोपचरति स देवताभ्य आवृश्चयते पापतरश्च
भवति । विपर्यये विपर्ययः । वसीयान् वसुमत्तरः । 'विन्मतो-
र्लुक् 'टेः' इति टिलोपः । इदानीं तां देवतां दर्शयति—वा-
रुणो वा इति । 'इमं विष्यामि' इति पत्र्या योक्तृपाशविमोचनं

न्भवति । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोक इत्याह ।
 अग्निर्वै धाता । पुण्यं कर्म सुकृतस्य लोकः । अ-
 ग्निरेवैनौ धाता । पुण्ये कर्मणि सुकृतस्य लोके द-
 धाति । स्योनं मे सह पत्यां करोमीत्याह । आ-
 त्मनश्च यजमानस्य चानात्यै संत्वायं । ^१समायुषा
 संप्रजयेत्याह ॥ ७३ ॥ आशिषमेवैतामाशास्ते पू-
 र्णपात्रे । अन्ततोऽनुष्टुभा । चतुष्पद्वा एतच्छन्दः
 प्रतिष्ठितं पत्न्यै पूर्णपात्रे भवति । अस्मिन्लोके
 प्रतितिष्ठानीति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ।

सवित्राऽनुज्ञात एव यथादेवतमुपचरति ततः एनां पत्नी वरुण-
 पाशात् मुञ्चति । अनात्यै अखण्डनाय । द्यतेः 'अच उपस-
 र्गात्तिः' इति तत्त्वम् । सन्त्वाय नित्यं सङ्गत्वाय 'सह' ^१ इति
 मन्त्रपदात् ससाधनक्रियावदुपसर्गात् भावप्रत्ययः ॥

^२समायुषेति पूर्णपात्रानयने पत्न्याः जपः ॥ पूर्णपात्रविषयां
 एतामाशिषमाशास्ते । अनुष्टुभेति । 'समायुषा' ^१ इत्यनया । प-
 त्न्याः पूर्णपात्रे इदं चतुष्पत् अनुष्टुप् छन्दः प्रतिष्ठितमवस्थितं
 भवति यतः, तस्याभिप्रायं ब्रूमः—अस्मिन् लोके प्रतितिष्ठतो
 भूयांसं इत्यनेनाभिप्रायेण तत्तथा क्रियते, तस्मात् पत्नी अस्मिन्
 लोके प्रतितिष्ठति अनेन कर्मणा । अथो अपि च सर्वं वा-
 ङ्मयं अनुष्टुबेव मुख्यत्वात् । किञ्च—एतस्मादेव कारणात् वागेव

अथो वाग्वा अनुष्टुक् । वाङ्मिथुनम् । आपो रेतः
 पजननम् । एतस्माद्वै मिथुनाद्विद्योतमानस्तन-
 यन्वर्षति । रेतस्सिञ्चन् ॥ ७४ ॥ प्रजाः प्रजन-
 यन् । ^३यद्वै यज्ञस्य ब्रह्मणा युज्यते । ब्रह्मणा वै
 तस्य विमोक्तः । अद्भिश्शान्तिः । विमुक्तं वा एत-
 र्हि योक्तुं ब्रह्मणा । आदायै नत्पत्नीं सहाप उपगृही-
 ते शान्त्यै । अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । रेत ए-
 वास्यां प्रजां दधाति । प्रजया हि मनुष्यः पूर्णः ।

आपो रेत इत्येतत् मिथुनं प्रजननं प्रजोत्पत्तिनिमित्तं भवति ।
 अत एव कारणात् एतस्मान्मिथुनात् अद्भ्यो रेतसश्च हेतोः वि-
 द्योतमानः विद्युतं उत्पादयन् स्तनयन् शब्दायमानो हि वर्षति,
 तथा रेतस्सिञ्चा प्रजाः प्रजनयन् शब्दायमानो भवति । तदिदं
 सर्वं पूर्णपात्रस्य अनुप्रतिष्ठितत्वात् भवति ॥

^३यद्वा इत्यादि ॥ ब्रह्मणा मन्त्रेण यज्ञसंबन्धि युज्यते तस्य
 विमोक्तोपि ब्रह्मणैव न्याय्यः । तत्राद्भिरेव शान्तिः सुखं भवति
 यागविमोकापचारक्षाळनात् । इदानीं च योक्तुं ब्रह्मणा विमुक्तं
 तस्मादत्राप्यद्भिः भाव्यमित्याह—आदायेति । एतत् योक्तुं अञ्ज-
 लावादाय तेन सहाप उपगृहीते पत्नी, तत् शान्त्यै भवति । उक्तं पू-
 र्णपात्रानयनस्य प्रजाधारणं फलं, तत्र विशेषग्रहणे किं प्रमाण-
 मित्याह—प्रजयेति । प्रजयैव मनुष्यस्य पूर्णं भवति न क्षेत्रा-

मुखं विमृष्टे । अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठति ॥

सवितृप्रसूतो यथादेवतं प्रजयेत्याह

सिञ्चन्मृष्ट एकं च ॥ १० ॥

^१परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेषः ।
य एवं वेद । विन्दते परिवेष्टारम् । तमुत्करे । ^२यं
देवा मनुष्येषु । उपवेषमधारयन् । ये अस्मदप-
चेतसः । तान् अस्मभ्यमिहाकुरु । उपवेषोपविद्धि नः ॥
७६ ॥ प्रजां पुष्टिमथो धनम् । द्विपदो नश्वतुष्पदः ।

दिना तस्मादेवमुक्तमिति । अवभृथस्थानीयं मुखविमार्जनं कृत्वा
उत्तिष्ठति पत्नी ॥

इति तृतीये तृतीये दशमोऽनुवाकः.

^१परिवेषो वा इति ॥ परिवेषः परितो व्याप्य तर्पयिता ।
उपवेषः शाखामूलजन्मा काष्ठविशेषः । एवं वेदिता तर्पयितारं
लभते । तं उत्करे 'पुरस्तात् प्रत्यञ्चं उपगूहति' इति संबध्यते ॥

^२यं देवा इति द्वे अनुष्ठुभौ ॥ मन्त्रार्थस्तु—यं त्वां देवा मनुष्येषु
मनुष्यार्थं यज्ञसिद्धये उपवेषं आधारयन् उत्पादितवन्तः । स त्वं
हे उपवेष ! ये अस्मत्तः अपचेतसः अपगतचित्ताः अपरक्तमनसः
तान् अस्मभ्यं इह कर्मणि अग्रतः आविष्कुरु विधेयान् कु-

ध्रुवाननपगान्कुर्विति पुरस्तात्प्रत्यश्चमुपगूहति । त-
स्मात्पुरस्तात्प्रत्यश्चशूद्रा अवस्यन्ति । स्थविमत
उपगूहति । अप्रतिवादिन एवैनान्कुरुते । ^३धृष्टिर्वा
उपवेषः । शुचर्तो वज्रो ब्रह्मणा संशितः । यो-
पवेषे शुक् । साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म इति ॥ ७७ ॥
अथास्मै नाम गृह्य प्रहरति । निरमुं नुद ओकसः ।
सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वाध्येन हविषा । इन्द्र

रु वा । किञ्च—नः अस्माकं प्रजादिकं उपविद्धि समीपे प्रापय ।
विषेः जौहोत्यादिकस्य छान्दसशपो लुक् । किञ्च—अस्मदीयान्
द्विपदश्चतुष्पदश्च ध्रुवान् नित्यान् अनपगान् अस्मासु अनपरक्त-
चित्तांश्च कुरु । द्विपद इत्यत्र 'द्वित्रिभ्यां पाद्' इति उत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । स्वामिनः अग्रतः प्रतिमुखाः शूद्राः अवस्यन्ति
अवतिष्ठन्ते चिकीर्षवः । स्थविमत इति । स्थूलात् प्रदेशादारम्य ।
अप्रतिवादिनः अस्याग्रे प्रतिवदितुमसमर्थान् शूद्रान्करोति ॥

^३धृष्टिर्वा इति ॥ अयमुपवेषः धृष्टिः धर्षणशीलः शुचा ता-
पेन ऋतः प्राप्तः वज्रः वज्रस्थानीयः ब्रह्मणा मन्त्रेण संशितः
तीक्ष्णीकृतः । तस्मादभिचरिता चेत् या उपवेषे शुक् दीप्तिः सा
अमुं एतन्नामानं ऋच्छतु गच्छतु यं द्विष्मः इति अनेन म-
न्त्रेण उपगूहनं कृत्वा 'निरमुं नुदः' इत्यग्नौ प्रहरत्युपवेषम् । ति-
स्रोऽप्यनुष्टुभ एताः । हे उपवेष ! अमुं एतन्नामानं अस्मच्छत्रुं
ओकसः गृहात् निर्नुदः निष्कृष्य नुदः । लेणमध्यमः । यः अ-

एणं पराशरीत् । इहि तिस्रः परावतः । इहि पञ्च-
जनाः अति । इहि तिस्रोऽति रोचना यावत् । सू-
र्यो असद्विवि । परमां त्वां परावतम् ॥ ७८ ॥ इ-
न्द्रो नयतु वृत्रहा । यतो न पुनरायसि । शश्वती-
भ्यस्समाभ्य इति । त्रिवृद्वा एष वज्रो ब्रह्मणा
संशितः । शुचैवैनं विद्धा । एभ्यो लोकेभ्यो

स्माकं सपन्नः भूत्वा पृतन्यति संग्रामं करोति निर्वाध्येन उ-
त्क्रष्टव्येन उपवेषाख्येन हविषा, यद्वा—निर्वाधनसाधनेन । करणे
कृत्यः । एणं एनम् । छान्दसं गत्वम् । अस्मद्वेप्यं इन्द्रः परा-
शरीत् अपुनरावृत्तं नाशयतु । इहि परावतः परतरान् देशान्
लोकत्रयलक्षणान् देवपितृमनुष्यलक्षणगतीर्वा अति अतीत्य गच्छ,
पञ्चजनांश्चातीहि । ब्राह्मणादयो निषादपञ्चमाः पञ्चजनाः, पञ्च
भूतानीत्येके । तिस्रः रोचनाः दीप्तिमतः अग्निविद्युदादित्यान्
अतीहि । यावत् सूर्यः दिवि असत् स्यात् । लेख्याडागमः ।
परमां त्वेति । परमां परावतं दूरम् । पूर्ववद्वतिः । इन्द्रः त्वा नयतु
प्रापयतु वृत्रहा वृत्रं हतवान्, यतो नीतस्त्वं न पुनरायसि ना-
गच्छसि । इ गतौ भौवादिकः । शश्वतीभ्यः अक्षीणाभ्यः स
माभ्यः संवत्सरेभ्यः परं नयति ॥

त्रिवृद्वा इत्येतेषां ब्राह्मणम् ॥ एषः उपवेषः त्रिवृत् नव-
धारो वज्रः ब्रह्मणा च संशितः, तस्मात् ईदृशेनानेन एनं द्वेप्यं
शुचा विद्धा तापयित्वा लोकेभ्यश्च निर्णुद्य ततः वज्रेण ब्र-

निर्णुयं । वज्रेण ब्रह्मणा स्तृणुते । हतोऽसाववधि-
ष्मामुमित्याह स्तृत्यै । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । शु-
चैवैनमर्पयति ॥ ७९ ॥

नो द्विष्म इति परावतमर्पयति ॥ ११ ॥

प्रत्युष्टं दिवश्शल्लपमयज्ञो घृतं च देवासुरास्स
एतमिन्द्र आपो देवीरग्निना धिष्णिष्या अथ स्रुचौ
यो वा अयथादेवतं परिवेषो वा एकादश ॥ ११ ॥

प्रत्युष्टमयज्ञ एषा हि विश्वेषां देवानामूर्जा पृ-
थिवीमथो रक्षसां तां प्रजातिं द्वाभ्यां तं कालेका-
ले नवसप्ततिः ॥ ७९ ॥

प्रत्युष्टं-शुचैवैनमर्पयति ॥

हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

ह्यणा च स्तृणुते छादयति मारयति वा । हतोऽसाववधिष्मा-
मुमिति च द्वौ मन्त्रौ । अत्रामुमित्यस्य नामग्रहणे यं द्विष्यात् तं
ध्यायेत् एनं शुचा प्राप्तं करोति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये

तृतीयेऽष्टके तृतीयप्रश्नस्समाप्तः.

समाप्तं पौरोडाशिकम्.

श्री

चतुर्थप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्रा-
य राजन्यम् । मरुद्भ्यो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् ।
तमसे तस्करम् । नारकाय वीरहणम् । पाप्मने

हरिः ओम्.

अस्ति पुरुषमेवः पञ्चाहः । तत्रैते पुरुषाः पशवः विधीयन्ते—
ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इत्यादि ॥ चतुर्थ्यन्ता देवताः । द्विती-
यान्ताः पशवः । ते च पर्यग्निकृता उत्सृज्यन्ते । वैश्वदेवं काण्डम् ।
ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ब्राह्मणं ब्राह्मजातिवर्णजं ब्रह्मवर्चस्वन्तम् ।
क्षत्राय क्षतात् त्रायकाय बलाय राजन्यं क्षत्रियजातिं महाबलम् ।
'राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम्' इति नापत्यमात्रं राजन्यः । मरुतो दे-
वानां विशः तेभ्यः वैश्यं वैश्यजातीयम्, उभयोर्विद्वत्वात् । तपः
कृच्छ्रादिदुःखहेतुः तस्मै शूद्रं शूद्रजातीयं दुःखजीविनम् । तमसे
ध्वान्ताय तस्करं चोरं, तमःप्रियत्वात्तस्करस्य । 'तद्वृहतोः करप-
त्योः चोरदेवतयोः सुद्वलोपश्च' इति सुट् । नारकाय नरकाय ।
स्वार्थे विदादित्वादञ् । नरकाध्यक्षाय वीरहणं वैदिकाग्रचुत्सादिनं
नरकगामिनां मुख्यम् । पाप्मने क्लीबं अपगतपुंस्त्वं पापिष्ठम् ।
आक्रयाय सर्वतः क्रेत्रे अयोगूं अशास्त्रीययोगात् स्वयमेव भ-
र्तारं गृहीतवतीं स्त्रीम् । आकारस्य छान्दस उकारः । ऊञ्चा छान्दसः ।

क्लीवम् । आक्रयायायोगूम् । कामाय पुंश्चलूम् ।
अतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ १ ॥

गीताय सूतम् । नृत्ताय शैलूषम् । धर्माय
सभाचरम् । नर्माय रेभम् । नरिष्ठाय भी-

सा हि स्वयमेवात्मानं दत्वा भर्तारं क्रीणाति । वर्णसंकरजोऽयो-
गूरिति केचिन् । कामाय इच्छायै पुंश्चलूं साधारणस्त्रीं, सा हि
कामेन पुंसि चलति । पूर्ववच्छान्दस उकारः, ऊच्चा । अति-
क्रुष्टाय^१ अतिक्षिप्ताय पुंश्चल्या अपि निन्दिताय मागधं मगधदेश
भवं निन्दिताचारं, ब्राह्मण्यां वैश्येन जातो धूर्तो मागध इत्येके ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीये चतुर्थे
पुरुषमेधे प्रथमोऽनुवाकः.

—0—

गीताय गानाय सूतं क्षत्रियेण ब्राह्मण्यां जातं गानजीविनम् ।
नृत्ताय शैलूषं अन्यस्मै स्वभार्याप्रदायिनं नर्तनजीविकम् । ध-
र्माय सभाचरं सभायां नित्यं चरन्तं धर्मप्रवक्तारम् । नर्माय
रेभं मेधाविनं चाटूत्तिकुशलम् । नरिष्ठायै कातरायै नरतमा न-
रिष्ठा कातरतमा, नृषु वा तिष्ठतीति नरिष्ठा अस्वतन्त्रा कातर-
तमा तस्यै भीमलं भीरुं चपलाक्षमित्येके । हसाय 'स्वनहसोर्वा'
इत्यप् । कारिं विकटाचारं नृत्यन्निव यो गच्छति हासयति च

^१ "क्रुष्टाय . . . स्तायै . . . तायै" इति पाठान्तरम् ॥

मलम् । हसाय कारिम् । आनन्दाय स्त्रीषखम् ।
प्रमुदे कुमारीपुत्रम् । मेधायै रथकारम् । धैर्याय
तक्षाणम् ॥ २ ॥

श्रमाय कौलालम् । मायायै कार्मारम् । रू-
पाय मणिकारम् । शुभे वपम् । शरव्याया इषु-

जनान् । आनन्दाय प्रशस्तमुखाय स्त्रीषखं स्त्रीणां नित्यमुहदं
विटम् । छान्दसं पत्वम् । प्रमुदे प्रकृष्टाय हर्षाय कुमारीपुत्रं दु-
हितुः पुत्रं प्रहर्षहेतुम् । मेधायै ग्रन्थार्थधारणशक्त्यै बुद्ध्यै रथ-
कारं रथस्य कर्तारं निपुणमतिम् । धैर्याय तक्षाणं वर्धकिं द-
दधातिनम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे द्वितीयोऽनुवाकः.

श्रमाय शान्तये कौलालम् । स्वार्थिकोऽण् । यः श्रमेणैव
जीवति । मायायै विचित्रकरणशक्त्यै कार्मारं लेहकारम् । रू-
पाय शुक्लादिकाय मणिकारं माणिक्यादिविविधमणिसंस्कारकर्ता-
रम् । शुभे शोभायै वपं वप्तरम् । पचाद्यच् । अधोवप्तरमिति
केचित् । शरव्यायै शरणशक्त्यै । व्याख्यातं पदम्* । इषुसमू-
हाय वा । इषुकारं इषूणां संस्कर्तारम् । हेत्यै हिमायै । 'ऊति-
यूति' इति क्तिन उदात्तत्वम् । धन्वकारं धनुषां संस्कर्तारम् ।

कारम् । हेत्यै धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् ।
दिष्टाय रज्जुसर्गम् । मृत्यवे मृगयुम् । अन्तकाय
श्वनितम् ॥ ३ ॥

सन्धये जारम् । गेहायोपपत्तिम् । निरृक्त्यै
परिवित्तम् । आर्त्यै परिविविदानम् । अराध्यै दि-
धिषूपत्तिम् । पवित्राय भिषजम् । प्रज्ञानाय

कर्मणे ज्याकारम् । ज्यां संस्कर्तारं कारूणां कुशलम् । दिष्टाय
दैवाय भविष्यतायै रज्जुसर्गं उद्वन्धकं, स ह्यात्मविनिपाताय रज्जुं
सृजति । कर्मण्यणि छान्दसं कुत्वम् । मृत्यवे मरणाय मृगयुं
मृगाणां हन्तारम् । अन्तकाय प्राणापहारिणे श्वनितं श्वक्रीडा-
जीविनं श्वभिः नीतः प्राप्तः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । 'परादिश्छन्दसि'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे तृतीयोऽनुवाकः.

सन्धये संघटनायै जारं पारदारिकं, स हि संघटयितारमपे-
क्षते । गेहाय वेश्मने उपपत्तिं प्रज्ञातजारम् । स हि तद्ग-
र्तुर्गृहे तेनानुज्ञात एव तां भुङ्क्ते । निरृक्त्यै अलक्ष्यै परिवित्तं
यस्मात्पूर्वं कनीयान् उद्वन्धकः, स हि निरृक्तिगृहीतत्वात् भार्या
न विन्दते । 'विन्तेर्वित्तश्च वित्तश्च' इति नत्वाभावः । 'संज्ञा-
यामनाचितादीनाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आर्त्यै दुःखाय

नक्षत्रदर्शम् । निष्कृत्यै पेशस्कारीम् । वलायो-
पदाम् । वर्णीयानूरुधम् ॥ ४ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्टम् । ऋक्षीकाभ्यो नैषादम् ।
पुरुषव्याघ्राय दुर्मदम् । प्रयुञ्ज्य उन्मत्तम् । गन्ध-

परिविविदानं ज्येष्ठात्पूर्वमूढभार्यम् । ताच्छीलिकश्शानच्, व्य-
त्ययेन शपः श्लुः । स हि ज्येष्ठपरिवर्जनेन भार्या विन्दमानः
निन्दिताचारः दुःखभाजनं भवति । अराद्धयै असिद्धये दि-
धिषूपतिं ज्यायस्यामनूढायां कनीयसी पूर्वमूढां सा दिधिषूः तस्याः
पतिं, तस्यामनूढायां तस्य हि तया न कदाचिदप्यभ्युदयराद्धिः ।
पवित्राय शोधनसमर्थाय भिषजं वैद्यं, स हि शोधयति व्या-
धीन् । प्रज्ञानाय प्रकृष्टाय ज्ञानाय नक्षत्रदर्शं सांवत्सरं, स हि
ग्रहगत्यादिकं गोळनिर्माणादि च प्रज्ञानेन पश्यति । निष्कृत्यै
निष्कृतिकरणशक्त्यै पेशस्कारीं सुवर्णकारस्त्रियम् । सा हि पेशसां
रूपाणां विचित्राणां निर्मातुः भार्या । वलाय उपदां, अन्न-
मात्रप्रदानेन या कन्या गृह्यते, सा हि बलेनाभिभूयते । पुरु-
षुरायमाणकण्ठेत्येके । वर्णीय शुक्लादिगुणाय अनूरुधं परानु-
रोधेन निष्प्रयोजनं यः प्रवर्तते स हि गुणवन्नित्यपराधीनो भ-
वति । कचिच्छान्दसमुपसर्गदीर्घत्वम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे चतुर्थोऽनुवाकः.

नदीभ्यः पौञ्जिष्टं कैवर्तम्, यो नदीर्न मुञ्चति । ऋक्षीका-
भ्यः शून्यस्थलीभ्यः । छान्दसं दीर्घत्वम् । नैषादम् । स्वा-

व्राप्सराभ्यो व्रात्यम् । सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदम् ।
 अवैभ्यः कितवम् । इर्यताया अकितवम् । पिशा-
 चेभ्यो विदलकारम् । यातुधानेभ्यः कण्टकका-
 रम् ॥ ५ ॥

उत्सादेभ्यः कुब्जम् । प्रमुदे वामनम् । द्वाभ्य-

र्थिकोऽञ् । स हि सर्वार्थशून्यः । पुरुषव्याघ्राय व्याघ्रवन्मू-
 र्खाचारः पुरुषव्याघ्रः तस्मै दुर्मदं अस्थानमदम् । प्रयुद्धयः
 प्रकर्षेण योद्धृभ्यः उन्मत्तं उन्मादिनं, स हि सर्वं प्रबाधते ।
 गन्धर्वाप्सराभ्यः, अप्सरसां अन्त्यलोपश्रान्दसः । व्रात्यं पति-
 तसावित्रीकं त्रैवर्णिकेभ्यो निकृष्टम् । सर्पदेवजनेभ्यः सर्पेभ्यः, दे-
 वानां गुणभूतेभ्यो गन्धर्वेभ्यश्च अप्रतिपदं अप्रतिपत्तारं मूढम् ।
 कर्तरि क्तिप् । अवैभ्यः अवोभ्यः अन्वेभ्यः । अन्त्यलोपश्रान्-
 दसः । कितवं द्यूतसक्तं अन्नार्थितया । इर्यतायै इरा अन्नं
 तत्र साधुः इर्यः तद्भावाय अकितवं कितवसदृशम्, स ह्यन्नसमृ-
 द्धो भूयासमिति कितववद्वर्तते । पिशाचेभ्यो विदलकारं विद-
 लमयानां कर्तारम् । विदलमूले पिशाचा इत्याहुः । पिशाचक-
 ल्पो वा विदलकारः । यातुधानेभ्यो रक्षोभ्यः कण्टककारं
 सूच्यादिकारी शिल्पी यातुधानवत् क्षुद्रोपद्रवकारी ॥

इति तृतीये चतुर्थे पञ्चमोऽनुवाकः.

उत्सादेभ्यः शरीरक्लेशेभ्यः कुब्जं वक्रापराङ्गं, यस्य सर्वं

स्त्रामम् । स्वप्रायान्धम् । अधर्माय बधिरम् ।
 संज्ञानाय स्मरकारीम् । प्रकामोद्यायोपसदम् ।
 आशिक्षायै प्रश्रिनम् । उपशिक्षायां अभिप्रश्रि-
 नम् । मर्यादायै प्रश्रविवाकम् ॥ ६ ॥

अवयवा अविधेयाः । प्रमुदे प्रकृष्टाय हर्षाय वामनं ह्रस्वाङ्गम्,
 स हि लघुकायत्वात् प्रदृष्टो भवति । द्वाभ्यः चक्षुरादिभ्यः
 स्त्रामं रोगिणम्, द्वाराणां शक्तिर्हेन्यात् रोगी भवति । स्वप्रा-
 यान्धं हीनचाक्षुर्ज्ञानं, स्वप्ने हि सर्वे तादृशाः । अधर्माय
 बधिरं श्रोत्रज्ञानशून्यं, स ह्यधर्मबहुलः । संज्ञानाय सम्यग्बोधाय
 स्मरकारीं या स्त्री मन्त्रौषधादिभिः भर्तुस्संवननकारिणी कुशलबु-
 द्धिः । प्रकामोद्याय निष्प्रयोजनं बहुप्रलापिने । 'वदस्मुपि
 क्यञ्च' इति क्यप् । उपसदं असत्यपि प्रयोजने उपसदन-
 शीलः उपसत्, स हि बहुप्रलापी पार्श्ववासरुचिर्भवति । 'स-
 त्सूद्विष' इति क्तिप् । आशिक्षायै अल्पशिक्षा आशिक्षा स्वयं
 मभ्यूहः । 'शिक्ष विद्योपादाने' 'गुरोश्च हलः' इत्याकारः । तस्यै
 प्रश्रिनं अभियोक्तारम् । उपशिक्षायै उपेत्य गुरून्या सभी
 चीना शिक्षा तस्यै अभिप्रश्रिनं उत्तरवादिनं पृष्टस्योपरि पुनः
 प्रश्रः अभिप्रश्रः । मर्यादायै शास्त्रव्यवस्थायै प्रश्रविवाकं प्राड्वि-
 वाकं निर्णेतारम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे पष्ठोऽनुवाकः.

ऋत्यै स्तेनहृदयम् । वैरहत्याय पिशुनम् । वि-
वित्यै क्षत्तारम् । औपद्रष्टाय संग्रहीतारम् । बला-
यानुचरम् । भूम्ने परिष्कन्दम् । प्रियाय प्रियवादि-
नम् । अरिष्ट्या अश्वसादम् । मेधाय वासःपल्पू-
लीम् । प्रकामाय रजयित्रीम् ॥ ७ ॥

भायै दार्वारम् । प्रभाया आग्नेन्धम् । नाक-

ऋत्यै इत्यै ऋतीयते: 'इन् सर्वधातुभ्यः' इतीन्द्रप्रत्ययः । स्ते-
नहृदयं स्तेयप्रधानहृदयम् । वैरहत्याय वीरहत्यायुक्तो वीरहा तद्वा-
वाय पिशुनं गोपनीयानां प्रकाशयितारम् । विवित्यै विवेकाय क्षत्तारं
राजस्थानीयमन्त्रिमुख्यम् । औपद्रष्टाय उपद्रष्टा प्रत्यवेक्षिता त-
द्वावाय । अन्त्यलोपशब्दसः । उद्गात्रादिर्द्रष्टव्यः । संग्रहीतारं
भाण्डागाराध्यक्षं करसङ्ग्रहकारिणं वा । बलाय अनुचरं सेव-
कम् । भूम्ने महत्त्वाय परिष्कन्दं, परिचारकम् । वीणावादिनमित्येके ।
प्रियाय प्रियवादिनम् । गतम् । अरिष्ट्यै अहिंसायै अश्वसादं
अश्वारोहिणम् । मेधाय यज्ञाय शोधनाय वासःपल्पूलीं वाससः
शोधयित्रीं रजकस्त्रियम् । प्रकामाय प्रकृष्टाय कामाय रजयित्रीं
रजयित्रीं वाससाम् । चित्रकारिणीमित्येके । छान्दसोऽनुनासिकलोपः ॥

इति तृतीये चतुर्थे सप्तमोऽनुवाकः.

भायै त्विषे दार्वारं इन्धनानामाहर्तारम् । प्रभायै प्रकृ-
ष्टत्विषे आग्नेन्धं, यो भूत्यर्थमग्निमिन्धे । कर्मण्यणन्तात् स्वार्थि-

स्य पृष्ठायाभिषेक्तारम् । ब्रध्नस्य विष्टपाय पात्रनि-
र्णोगम् । देवल्लोकाय पेशितारम् । मनुष्यलोकाय
प्रकरितारम् । सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारम् ।
अवर्त्यै वधायोपमन्थितारम् । सुवर्गाय लोकाय
भागदुघम् । वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ ८ ॥

कोऽण् । नाकस्य पृष्ठाय अविद्यमानदुःखस्य स्थानस्य यत्पृष्ठं
प्रधानभूतं स्थानं तस्मै अभिषेक्तारं स्नापकम् । ब्रध्नस्य वि-
ष्टपाय आदित्यस्य लोकाय पात्रनिर्णोगं पात्राणां निर्णोक्तारम् ।
'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्, करणे वा घञ् । देव-
लोकाय पेशितारं प्रशान्तस्य वैरस्य उत्थापयितारम् । पिश
अवयवे । देवल्लोकेऽपि हि वैरं जनयति साधकानाम् । मनुष्यलो-
काय प्रकरितारं स्निग्धानां वैरस्योत्पादेन विश्लेषयितारं, स हि
क्रूरस्वभावो भवति । सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारं वैरस्य
शमयितारं, तस्य सर्वलोकापेक्षितत्वात् । अवर्त्यै वधाय कृच्छ्रा-
पत्तिलक्षणवधाय उपमन्थितारं स्वयमुपेत्य वैरस्य जनयितारं, वै-
रस्यावर्तिजनकत्वात् । सुवर्गाय लोकाय भागदुघं, भागाह
तीरं कर्षकेभ्यः । 'दुहः कब्धश्च' इति कप् । वर्षिष्ठाय प्रवृ-
द्धतमाय नाकाय सुखस्थानाय परिवेष्टारं भोजयितारम् ।
विषल् व्याप्तौ ॥

इति तृतीये चतुर्थे अष्टमोऽनुवाकः.

अर्मैभ्यो हस्तिपम् । जवायाश्वपम् । पुष्ट्यै
गोपालम् । तेजसेऽजपालम् । वीर्यायाविपालम् ।
इरायै कीनाशम् । कीलालाय सुराकारम् । भद्रा-
य गृहपम् । श्रेयसे वित्तधम् । अध्यक्षायानुक्षत्ता-
रम् ॥ ९ ॥

मन्यवेऽयस्तापम् । क्रोधाय निसुरम् । शोका-

अर्मैभ्यः गतिविशेषेभ्यः हस्तिपं गजारोहिणम् । जवाय
वेगाय अश्वपं अश्वानां पातारम् । पुष्ट्यै गोपालं गवां पाल-
यितारं, गावो हि पुष्टिहेतवः । तेजसे अजपालं अजानां
पालयितारं, अजा हि तेजस्विनः हविष्ठात् । वीर्याय अवि-
पालं अवीनां पालयितारं वीर्यजत्वादवीनां 'वीर्याद्धचमृज्यन्त'* इति ।
इरायै अन्नाय कीनाशं कर्षकं, सदा स्वीकारिणमित्यन्ये । की-
लालाय पुराणाय वारिणे सुराकारं सुराया उत्पादयितारम् ।
भद्राय कल्याणाय गृहपं गृहाणां पालयितारं दौवारिकम् ।
श्रेयसे अभ्युदयाय वित्तधं राज्ञो धनस्य पालकम् । अध्यक्षाय
प्रत्यक्षकरणाय अनुक्षत्तारं क्षत्तुरनन्तरं आयव्ययप्रत्यवेक्षिणं राज्ञः ॥

इति तृतीये चतुर्थे नवमोऽनुवाकः.

मन्यवे क्रोधजन्मने दीप्तये अयस्तापं अयस्तापयितारम् ।
क्रोधाय निसरं बद्धानां बहिर्निसारयितारम् । वधकारिणमेके।

याभिसरम् । उत्कूलविकूलाभ्यां त्रिस्थिनम् । योगाय योक्तारम् । क्षेमाय विमोक्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् । शीलायाञ्जनीकारम् । निर्ऋत्यै कोशकारीम् । यमायासूम् ॥ १० ॥

यम्यै यमसूम् । अथर्वभ्योऽवतोकाम् । संव-

शोकायाभिसरं रथपुरस्सरम् । उत्कूलविकूलाभ्यां कांक्षितादधिकलाभः उत्कूलः, कांक्षितांशो विकूलः, ताभ्यां त्रिस्थिनं त्रिषु स्थितशरीरवन्तं विकलशरीरितया रथमारुह्यैव यो गच्छति । योगाय अलब्धलाभाय योक्तारं रथस्य । क्षेमाय लब्धपालनाय विमोक्तारं रथस्यैव । वपुषे रूपकान्त्यै मानस्कृतं केशरचनाकारिणं; चर्मकारिणमेके । स्वार्थिकोऽण् । शीलाय स्वभावाय अञ्जनीकारं अक्षणोरञ्जयितारं, तेन हि अक्षणोस्वभालाभः । ल्युटि छान्दस ईकारः । च्वा वा ईकारः । शलाका वा अञ्जनी । निर्ऋत्यै पापदेवतायै कोशकारीं ताम्रलोहध्मात्रीं स्त्रियम् । यमाय प्राणहारिणे असूं सूतिरहितां स्त्रियम् । क्विबन्तेन बहुव्रीहौ 'नञ् सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे दशमोऽनुवाकः.

यम्यै यमस्य स्त्रियै यमसूं पुत्रयमळप्रसविनीम् । अथर्वभ्यः अभिचारप्रधानेभ्यः शाखाविशेषेभ्यः अवतोकां गर्भविस्त्रा-

थ्सरायं पर्यारिणीम् । परिवत्सरायाविजाताम् ।
 इदावत्सरायापस्कद्वरीम् । इद्वत्सरायातीत्वरीम् ।
 वत्सराय विजर्जराम् । सर्व्वत्सराय पलिक्रीम् ।
 वनाय वनपम् । अन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥११॥

विणीं स्त्रियम् । संवत्सराय बार्हस्पत्ये युगे पञ्चवर्षे प्रथमा-
 दीनां संवत्सरादय आख्याः पर्यारिणीं प्रसवकालातिक्रमेण या
 प्रसूते । जननकालातिक्रमेण या गर्भं धत्ते इत्येके । स्त्रीपुंसौ
 पर्यायेण प्रतिवर्षं यस्याः प्रमोयिते सेत्यपरे । परिवत्सराय
 द्वितीयाय अविजातां अप्रमविनीं द्वितीयप्रसवरहिताम् । इदा-
 वत्सराय तृतीयाय अपस्कद्वरीं गर्भपरिणामात्प्रागेव ध्वस्तगर्भाम् ।
 अपपूर्वात् स्कन्देरौणादिकः प्वरच् । इद्वत्सराय चतुर्थाय अ-
 तीत्वरीं अतिशयेन प्रसवकालात्ययशीलाम् । 'इण्णशिजि' इति
 करप् । वत्सराय पञ्चमाय विजर्जरां अप्रसूयैव जीर्णाम् ।
 सर्व्वत्सराय, सर छद्मगतौ छान्दसः खच्, यस्मर्त्तं जगच्छादयति
 विधेयीकरोति तस्मै कालाय पलिक्रीं वृथा पलितां प्रथमवय-
 स्येव पलिताङ्गीम् । 'छन्दसि क्रमेके' इति छन्दसि क्रम् । वनाय
 वनपं वनस्य पातारम् । अन्यतोऽरण्याय एकपार्श्वारण्याय पा-
 र्श्वान्तरजनपदाय देशाय दावपं अरण्याग्निपातारम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे एकादशोऽनुवाकः.

सरोभ्यो धैवरम् । वेशन्ताभ्यो दाशम् । उप-
 स्थावरीभ्यो वैन्दम् । नड्डलाभ्यश्शौष्कलम् । पा-
 र्याय कैवर्तम् । अवार्याय मार्गारम् । तीर्थेभ्य आ-
 न्दम् । विषमेभ्यो मैनालम् । स्वनेभ्यः पर्णकम् ।
 गुहाभ्यः किरातम् । सानुभ्यो जम्भकम् । पर्वते-
 भ्यः किंपूरुषम् ॥ १२ ॥

सरोभ्यो धैवरं उभयतो जलं बध्वा तितउना मत्स्यग्राहि-
 णम् । वेशन्ताभ्यः अत्यल्पाद्भ्यः दाशं बळिशेन मत्स्यग्रा-
 हिणम् । नावाऽन्तः प्रविश्य मत्स्यग्राहिणमेके । उपस्थाव-
 रीभ्यः तरुतीरादिपार्श्वोपस्थावरीभ्योऽद्भ्यः वैन्दं विन्दं जालं तेन
 जीवतीति छान्दसोऽञ् । उडुबविदले तरन् यो मत्स्यं गृह्णाती-
 त्यन्ये । नड्डलाभ्यः नळसंयुतजलस्थिताभ्योऽद्भ्यः शौष्कलं बळि-
 शजीवनं, महामत्स्यानुत्थाप्य ग्रहीतारमेके । पार्याय परतीरप्रभ-
 वाय जलाय कैवर्तं कूले मत्स्यानां पुञ्जकृत्य हन्तारम् । अ-
 वार्याय अपरतीरप्रभवाय मार्गारं अन्तर्जले हस्ताभ्यां मत्स्यमा-
 र्गणशीलम् । तीर्थेभ्यः अवतारेभ्यः आन्दं तीर्थे सामिषयन्त्र-
 बन्धनेन मत्स्यग्राहिणम् । सेतुबन्धनेनेत्येके । अदि बन्धने,
 अन्देन जीवतीति आन्दः । विषमेभ्यः अतीर्थभूतेभ्यः जलप-
 र्यन्तेभ्यः मैनालं जालजीविनम् । महानद्यां यन्त्रजीविनमेके ।
 स्वनेभ्यः सशब्दाभ्योऽद्भ्यः पर्णकं सविषं पर्णं जलस्योपरि
 स्थापयित्वा मत्स्यग्राहीणम् । स हि हस्तताडनसमुद्भूतशब्दसन्त्रा-
 सोत्थितान् गृह्णाति । गुहाभ्यः गह्वरेभ्यः किरातं पर्वतगुहावा-

प्रतिश्रुत्काया ऋतुलम् । घोषाय भषम् । अ-
न्ताय बहुवादिनम् । अनन्ताय मूकम् । महसे
वीणावादम् । क्रोशाय तूणवध्मम् । आक्रन्दाय
दुन्दुभ्याघातम् । अवरस्पराय शङ्खध्मम् । ऋभु-
भ्योऽजिनसन्धायम् । साध्येभ्यश्चर्मम् ॥ १३ ॥

सिनम् । सानुम्यः पर्वतशिखरेभ्यः जम्भकं सानुचरम् । गात्रा-
णां जृम्भयितारमेके । पर्वतेभ्यः किंपूरुषं गायकं पर्वतवासिनम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे द्वादशोऽनुवाकः.

प्रतिश्रुत्कायै प्रतिश्रुत्यै ऋतुलं देशराजवार्ताकथनशीलम् ।
प्रारब्धं सुष्ठु समापयितारमेके । घोषाय नादाय भषं अनिवद्ध-
प्रलापिनं वृथा घोषसारम् । अनन्ताय अन्तवते शब्दाय बहु-
वादिनं अतिदुर्भाषणकुशलं झडिति वक्तव्यावक्तव्यानाम् । अन-
न्ताय अनिष्ठितशब्दाय मूकं अप्रतिवक्तारं वक्तव्यानाम् । महसे
पूजिताय शब्दाय वीणावादं वीणावादनकुशलम् । क्रोशाय म-
हाशब्दाय तूणवध्मं मुरवस्य ध्मातारम् । ध्माशब्दस्य 'आतोऽनुपसर्गे
कः' । वंशवादिनमेके । आक्रन्दाय समन्तात् घोषण्याय दुन्दु-
भ्याघातं पटहस्य वादयितारम् । अवरस्पराय अवरोपि परः
प्रकृष्टो यस्मिन् शब्दे सति, छन्दसं सत्वम् । यद्वा—अवरानपि स्पृ-
णोति । प्रीणयतीति अवरस्परः शब्दः सर्वेषां हर्षहेतुः तस्मै श-
ङ्खध्मं शङ्खस्य ध्मातारम् । ऋभुभ्यः देवविशेषेभ्यः कालसन्धान-

बीभत्सायै पौल्कसम् । भूत्यै जागरणम् । अ-
भूत्यै स्वपनम् । तुलायै वाणिजम् । वर्णाय हिर-
ण्यकारम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यस्सिध्मलम् । पश्चा-
द्विषाय ग्लानम् । ऋत्यै जनवादिनम् । व्यृद्ध्या
अपगल्भम् । संशराय प्रच्छिदम् ॥ १४ ॥

हेतुभ्यः अजिनसन्धायं चर्मचौरसन्धानजीविनम् । साध्येभ्यः देवि-
शेषेभ्यः कालसाद्रुण्यहेतुभ्यः चर्मणं कषायं पाययित्वा चर्मणां
मार्दवकारिणम् । मा अभ्यासे, पूर्ववत्कः ॥

इति तृतीये चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाकः.

बीभत्सायै पौल्कसं अतिनिकृष्टं जातिम् । भूत्यै अभिवृ-
द्ध्यै जागरणं प्रबोधशीलं अवहितम् । अभूत्यै स्वपनं प्रमा-
दभूयिष्ठम् । तुलायै परिच्छेदविशेषाय वाणिजं तुलामूत्रजीवि-
नम् । वर्णमेव वाणिजः स्वार्थिकोऽण् । वर्णाय हिरण्यकारम् ।
गतम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्मलं कुष्ठरोगिणम्, तत्कोपज-
न्यत्वात्तस्य । 'सिध्मादिभ्यश्च' इति लच् । पश्चाद्विषाय कुष्ठ-
व्यतिरिक्त्या देहदोषाय ग्लानं नित्यकृशवपुषं, तज्जन्यत्वात्का-
श्यस्य । ग्लानतेः क्तिबन्तात् मत्वर्थीयो वकारः । ऋत्यै अरु-
णाय आर्तत्वाय जनवादिनं जनानां परिवदनशीलम् । व्यृद्ध्यै
ऋद्ध्यभावाय अपगल्भं अपगतधाष्टर्चं लज्जामूकम् । संशराय
संकीर्णत्वाय प्रध्वंसाय प्रच्छिदं प्रकर्षेण भेतारं शल्यानामुद्धर्तारम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे चतुर्दशोऽनुवाकः.

हसाय पुंश्चलूमांलभते । वीणावादं गणकं
गीताय । यादसे शाबुल्याम् । नर्माय भद्रवतीम् ।
तूणवध्मं ग्रामण्यं पाणिसंघातं नृत्ताय । मोदाया-
नुक्रोशकम् । आनन्दाय तलवम् ॥ १५ ॥

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् ।

हसाय निन्दितहासाय पुंश्चलूं पुंश्चलीम् । व्याख्यातेयम्* ।
पुनरालभतिग्रहणं विस्मरणशीलानामनुग्रहार्थम् । वीणावादं वीणा-
वादनशीलं गणकं श्रुतिस्वरमण्डलादिगणनविदं च गीताय । अत्रेयं
प्रक्रिया—यत्र एकस्यै देवतायै एकः पशुरालभ्यते तत्र देवतां प्र-
थमं निर्दिश्य पशुं विदधाति । यत्र त्वेकस्यै देवतायै अनेक-
पश्वालम्भः तत्र सर्वान् पशून् स्वरूपेण दर्शयित्वा पश्चाद्देवतां
विदधाति । यथा—‘वीणावादं गणकं गीताय, तूणवध्मं ग्रामण्यं
पाणिसंघातं नृत्ताय, प्राणमपानं व्यानमुदानं समानं तान्वायवे,
अथैनानरूपेभ्यः’ इति । यादसे ग्राहाय शाबुल्यां श्वित्रशव
लशरीराम् । वर्णान्यत्वं छान्दसम् । भावप्रत्ययान्तान्मत्वर्थीयोऽकारः ।
श्वित्रिणी हि यादांतीव भीतिं जनयति । तादृशभर्तृमतीमेके । नर्माय
प्रियवचनाय भद्रवतीं भद्रलक्षणयुक्तशरीराम् । मोदाय हर्षाय
अनुक्रोशकं गणमध्ये जनानामाह्वतारं दृष्टान्तरात्मानम् । आनन्दाय
तलवं काहळादिपूदनम् । मुखवाद्यकारिणमेके ॥

इति तृतीये चतुर्थे पञ्चदशोऽनुवाकः.

अक्षराजाय कितवं किं तवेति वर्तमानं धूर्तम् । कृताय युगाय

त्रेताया आदिनवदर्शम् । द्वापरायं बहिस्सदंम् ।
 कलये सभास्थाणुम् । दुष्कृताय चरकाचार्यम् ।
 अध्वने ब्रह्मचारिणम् । पिशाचेभ्यस्सैलगम् । पि-
 पासायै गोव्यच्छम् । निर्ऋत्यै गोघातम् । क्षुधे
 गोविकर्तम् । क्षुत्तृष्णाभ्यां तम् । यो गां विकृन्त-
 न्तं मांसं भिक्षमाण उपतिष्ठते ॥ १६ ॥

सभाविनं सभावन्तं द्यूताय सभायामधिष्ठातारम् । 'बहुलं
 छन्दसि' इति विनिः । त्रेतायै युगाय आदिनवदर्शं मर्या-
 दायां देवनस्य द्रष्टारं परीक्षकम् । आकारो मर्यादायां, दी
 व्यतेः ल्युटि विनिमयः, लघूपधगुणाभावश्च । द्वापराय युगाय
 बहिस्सदं बहिस्सदनशीलं स्वयमदीव्यन्तं द्यूतज्ञम् । कलये यु-
 गाय सभास्थाणुं अदेवनकालेऽपि सभां यो न मुञ्चति सभायां
 स्थाणुकल्पः दीव्य[ति]दर्शनकुतूहली स्वयमज्ञः । दुष्कृताय दुःखेन
 करणाय चरकाचार्यं वंशनर्तनस्य शिक्षयितारम् । अध्वने ब्र-
 ह्मचारिणम् । पिशाचेभ्यः सैलगं यः पथिकानां वस्त्राण्यप-
 हृत्य शैलं गच्छति, व्यञ्जनविकारश्छान्दसः । पिपासायै गो-
 व्यच्छं गवां विवासयितारं अपहर्तारम् । त्रासयितारमेके । इच्छे-
 र्वर्णविकारः । धात्वन्तरं वा । निर्ऋत्यै पापदेवतायै गोघातं
 कण्टकयष्टादिभिः गवां मारयितारम् । क्षुधे गोविकर्तं गवां
 विशसितारम् । कृती छेदने । क्षुत्तृष्णाभ्यां बुभुक्षापिपासाभ्यां
 तम् । कं? यो गां विकृन्तन्तं मांसं गवां विशसितारं क्षु-

भूम्यै पीठसर्पिणमालभते । अग्रयेऽंसलम् ।
 वायवे चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय वंशानर्तिनम् ।
 दिवे खलतिम् । सूर्याय हर्यक्षम् । चन्द्रमसे मि-
 रिरम् । नक्षत्रेभ्यः किलासम् । अह्ने शुक्लं पिङ्ग-
 लम् । रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥ १७ ॥

त्पीडितं मांसं भिक्षमाणः भिक्षणेन हेतुना । हेतौ शानच् ।
 उपतिष्ठते उपसङ्गच्छति । सङ्गतिकरण आत्मनेपदम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे षोडशोऽनुवाकः.

भूम्यै पीठसर्पिणं यो भग्नचरणः दारुमयपीठावलम्बी भूम्यां
 सर्पति खञ्जः । अग्रये अंसलं पीनांसम् । वायवे चाण्डा-
 लम् । स्वार्थिकोऽण् । अतिकोपनमेके । चडि कोपे । अन्तरिक्षाय
 वंशानर्तिनं वंशाग्रनृत्तजीविनम् । दिवे द्युलोकाय खलतिं के-
 शशून्यशिरसम् । सूर्याय हर्यश्वाय हर्यक्षं हरिताक्षम् । चन्द्र-
 मसे उड्गवाभिभविते मिर्मिरं पुनःपुनः मिषदृष्टिम् । मी श्लेषणे
 यङ्लुकि हलादिशेषाभावः, पचाद्यच्, कपिलकादित्वात् ल-
 त्वाभावः । नक्षत्रेभ्यः श्वेतविन्दुतुल्येभ्यः किलासं कृष्णविन्दु-
 चितशरीरम् । अह्ने शुक्लं शुक्लदेहं पिङ्गलं पिङ्गलाक्षम् । रात्र्यै
 कृष्णं कृष्णदेहं पिङ्गाक्षम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे सप्तदशोऽनुवाकः.

वाचे पुरुषमालभते । प्राणमपानं व्यानमुदा-
नं समानं तान् वायवे । सूर्याय चक्षुरालभते ।
मनश्चन्द्रमसे । दिग्भ्यश्श्रोत्रम् । प्रजापतये पुरु-
षम् ॥ १८ ॥

अथैतानरूपेभ्य आलभते । अतिह्रस्वमतिदी-
र्घम् । अतिकृशमत्यक्षलम् । अतिशुक्लमतिकृ-
ष्णम् । अतिश्लक्ष्णमतिलोमशम् । अतिकिरिटम-

वाचे पुरुषं वाचः पूरकं शरीरम् । प्राणादीन् तस्मिन् श-
रीरे स्थितान् वायुवृत्तिभेदान् । सूर्याय चक्षुः तस्मिन्नेव श-
रीरे स्थितम् । चन्द्रमसे मनः । मनसः प्रथमनिर्देशः सर्वप्र-
वृत्तिहेतुत्वेन तस्य प्राधान्यात् । दिग्भ्यः श्रोत्रं तत्रस्थम् । प्रजा
पतये सर्वपुरुषसमष्टिभूताय पुरुषं शरीरानुप्रविष्टमात्मानम् ॥

इति तृतीये चतुर्थे अष्टादशोऽनुवाकः.

अथैतानित्यादि ॥ एतान् वक्ष्यमाणानतिह्रस्वादीन् पुरुषानरूपेभ्य
आलभते । यथा कुत्सितः पुत्रोऽपुत्रः, एवं कुत्सितमात्रमत्रापि नत्राऽ-
भिधीयते । अतिह्रस्वादयो गताः । अतिकिरिटः अत्यल्पदन्तः ।
अतिदन्तुरः अत्युन्नतदन्तः । अतिमिर्मिरः अत्यर्थं निमिषन्नि-
मिषदृष्टिः । अतिमेमिषः सदा विस्फारिताक्षः स्तब्धदृष्टिः । मिषे-
र्यङ्गुलुगन्तात् पचाद्यच् । आशायै बुद्धये जामिं अन्येनाद्या

तिदन्तुरम् । अतिमिर्मिरमतिमेमिषम् । आशायै
जामिम् । प्रतीक्षायै कुमारीम् ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे गीताय श्रमाय सन्धये नदीभ्यं उथ्सा-
देभ्य ऋत्यै भाया अर्मेभ्यो मन्यवे यम्यै दशदश
सरोभ्यो द्वादश प्रतिश्रुत्कायै बीभत्सायै दशदश
हसाय सप्ताक्षराजाय त्रयोदश भूम्यै दश वाचे
षडथ नवैकान्न विंशतिः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणे यम्यै नवदश ॥ १९ ॥ ब्रह्मणे-कुमारीम् ॥

हरिः ओम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

कृष्णयजुर्ब्रह्मणे तृतीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठकस्समाप्तः.

अन्यस्मै दत्ता, विधवेत्यन्ये । या निवृत्ताधिकारा जामित्वं भजते
ऊढदुहितेत्यपरे । प्रतीक्षायै प्रत्यागमनार्थिन्यै ऋद्धयै कुमारीं अनूढां
कन्यां, सा हि भर्तारं प्रतीक्षते ॥

इति श्री भट्टभास्करमिश्रविरचिते तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

ज्ञानयज्ञाख्ये तृतीयेऽष्टके चतुर्थप्रपाठके

पुरुषमेधे एकोनविंशोऽनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

—•••••—

पञ्चमप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ सत्यं प्रपद्ये । ऋतं प्रपद्ये । अ-
मृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनातीं प्रपद्ये ।
इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विपन्तं भ्रातृव्यमव-
क्रामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः ।
भूर्भुवस्सुवः । हिम् ॥ १ ॥ सत्यं दश ॥ १ ॥

अथ इष्टिहौत्रमारभ्यते । प्राजापत्यं काण्डम् । तत्र पुरस्तात्सामिधे-
नीनां होता अन्तराऽऽहवनीयमुत्करं च प्रतीचीनं गच्छन् जपति—
सत्यं प्रपद्ये इत्यादि ॥ वाचिकं तथात्वं सत्यं, मानसं तथात्वं ऋतं,
द्विप्रकारमोवत्वरहितं यज्ञं यथातथा वा इदं कर्म प्रपद्ये आरभे ।
अमृतं अमृतत्वहेतुः यथातथा प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां अनातीं
आर्तिरहितां तनुवं शरीरभूतमिदं कर्म ईश्वरस्य क्रियाशक्तेः वाता-
त्मिकायाः परिणामविशेषं प्रपद्ये । यस्मादेवं तस्मात्, इदमिति
क्रियाविशेषणम् । पञ्चदशेन पञ्चदशस्तोमसदृशेन पञ्चदशधारेण
वज्रेण द्विपन्तं भ्रातृव्यं शत्रुं अवक्रामामि अवष्टभ्य पीडयामि ।
ममायमारम्भः तस्यैवाक्रमणमिति । योऽस्मान् द्वेष्टि अस्माभिरवि-
ज्ञातः । यं च वयं द्विष्मः तेनाविज्ञाताः । तत एवं कृते भूर्भुवस्सुवः
त्रिष्वपि लोकेषु हिं मन्ता भवामि, विश्वं व्याप्य तिष्ठामि, विश्वस्य
प्रीणयिता भवामि, यागद्वारेण विश्वं धारयामि । हि गतौ, हिवि
प्रीणने, अन्यतरस्येदं छान्दसं रूपम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे इष्टिहौत्रे प्रथमोऽनुवाकः.

‘प्र वो वाजां अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या ।
देवाजिगाति सुन्नयुः । ^२अग्न आयाहि वीतये । गृ-

‘अन्तर्वेद्यन्यः पादो भवति वहिर्वेद्यन्यः’* इत्यनेन क्रमेण ति
ष्ठन् सामिधेनीगन्वाह—प्रवो वाजा इत्याद्याः सर्वा गायत्र्यः ॥
हे ऋत्विग्यजमानाः! वः युष्माकं सामर्थ्येन वाजाः वाजनशी-
ला मासा भवन्ति, अभिद्यवः अभिगतदीप्तयश्च, वृद्धिविशेषेण
विलक्षणदीप्तयोऽर्धमासा भवन्ति । हविष्मन्तः हविर्भुजोऽग्न्यादयः
देवा भवन्ति घृताच्या गवा सह । सा च घृताची भवति ।
अञ्जतेः किनि नकाराकारयोल्लिप्तयोः ‘चौ’ इति पूर्वपदस्य दी-
र्घत्वं, अन्तोदात्तत्वं च । यज्ञश्चायं देवान् जिगाति प्रकर्षेण ग-
च्छति तेषां भोगहेतुर्भवति । गाङ् गतौ, व्यत्ययेन परस्मैपदम्,
शपः श्लुः, अभ्यासस्य चेत्यम् । यद्वा—गा स्तुतौ, छन्दसि गतिकर्मा
द्रष्टव्यः । सुन्नयुः सुखमात्मन इच्छन् । यजमानश्चायं देवान् प्रजिगा-
तीत्येव । एवं ‘इदमसीदमसि’† इति यज्ञफलभूतवाजादिसाधनतया
तद्वावेन स्तुत्यस्य प्रियं धाम फलभोगस्थानमवर्तुन्वे ॥

^२अग्न आयाहीति ॥ हे अग्ने! आयाहि आगच्छ वीतये
तव पानाय, हव्यदातये हविषां च देवोभ्यो दानाय, गृणानः
अहो प्रशस्तं कर्मेति शब्दयन् । कर्मणि वा छान्दसो यग-
भावः । स्तूयमानः । अथ आगत्य देवानां होता आह्वाता
भूत्वा वर्हिषि यज्ञार्थं निषत्सि निषीद । छान्दसश्शपोलुक् ।
हव्यदातिशब्दोऽयं दासीभारादिर्द्रष्टव्यः ॥

णानो हव्यदातये । नि होता सथिस बृहहिषि । ^३तं
त्वां समिद्भिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छो-
चा यविष्ठय । ^४स नः पृथु श्रवाय्यम् ॥२॥ अच्छा
देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् । ^५ईडेन्यो नम-
स्यस्तिरः । तमांसि दर्शतः । समग्निरिद्धयते
वृषा । ^६वृषो अग्निरिद्धयते । अश्वो न देववाहनः ।

^३तं त्वेति ॥ व्याख्याता 'उद्धन्यमानमस्याः' इत्यत्र* ॥

^४स न इति ॥ हे देव ! अग्ने ! स त्वं नः अस्माकं पृथु
विस्तीर्णं विस्तीर्णो वा त्वं श्रवाय्यं श्रयणीयम् । औणादिक
आय्यप्रत्ययः । बृहत् महत् सुवीर्यं शोभनवीर्यहेतुं अच्छ अस्मा-
कमाभिमुख्येन विवाससि विभातं कुरु प्रकाशयेति यावत् ।
'निपातस्य च' इति अच्छेत्यस्य दीर्घत्वम् । वसेर्णिचि 'छन्द-
स्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः ॥

^५ईडेन्य इति ॥ अयमग्निः ईडेन्यः स्तुत्यः नमस्यः 'नमो
वरिवः' इति क्यच् । तिङन्तादन्तो यत् । तमांसि तिरः तिरस्कु-
र्वन् दर्शतः दर्शयिता सर्वस्य दर्शनीयशरीरो वा ईदृशः यः
समिध्यते सम्यग्दीप्यते । वृषा वर्षिता कामानां प्रधानभूतो वा ॥

^६वृषो अग्निरिति ॥ वृषः प्रधानभूतोऽयमग्निः समिध्यते देव-
वाहनः देवार्थस्य हविषो वोढा, अश्वो न अश्व इव देववाहः
देवानां वोढा अश्वेन तुल्यः तं खलु सर्वे हविष्मन्तः यज-

तः हविष्मन्त ईडते । ^७वृषणं त्वा वयं वृषन् ।
 वृषाणस्समिधीमहि ॥ ३ ॥ अग्ने दीद्यतं बृहत् ।
^८अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य
 यज्ञस्य सुक्रतुम् । ^९समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः
 पावक ईडयः । शोचिष्केशस्तमीमहे । ^{१०}समिद्धो

मानाः ईडते स्तुवन्ति याचन्ते वा । तस्मात् अस्माभिरपि अयं
 समिध्यत इति ॥

^७वृषणं त्वेति ॥ हे वृषन् ! सेक्तः ! त्वां वृषणं सेक्तारं वयं
 वृषाणः त्वत्प्रसादेन सेक्तारः समिधीमहि सम्यग्दीपयामः हे
 अग्ने ! दीद्यतं स्वभावत एव बृहत् भृशं दीप्यमानम् । दीदीतिः
 दीप्तिकर्मा छान्दसः ॥

^८अग्निं दूतमित्यादि ॥ अग्निं दूतं हितकारिणं सर्वेषां हो-
 तारं आह्वतारं विश्ववेदसं विश्वस्य वेदितारं अस्य यज्ञस्य
 सम्बन्धिनं सुक्रतुं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञानं वा । 'क्रत्वाद-
 यश्च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

^९समिध्यमान इति ॥ योऽग्निः अध्वरे अस्मिन्कर्मणि समि-
 ध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुः ईड्यः स्तुत्यः शोचीषि दीप्तयः
 केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशः तं अग्निं ईमहे प्राप्तुमः ॥

^{१०}समिद्ध इति ॥ हे अग्ने ! आहुत आहुत्या आराधित !
 स त्वं देवान्याक्षि । यजेः लेटि शपो लुक् । हे स्वध्वर ! सुष्टु

अग्न आहुत । देवान् यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हं-
व्यवाडसि । ¹¹आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे ।
वृणीध्वं हव्यवाहनम् । ¹²त्वं वरुण उत मित्रो अ-
ग्ने । त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसुं सुषण-

निर्वर्तितयाग ! कस्मात्त्वमेवमुच्यते इति चेत् त्वं हि हव्यवाद्
हव्यानां वोढा देवेष्टप्रापयिताऽसि । 'हि च' इति निवाताभावः ॥

¹¹वसिष्ठराजन्यव्यतिरिक्तानां परिधानीया—आजुहोतेति ॥ इम-
माग्निं आजुहोत आहुतिभिः प्रीणयत । दुवस्यत परिचरत ।
प्रयति अविच्छेदेन प्रवर्तमाने अध्वरे । 'शतुरनुमः' इति नद्या
उदात्तत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति ततः परोकारः स्वर्यते ।
अध्वरस्य अविच्छेदप्रवृत्त्यर्थं हव्यवाहनं हविषां वोढारं एनं एवं
वृणीध्वं हे ऋत्विग्यजमानाः ! । वरणक्रमश्चानन्तरानुवाके वक्ष्यते ।
'हव्येऽनन्तःपादम्' इति वच्यते ॥

¹²अथ वसिष्ठराजन्यानां परिधानीया—त्वं वरुण इति त्रि-
ष्टुप् ॥ हे अग्ने ! त्वमेव वरुणः मित्रोऽपि त्वमेव, तत्कारित्वाच्चां,
वर्धन्ति वर्धयन्ति । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुक
त्वात् णिलोपः । 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदम् । मतिभिः
प्रज्ञाभिः वसिष्ठाः प्रशस्यतमाः त्वामेव स्तुत्या वर्धयन्ति । स्तुत्या
हि स्तोतव्यो वर्धते, मतिमतां हि स्तुतिः समीचीना प्रवर्तते,
अतः ते त्वां वर्धयन्ति । तस्मात् त्वामेव स्तुवतां अस्माकं त्वे
त्वया हेतुना 'सुपां सुलुक्' इति शो आदेशः । वसु वसूनि

नानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥४॥

श्रुवायमिधीमहसि सप्त च ॥ २ ॥

अग्रे महा२ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ।

धनानि । तेनैव जपो लुक् । सुपणनानि शोभनदानानि । सु-
पामादित्वात् पत्वम् । अस्माकं सन्तु । यद्वा—त्वे त्वयि ।
सप्तम्याश्शे आदेशः । सुष्टु सननानि यानि हविलक्षणानि वसूनि
अस्माकं धनानि त्वयि सन्तु । यूयं पातेति व्याख्यातम्* । पूजा-
र्थमेकस्मिन्बहुवचनम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे इष्टिहौत्रे द्वितीयोऽनुवाकः.

सामिधेनीरनूच्य प्रवरमाह—अग्रे महान् असीति ॥ हे
अग्रे ! स्वभावत एव त्वं महानसि । रुत्वानुनासिकाबुक्तौ । अयं
च अपरो महत्त्वहेतुः अस्तीत्याह—हे ब्राह्मण ! ब्राह्मणानां
संवन्धिन् ! तैराराधितत्वात्, जात्या वा ब्राह्मणोसि । किञ्च—
हे भारत ! देवभरणपराः यजमानाः भरताः तेषां संवन्धिन् ! स्वयं
च देवेभ्यो हव्यस्य भर्तः ! । अथ यजमानविशेषसम्बन्धेनाग्रेः
महानुभावत्वमाह—असावसौ पूर्वस्याविद्यमानत्वात् द्वयोरप्यामन्त्रि-
ताद्युदात्तत्वम् । प्रवराम्नाताः यजमानगोत्रर्षयः सामान्येन निर्दि-
श्यन्ते । नेदं द्विर्वचनम्, तेन द्वितीयस्यानुदात्तत्वाभावः । यथा-
प्रवरं मन्त्रविशेषा निर्देष्टव्याः । यथा—भार्गव च्यावनाप्रवानौर्व जाम-

२ देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषिष्टुतो विप्रानुमदितः । कवि-
शस्तो ब्रह्मसंशितो घृताहवनः । प्रणीर्यज्ञानाम् ।
रथीरंध्वराणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर् हव्यवाट् ।
आस्पात्रं जुहूर्देवानाम् ॥ ५ ॥ चमसो देवपानः ।
अराइवाग्ने नेमिर्देवास्त्वं परिभूरसि । आवह

दग्रच इति । भृगूणाममुतोऽर्वाञ्चः प्रतीयन्ते । तत्र भार्गवादि-
शब्दैः भृग्वादिसंबन्धितया तैराराधितोऽग्निरुच्यते ॥

२ प्रवरमुक्त्वा निविदोऽन्वाह—देवेद्धः देवैः ऋत्विग्भिः अमरैर्वा
इन्धितः । सर्वत्र 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
मन्विद्धः मनुनाऽपि देवार्थं प्रागेवेद्धः । ऋषिष्टुतः ऋषिभिः द
र्शनवद्विरपि भृग्वादिभिः स्तुतः । विप्रानुमदितः विप्रैः मेधा-
वद्विः श्रुतवद्विः अनुमदितः अनुमोदितः । कविशस्तः कविषु
क्रान्तदर्शनेषु शस्तः । ब्रह्मसंशितः ब्रह्मणा ऋगादिना मन्त्रेण
निशितकृतः घृताहवनः घृतनिर्वर्तिताहुतिः, प्रियतमत्वात्तस्याः ।
प्रणीः प्रकृष्टो नेता यज्ञानाम् । रथीः रंहयिता अध्वराणां
देवेषु । 'इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्' इतीकारः । ताद्ध-
र्म्यात्ताच्छब्दम् । अतूर्तः केनचिदपि हिंसितुमशक्यः होता देवाना-
माह्वाता । तूर्वी हिंसायाम् । तूर्णिः सर्वदुरितोत्तीर्णः दुरितेभ्य-
स्तारयिता वा । हव्यवाट् हव्यानां वोढा देवेषु । 'वहश्च' इति
णिवः । आस्पात्रं अयोमयं पात्रं अयसा निर्मिता जुहूरिव
देवानां प्रियत्वात् । देवेषु च प्रक्षेपगसाधनत्वात्, यथा जुह्वाऽ-
ग्नौ प्रक्षिप्यते एवमग्निना देवेषु हविः प्रक्षिप्यते । अयसो लो-

देवान् यजमानाय । ^३अग्निमग्र आवह । सोममा-
वह । अग्निमावह । प्रजापतिमावह । अग्नीषोमा-
वावह । इन्द्राग्नी आवह । इन्द्रमावह । महेन्द्रमा-
वह । देवाः आज्यपाः आवह । अग्निः होत्राया-
वह । स्वं महिमानमावह । आ चाग्ने देवान् वह ।

पशुशान्दसः । अयस्मयादित्वाद्वत्वम्, वनस्पत्यादित्वात् आद्युदात्त-
त्वम् । चमसः पानपात्रं, चमु अदने । देवपानः देवाः पिबन्ति येन
देवपानार्हः । अरानित्यादि । हे अग्ने ! अरान् नेमिरिव देवान्
परिभूः परितो भावयिता त्वमसि । 'अभितः परितः' इति द्वितीया।
गतार्थत्वात्तत्सेरप्रयोगः । स त्वमावह सन्निधापय देवान् यजमानाय
यजमानार्थं यागनिर्वृत्त्यर्थम् । यथोक्तगुणकस्त्वमेव तत्र प्रभुरिति ॥

^३ निविदोऽनूच्य देवता आवाहयति या यक्ष्यमाणा भवन्ति—अग्नि-
मित्यादि ॥ आवाह्यत्वेनावोदृत्वेन चोभाभ्यां धर्माभ्यां एकोऽग्निः
स्मर्यते । तत्र यष्टव्यात्मा आवाह्यः । भोक्तृत्वेन स्थितः आवोदा ।
तत्राग्निस्सोमश्चाज्यभागयोः । अथाग्निराग्नेयस्याष्टाकपालस्य । प्रजा-
पतिरुपांशुयाजस्य । अग्नीषोमावग्नीषोमयस्य एकादशकपालस्य ।
इन्द्राग्नी ऐन्द्राग्रस्य एकादशकपालस्य अमावास्यायां सन्नयतः । इन्द्र-
महेन्द्रौ सान्नाय्यस्य । देवाः आज्यपाः प्रयाजादीनाम् । अथाग्निं स्विष्ट-
कृतं होत्राय यज्ञाय यज्ञत्वाय आवह । होतव्याय वा हविषे, तस्य
स्विष्टत्वाय । तदर्थं स्वं आत्मीयं महिमानं महत्त्वं आवह । हे अग्ने !
इत्थं देवान्यष्टव्यानावह । तत आहूतान् सुयजा शोभनयजनेन

सुयजां च यज जातवेदः ॥ ६ ॥

देवानामिन्द्रमावह षट्च ॥ ३ ॥

^१अग्निर् होता वेत्वग्निः । होत्रं वेतु प्रावित्रम् ।
स्मो वयम् । साधु ते यजमान देवता । घृतवती-

योगेन यज च हे जातवेदः ! जातप्रमाज्ञान ! जानासि हि तथा
कर्तुम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्निहन्यते ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे इष्टिहोत्रे तृतीयोऽनुवाकः.

^१सुचावादापयति—अग्निर्होतेति ॥ अयमग्निः होता देवानां यष्टा
वेतु पिबत्वाज्यम् । अग्निमयं होत्रं यज्ञं होतव्यं वा हविः वेतु यथाव
ज्जानातु । प्रावित्रं प्रकर्षेण तर्पणं पाकं वा सर्वेषाम् । किञ्च—वयमपि मनु-
ष्यहोतारः स्मः यथा सन्तो वर्तामहे यथा सर्वदा यष्टारस्स्याम । दैवहो-
तृमात्रेण यागानिर्वृतेरित्यमुक्तम् । हे यजमान ! तव साधु साधयिष्येव
देवता अभिप्रेतस्य, साधु वाऽभिप्रेतं संपादयिष्यति संपादयतु वा । हे
अध्वर्यो ! त्वं तदर्थं घृतवतीं घृतपूर्णां सुचं जुहूं आस्यस्व आदत्स्व
आक्षेप आदानम् । 'उपसर्गादस्यत्योहोर्वा वचनम्' इत्यात्मनेपदम् ।
सुचमिति सामान्येन जुहूपभृतोरभिधानम् । 'यद्वे इव ब्रूयात्'* इति
द्विवचनप्रतिषेधात् । यद्वा—जुह्वा एव ग्रहणं होमसाधनत्वात् तामे-
वादापयति, तदर्थत्वादितरा तामनुगच्छत्येव । 'द्वे इव'* इति चार्थस्य

मध्वयो स्तुचमास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम् ।
ईडामहै देवाः ईडेन्यान् । नमस्यामं नमस्यान् ।
यजाम यज्ञियान् ॥ ७ ॥

अग्निर् होता नवं ॥ ४ ॥

'समिधो' अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्न
आज्यस्य वेतु । इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु । व-
रहिरग्न आज्यस्य वेतु । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा

प्रतिषेधः, न शब्दमात्रस्य. तेन द्वयोस्तामान्यग्रहणं युक्तमेव तस्याः
भ्रातृव्यदेवत्वत्वात्, तस्माज्जुहूमेवादापयति । देवायुवं देवानामाहु-
तिभिः मिश्रयित्रीम् । यौतेः क्रिप् । 'ऊञ्ज गमादीनाम्' इति ऊकारः ।
देवान्वा भोक्तृत्वेन कामयमानाम् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्यये
तन्वादित्वात् उवङ् । विश्ववारां विश्वेऽपि वरितारो यस्याः सर्वसि-
द्धिहेतुत्वात् । विश्वकालवर्तिनीं वा । ईडामहा इत्यादि । ईडेन्याः
स्तोतव्याः नमस्याः परिचरणार्हाः यज्ञिया यज्ञार्हाः । 'मनुष्या
वा ईडेन्याः' * इति ब्राह्मणम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाकः.

¹ प्रयाजे स्वाहाऽग्निमित्यादि ॥ अग्न्यादीन् जुषाणाः स्वाहा-
करणदेवताः आज्यस्य वियन्तु । हे अग्ने! इति । होत्र दिति ।

सोमम् । स्वाहाऽग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वा-
हाऽग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा
महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाऽग्निः
होत्राजुषाणाः । अग्न आज्यस्य वियन्तु ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी पञ्च च ॥ ५ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् । द्रविणस्युर्विपन्यया ।
समिद्धशुक्र आहुतः । जुषाणो अग्निराज्यस्य
वेतु । त्वः सोमासि सत्पतिः । त्वः राजोत वृत्र-
हा । त्वं भद्रो असि क्रतुः । जुषाणस्सोम आज्य-

चतुर्थ्यर्थे पञ्चमी । सुष्ठु हूयते यथा या च स्वयमेवेत्यं कर्तव्यमित्याह,
सा पञ्चमप्रयाजदेवता । तस्या अग्न्यादिभेदेन बहुत्वमुपचर्यते ।
गतमन्यत् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे पञ्चमोऽनुवाकः.

आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये—अग्निर्वृत्राणीति गायत्र्यौ ॥ व्या-
ख्याते अग्निकाण्डे* । जुषाण इत्यादिके यजुषी याज्ये । प्रि-
यमाणोऽग्निराज्यस्य वेतु पिबतु । सुहितार्थयोगे चतुर्थी ज्ञापिता,
चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । एवं जुषाणः सोमः इत्यादि । गतम् । अत्रा-

स्य हविषो वेतु । अग्निः प्रत्नेन जन्मना । शुम्भान-
नस्तनुवुः स्वाम् । कविर्विप्रेण वावृधे । जुषाणो
अग्निराज्यस्य वेतु । सोमं गीर्भिष्ठा वयम् । वर्ध-
यामो वचोविदः । सुमृडीको न आविश । जुषा-
णस्सोम आज्यस्य हविषो वेतु ॥ १ ॥

स्वाः ऋच ॥ ६ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपाः रेतांसि जिन्वति । भुवो यज्ञस्य रजसश्च

ग्रेराज्यादन्यद्धविरस्ति । सोमस्य नास्ति । अतस्सोमस्येदमाज्यं
हविरिति मत्वाऽऽह । प्रत्नेन पुराणेन आत्मीयेन जन्मना हविः-
प्रक्षेपजन्मना शोभया जननीयेन वा हविषा स्वां तनुवं
शुम्भानः शोभयमानस्सन् कविः क्रान्तदर्शनः वावृधे वर्धताम् ।
छान्दसो लिट्, तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । गीर्भिः सूक्तिभिः
वर्धयामः महायशसं कुर्मः । यस्मात् वयं वचोविदः वचसां
वेदितारः वाग्योगविदः, अतः त्वं सुमृडीकः सुष्ठु सुखयिता
भूत्वा नः अस्मान् आविश अनुप्रविश्य अनुगृहाण । याज्या
गता जुषाण इति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे षष्ठोऽनुवाकः.

¹ अयं हविषां याज्यानुवाक्याः—अग्निर्मूर्धेत्याद्याः ॥ तत्रैव व्या-

नेता । यत्रां नियुद्भिस्सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षाम् । जिह्वामग्रे चकृषे हव्यवाहम् । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु ॥ १० ॥ वयं स्याम पतयो रयीणाम् । स वेद पुत्रः पितरं स मातरम् । स सुनुर्भुवत्स भुवत्पुनर्मघः । स द्यामौर्णोदन्तरिक्षं स सुवः । स विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । अग्नीषोमा सवेदसा । सहूती वनतं गिरः । सं देवत्रा बभूवधुः । युवमेतानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम सक्तू अधत्तम् ॥ ११ ॥ युवः सिन्धूः रभिर्शस्तेरवद्यात् । अग्नीषोमावमुश्रुतं गृभीतान् । इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परि वाजेषु भूषथः । तदां चेति प्रवीर्यम् । श्रथद्वृत्रमुत संनोति वाजम् । इन्द्रा यो अग्नी सहूरी सपर्यात् । इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरैः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता । एन्द्रं सानसि रयिम् ॥

ख्याताः त्रयोदश* । अग्निं स्विष्टकृतमिति याज्या स्विष्टकृतः । जुष-

* सं. ४-४-४, १-८-१४, २-२-१२, २-३-१४, ४-२-११, ३-४-११, १-४-२०.२१, ४-३-१३.

१२॥ सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये भर ।
 प्रसंसाहिषे पुरुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह
 रातिरस्तु । इन्द्रा भर दक्षिणेना वसूनि । पतिस्सिन्धू-
 नामसि रेवतीनाम् । महा इन्द्रो य ओजसा ।
 पर्जन्यो वृष्टिमा इव । स्तोमैर्वृथसस्य वावृधे ।
 महा इन्द्रो नृवदाचरषणिप्राः ॥ १३ ॥ उत द्वि-
 वर्हा अमिनस्सहोभिः । अस्मद्रियग्वावृधे वीर्याया
 उरुः पृथुस्सुकृतः कर्तृभिर्भूत । पिप्रीहि देवा इ-
 शतो यविष्ठ । विद्वा ऋतूँर् ऋतुपते यजेह । ये
 दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्रे । त्वं होतृणामस्याय-
 जिष्ठः । अग्निं स्विष्टकृतम् । अयादग्निरग्रेः प्रिया
 धामानि । अयाद्वत्सोमस्य प्रिया धामानि ॥ १४ ॥

तां हविः इत्यन्तं यजुः । शिष्टा त्रिष्टुप् । अग्नेयदद्येति तत्रैव
 व्याख्याता* ॥

^२ यजुश्च व्याख्यायते ॥ यस्मात् अग्निं स्विष्टकृतं अग्निः दैव्यो
 होता अयाद् यजति । छान्दसोऽङ् हलन्तलक्षणायां वृद्धौ इडभावे
 रूपम् । तत् अग्नेः आज्यभागान्नेः प्रियाणि धामानि जन्मानि तेजांसि
 वा यजति, येषु स यष्टव्यो भाति । एवं अयाद्वत्सोमस्येत्यादि द्रष्ट-

अयाङ्ग्रेः प्रिया धामानि । अयाङ्प्रजापतेः प्रिया
धामानि । अयाङ्ग्रीषोमयोः प्रिया धामानि । अ-
याङ्दिन्द्राग्रियोः प्रिया धामानि । अयाङ्दिन्द्रस्य प्रि-
या धामानि । अयाण्महेन्द्रस्य प्रिया धामानि ।
अयाङ्देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदुग्धेर्
होतुः प्रिया धामानि । यक्षत्स्वं महिमानम् । आ-
यञतामेज्या इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवे-
दाः । जुषता हविः । अग्ने यद्य विशो अध्वरस्य
होतः । पार्वक शोचे वेष्टु हि यज्वा । ऋता यजा-

व्यम् । यद्वा—ये यजामहे अग्निं स्विष्टकृतमिति यष्टव्यानामादेशः ।
लिङ्गं चेदं यष्टव्यानामादेशस्य यथा ये यजामहे अग्निं, येयजामहे
सोममिति । तदा स्विष्टकृत् अग्निः अन्नचादीनां प्रियाणि धामानि
यजतीति योज्यम् । एवं अयं अग्नेः होतुः होतृसंपादिनः स्विष्टकृतश्च
प्रियाणि धामानि यक्षत् यजति । लेटि ' सिव्वहुलं लेटि ' इति सिप् ।
स्वं च महिमानं यक्षत् 'स्वं महिमानमावह '* इत्यावहनीयतया
उक्तमिदानीं यजतु । अथ एज्याः अस्मदाभिमुख्येन आगमयितव्याः
अस्मभ्यं देयाः इषः अन्नानि आयजतां आगमयतु । यद्वा—अन्या
अपि देवताः एज्याः एष्टव्याः इषः भागमिच्छतीः प्राप्ताः अयमाग्निः
आयजतां इषतर्पयतु । किञ्च—सः अग्निः स्विष्टकृत् अध्वरा अध्वरं

* ब्रा. ३-५-३.

सि महिना वि यद्रूः । हव्या वह यविष्ठ या ते
अथ ॥ १५ ॥

अस्त्वधत्तः रयिं चरयणिप्रास्सोमस्य
प्रिया धामानीपृष्णं ॥ ७ ॥

उपहूतः रथन्तरः सह पृथिव्या । उप मा र-
थन्तरः सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहूतं वामदे-
व्यः सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यः सहान्त-
रिक्षेण ह्वयताम् । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा
बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहूतास्सप्त होत्राः ।
उप मा सप्त होत्रा ह्वयन्ताम् । उपहूता धेनुस्सह-
रूपभा । उप मा धेनुस्सहरूपभा ह्वयताम् ॥ १६ ॥
उपहूतो भक्षस्सखा । उप मा भक्षस्सखा ह्वय-

यज्ञं हिंसकरहितं कृणोतु करोतु । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । यद्वा
अध्वराः हिंसकरहिताः इषः करोतु । किञ्च—अयं स्विष्टकृत् अग्निः
इदं हविः जुपतां सेवताम् । अग्रे यदद्येति गतम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये अमे सप्तमोऽनुवाकः.

^१अथेडेपाद्धानं—उपहूतं रथन्तरमित्यादि ॥ रथन्तरादीनां साम्रां
प्राथम्यादिना पृथिव्यादिभिः उपहूतम् । यद्वा—रममाणानां

ताम् । उपहूतां(४) हो । इडोपहूता । उपहूतेडा ।
 उपो अस्माः इडा ह्यताम् । इडोपहूता । उपहू-
 तेडा । मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृ-
 तमुपहूतम् ॥ १७ ॥ दैव्या अध्वर्यव उपहूताः ।
 उपहूता मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञ-
 पतिं वर्धन् । उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे क्रता-
 वरी । देवी देवपुत्रे । उपहूतोऽयं यजमानः । उ-
 त्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतः । भूयसि हविष्करण
 उपहूतः । दिव्ये धामन्नुपहूतः । इदं मे देवा हवि-
 र्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । विश्वमस्य प्रियमुप-
 हूतम् । विश्वस्य प्रियस्योपहूतस्योपहूतः ॥ १८ ॥

सहर्षभा ह्यतामुपहूतः हविष्करण
 उपहूतश्चत्वारि च ॥ ८ ॥

तरं तारकं रथंतरं अन्नं तत्पृथिव्या सह उपहूतमित्यर्थः । शिष्टं
 स्पष्टम्* ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे अष्टमोऽनुवाकः.

देवं वरुहिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो
नराशंसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अ-
ग्निस्त्विष्टकृत् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः । सत्यम-
न्माऽऽयजी होता । होतुर् होतुरायजीयान् । अग्ने
यान्देवानयाट् । याऽ अपिप्रेः । ये ते होत्रे अम-

देवं वहिरिति ॥ सौत्रामण्यां व्याख्यातः* । एवमुत्तरो द्रष्टव्यो ।
सुद्रविणाः शोभनधनः सकारान्नं शब्दान्तरमिदम् । मन्द्रः मन्द-
नशीलः मन्दयिता वा सर्वेषां, कविः क्रान्तदर्शनः, सत्यमन्मा
सत्यमनसः, अमोघमतिः, आयजी मर्यादया यथाविधानं यष्टा,
होतुर्होतुः सर्वस्मात् अन्यस्माद्धोतुः आयजीयान् अतिशयेनायष्टा,
'तुश्छदसि' इति आयष्टशब्दात् ईयमुन् । हे अग्ने! ईदृशस्त्वं
यान् देवान् अयाट् अयाक्षीः । पूर्वादेडभावो वृद्धिश्च । या-
नित्यस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ । यांश्च देवान् अपिप्रेः अप्रीणय-
प्रीणतेर्लेङि 'बहुळं छन्दसि' इति शपः श्लुः । ये च ते तव
होत्रे होतृकृत्ये याजमाने अमत्सत अमाद्यन् तेषु देवेषु दिवि
स्थितेषु तां त्वदीयां ससनुषीं हवींषि देवेभ्यो दत्तवतीम् । स-
नेतिः लिटः क्रमुरादेशः । होत्रां होतृकृत्यां देवंगमां देवानेव
गच्छन्तीम् । 'गमश्च' इति खच् । तां इमां एरय आभिमु-
ख्येन प्रापय, इमं च यज्ञं एरय देवानां भोगाय कुरु । हे
अग्ने! स्विष्टकृत् शोभनयजनकारी च होता अमूः अभाः

थसत । तां स॒स॒नुषी॑ हो॒त्रां दे॒वंग॒माम् । दि॒वि
दे॒वेषु॑ य॒ज्ञमेर॑मम् । स्वि॒ष्ट॒कृ॒च्छाग्ने॑ होताऽभूः । व॒सु-
वने॑ वसु॒धेय॑स्य नमो॒वाके॑ वीहि ॥ १९ ॥

अ॒पि॒प्रेः प॒ञ्च च ॥ १ ॥

इ॒दं द्या॒वापृ॑थि॒वी भ॒द्रम॑भूत् । आ॒र्ध्मं सू॒क्तवा॒कम् ।
उ॒त न॑मो॒वाकम् । ऋ॒द्ध्या॒स्मं सू॒क्तोच्य॑मग्ने । त्वं

छान्दसो लुङ् । 'चवायोगे प्रथमः' इति निघाताभावे आट उदात्तत्वम् ।
इदं चास्तु—वसुवने वसुनो वननाय नमसः अन्नस्य वाकाय वक्तव्य-
त्वाय दानभोगादौ वश्यत्वाय हे अग्ने ! इदमाज्यं वीहि पिव । वनेतेः
किपि तादर्थ्ये चतुर्थी । दधातेः भावे अचो यत् । चतुर्थ्यर्थे
'बहुलं छन्दसि' इति षष्ठी । वचेर्बञ्, निमित्तात्सप्तमी ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे नवमोऽनुवाकः ।

'सूक्तवाकाय प्रेषितः ब्रवीति—इदमिति ॥ हे द्यावापृथिव्यौ ! इदं
प्रस्तुतं भद्रं कल्याणं अस्माकं अभूत् संपन्नम् । भद्रं विशेष्यते—
आर्ध्वं ऋद्धिं गताः सूक्तवाकं सूक्तान्युच्यन्ते सम्यगिष्टं सम्यग्दत्तं
इदमस्य भद्रमस्त्विति यथातथा कर्मसमृद्धिं प्राप्ताः सुवयोः प्रसादात् ।
किञ्च—नमोवाकं नमः अन्नं हविलक्षणं तदुच्यते—'नमो देवेभ्यः' इति ।
देवानां वृत्तिजननतया यथा विस्त्रव्यं वक्तुं शक्यते तथा आर्ध्वं,

^१अस्मिन्नेवानुवाके अन्तिमं वाक्यम्.

सूक्तवागंसि । उपश्रितो दिवःपृथिव्योः । ओमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यजमान द्यावापृथिवी स्ताम् । शंगये जीरदान् । अत्रसू अप्रवेदे । उरुगव्यूती अ-

इदं हि दुष्प्रापमुभयम् । इत्थं क्रियाविशेषणतया नेयम् । यद्वा—ऋद्धि-विशेषावेतो, सामान्यर्द्धे विशेषर्द्धिः कर्म, यथा—‘यामेव मनुर् ऋद्धिमा-र्धोत्’* इति । किञ्च—ऋद्ध्यास्म ऋद्धि प्राप्ताः स्म । सूक्तोच्यं सूक्तान्युच्यन्ते यथा तथा सूक्तवचनविशिष्टां ऋद्धिं प्राप्ताः स्म नेताव-देव, हे अग्ने ! त्वत्प्रसादादिदमस्तु । छान्दसः कथम् । कस्मात्पुनः त्वं एवं प्रार्थ्यस इति चेत्—त्वं खलु सूक्तवाक् सूक्तानां वाचयिताऽसि । यद्वा—सूक्तं यथातथा त्वमेव ब्रवीषि त्वद्वाचि स्थितं यदि सूक्तं, नो चेदसूक्तं, तस्मात् त्वामेव प्रार्थयामहे । त्वं हि उपश्रितः उपेत्य सर्वैः आश्रितः दिवःपृथिव्योः द्यावापृथिव्योः वर्तमानैः, तस्मात् वय-मपि त्वां प्रार्थयामहे इति । दिवो दिवस्मावश्छान्दसः । यद्वा—यज-मानविशेषणमिदं, हे यजमान ! त्वं हि द्यावापृथिव्योरुपश्रितः वृष्ट्या-दिना धारकत्वेन उपकारी स्थितः, अतः ते तव द्यावापृथिव्यौ अस्मिन् यज्ञे अनेन यज्ञेन हेतुता ओमन्वती अवनवत्यौ अन्नवत्यौ वा वृष्ट्यादिना प्रजारक्षणसमर्थे स्तां भवताम् । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अवतरौणादिके मनिनि ऊठि गुणे ‘अनो नुट्’ इति नुट् । शंगये सुखग्रहे सुखानामेव निष्पत्तिस्थाने स्तामि-त्येव । सर्वत्र जीरदान् जीवयिष्यौ सर्वस्य । जीविरदानुक् । अत्रसू अत्रसनशीले, अत्रासयिष्यौ वा अप्रवेदे अप्रवेदशीले प्रवेदनं प्रवेदो

भयंकृतौ ॥२०॥ वृष्टिद्यावा रीत्यापा । शम्भुवौ म-
योभुवौ । ऊर्जस्वती च पयस्वती च । सूपचरणा च
स्वधिचरणा च । तयोराविदि । ^१अग्निरिदं हविरजु-
षत । अवीवृधत् महो ज्यायोऽकृत । सोमं इदं हविर-

निवेदनं, करिष्यमाणस्योपकारस्य अविकथनस्वभावे । यद्वा—याथा-
त्येन प्रवेदयितुमशक्ये । उरुगव्यूती विस्तीर्णगौप्रचारे प्रभूततृणोदक-
त्वात् । ‘गोर्यूतौ छन्दसि’ इत्यवादेशः । अभयंकृतौ अभयस्य
कथ्यौ । किपि पूर्वपदस्य छन्दसो मुमागमः । वृष्टिद्यावा वृष्टेरभिग-
मयिष्यौ । द्यु अभिगमने, विचि गुणे ‘ओतो णित्’ इति तपरकरणा-
दृद्धिः । यद्वा—वृष्टिनिमित्ता द्यौः दीप्तिः ययोः । द्यौरिति दीप्तिवचनः
रीत्यापा रीत्या स्वभावेन विश्वमाप्तवतद्यौ । यद्वा—रिङ् स्वर्णे
रीत्यापा स्वर्णदुदके । छन्दसं दीर्घत्वम् । ‘सुपां सुलुक्’ इत्याकारः ।
शम्भुवौ रोगशमनादिलक्षणस्य सुखस्य भावयिष्यौ । अन्तर्भावितण्य-
र्थाद्भवतेः क्तिप् । ण्यन्तादेव वा किपि ‘बहुलमन्यत्रापि’ इति णिलुक् ।
मयोभुवौ प्रवृत्तिलक्षणस्य सुखस्य भावयिष्यौ, ऊर्जस्वती च पय-
स्वती च एका द्यौः पयस्वती अन्नवती चैका पृथिवी सूपचरणा च
एका द्यौः सुष्ठूपचरितव्या । ‘छन्दसि गत्यर्थेभ्यः’ इति युच्, ल्यु-
ङन्तो वा बहुव्रीहिः । स्वधिचरणा च एका पृथिवी सुष्ठु अधिचरित-
व्येति । पूर्ववद्युच् । बहुव्रीहिर्वा । तयोः तादृश्योः द्यावापृथिव्योः
आविदि आवेदने ताभ्यामन्यतमे वा ॥

^१अग्निः आज्यभागेदेवता इदं हविः आज्यभागलणं अजुषत
असेवत । अतिक्रान्तमप्याधारभूतं कर्म इदं हविरित्युच्यते । एवं

जुषत । अवीवृधत् महो ज्यायोऽकृत । अग्निरिदं
हविरं जुषत ॥ २१ ॥ अवीवृधत् महो ज्यायोऽकृत ।
प्रजापतिरिदं हविरं जुषत । अवीवृधत् महो ज्या-
योऽकृत । अग्नीषोमाविदं हविरं जुषेताम् । अवी-
वृधेतां महो ज्यायोऽकाताम् । इन्द्राग्नी इदं हवि-
रं जुषेताम् । अवीवृधेतां महो ज्यायोऽकाताम् ।
इन्द्र इदं हविरं जुषत । अवीवृधत् महो ज्यायोऽ-
कृत । महेन्द्र इदं हविरं जुषत ॥ २२ ॥ अवी-
वृधत् महो ज्यायोऽकृत । देवा आज्यपा आ-
ज्यमजुषन्त । अवीवृधन्त महो ज्यायोऽकृत ।
अग्निर् होत्रेणेदं हविरं जुषत । अवीवृधत् महो

सोमादिषु द्रष्टव्यम् । अवीवृधत् अवर्धयच्चात्मनो महः तेजः
ज्यायोऽकृत प्रशस्यतरं च आत्मनो महः अकृत कृतवान् ।
यद्वा—अग्निरिदं हविरं जुषत, अवीवृधत् चास्मान्, प्रशस्यतरं
महश्चास्माकं कृतवान् । यद्वा—अवीवृधत् चास्माकं महः, इतोपि
प्रशस्यतरं महः अस्माकमुपर्युपरि अकृत करिष्यति । छान्दसो
लुङ् । सोमादिषु गतम् । अकातामिति 'मन्त्रे वस' इति च्लेर्लुक् ।
एवमकृतेत्यत्रापि । अग्निर्होत्रेण सुष्ठु कृतत्वकरणेन स्विष्टकृत् इदं
हविरं जुषत । किंच—अस्यां देवंगमायां देवगामिन्यां होत्रायां
होत्रे कथत् कथोतु होता दैव्यो मानुषश्च । यद्वा—अस्यां होत्रायां

ज्यायोऽकृत । अस्यामृधृद्धोत्रायां देवंगुमायाम् ।
 आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते । सुप्र-
 जास्त्वमाशास्ते । सजातवनस्यामाशास्ते ॥ २३ ॥
 उत्तरां देवयज्यामाशास्ते । भूयो हविष्करणमाशा-
 स्ते । दिव्यं धामाशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते ।
 यदनेन हविषाऽऽशास्ते । तदश्यात्तदृद्ध्यात् । त-
 दस्मै देवा रासन्ताम् । तदग्निर्देवो देवेभ्यो वनते ।

यागे अयं यजमान ऋध्नोतु पुनःपुनर्पजताम्, सर्वा वा ऋद्धि प्रा-
 मोतु । एवमहमाशासे, अयमपि यजमान इह साशास्ते । ऋधेर्ले-
 टि व्यत्ययेन शः । असावित्यत्र यजमाननाम गृह्यते विष्णुशर्मा
 रुद्रशर्मेति । ब्राह्मणं च—‘यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णी-
 यात्’* इति ॥

^३इदानीं ऋद्धिविशेषानेकैकश्रेणाह—आयुः शतवर्षप्रमाणम् ।
 सुप्रजास्त्वं शोभनापत्यत्वम् । ‘नित्यमसिचप्रजामेधयोः’ इति समा-
 सान्तः, छान्दसं दीर्घत्वम् । सजातवनस्यां समानजानीयैः प्राणैर्वा
 वननं सेव्यत्वमात्मन इच्छतीति वयजन्तात् ‘अःप्रत्ययात्’ इत्यकार-
 प्रत्ययः । उत्तरां उत्तरकालाविनीं देवयज्यां दर्शपूर्णमासादिकां
 भूयः बहुरं हविष्करणं यागं, दिव्यं दिवि भवं धाम स्थानम् ।
 किंवहुना—सर्वं प्रियमात्मन आशास्ते । किं च—यदनेन प्रशस्त-
 राज्येन प्रद्वियमाणेन हविषाऽऽशास्ते तदश्यात् तत्फलं भुङ्क्ताम्, तच्च

वयमग्नेर्मानुषाः । इष्टं च वीतं च । उभे च नो
द्यावापृथिवी अ२ हंसस्पाताम् । इह गतिर्वामस्येदं
च । नमो देवेभ्यः ॥ २४ ॥

अभयंकृतावकृताग्निरिदं हविरंजुषत महेन्द्र
इदं हविरंजुषत सजातवनस्यामाशा-
स्ते वीतं च त्रीणि च ॥ १० ॥

फलं ऋध्यात् समृद्धमस्य भवतु । तदस्मै यजमानाय देवा अग्रचादयः
रासन्तां संसाधयन्ताम् । तत्फलमस्मै दातुं अग्निः देवस्सन् देवेभ्यो
देवसकाशात् वनते संभजेते । वयं च मानुषास्सन्तः अग्रेरेव प्रसा-
देन मनुष्यसकाशात्तस्मै दातुं वनामः । किं पुनस्तत्फलमित्याह—इष्टं
यागनिमित्तं स्वर्गादिकम् । वीतं अशनखाद्यादिरूपं यदस्ति तन्मा-
नुषम् । किं च—उभे द्यावापृथिव्यौ अंहसः पापात् कर्मापचारनि-
मित्तात् पातां रक्षताम् । इह हविषि वामस्य वननीयस्य धनस्य
गतिः व्याप्तिः । इदं च एतद्धविलक्षणं नमः अन्नं देवेभ्यः अस्त्विति
शेषः । यद्वा—इदमेव नमः प्रशस्तं हविः देवेभ्य एव देवा
एवाश्नन्ति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पञ्चमे
दशमोऽनुवाकः.

‘तच्छंयोरा वृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञ-
पतये । दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ।
ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं
चतुष्पदे ॥ २५ ॥

तच्छंयोरष्टौ ॥ ११ ॥

‘आ प्यायस्व ^२सं ते । ^३इह त्वष्टारमग्रियं ^४तन्न-

‘शंयुवाकाय प्रेषितो ब्रवीति—तच्छंयोरित्यादि ॥ तत् तादृशं
प्रशस्तफलं शंयोः वार्हस्पत्यादौ [देः] आवृणीमहे प्रार्थयामहे, किं पुन-
स्तत् ? गातुं गमनं देवान्प्रति यज्ञाय यज्ञस्य, यज्ञपतये यजमानस्य
च गातुं देवस्थानं प्रति गमनं वृणीमहे । अत्रैवं संपत्स्यमाना नः
अस्माकं दैवी स्वस्तिः देवनिमित्तं विघ्नोपशमनमस्माकमस्तु ।
मानुषेभ्यश्च होतृभ्यः या स्वस्तिः सा चास्माकमस्तु । किंच—ऊर्ध्वं
जिगातु उन्नच्छतु भेषजं सर्वानिष्टशमनमेतत्कर्म सर्वोच्छ्रितमस्तु ।
किंच अस्माकं सम्बन्धिने द्विपदे मनुष्यादये चतुष्पदे च गवादये
शं सुखं अस्तु । द्विपदोऽन्तोदात्तत्वमुक्तम् ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः.

१-‘अथ पत्नीसंयाजानां याज्यानुवाक्याः—आ प्यायस्वेत्याद्याः ॥
‘आ प्यायस्व समेतु ते, संते पयांसि’ इति त्रिष्टुभौ ‘मा नो
हिंसीत्’ इत्यत्र व्याख्याते * । ‘इह त्वष्टारमग्रियं, तन्नस्तुरीपमध पो-
षयितु’ इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ‘अग्निना रयिमश्नवत्’ इत्यत्र व्याख्याते† ॥

* सं. ४-२-७.

† सं. ३-१-११.

स्तुरीपम् । ^५देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । प्राव-
न्तु नस्तुजये वाजसातये । याः पार्थिवासो या
अपामर्षि व्रते । ता नो देवीस्सुहवाश्शर्म यच्छता ।
^६उत ग्रा वियन्तु देवपत्नीः । इन्द्राण्यग्राय्यश्विनी
राट् । आ रोदसी वरुणानी शृणोतु । वियन्तु दे-

^५देवानां पत्नीरिति ॥ देवानां पत्नयः इन्द्राण्याद्याः सेनादयो
वा 'वा छन्दसि' इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वम् । उशतीः उशत्यः काम-
यमानाः अस्मद्वितानि ता अस्मानवन्तु रक्षन्तु प्राप्नुवन्तु वा । किञ्च—
अस्माकं तुजये अपत्याय वाजसातये अन्नलाभाय च ता देव्यः
प्रावन्तु प्रकर्षेण तृप्यन्तु । किञ्च—याः पार्थिवासः पृथिव्यां
भवाः । 'आज्जसेरमुक्' याश्च अपां व्रते कर्मस्थाने अन्तरिक्षे ।
अपिशब्दान् पूर्वोक्ताश्च दिवि भवाः इन्द्राण्याद्याः तास्सर्वाः यूयं
सुहवाः सुखेनाद्वातव्याः आद्वानप्रयोजनस्य सद्यः कर्त्यः अस्मभ्यं
शर्म सुखं यच्छत दत्त हे देव्यः ! । उत्तरोऽर्थः प्रत्यक्षकृतः ॥

^६उत ग्रा वीति त्रिष्टुप् ॥ ग्रा अपि गायत्र्याद्यपि छदांसि इदमाज्यं
वियन्तु पिबन्तु, देवपत्न्यश्च इन्द्राण्याद्याः । इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी 'इन्द्र-
वरुण' इति ङीष् आनुक् । अग्नेः पत्नी अग्रायी 'वृषाकप्यग्नि' इति ङीष् ।
अश्विनोः पत्नी अश्विनी । 'पुंयोगात्' इति ङीष् । राट् दीप्यमाना । रोदसी द्यौः पृथिवी चेति शाकल्यः । रोदना
द्रुद्रः तस्य पत्नी रोदसी इत्यप्रसन्नव्ययास्कः । वरुणस्य पत्नी
वरुणानी सा चास्मदभिमतमाशृणोतु अनुमन्यतां वियन्तु पान्तु

वीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥२६॥ अग्निर्होता गृहपतिस्स
 राजा । विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः । देवाना-
 मृत यो मर्त्यानाम् । यजिष्ठस्स प्रयजतामृतावा ।
 ८ वयमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म समि-
 धा बृहन्तम् । अस्थूरिणो गार्हपत्यानि सन्तु ।

आज्यमिति यावत् । एवं एताः सर्वा अपि देव्यः वियन्तु पिवन्तु ।
 आज्यं पुनर्वचनं कालविधानार्थं । तदाह—यः ऋतुः कालः आत्मीयः
 जनीनां जायानां तत्र पिवन्त्विति । कः पुनस्सः ? भुक्तवत्सु पुरुषेष्विति
 सामर्थ्याद्भिष्यते ॥

अग्निर्होतेति ॥ अग्निः होता देवानां आह्वाता । गृहपतिः
 गृहाणां पाता स एव राजा दीप्यमानः । क इत्याह—विश्वा जनिमा
 जन्मानि यो वेद जानाति । जातवेदाः जातानां वेदिता जातप्रज्ञो
 वा । केषां जन्मानि ? देवानां मर्त्यानां च । किञ्च—स एव यजिष्ठः
 यष्टृतमः प्रयजतां मध्ये तत्तुल्यः प्रकृष्टो यष्टा ऋतावा सत्यवान्
 यज्ञवान्वा । मत्वर्थीयो वतिः । यष्टृशब्दात् 'तुश्छन्दसि' इति
 इष्टन्प्रत्ययः ॥

८ वयमु त्वेति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने ! गृहपते ! जनानां मध्ये वयमेव
 त्वां समिधा संदीपनेन तेजसा बृहन्तं अकर्म कृतवन्तः स्म ।
 तस्मात् नः अस्माकं अस्थूरि अक्लिष्टानि । सुपां सुलुक् । गार्हपत्या-
 नि गृहपतिना संयुक्तानि कर्माणि सन्तु । किञ्च—तिग्मेन तीक्ष्णेन
 अप्रधृष्येण तेजसा नः अस्मान् संशिक्षाधि तीक्ष्णीकुरु समृद्धान्

तिग्मेन नस्तेजसा सः शिशाधि ॥ २७ ॥

जनीनामष्टौ च ॥ १२ ॥

उपहूतः रथन्तरः सह पृथिव्या । उप मा
रथन्तरः सह पृथिव्या ह्वयताम् । उपहूतं वामदे-
व्यः सहान्तरिक्षेण । उप मा वामदेव्यः सहान्तरि-
क्षेण ह्वयताम् । उपहूतं बृहत्सह दिवा । उप मा
बृहत्सह दिवा ह्वयताम् । उपहूतास्सप्त होत्राः ।
उप मा सप्त होत्रा ह्वयन्ताम् । उपहूता धेनुस्सह-
र्षभा । उप मा धेनुस्सहर्षभा ह्वयताम् ॥ २८ ॥
उपहूतो भक्षस्सखा । उप मा भक्षस्सखा ह्वयताम् ।
उपहूतां (४) हो । इडोपहूता । उपहूतेडा । उपो अ-
स्माः इडा ह्वयताम् । इडोपहूता । उपहूतेडा ।
मानवी घृतपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्म देवकृतमुपहू-
तम् ॥ २९ ॥ दैव्या अध्वर्यव उपहूताः । उपहूता
मनुष्याः । य इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपत्नीं वर्धन् ।

कुर्विति । 'वा छन्दसि' इत्यपित्वे प्रतिषिद्धे डित्वाभावात् 'अडि-
तश्च' इति धिभावः ॥

इति तैत्तिरीये तृतीयेऽष्टके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः.

उपहूते द्यावापृथिवी । पूर्वजे ऋतावरी । देवी देव-
पुत्ते । उपहूतेयं यजमाना । इन्द्राणीवाविधवा ।
अदितिरिव सुपुत्ता । उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहू-
ता । भूयसि हविष्करणं उपहूता । दिव्ये धामन्नु-
पहूता । इदं मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुप-
हूता । विश्वमस्याः प्रियमुपहूतम् । विश्वस्य प्रिय-
स्योपहूतस्योपहूता ॥ ३० ॥

सहरषभा ह्वयतामुपहूतः सुपुत्ता षट् ॥ १३ ॥

सत्यं प्रवोऽग्ने महानग्निर् होता समिधोऽग्निर्वृ-
त्राण्यग्निर्मूर्धोपहूतं देवं बर्हिरिदं द्यावापृथिवी त-
च्छंयोरा प्यायस्वोपहूतं त्रयोदश ॥ १३ ॥

सत्यं वयः स्याम वृष्टिद्यावा त्रिंशत् ॥ ३० ॥

सत्यमुपहूता.

¹ अथ पत्नीसंयाजे सोमाह्वानम्—उपहूतं रथन्तरमित्यादि ॥ पूर्व-
मेव व्याख्याता* । यज्ञपत्नीमित्यादि स्त्रीलिङ्गतो विशेषः । गतमन्यत् ॥

इति श्री भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये तृतीयेऽष्टके

पञ्चमप्रश्ने इष्टिहौत्रं नाम त्रयोदशोऽनुवाकः

प्रश्नश्च समाप्तः.

* ब्रा. ३-५-८.

श्री.

षष्ठप्रपाठकप्रारम्भः.

हरिः ओम् ॥ 'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः ।
वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्विणेह
धत्तात् । यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे ।' उच्छ्रय-

¹अथ पशुहौत्रमारभ्यते वैश्वदेवं काण्डम् । तत्र 'यूपायाज्य-
मानय' इत्युक्ते अन्वाह—अञ्जन्तीति त्रिष्टुवेषा ॥ हे वनस्पते!
यूप! विकारे प्रकृतिशब्दः । त्वामञ्जन्ति भक्षयन्ति स्निग्धत्वाय,
अध्वरे अध्वरनिमित्तं अध्वरः सिद्धयेदिति, देवयन्तः देवानि-
च्छन्तः मधुना मधुरसेन याज्येन दैव्येन देवानां सम्बन्धिना ।
उक्तं च—'एतद्वै देवानां मधु । यद्धृतम्' इति । किमर्थमञ्जन्ति—
यदूर्ध्वः उच्छ्रूतः तिष्ठात् तिष्ठेः स्थास्यसि, लेटचाडागमः ।
यदिदं प्रयोजनं एतदर्थमञ्जन्ति । यद्वा—हेतौ । द्रविणानि धनानि
यागसिद्धिद्वारेण इह कर्मणि अस्माकं धत्तात् दध्याः उत्पादयेः
दास्यसि वा, एतदर्थं चाञ्जन्ति । यद्वा—यतश्च हेतोः अस्याः
मातुः निर्मात्र्याः श्रेयसां वेदेः उपस्थे पार्श्वदेशे क्षयः निवसेः
निवत्स्यसि वा तदनु रूपं चाञ्जन्ति । क्षियतेः लेटि शपो लुकि
अडागमः ॥

²यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तोऽन्वाह—उच्छ्रयस्वेति ॥ अ-
नुष्टुवेषा । हे वनस्पते! यूप! उच्छ्रयस्व उत्तिष्ठ पृथिव्यास्त-

स्व वनस्पते । वर्ष्मन्पृथिव्या अधि । सुमिती मी-
यमानः । वर्चोधा यज्ञवाहसे । समिद्धस्य श्रय-
माणः पुरस्तात् । ब्रह्म वन्वानो अजरः सुवीरम् ॥
१ ॥ आरे अस्मदमतिं बाधमानः । उच्छ्रयस्व
महते सौभगाय । ऊर्ध्व ऊषुणं ऊतये । तिष्ठा
देवो न संविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जि-

म्वन्धिनि वर्ष्मन् प्रधानभूते अस्मिन् देशे अधि उपरि सुमि-
ती सुमित्या शोभनेन प्रक्षेपेण । 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वस-
वर्णदीर्घत्वं तृतीयायाः । मीयमानः प्रक्षिप्यमाणः स्थाप्यमानः
वर्चोधाः दीप्तिर्धाता दाता वा कस्मै ? यज्ञवाहसे यज्ञस्य वोद्वे
यजमानाय ॥

^३ समिद्धस्येति त्रिष्टुप् ॥ समिद्धस्य दीप्तस्य आहवनीयस्य
पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि श्रयमाणः तिष्ठन् ब्रह्म परिवृढं इदं
कर्म वन्वानः संभजमानः अजरं अविनाशि फलं सुवीरं कल्या-
णपुत्रादिसमृद्धिहेतुं आरे अन्तिके क्षिप्रमेव अस्मत् अस्मत्सकाशात्
अमतिं अज्ञानं बाधमानः नाशयन् उच्छ्रयस्व उत्तिष्ठ महते
सौभगाय सुश्रीकत्वाय । 'सुभगान्मत्रे' इत्यञ् ॥

^४ ऊर्ध्व ऊषुण इति त्रिष्टुप्प्रकारः 'संते वायुः' इत्यत्र व्याख्यातः* ॥

भिः । वाघद्विर्विह्वयामहे । ऊर्ध्वो नः पाह्य अहंसो
निकेतुना । विश्वं समत्तिणं दह । कृधा न ऊर्ध्वा-
श्च रथाय जीवसे । विदा देवेषु नो दुवः ॥ २ ॥

⁶ जातो जायते सुदिनत्वे अह्नाम् । समर्य आ वि-
दथे वर्धमानः । पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा ।

⁵ ऊर्ध्वो नः इति सतःपङ्क्तिः ॥ ऊर्ध्वः उच्छ्रितः त्वं अस्मान्
पाहि अहंसः पापात् निपाहि नियतं रक्ष, केतुना प्रज्ञया
विश्वं च अत्तिणं भक्षणशीलं रक्षःप्रभृति संदह समूहीकृत्य दह ।
किञ्च—अस्मानपि ऊर्ध्वान् उच्छ्रितान् कृधि कुरु । ‘श्रुशृणु-
पृक्तवृभ्यश्छन्दसि’ इति विभावः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो
लुक् । ऊर्ध्वानित्यस्य अम्परे ‘नच्छव्यप्रशान्’ इति व्यत्ययेन
न क्रियते । रथाय रंहणाय गमनाय जीवसे जीवितुं जीवनाय
वा । किञ्च—देवेषु नः अस्माकं दुवः परिचर्या विदाः वेदय ।
विदेर्लेटि व्यत्ययेन आडागमश्च ॥

⁶ जातो जायते इति त्रिष्टुप् ॥ जातः नित्यप्रादुर्भूतः आजायते
पुनरप्यस्मदाभिमुख्येन प्रादुर्भवति । अह्नां सुदिनत्वे अह्नां मध्ये शोभने
यागार्हे दिवसे । स्वार्थिको भावप्रत्ययः । यद्वा—अह्नां सुदिनत्वाय
यागविवृत्या शोभनाय पुनराजायते क ? विदथे यज्ञग्रहे कीदृशे ?
समर्ये सहारणस्थाने ऋत्विजाम् । अधिकरणे यत् । मर्त्यसहिते वा ।
तत्र वर्धमानः उच्छ्रयमाणः । यद्वा—सः त्वं मर्ये मर्त्येषु वर्धमानः ।
स इत्युदात्त उपपन्नो भवति । किञ्च—तमिमं पुनन्ति शोधयन्ति
प्रक्षालनादिना अपसः अपस्विनः कर्मिणः ऋत्विजो यजमाना वा

देव्या विप्र उदियति वाचम् । ^७युवा सुवासाः प-
रिवीत् आगात् । स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।
तं धीरासः कवय उन्नयन्ति । स्वाधियो मनसा
देवयन्तः । ^८पृथुपाजा अमर्त्यः । घृतनिर्णिखस्वा-

धीराः धीमन्तः मनीषा मनीषया प्रज्ञया । ‘सुपां सुलुक्’ इत्या-
कारः । किञ्च—देवया देवेच्छया, कयजन्तादकारप्रत्ययः । देवगामी
वा, यातेः विच् । विप्रः विशेषेण पूरयिता । प्रातेः ‘आतश्चोपसर्गे’
इति कः । वाचं स्तुतिलक्षणां उदियति उद्गमयति स्तुतिं जनयति,
स्तुत्यो भवतीति यावत् । ऋसृ गतौ, शपः श्लौ ‘अतिपिपत्योश्च’
इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्वा—त्वामधिकृत्य अयं विप्रः होता वाचं
स्तुतिलक्षणां उदियति उच्चारयति त्वां स्तौति, स त्वं उच्छ्रयस्वेति ॥

^७यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तेऽन्वाह—युवा सुवासा इति
विष्टुप् ॥ यथा कश्चित् युवा सुवासाः शोभनवासाः एति अग्रतः
आगच्छति एवमयं परिवीतः रशनया वेष्टितः आगात् आगतः
संपन्न इति यावत् । स एव हि जायमानो दिनेदिने निष्पद्यमानः
श्रेयान् प्रशस्यतरः भवति । तं खलु धीरासः धीमन्तः कवयः क्रान्त-
दर्शिनः उन्नयन्ति ऊर्ध्वं नयन्ति गुणैः उच्छ्रितं स्तुत्यं कुर्वन्ति
स्वाधियः स्वाधीयमानाः स्वयमेव ध्यायन्तीति स्वाधियः छान्दसं
दीर्घत्वम् । मनसा देवयन्तः देवान् प्राप्नुमिच्छन्तः यजमानाः इति
यावत् । तत्मात् वयमपि तथा कुर्म इति ॥

^८समिद्धचमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण पृथुवाजिवत्यौ धाय्ये दधा-
ति—पृथुपाजा इति, गायत्र्यौ ॥ पृथुपाजाः विस्तीर्णबलः अमर्त्यः

हुतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट् । ^९तं सवाधो यत-
स्तुचः । इत्था धिया यज्ञवन्तः । आचक्रुरग्निमूत-
ये । ^{१०}त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति म-
तिभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसुं सुषणनानि सन्तु । यूयं
पात स्वस्तिभिस्सदा नः ॥ ३ ॥

सुवीरं दुवस्स्वाहुतोऽष्टौ च ॥ १ ॥

^१होता यक्षदग्निः समिधां सुषमिधा समिद्धं

अमरणधर्मा घृतनिर्णिक घृतरूपः स्वाहुतः सम्यगाहुतः अग्निः
अयं यज्ञस्य हव्यवाट् हविषां वोढा भवति यथोक्तगुणः, तस्मादेनं
तादृशं कुर्म इति ॥

^९तमिति ॥ तमिमं अग्निं सवाधः ऋत्विजः यतस्तुचः सदा-
व्यापृतस्तुचः इत्था इत्थं अनेन प्रकारेण धिया प्रज्ञया कर्मणा वा
यज्ञवन्तः सम्यग्यजमानाः आचक्रुः आकुर्वन्ति ऊतये तर्पणाय
आत्मनः रक्षणाय अस्माकं, वयमपि तथा कुर्मः ॥

^{१०}परिधानीया— त्वं वरुण इति ॥ इष्टिहौत्रे व्याख्याता * । अत्र
पाठात् सर्वेषामियं परिधानीया ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पशुहौत्रे प्रथमोऽनुवाकः.

^१प्रयाजप्रेषान् मैत्रावरुण आह—होता यक्षदग्निमित्यादि ॥
ऋचो यजूंषि व्यामिश्रिताश्च मन्त्राः सौत्रामण्यां गतप्रायाः । होता

नाभां पृथिव्यास्संगुथे वामस्य । वर्षमैन्दिव इड-
स्पदे वेत्वाज्यस्य होतर्यजं । होता यक्षत्तनूनपा-
तमदितेर्गर्भं भुवनस्य गोपाम् । मध्वाऽद्य देवो देवे-
भ्यो देवयानान्पथो अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ।
होता यक्षन्नराशंसं नृशस्त्रं नृः प्रणेत्रम् ।

दैव्यो यक्षत् यजतु अग्निं समिधा समिदाख्यया प्रयाजदेवतया
सह सुषमिधा शोभनसमिन्धनेन समिद्धं नाभा नाभौ पृथिव्याः
वेद्याः उत्तरनाभौ, सर्वस्या वा पृथिव्याः नाभिस्थानीयायां वेद्यां,
किमर्थम् ? सङ्गुथे सङ्गमनार्थं वामस्य वननीयस्य धनस्य हविरा-
ख्यस्य अस्माकं वा वननीयस्य धनस्य अभिमतस्य प्राप्त्यर्थं दिवोपि
वर्षमन् उच्छ्रिते तत्र स्थाने । यद्वा—द्युलोकवासिनामुच्छ्रयार्थं इडः
अन्नस्य वृष्टेर्वा पदे उत्पत्तिस्थाने अग्निं यजतु, स चाग्निः वेतु पिवतु
आज्यस्य अस्य समिद्धिस्सह, होतः ! मानुष ! त्वमपि यज ॥

^२होता यक्षत्तनूनपातं तनूनपान्नमानं प्रयाजदेवतां अदितेः
देवमातुः पृथिव्या वा गर्भं भुवनस्य भूतजातस्य गोप्तरं, स चाग्निः
देवः मध्वा मधुसदृशेनाज्येन अद्य अस्मिन्नहि देवयानान् पथो-
मार्गान् पानीयानि भक्ष्याणि हवींषि अनक्तु स्वादु करोतु । वेत्वि-
त्यादि गतम् ॥

^३होता यक्षत् यजतु नराशंसं नराशंसाख्यं अग्निं नृशस्त्रं
नृभिः शस्तं स्तुतं नृः प्रणेत्रं नृषु प्रकृष्टं नयनं यस्य तादृशं, विभक्ति-
व्यत्ययेन द्वितीयाया अलुक् । 'नृन्वे' इति रुत्वानुनासिकौ ।

गोभिर्वपावान्स्याद्विरैशक्तीवान्रथैः प्रथमयावा
हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होतर्यज । 'होता यक्ष-
दग्निमिड ईडितो देवो देवाः आवक्षदूतो हव्यवा-
डमूरः । उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहूतिमवतु वे-
त्वाज्यस्य होतर्यज । 'होता यक्षद्वर्हिस्सुष्टरीमो-
र्णम्रदा अस्मिन् यज्ञे वि च प्र च प्रथताः स्वा-

सचाग्निः अस्मिन् यजमाने गोभिः वपावान् अकशः स्यात् भवतु ।
गोसमृद्धिहेतुर्भवत्विति यावत् । वीरैः पुत्रादिभिः शक्तीवान् कर्मवान्
स्यात् सर्वार्थसाधनसमर्थो वा । छन्दसं दीर्घत्वम् । 'छन्दसीरः'
इति वचम् । रथैः प्रथमयावा प्रथमयायी रथयायिनां प्रधानः
स्यात् । 'आतो मनिन्' इति वनिप् । हिरण्यैः चन्द्री आह्लादी स्यात् ।
हितरमणीयैर्वा कर्मभिः हिरण्यवान् स्यात् । वेत्वित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु अग्निमिडः इष्टंज्ञकं, स च देवः
सर्वैरीडितः देवान् आवक्षत् आवहतु, दूतः हितकारी हव्य-
वाद् हविषां वोढा, अमूरः अमूढः, मुर्छेरन्त्यलोपः । इमं यज्ञं
उपावतु उपेत्य रक्षतु, इमां च देवहूतिं देवाह्वानं उपावतु उ-
पेत्य फलवतीं करोतु । देवहूतिः दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । वेत्वित्या-
दि गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु अग्निं वर्हिस्संज्ञिकं, सुष्टरीम शोभन-
स्तरणं, औणादिक इमनिच् दीर्घत्वम् । यद्वा—तृजन्तात् 'तुश्छ-
न्दमि' इति इमनिच् । ऊर्णम्रदाः ऊर्णावत् मृदु, मृदु क्षोदे

सुस्थं देवेभ्यः । एमैनदद्य वसंवो रुद्रा आदित्या-
 स्सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यजं ॥
 ४ ॥ 'होता यक्षदुरं ऋष्याः कवष्योऽकोषधावनी-
 रुदाताभिर्जिहतां वि पक्षोभिश्श्रयन्ताम् । सुप्रायणा
 अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो वियन्त्वाज्यस्य
 होतर्यजं । 'होता यक्षदुषासानक्ता बृहती सुपेश-

असुनि लिङ्गव्यत्ययः । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तच्च अस्मिन्
 यज्ञे विप्रथतां विविधं प्रथतां प्रप्रथतां प्रकर्षेण प्रथतां च,
 स्वासस्थं शोभनासनाय पर्याप्तं देवेभ्यो देवार्थं ईमिति अव-
 धारणे । एनत् वर्हिः अद्य अस्मिन्नद्वि वस्वादयः आसदन्तु ।
 छान्दसः शपो लुक् । प्रियमस्त्विन्द्रस्य । वेत्वित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु दुरः द्वारसंज्ञिकमग्निं, ऋष्याः महतीः
 हिंसा वा कवष्यः कवाटवतीः सुपिरव्यापिनीर्वा । अकोषधावनीः
 याः कोषैः छिद्रैः धावन्ति ताः कोषधावन्यः अतथाविधाः ताः
 द्वाराः आताभिः दिग्भिः दीप्तिभिर्वा उज्जिहतां उद्रच्छन्तु ।
 महाकाशाः महादीप्तयो वा भवन्त्यः उत्तिष्ठन्तु । पक्षोभिः पार्श्वैः
 विश्रयन्तां विविधं श्रयन्तां, अस्मिंश्च यज्ञे सुप्रायणाः सुखेन
 प्रापणीयाः । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' इति युच् । ऋतावृधः
 ऋतस्य सत्यस्य वा वर्धयित्रचः विश्रयन्तां विविधं श्रयन्तां सेव-
 न्ताम् । वियन्त्वित्यादि गतम् ॥

'होता यक्षत् यजतु उषासानक्ता अहश्च रात्रिश्च महत्यौ

सा नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने । सः स्मयमाने
इन्द्रेण देवैरेदं वर्हिस्सीदतां वीतामाज्यस्य होत-
र्यजं । ^८होता यक्षदैव्या होतारा मन्द्रा पोतारा कवी
प्रचेतसा । स्विष्टमद्यान्यः करदिषा स्वभिगूर्तमन्य
ऊर्जा सतवसेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां वीतामा-
ज्यस्य होतर्यजं । ^९होता यक्षत्तिस्रो देवीरपसामप-

सुपेशसा सुपेशसौ कल्याणरूपे । पूर्वदाकारः । नृन् पतिभ्यो
नृणां पतिभ्यो देवेभ्यः, पृथीस्थाने पूर्ववद्वितीया, पूर्ववद्वृत्तानुना-
सिकौ । योनिं कारणं यागकालं कृण्वाने कुर्वाणे संस्मय-
माने संभूय हर्षेण स्मितं कुर्वाणे इन्द्रेण देवैश्च स्मयेन वा हर्षो
लक्ष्यते । तथाविधे इदं वर्हिः यजमासीदताम् । वीतामित्यादि
गतम् ॥

^८होता यक्षत् यजतु दैव्यौ होतारौ मन्द्रौ तर्पणौ पोतारौ
शोधयितारौ कवी क्रान्तदर्शिनौ प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ तयोः
अन्यः एकः अद्य अस्मिन्कर्मणि अद्वि स्विष्टं शोभनयागसंव-
न्धं इषा अन्नेन हविषा करत् करोतु । छान्दसे लुङि 'कृमृ-
टरुहिभ्यः' इत्यच् । 'बहुल छन्दस्यमाङ्चोगेऽपि' इत्यङभावः ।
अन्यश्च स्वभिगूर्तं शोभनाभिप्रेतफलसंवन्धं करदित्येव । ऊर्जा
रसेन सतवसा सबलया सवृद्धिकया वा इमं च यज्ञं दिवि
देवेषु धत्तां स्थापयताम् । वीतामित्यादि गतम् ॥

^९होता यक्षत् तिस्रो देवीरपसामपस्तमाः । उभयत्र मत्व-

स्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वताम् । देवेभ्यो देवी-
 देवमपो वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज । ¹⁰होता यक्ष-
 त्वष्टारमचिष्टुमपाकः रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
 पुरुरूपमकामकर्शनः सुपोषः पोषैस्स्यात्सुवीरो
 वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्यज । ¹¹होता यक्षद्वनस्पतिमु-
 पावस्रक्षद्वियो जोष्टारः शशमन्नरः । स्वदाथस्व-

धीयो लुप्यते । कर्मवतां मध्ये कर्मवत्तमाः इदं अस्मदीयं अपः
 कर्म यागं अच्छिद्रं अविगुणं तन्वतां कुर्वतां अद्य अस्मिन्न-
 हनि । इदं देवेभ्यो देवार्थमपः कर्म देवं देवनशीलं अ-
 भिपतफलप्रदानसमर्थं च कुर्वतां देवीः देव्यः देवनशीलाः । वि-
 यन्त्वित्यादि गतम् ॥

¹⁰होता यक्षत् यजतु त्वष्टारं अचिष्टुं अञ्जेन गमनेन
 स्तुत्यं शोभनाञ्जनं, छन्दसी रूपसिद्धिः । यद्वा—अचिष्टुं चे-
 ष्ठनरहितं स्थिरं अपाकं अवालं प्राज्ञं अतो रेतोधां रेतसः
 उदकस्य धातारं दातारं वा विश्रवसं विविधान्नं विविधयशसं
 वा यशोधां यशसो दातारं पुरुरूपं बहुरूपं अकामकर्शनं का-
 मानामनाशयितारं सः अस्मिन्यजमाने पोषैः धनादिसमृद्धिभि
 सुपोषः स्यात् तद्धेतुरस्य भवतु, वीरैः पुत्रादिभिश्च सुवीरोऽ-
 स्तु । वेत्वित्यादि गतम् ॥

¹¹होता यक्षत् वनस्पतिं वानस्पत्यं यूपाधारं कीदृशं? धियः
 जोष्टारं बुद्धेः प्रीणयितारं सेवितारं वा, हृदयंगमं उपावस्र

धितिर् ऋतुथाऽय देवो देवेभ्यो हव्याऽवोद्धृत्वाज्यस्य
 होतर्यजं । ¹² होता यक्षदग्निं स्वाहाऽज्यस्य स्वा-
 हा मेदस्स्वाहा स्तोकानां स्वाहा स्वाहाकृती-
 नां स्वाहा हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवां आज्य-
 पान्त्स्वाहाऽग्निं होत्राज्जुषाणा अग्न अज्यस्य वि-
 यन्तु होतर्यजं ॥ ६ ॥

प्रियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यजं सुवीरो
 वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्यजं चत्वारि च ॥ २ ॥

अग्निं तनूनपातं नराशंसमग्निमिड ईडितो

क्षत्, उपावसृजतु । लेटि सिचप्रत्ययः । पश्वर्थं विमृजतु । कः ?
 शशमत् शमयन् शमिता पशोर्यजमानः नरः नेता । शमेः व्य-
 त्ययेन शपः श्लुः । किञ्च—स ऋतुथा काले क्रियमाणः अद्य
 अस्मिन्नाह्नि स्वदात् स्वदयतु हव्यानि स्वधितिः स्वधितिमान्
 स्वधितिसंस्कृतः । यद्वा—स्वस्मिन् आत्मनि निहितः देवार्थं नियु-
 क्त्वात्, देवेभ्यो हव्यानि स्वादूकरोतु, यथाकृत्वा देवेभ्यो हव्या
 हव्यानि अवाद् वहतु । वहेश्छान्दसे लुङि वृद्धाविडभावे रूपम् ।
 देवः देवनशीलः । वेत्वित्यादि गतम् ॥

¹² होता यक्षत् यजतु अग्निं स्वाहाकारदेवताश्च आज्यादीनि
 यजन्तु । अग्निं च स्विष्टकृतं होत्रार्थं यज्ञस्य स्विष्टकृतत्वाय ।

व॒र्हिर्दु॑रं उ॒षा॒सान॒क्ता दै॒व्यां ति॒स्रस्त्व॑ष्टा॒रं वन॒-
स्पति॑म॒ग्निम् । प॒ञ्च वे॒त्वेको॑ वि॒यन्तु॑ द्वि॒र्विता॑मेको॑
वि॒यन्तु॑ द्वि॒र्वेत्वे॑को॑ वि॒यन्तु॑ होत॒र्यज॑ ॥

समि॑द्धो अ॒द्य मनु॑षो दुरो॒णे । दे॒वो दे॒वान् य-
ज॑सि जातवेदः । आ च॒ वह॑ मित्रमहश्चिकित्वा॒न् ।

हे अग्ने! आज्यस्य वियन्तु पिवन्तु । हे होतः! त्वमपि यज ।
'होता यक्षत् समिधेन्द्रम्'* इत्यत्र सौत्रामण्यां व्याख्यातम् । शिष्टं
तत एव द्रष्टव्यम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये षष्ठे द्वितीयोऽनुवाकः.

¹ अथाग्निः प्रयाजानां याज्याः इह पाठात्सर्वार्थाः समिद्धो
अद्येत्याद्याः ॥ सर्वास्त्रिष्टुभः । समिद्धः संदीप्तः अद्य अस्मि-
न्कर्मणि मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे गृहे अग्रचगारे
देवः देवनशीलः त्वं यजसि यज हविषा तर्पय । हे जातवेदः!
जातानां वेदितः! तदर्थं आवह च देवान् हे मित्रमहः! मित्रा-
णां सुहृदां पूजयितः! चिकित्वा॒न् जानन् स्वाधिकारम् । किते-
लिटः कसुरादेशः । त्वं खलु देवानां दूतः हितकारी कविः
क्रान्तदर्शनः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानश्चासि ॥

* जा. २-३-७.

त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः । तनूनपात्पथ ऋतस्य
यानान् । मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व । मन्मा-
नि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् । देवत्रा च कृणुह्यध्वरं
नः । नराशंसस्य महिमानंमेषाम् । उपस्तोपा-
म यजतस्य यज्ञैः ॥ ७ ॥ ते सुक्रतवश्शुचयो

^२ तनूनपात्पथ इति ॥ हे तनूनपात्! अग्रे! पथः मार्गान्
कीदृशान् ऋतस्य यज्ञस्य यानान् यज्ञः यैः याति समार्ति
गच्छति तानि मार्गस्थानि हवींहि मध्वा मधुरसेन समञ्जन्
निम्रक्षयन् अभिव्यक्तरसानि कुर्वन् स्वदय स्वादूकुरु । सांहि-
तिकं दीर्घत्वम् । हे सुजिह्व! सुज्वाल! मन्मानि मननानि अस्म-
दभिप्रेतानि धीभिः कर्मभिः आत्मीयैः ऋन्धन् ऋद्धानि कुर्वन् ।
ऋधेर्व्यत्ययेन श्वम् । यज्ञं वा अस्मदीयं ऋन्धन् फलसमृद्धं कुर्वन्
अस्माकं अध्वरं देवत्रा देवेषु कृणुहि कुरु । 'उतश्च प्रत्ययान्
छन्दो वा वचनम्' इति हेर्लोपाभावः । 'देवमनुष्य' इति त्रप्र-
त्ययः ॥

^३ नराशंसस्येति ॥ नराशंसस्य नरैः शंसनीयस्य अग्रेः यज-
तस्य यजनीयस्य महिमानं माहात्म्यं उपस्तोषाम उपेत्य स्तु-
मः । लेट्याडागमः । 'सिञ्जहुळं लेटि' इति सिप् । एषां
ऋत्विग्यजमानानां यज्ञैः यजनप्रकारैः स्तुमः । किमर्थमिति चेत् ?
एवं स्तुते ते देवाः सुक्रतवः शोभनप्रज्ञानाः शुचयः शुद्धाः
धियंधाः कर्मणां ज्ञानानां वा धातारः दातारः । दधातेः छान्द-

धियंधाः । स्वदन्तु देवा उभयानि हव्या ।
 'आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । आयाह्यग्रे वसुभिस्स-
 जोषाः । त्वं देवानामसि यद्वा होता । स एनान्
 यक्षीषितो यजीयान् । 'प्राचीनं बरहिः प्रदिशां पृ-
 थिव्याः । वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्वाम् । व्यु-

सः खच् । 'इच एकाचः' इत्यम्भावः । स्वदन्तु आस्वदन्तां उभ-
 यानि आज्यपुरोडाशलक्षणानि । सोमे चेत् सोमात्मकानि हव्या
 हवीषि । 'शेष्ठन्दसि' इति लोपः ॥

'आजुह्वान इति ॥ आजुह्वानः देवानामाह्वानकुशलः । लिटः
 कानचि संप्रसारणम् । ईड्यः स्तुत्यः वन्द्यः नमस्कार्यश्च ।
 'ईडवन्द' इति उभयत्राद्युदात्तत्वम् । हे अग्रे ! ईदृशस्त्वं
 आयाहि अस्मद्यज्ञं आगच्छ वसुभिः देवैः सजोषाः समान-
 प्रीतिः त्वं खलु देवानां होता आह्वता असि, हे यद्वा प्रभूत !
 स त्वं एनान् देवान् यक्षि यज । यजेर्लेटि शपो लुक् । इषितः
 अस्माभिरध्येषितः यजीयान् यष्टृतमः मनुष्ययष्टुः । 'तुष्ठन्दसि'
 इति ईयमुन्प्रत्ययः ॥

'प्राचीनं बरहिरिति ॥ प्राचीनं प्रागायतस्तरणम् । 'विभाषाऽञ्चेः'
 इति खः । बरहिः दर्भमयः । पृथिव्याः प्रदिशा प्रथमदिशा प्राच्या
 परिनिष्पादितम् । यद्वा—प्रदिशा मन्त्रेण 'आच्छेत्ता'* इत्यनेन
 पृथिव्या अस्याः वेद्याः वस्तोः छादनार्थम् । 'छन्दस्युभयथा' इति

प्रथते वितरं वरीयः । देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥
 ८ ॥ "व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ताम् । पतिभ्यो न
 जनयश्शुम्भमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वाः ।
 देवेभ्यो भवथ सुप्रायणाः ।^७ आ सुष्वयन्ती यजते

तोसुन् । सार्वधातुकत्वादिङभावः । यद्वा—देवेभ्यो अदितये च
 वस्तोः वासार्थं प्राच्या दिशो वृज्यते आह्रियते । 'त आवहन्ति
 कवयः पुरस्तात्' * इति दर्शनात् । 'अथो यदेतदुक्ता यतः कुत-
 श्राहरति । तत्प्राच्या एव दिशो भवति'† इति ब्राह्मणम् । कदेत्याह—
 अग्रे अह्नां पूर्वद्युः पूर्वाह्ने वा तच्च व्युप्रथते । उकारोऽवधारणे ।
 विविधमेव प्रथते वितरं अतिशयेन विप्रथते । 'अमु च छन्द-
 सि' इत्यमुप्रत्ययः । वरीयः उरुतरं देवार्थं अदित्यर्थं च यथा
 स्योनं सुखं भवति तथा वितरं विप्रथत एव ॥

^६ व्यचस्वतीरिति ॥ विविधगमनाः, गमागमवत्त्वात्, उर्विया
 उरु क्रियाविशेषणम् । 'इयाडियाच्' इतीयाजादेशः । विश्र-
 यन्तां विविधावकाशा भवन्तु । पतिभ्यो जनयो न जाया इव
 मैथुने शुम्भमानाः शोभमानाः हे देवीः! देवनवत्यः! हे द्वारः!
 द्वारभूता अग्निविशेषाः! हे बृहतीः! बृहत्यः! हे विश्वमिन्वाः!
 विश्वस्य प्रीणयित्र्यः! । मीज् प्रीणने । विश्वव्यापिन्यो वा । इवि
 व्याप्तौ । ता यूयं देवेभ्यो सुप्रायणाः सुखेन प्रापणीया भवथ भूयास्त ॥

^७ आसुष्वयन्तीति ॥ सुष्टु आयन्त्यौ गच्छन्त्यौ । अविच्छेदेन

उपांके । उपासानक्ता सदतां नि योनौ । दिव्ये
योषणे बृहती सुरुक्मे । अधि श्रियं शुक्रपिशं
दधाने । ^४दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा । मिमाना
यज्ञं मनुषो यजध्वै ॥ ९ ॥ प्रचोदयन्ता विदथेषु

वर्तमाने । छान्दसस्रकारलोपः । इ गतौ, भौवादिकः । यद्वा—
शोभनं स्मयमाने । छान्दसं वर्णान्यत्वं, परस्मैपदं च । परस्पर-
मुपजातहर्षस्मिते । यद्वा—स्वयन्त्यौ शोभया वर्धमाने । छान्दसं व्य-
ञ्जनान्यत्यम् । सर्वत्र 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । यज-
ते यजनीये उपाके प्रत्यासन्ने उपक्रान्ते वा जनानूक्षितुं उपा-
सानक्ता अहोरात्रे दिव्ये दिविभवे योषणे योषिताविव प्रीण-
यित्यौ मिश्रयित्व्यौ वाऽभिमतस्य बृहती महत्यौ सुरुक्मे सुष्ठु
दीप्ते श्रियं शुक्रपिशं निर्मलरूपम् । पिश अवयवे, कृप् । अधि-
दधाने अधिकं धारयन्त्यौ ईदृश्यौ एते योनौ कारणभावे आ-
निपदताम् । छान्दसे लङि लदित्वादङ् । लेटि वा छान्दसस्सी-
दादेशः ॥

^४दैव्या होतारेति ॥ दैव्यौ देवेषु भवौ । सर्वत्र 'सुपां सुलुक्'
इत्याकारः । होतारौ प्रथमा प्रधानौ मनुष्यहोतुः । सुवाचा शो-
भनस्तोत्रौ यज्ञं मिमाना उत्सादयन्तौ मनुषो मनुष्यस्य यज-
मानस्य यजध्वै यजमानाय यजमानेन यष्टुम् । तुमर्थे अर्ध्वै-
प्रत्ययः । मनुशब्दपर्यायो मनुश्शब्दः । प्रचोदयन्तौ सर्वान् ऋत्विजः
स्वयं च कारू कर्तारौ करणकुशलौ विदथेषु यज्ञेषु । 'कृपावाजि'

कारू । प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता । ^९आ
 नो यज्ञं भारती तूयमेतु । इडा मनुष्वदिह चेत-
 यन्ती । तिस्रो देवीर्वरिहरेदङ् स्योनम् । सरस्वती
 स्वपसस्सदन्तु । ^{१०}य इमे द्यावापृथिवी जनित्री ।
 रूपैरपिशद्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो
 यजीयान् । देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ १० ॥

इत्युपप्रत्ययः । प्राचीनं प्राच्यां दिशि प्रणीतं ज्योतिः अग्निं प्रदिशा
 प्रकृष्टया दिशा मार्गेण दिशन्ता अतिमृजन्तौ एवंगुणकौ मदीयेऽपि
 यागे भवतामिति शेषः ॥

^९आ नो यज्ञमिति ॥ नः अस्माकं यज्ञं भारती आदित्यप्र-
 भाभिमानिनी देवी तूयं क्षिप्रं एतु आगच्छतु । इडा च
 अग्निप्रभाभिमानिनी देवी तूयं क्षिप्रं एत्वित्येव । कीदृशी ? इह
 अस्मिन् यज्ञे मनुष्वत् मनुष्यवत् चेतयन्ती इदं मयाऽस्योप-
 कर्तव्यमिति निपुणो मनुष्य इव जानाना । सरस्वती च देवी
 एत्वित्येव । एवं एताः तिस्रो देव्यः इदं स्योनं सुखं वह्निः
 आस्तीर्ण आसादयन्तु आसीदन्तु । लोटि शपो लुक् । स्व-
 पसः शोभनकर्माणः । 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

^{१०}य इमे इति ॥ इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्री जनयित्र्यौ
 प्रजानां यो देवः रूपैः अपिशत् विचित्रभूतजातपेशले अकरोत्,
 भुवनानि च विश्वानि अपिशदित्येव । तं देवं त्वष्टारं अद्य

¹¹उपावसृजत्तमन्यां समञ्जन् । देवानां पार्थ ऋतु-
था हवींषि । वनस्पतिश्शमिता देवो अग्निः ।
स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन । ¹²सद्यो जातो व्यमि-
मीत यज्ञम् । अग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य

अस्मिन्नाह्नि इह कर्मणि यक्षि यज । लेटि शपो लुक् । हे
होतः ! त्वं अस्माभिः इषितः अध्येषितः यजीयान् यष्टतमः
मनुष्यहोतुः । यष्टशब्दात् । 'तुश्छन्दसि' इति ईयसुन् प्रत्ययः ।
विद्वान् स्वाधिकारज्ञः ॥

¹उपावसृजदिति ॥ तमन्या आत्मनैव अन्यनिरपेक्ष एव ।
'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया यादेशः । समञ्जन् सम्यक्
प्रकाशयन् देवानां पार्थः अन्नं पशुलक्षणं ऋतुथा ऋतावृतौ
वसन्ते वसन्ते हवींषि च अन्यानि पृषदाज्यादीनि समञ्जन् ।
अयं वनस्पतिः अस्मभ्यं उपावसृजत् उपावसृजतु प्रथतु । छा-
न्दसो लुङ् । किञ्चायं वनस्पतिः शमिता च देवः देव्याः
शमिता अग्निश्च देव इदं हव्यं घृतेन मधुना मधुरसेन तद्व-
त्कृतरसं स्वदन्तु स्वादूकुर्वन्तु ॥

¹²सद्यो जात इति ॥ सद्यो जातमात्र एव अयमग्निः यज्ञं व्य-
मिमीत उत्पादयति । अत एवायमग्निः देवानां पुरोगाः पुरोगामी
प्रधानः अभवत् । 'जनसन' इति विद्वत्ययं, 'विद्वनोः' इत्यात्वम् ।
अस्य अग्नेः देवस्य होतुः ऋतस्य यज्ञस्य प्रदिशि प्राच्यां दिशि

होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि । स्वाहाकृतं हविरदन्तु
देवाः ॥ ११ ॥

यज्ञैस्स्योनं यजध्वै विद्वानृष्टौ च ॥ ३ ॥

अग्निर् होता नो अध्वरे । वाजी सन्परिणी-
यते । देवो देवेषु यज्ञियः । ^२परि त्रिविष्टयध्वरम् ।

स्थितस्याहवनीयस्य । यद्वा—प्रदिशि वाचि प्रदेशप्रमाणे आस्ये
स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः देवाः अदन्तु, आज्यादि
पित्रन्तु, पश्वादिकमश्नन्तु ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये षष्ठे पशुहोत्रे
तृतीयोऽनुवाकः.

^१ पर्यग्निकरणे मैत्रावरुणः प्रेषितो ब्रवीति—अग्निर्होता न इति ॥
तिस्त्रो गायत्रचः ॥ अयमग्निः होता देवानां आह्वाता अध्वरे नि-
मित्ते यज्ञसिद्धये वाजी अन्नवान् हविर्लक्षणस्यान्नस्य होता सन्
शोभनः परिणीयते परितो नीयते । देवः दानादियुक्तः देवेषु
मध्ये यज्ञियः यज्ञसम्पादनार्हः ॥

^२ परितिविष्टीति ॥ त्रिविष्टि त्रिव्याप्ति त्रिविष्टनं वा परियाति
परिगच्छति अयमग्निः अध्वरं अध्वरसाधनं पशुं रथीरिव रथ
वानिव शीघ्रं गच्छति । 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीय ईकारः ।

यात्यग्नौ रथोरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् । परि
वाजपतिः कविः । अग्निर् हव्या न्यक्रमीत् । दध-
द्रत्नानि दाशुषे ॥ १२ ॥

अग्निर् होता नो नव ॥ ४ ॥

^१अजैदग्निः । असनद्वाजं नि । देवो देवेभ्यो
हव्याऽवाट् । प्राञ्जोभिर् हिन्वानः । धेनाभिः क-

किमर्थं परियाति? देवेषु प्रय अन्नं हविलक्षणं आदधत् आद-
धात्विति, एवमर्थं परियाति ॥

^३परिवाजपतिरिति ॥ व्याख्यातेयं 'इमामगृभ्णन्' * इत्यत्र ॥
इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये षष्ठे पशुहौत्रे चतुर्थोऽनुवाकः.

^१उपप्रेष्येति प्रतिष्ठितः स एव ब्रवीति—अजैदिति ॥ अजैत्
जयतु संज्ञपनार्थं नीयमानस्य पशोः अग्रतः गच्छन् उल्मुका-
ख्यः अग्निः जयतु । छान्दसे लुङि सिचि वृद्धौ इडभावे रूपम् ।
हविस्संपादनसामर्थ्यवत्त्वं जयः । वाजं अन्नं हविलक्षणं न्यस-
नत् नियमेन संभजतु । देवो दानादियुक्तः देवेभ्यो हव्यानि
अवाद् वहतु । लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अञ्जोभिः ऋत्वि-
ग्भिः प्रहिन्वानः अग्रतः गच्छन् धेनाभिः प्रीणयित्रीभिः दी-
प्तिभिः धारणादिभिर्वा कल्पमानः संपद्यमानः यज्ञस्य यज्ञवतो
यजमानस्य आयुः प्रतिरन् वर्धयन् एवंगुणो जयत्विति ॥

* सं. ४-१-२.

लपमानः । यज्ञस्यायुः प्रतिरन् । ^२उप प्रेष्यं होतः ।
हव्या देवेभ्यः ॥ १३ ॥

अजैदृष्टौ ॥ ५ ॥

^१दैव्यांश्शमितार उत मनुष्या आरंभध्वम् ।
उप नयत मेध्या दुरः । आशासाना मेधपतिभ्यां
मेधम् । प्रास्मा अग्निं भरत । स्तृणीति बर्हिः ।
अन्वेनं माता मन्यताम् । अनु पिता । अनु भ्रा-

^२अथोपप्रेष्येति संप्रैषो मैत्रावरुणस्य ॥ हे होतः ! उपप्रेष्य
मया प्रेषितस्त्वं उपप्रेष्य ज्ञापय हव्या देवेभ्य इति ॥

इति पशुहौत्रे पञ्चमोऽनुवाकः.

^१एवं मैत्रावरुणेन प्रेषितोऽन्वाह—दैव्यांश्शमितार इति ॥ हे
दैव्याः ! देवेषु भवाः ! देवात्मानः ! शमितारः ! उत अपि म-
नुष्याः ! मनुष्यात्मानः ! शमितारः ! यूयं उभयेऽपि आरंभध्वं
वक्ष्यमाणमुपनयनादि कर्तुम् । ‘शमिता यज्ञे’ इति णिलोपो निपात्यते ।
उपनयत सन्निधापयत मेध्याः मेधार्हाः दुरः द्वारः हविर्मार्गान् आ-
शासानाः प्रार्थयमानाः यूयं मेधं यज्ञं मेधपतिभ्यां इन्द्राग्निभ्यां
पत्नीयजनानार्थं वा । एवं ‘अन्तरा चात्वालोक्यैरौ’ इत्यनेन क्र-
मेण संज्ञपनस्थानमुपनीयमानाय अस्मै पशवे अग्निं उल्मुकाख्यं
प्रभरत प्रहरत अग्रतो हरत श्रपणार्थम् । अथ स्थानं नीतस्या-

ता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । उदीचीनाः
 अस्य पदो निधत्तात् ॥ १४ ॥ सूर्यं चक्षुर्गमयतात् ।
 वातं प्राणमन्ववं सृजतात् । दिशश्श्रोत्रम् । अन्त-
 रिक्षमसुम् । पृथिवीं शरीरम् । एकधाऽस्य त्वच-
 माच्छ्रयतात् । पुरा नाभ्यां अपिशसौ वषामुत्खिद-
 तात् । अन्तरेवोष्माणं वारयतात् । श्येनमस्य
 वक्षः कृणुतात् । प्रशसां ब्राह्मू ॥ १५ ॥ शला दोष-
 णी । कश्यपेवाःसा । अच्छिद्रे श्रोणी । कवषो-

स्य बहिरूपाकरणयोरन्यतरत् स्तृणीत अधस्तादुपास्यत । अथ
 एनं संज्ञप्यमानं माता प्रथमं अनुमन्यतां मातुः प्राधान्यात्तदनु-
 ज्ञानं प्रथमं प्रार्थ्यते । पिता चानुमन्यताम् । भ्राता च सगर्भ्योऽ-
 नुमन्यतां समाने गर्भे वासस्सगर्भः । 'सगर्भसयूथसनुताद्यत्' सखा
 च सयूथ्यः, समाने यूथे भवः अनुमन्यताम् ॥

^२ एवमेतैरनुमतस्य स्थानं नीतस्य संज्ञप्यमानस्य पदः पादान्
 उदीचीनान् उदग्गान् निधत्तात् निधत्त सारयत । 'तस्य तात्'
 इति तादादेशः । अस्य चक्षुः सूर्यं गमयतात् संज्ञपयतेत्युक्तं
 भवति । मारणस्य च न्याय्यतां प्रतिपादयितुमेवमुक्तम्, सर्वेषां
 म्रियमाणानां सूर्यमेव चक्षुर्गच्छति । तथा पितृमेधे—'सूर्यं ते च-
 क्षुर्गच्छतु वातमात्मा'* इति । एवं वातादिष्वपि योज्यम् । अस्य

* तै. आ. ६-१.

रू स्त्रेकरांर्गाऽऽष्टीवन्तां । षड्विंशतिरस्य वर्ङ्गयः ।
ता अनुष्ठयोच्चयावयतात् । गात्रैंगात्रमस्यानूनं
कृणुतात् । ऊवध्यगूहं पार्थिवं खनतात् । अस्त्रा र-

प्राणं वातमनु लक्षीकृत्य अवमृजतात् तमनु प्रवेशयत । दिशः
अनु अस्य श्रोत्रमवमृजतेत्येव । ऐन्द्रियकस्य तेजस एकत्वात्,
सर्वत्रैकवचनम् । अन्तरिक्षमनु अस्य असुं अवमृजत । पृथिवी-
मनु शरीरं अस्यावमृजत । एकधा एकया विधया अविच्छेदेन
अस्य त्वचं आच्छद्यतात् आच्छिन्दत । छो छेदने, दैवादिक ।
नाभ्या अपिशसः छेदात् पूर्वमेव वपामुत्खिदतात् उद्धरत ।
शमु हिंसायाम्, संपदादिलक्षणः क्रिप् खिद दैन्ये । अन्तरेव अस्य
ऊष्माणं उच्छ्वासं वारयतात् पिहितास्यं संज्ञपयत । वपोद्धार-
णस्थानगतमूष्माणमिति केचित् । पच्यमानमूष्माणमित्यन्ये । पशु-
कुम्भ्या आस्यं स्थगयित्वा पचतीति । श्येनं श्येनाकृति अस्य
वक्षः कृणुतात् कुरुत । प्रशसा प्ररुष्टच्छेदनौ बाहू कृणुतादि-
त्येव । शमु हिंसायां क्रिप् । शला शलाकाकारे । 'सुपां सु-
लुक्' इत्याकारः । दोषणी कुरुत । अंसा कश्यपा उभा-
वप्यंसौ कच्छपाकारौ कुरुत । श्रोणी उभे अपि अच्छिद्रे
अन्यूने कुरुत । कवषा कवाटाकारौ ऊरू कुरुत । स एवाकारः ।
स्त्रेकपर्णा करवीरपत्राकारौ आष्ठविन्तौ कुरुत । शुकपर्णाकारा-
वित्येके । अण्डाकारावित्यन्ये । स एवाकारः । अस्य षड्विंशति-
वर्ङ्गयः पशवो भवन्ति पार्श्वस्थीनि । ताः सर्वाः अनुष्ठया स्थाना-
नुक्रमेण उच्चयावयतात् उद्धरत । अनुक्रमेण स्थानमनुष्ठा । 'सुपां

क्षस्सस्सृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा राविष्ट ॥ १६ ॥
 उरूकं मन्यमानाः । ^३नेद्वस्तोके तनये । रविता
 रवच्छमितारः । अध्रिगो शमीध्वम् । सुशमि श-

सुलुक्' इति तृतीयाया याडादेशः । गात्रंगात्रं सर्वं अस्य
 गात्रं अवदानीयं अनूनं अविकलं कुरुत । ऊवध्यगूहं पुरी
 षगूहनं पार्थिवं पृथिव्यां भवं अवटं खनतात् । अस्त्रा रुधि-
 रेण । पद्मनादिना असृजो असन्भावः । रक्षः पिशितलोलुपं
 संसृजतात् संयोजयत तर्पयत । अस्य वनिष्ठं गुदसदृशमार्द्रमांसं मा
 राविष्ट माच्छिन्दत । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः । उरूकं उरुं
 महान्तमिमं मन्यमानाः अवगच्छन्तः अल्पं मा कार्ष्णं । केचिदाहुः—
 उलूकाकारं मन्यमानाः मा राविष्ट शब्दनं मा कार्ष्णं उलूकशब्द-
 वदमङ्गल्योऽस्य शब्द इति बोधयितुं एवमुक्तम् । पूर्ववल्लत्वविकल्पः ॥

^३एवं कुर्वतां युष्माकं लाभः श्रूयतामित्याह—नेत् नैव यु-
 माकं संबन्धिनि तोके पृत्रे तनये तत्पुत्रे च निमित्ते कश्चि-
 दपि रविता शब्दयिता रोदिता रवत् रूयात् मैव रोदीत् अ-
 स्य छेदनं शब्दनं वा तादृशहेतुस्स्यादिति दर्शितं भवति । तत्प-
 रिहारार्थं मा राविष्टेति । रौतेर्लेटि शपो लुक् अडागमः 'नि
 पातैर्यद्यत्' इति निघाताभावः । हे शमितारः ! दैव्या मानुषाश्च !
 हे च अध्रिगो ! यूयं इमं यथोक्तगुणकं पशुं शमीध्वं विश-
 सनादिना संस्करुध्वम् । लेटि छान्दसश्शपो लुक् इडागमश्च । इटो
 वा दीर्घत्वम् । 'सुशमी शमीप्व' इति दर्शनात् । अध्रिगु-

मीध्वम् । शमीध्वमग्निगो । 'अग्निगुश्चापापश्च ।
उभौ देवानां शमितारौ । ताविमं पशुं श्रपय-
तां प्रविद्वांसौ । यथायथाऽस्य श्रपणं तथातथा॥

धत्ताद्वाहू मा राविष्ट तथातथा ॥६॥

नाम देवानां शमिता तस्य पुनर्वचनं प्राधान्यार्थम् । आघ्रियन्ते
गावोऽस्मिन्नित्यग्निगुः अनुक्रान्तानां संशासनशब्दानामाधार इत्यर्थः ।
इदमेवास्य प्राधान्यं यदस्मिन् पूर्वमाघ्रियन्ते । इदानीं विशेष
विधानार्थमाह—सुशमि सुष्टु शाम्यतीति सुशमि । 'शमित्यष्टाभ्यः'
इति विनुणप्रत्ययः । शोभनत्वं च शास्त्रविहितत्वं शमीध्वमिति
तृतीयं वचनं आदरार्थं अवधारणार्थं च, शमीध्वमेव न गुण-
कल्पनाऽङ्गीकार्येति । अग्निगोः पुनरामन्त्रणं संशासनाधारत्वात् त्व
याऽत्र विशेषेणावधातव्यमिति ख्यापनार्थ—शमीध्वं सर्वे यूयं, हे
अग्निगो ! त्वं तु विशेषेणावधत्स्वेति ॥

'कः पुनरग्निगोः विशेष इत्याह—अग्निगुश्चापापश्च द्वाविमौ
महानुभावौ देवानां शमितारौ, तस्मात् तावेवागत्य इमं पशुं श्र-
पयतां संस्कृतां प्रविद्वांसौ प्रकर्षेण श्रपणज्ञौ तस्मात् यथा-
यथाऽस्य गात्राणां श्रपणं येनयेन प्रकारेण युज्यते तथा
तथा तेनतेन प्रकारेण प्रविद्वांसौ तावेव श्रपयताम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये षष्ठे पशुहौत्रे

षष्ठोऽनुवाकः.

‘जुषस्व सप्रथस्तमम् । वचो देवप्सरस्तमम् ।
हव्या जुह्वान आसनि । इमं नो यज्ञममृतेषु धे-
हि । इमा हव्या जातवेदो जुषस्व । स्तोकानामग्रे
मेदसो घृतस्य । होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ।

¹स्तोकेभ्यः प्रेषितो मैत्रावरुणः प्रतिपद्यते—जुषस्वेति गाय-
त्री ॥ हे अग्रे ! जुषस्व सेवस्व सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रथनस-
हितं विस्तीर्णतमं मदीयं वचः स्तुतिलक्षणं देवप्सरस्तमं देवा-
नां प्रीणयितृतमम् । स्पृ प्रीतौ, ‘गतिकारकयोरपि’ इत्यमुन्, पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं, व्यञ्जनयोः स्थानविपर्ययः । किं मया कार्य-
मिति चेत् ? हव्यानि हवींषि मे स्तोकान् आसनि आस्ये
जुह्वानः प्रक्षिपन् असमानः आस्ये कुरु । एते स्तोकाः मा वृधा
पतन्निति । लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । पद्वन्नादिना आस्पस्यासन्भावः ॥

²इमं न इति ॥ अग्निगो ! हे अग्रे ! इमं अस्मदीयं यज्ञं अ-
मृतेषु देवेषु धेहि स्थापय । इमानि च हव्यानि स्तोकादीनि
जुषस्व सेवस्व । हे जातवेदः ! जातानां वेदितः ! । किञ्च—स्तो-
कानां विन्दूनां मेदसो वपाया घृतस्य च त्वमेव प्रथमः
प्राशान प्रकर्षणाशान । यद्वा—प्रथमः प्रधानः प्राशान प्रथम-
मशान निषद्य आसित्वा हे होतः ! देवानामाह्वातः ! अग्रे ! । सु-
हितार्थयोगे षष्ठी ज्ञापिता ॥

^३घृतवन्तः पावक ते । स्तोकाश्चोतन्ति मेदसः । स्व-
धर्मं देववीतये ॥१८॥ श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । ^४तु-
भ्यं स्तोका घृतश्रुतः । अग्रे विप्राय सन्त्य । ऋ-
षिश्रेष्ठस्समिध्यसे । यज्ञस्य प्राविता भव । ^५तु-
भ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीवः । स्तोकासो अग्रे मे-

^३घृतवन्त इति द्वे अनुष्टुभौ ॥ हे पावक ! शोधक ! ते
त्वदर्थं घृतवन्तः स्तोका मेदसो वपायाः चोतन्ति क्षरन्ति
तत्रास्माकं स्वधर्मं कुलोचितं यागाद्यविच्छेदलक्षणं वा । यदाह—
देववीतय इति देववीतिः यज्ञः तदर्थं अस्मदीयं स्वधर्मं श्रेष्ठं
प्रशस्यतमं वार्यं वरणीयं धेहि देहि । ‘ईडवन्द’ इत्याद्युदा-
त्तत्वम् । देववीतिशब्दो दासीभारादिः ॥

^४तुभ्यं स्तोका इति ॥ हे अग्रे ! तुभ्यं विप्राय मेधा-
विने एते घृतश्रुतः घृतक्षरणाः स्तोकाः त्वदर्थेनैवोत्पद्यन्ते ।
हे सन्त्य ! सनेन भव ! । षण्णु दाने, ‘क्वचि कौ च’ इति क्वचि
सन्तिः, ‘न क्वचि दीर्घश्च’ इति दीर्घनलोपाभावः । ‘भवे
छन्दसि’ इति यत् । ‘तत्र साधुः’ इति वा । कस्तव विशेष
इति चेत् ? त्वं हि ऋषिः द्रष्टा श्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च अस्माभिः
समिध्यसे तस्मादिमान् स्तोकान् प्राश्यास्य यज्ञस्य प्राविता प्र-
कृष्टो रक्षिता भव ॥

^५तुभ्यं श्रोतन्तीत्युपरिष्ठात्ज्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ हे अग्रे ! अ-
ग्निगो ! अधृतरश्मे ! शचीवः ! कर्मवन् ! ‘मतुवसोः’ इति रुत्वम् ।

दसो घृतस्य । कविशस्तो बृहता भानुनाऽऽगाः ।
 हव्या जुषस्व मेधिर । ओजिष्ठं ते मध्यतो मेदु
 उद्धृतम् । प्र ते वयं ददामहे । श्रोतन्ति ते वसो
 स्तोका अधि त्वचि । प्रति तान्देवशो विहि ॥१९
 देववीतय उद्धृतं त्रीणि च ॥ ७॥

तुभ्यं त्वर्थमेवैते स्तोकाः मेदसो घृतस्य बिन्दवः श्रोतन्ति
 अतस्त्वं कविशस्तः मेधाविभिः स्तुतः । प्रवृद्धादित्वादन्तोदात्तत्वम् ।
 यद्वा—कवीनां मध्ये शस्तः । तेन 'तृतीया कर्मणि' इति न
 प्रवर्तते । बृहता भानुना तेजसा इत्थंभूतरसन् आगाः आ-
 गच्छ । छान्दसो लुङ् । एत्य च हव्या हवींषि स्तोकल-
 क्षणानि जुषस्व । हे मेधिर ! मेधवन् ! यजनीय ! वा ॥

"ओजिष्ठं त इति सतःपङ्क्तिः ॥ ओजिष्ठं बलवत्तमं ते त्वद-
 र्थं पशोः मध्यतः मेदः उद्धृतं उद्धृतं तस्मात् ते तुभ्यमेव वयं
 प्रददामहे । दद दाने, भौवादिकः । किञ्चान्यदप्युच्यसे—
 हे वसो ! देवानामपि वासयितः ! ते तव त्वचि शरीरे ज्वालासु
 अधि उपरि स्तोकाः श्रोतन्ति क्षरन्ति तान् सर्वान् देवशः
 देवंदेवंप्रति सर्वदेवार्थं विहि पिब । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । यद्वा—
 देवशो देवाय देवाय स्तोकान् प्रतिविहि प्रत्येकं पिब । 'संख्यै-
 कवचनाच्च' इति शस् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये षष्ठे सप्तमोऽनुवाकः.

'आ वृत्रहणा वृत्रहभिश्शुष्मैः । इन्द्रं यातं नमो-
भिरग्रे अर्वाक् । युवः राधोभिरकवेभिरिन्द्र । अग्रे
अस्मे भवतमुत्तमेभिः । ^२होता यक्षदिन्द्राग्नी । छा-
गस्य वपाया मेदसः । जुषेताः हविः । होतुर्यज ।
^३वि ह्यख्यन्मनसा वस्य इच्छन् । इन्द्राग्नी ज्ञास

^१वपापुरोडाशस्विष्टकृतां पुरोरुक्प्रैषा मैत्रावरुणस्य—आ वृत्र-
हणेति त्रिष्टुप् ॥ हे वृत्रहणा ! वृत्रस्य पापादेः हन्तारौ ! हे
इन्द्र ! हे अग्रे ! युवां आयातं आगच्छतं अर्वाक् अस्मदाभिमु-
ख्येन नमोभिः अस्मदीयैर्नमस्कारैः हविलक्षणेः अन्नैर्वा हेतुभिः
आयातं, वृत्रहभिः पापादिहननसमर्थैः शुष्मैः बलैः इत्थंभूतौ
युवाम् । किञ्च—हे इन्द्र ! हे अग्रे ! युवं युवां राधोभिः
अस्मभ्यं देयैः अन्नैः अस्मे अस्मासु भवतम् । कीदृशैरिति
चेत् ? अकवेभिः अकुत्सितैः कुत्सितवाचि शब्दान्तरमेवेदं, उ-
त्तमेभिः उत्तमैः इत्थंभूतौ भवतम् । मा भूतं निकृष्टैः देयैः ।
उतमशब्दः उज्ज्वादित्वादन्तोदात्तः ॥

^२होता यक्षदित्यादि ॥ गतम् । होता दैव्यः यक्षत् य-
जतु । इन्द्राग्नी इन्द्रश्च अग्निश्च 'नोत्तरपदे अनुदात्तादौ' इति
द्युदात्तत्वाभावः । यजेर्लोटि सिप्प्रत्ययः । तथा तौ देवौ
छागस्य संबन्धिभ्या वपायाः मेदसः स्नेहवत्याः यद्धवीरूपं तत्
जुषेतां सेवेताम् । हे होतः ! मानुष ! त्वमपि यज ॥

^३वि ह्यख्यदिति ॥ हे इन्द्राग्नी ! यो हि मनसा वस्यः वसीयः

उत वा सजातान् ॥ २० ॥ नान्या युवत्प्रमत्तिरस्ति
मह्यम् । स वां धियं वाजयन्तीमतक्षम् । ^३होता
यक्षदिन्द्राग्नी । पुरोडाशस्य जुषेताः^४ हविः । हो-
तुर्यजं । ^४त्वामीडते अजिरं दूत्याय । हविष्मन्त-

वरिष्ठं धनमिच्छन् भवति उत वा अपि वा यः सजातान्
समानजन्मनो बन्धून् इच्छन् मनसा भवति, स हि युवाभ्यामेव
व्यख्यत् विचष्टे प्रकाशयति अभिप्रायं नान्यस्मै कस्मैचित् । छा-
न्दसे लुङि 'अस्यति' इत्यादिना अङ्, 'हि च' इति नि-
घाताभावः । तद्युवयोः महाभाग्यमपि ज्ञासे जाने । लेटि उ-
त्तमैकवचने, शपो लुक्, 'सिब्वहुळं लेटि' इति सिप् । यस्मा
देवं तस्मात् युवत् युवाभ्यां अन्या मह्यं मम प्रमतिः प्रकृष्टो म-
न्तव्यो नास्ति । कर्मणि क्तिनि 'क्तादौ च' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम् । युवामेव प्रकृष्टौ मन्ये । सः अहं तथा
जानन् तथैव च मन्यमानः वां युवयोरेव सकाशात् वाजयन्तीं
अन्नमिच्छन्तीं धियं प्रज्ञां कर्म अतक्षं तक्षामि संस्कृत्योत्पाद-
यामि । यद्वा—युवयोरर्थाय धियं वाजयन्तीं हविल्लक्षणं अन्नं
इच्छन्तीं अतक्षं सदा उत्पादयेयम् । वाजशब्दात् क्यचि 'न
छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वाभावः ॥

^३होता यक्षदिति ॥ गतम् । पुरोडाशस्येति विशेषः ॥

^४त्वामीडत इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने ! त्वां अजिरं अज-
रकुशलं गमनागमनसमर्थ ईडते स्तुवन्ति याचन्ते वा सर्वे मा-

स्सदुमिन्मानुपासः । यस्य देवैरासदो वरहिरग्ने ।
अहान्यस्मै सुदिना भवन्तु । ^१होता यक्षदग्निम् ।
पुरोडाशस्य जुषताः हविः । होतर्यजं ॥ २१ ॥

सजातानग्निं द्वे च ॥ ८ ॥

^२गीर्भिर्विप्रः प्रमंतिमिच्छमानः । ईदृष्टे रयिं य-

नुपासः मानुषा अपि हविष्मन्तस्सन्तः सदापि सदैव दूत्याय
दूतकर्मणे भवत्ययं देवाद्वाता । 'दूतवणिग्भ्यां' इति यः । अभीष्टोऽर्थः
तर्ह्युच्यतामिति चेत् ? श्रूयताम्—हे अग्ने ! यस्य यजमानस्य वहिः
यज्ञं देवैस्सह त्वं आसदः आसीदसि अविनिष्ठसि । छान्दसे
लुङि लृदितादङ् । अस्मै यजमानाय अहानि दिनानि सुदिना
शोभनदिनानि सुप्रातस्त्ववन्ति सम्यक् निर्वातितयागानि भवन्तु ॥

^३होता यक्षदित्यादि ॥ गतम् । अग्निः स्विष्टकृत् पुरोडाशस्य
जुषतामिति विशेषः ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे प्रपाठके पशुहोत्रे
अष्टमोऽनुवाकः.

^१अथ तेषामेव च वपापुरोडाशस्विष्टकृतां याज्याः—गीर्भि-
र्विप्र इति तिस्रस्त्रिष्टुभः ॥ हे इन्द्राग्नी ! वृत्रहणा ! पापादेः हन्तारौ !
सुवज्रा ! शोभनायुधौ ! अयं विप्रः यजमानः युवां गीर्भिरीदृष्टे स्तौति
याचते वा । कीदृशः ? प्रमतिं प्रकर्षेण मन्तव्यं यशसं यशस्विनं

शसं पूर्वभाजम् । इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा । प्र-
णो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः । ^१माच्छेद्य रश्मीरिति
नाधमानाः । पितृणां शक्तीरनु यच्छमानाः ।
इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति । ता ह्यद्रीं धिष-

न त्वयशस्यम् । मत्वर्थीयो लुप्यते । तेन तद्विषयत्वाभावात् आद्यु-
दात्तत्वाभावः । अर्शआदिलक्षणे वाऽचि मध्योदात्तत्वं छान्द-
सम् । पूर्वभाजं पूर्वानस्य पुरुषान् यादृगभजत तादृशं रयिं
धनं इच्छमानः लब्धुमिच्छन् युवां ईदृष्टे स्तौति । युवामपि तादृशं
धनं अस्मभ्यं प्रतिरतं प्रवर्धयतं नव्येभिः नवतरैः अपूर्वैः नवित
व्यैर्वा देष्णैः दानप्रकारैः ॥

^२माच्छेद्येति ॥ वयं मा छेद्य मा छिन्द्य रश्मीन् यमनानि
कर्माणि इष्टापूर्तलक्षणानि । छान्दसस्सिचो लुक्, गुणश्च । इति
नाधमानाः एवमुक्तमर्थं त्वां याचमानाः । 'दीर्घात्' इति संहि-
तायां रुत्वानुनासिकौ । पितृणां अस्मत्पूर्वपुरुषाणां शक्तीः कर्मा-
णि यागादीनि अनुयच्छमानाः अनुगन्तुमुद्यच्छमानाः उत्तिष्ठमा-
ना माच्छेद्येति । इदानीमिन्द्राग्नी ममापीदृशाभिमतवाप्तये स्तोतव्या-
वित्याह पञ्चमीसामर्थ्यादन्यमिति लभ्यते । इन्द्राग्निभ्यामन्यं कं
वृषणः विद्वद्वृषभाः । 'वा पूर्वस्य' इति दीर्घाभावः । मदन्ति
स्तुवन्ति । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु, नुमभावश्छान्दसः पर-
स्मैपदं च । यद्वा—मदन्ति तर्पयन्ति मद तृप्तियोगे । कोऽनयोर्विशेष
इत्याह—तौ खलु अद्री महान्तौ । यद्वा—आदरणीयौ केनाप्य-

णाया उपस्थे । ^३अग्निः सुदीतिः सुदृशं गृणन्तः ।
नमस्यामस्त्वेद्यं जातवेदः । त्वां दूतमरतिः हव्य-
वाहम् । देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ २२ ॥

जातवेदो द्वे च ॥ १ ॥

त्वः ह्यग्रे प्रथमो मनोता । अस्या धियो अ-

नभिभाव्यौ धिपणायाः बुद्धेः उपस्थे उत्सङ्गे स्थितौ अर्थिनां
बुद्धिषु स्थितौ महात्मानाविति यावत् ॥

^३अग्निं सुदीतिमिति ॥ हे जातवेदाः ! जातानां वेदितः ! त्वां
अग्निं अङ्गनादिगुणं सुदीतिं शोभनदानं सुदृशं सुष्टु द्रष्टारं श्रे-
यसां ईड्यं सर्वैस्तुल्यं गृणन्तः स्तुवन्तः वयं नमस्यामः परि-
चरामः । त्वां हि दूतं हितकारिणं अरतिं पर्याप्तमिति अर-
णीयं वा हव्यवाहं हविषां वोढारं त्वां देवा अकृण्वन् अ-
कुर्वन् अमृतस्य अमरणस्य नाभिं नहनस्थानं उदकस्य वा
कारणं यज्ञद्वारेण ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे नवमोऽनुवाकः.

मनोतायै प्रेषितोऽन्वाह—त्वं ह्यग्रे इति ॥ त्रैष्टुभः सर्वोऽ-
नुवाकः । हे अग्रे ! त्वमेव प्रथमः मुख्यः मनोता मनसा
ऊता प्रार्थिता रक्षिता वा देवैः मनसा प्रार्थिता अजा मनो-
ता तदर्थिनां प्रथमः त्वं तद्वद्भिरभेद उपचर्यते । स त्वं अस्याः

भवो दस्म होता । त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु ।
 सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यै । ^२अधा होता न्य-
 सीदो यजीयान् । इडस्पद इषयन्नीड्यस्सन् । तं
 त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः । महो राये चितयन्तो

धियः कर्मणः होता साधु यष्टा अभवः भव, त्वच्छेषः अन्यैः
 भुज्यते हे दस्म ! दंमयितः ! तत्तत्कर्मकुशल ! । किञ्च — हे वृषन् !
 कामानां वर्धितः ! त्वमेव दुष्टरीतु दुःखेन तरितव्यं निर्वर्त्य कर्म
 अकृणोः सीं सर्वतः साकल्येन, अवधारणे वा, त्वमेवाकृणो-
 रिति । तरतेस्तुः, छान्दस ईडागमः । दुस्तरं वा जगत् त्वमेव
 यागद्वारेण करोषि । त्वं हि सहः बलं विश्वस्मै सहसे अ-
 भिभवित्रे बलाय सहध्यै अभिभवितुं यद्विश्वमभिभवति तस्याभि-
 भावुकं बलं त्वमसि । तुमर्थे अध्येप्रत्ययः । तस्मात् त्वमेव
 होता भवेति ॥

^२अधा होतेति ॥ अथानन्तरमिदानीं होता भूत्वा न्यसीदः
 नियमेन सीद, छान्दसो लुङ् । यजीयान् यष्टतरः मानुषात्
 होतुः । कः ? इडस्पदे वेद्याः स्थाने उत्तरनाभौ अन्नस्य वा
 उत्पत्तिस्थाने वेद्यामेव इषयन् इषमन्नं सर्वस्य कुर्वन् उत्पाद-
 यन् । 'तत्करोति' इति णिच्, 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृति-
 भावः । ईड्यः स्तुत्यस्सन् निषीद । यस्मात् नरः ऋत्वि-
 ग्यजमानाः तं तादृशं त्वामेव प्रथमं प्रधानं चितयन्तः बु-
 ष्ठयमानाः देवयन्तः देवान्याष्टुमिच्छन्तः तं त्वामेव अनुगमन्

अनुं गमन् । ^३वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैः । त्वे रयिं
जागृवांसो अनुं गमन् ॥ २३ ॥ रुशन्तमग्निं देर-
शतं बृहन्तम् । वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ।
^४पदं देवस्य नमसा वियन्तः । श्रवस्यवदश्रवं आप-

अनुगच्छन्ति याचितुं भजन्ते । छान्दसे लुङि 'मन्त्रे वस'
इति च्लेर्लुक् । चित संचेतने, चुरादिरदन्तः । महो राये महते
धनाय अनुगमन् । यद्वा—महते धनाय चितयन्तः त्वामेव
अनुगमन्निति । मह इति षष्ठी चतुर्थ्यर्थे ॥

^३वृतेव यन्तमिति ॥ वृता वर्तन्या पथा यन्तं गच्छन्तं
बहुभिः वसव्यैः वर्धनसमूहैः सहितं राजानमिव त्वे त्वां रयिं
रयिवन्तं महाधनम् । मत्वर्थीयो लुप्यते । युष्मच्छब्दात् द्विती-
यायाः 'सुपां सुलुक्' इति शे आदेशः । जागृवांसः प्रबुद्धाः
जनाः अनुगमन् अनुगच्छन्ति । पूर्ववत् च्लेर्लुक् । अग्निर्विशे-
ष्यते—रुशन्तं अमित्रान् हिंसन्तम् । रुश रिश हिंसायाम्, अग्निं
अङ्गनादिगुणयुक्तं दर्शतं दर्शनीयं बृहन्तं महान्तं वपावन्तं व-
पादिभिः हविर्भिः तद्वन्तं विश्वहा विश्वान्यहानि । सवर्णादी-
र्षस्य छान्दसं हस्वत्वम् । दीदिवांसं दीप्यमानम् । दीदितिः दीप्ति-
कर्मा छान्दसः ॥

^४पदमिति ॥ देवस्य तत्र पदं स्थानं अग्निहोत्रादि नमसा
अनेन हविषा इत्थंभूः वियन्तः विशेषेण गच्छन्तः श्रवस्यवः
श्रवोऽन्नं यशो वा इच्छन्तः । कयजन्तात् 'कयाच्छन्दसि' इति

न्नमृक्तम् । नामानि चिदधिरे यज्ञियानि । भद्रायां
ते रणयन्तु संदृष्टौ । ^५त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथि-
व्याम् । त्वं राय उभयासो जनानाम् । त्वं त्राता
तरणे चेत्यो भूः । पिता माता सदमिन्मानुषा-

उप्रत्ययः । तदेव श्रव आपन् आप्रवन्ति । छान्दसो लङ् ।
अमृक्तं अमृदितं अमृष्टं वा । छान्दसो व्यञ्जनविकारः । किं ब-
हुना ? तव नामान्यपि अग्रचादीनि ये दधिरे धारयन्ति यज्ञि-
यानि यज्ञार्हाणि यज्ञप्रतिपादनपरान्वा ग्रन्थान् त्वत्संकीर्तनपराण्येव
धारयन्ति तेऽपि तव भद्रायां कल्याण्यां संदृष्टौ रणयन्तु रम-
यन्ति । स्वार्थिको गिच् । किं पुनस्तव पदं वियन्त इति । रमे-
रन्त्यविकारश्छान्दसः ॥

^५त्वां वर्धन्तीत्यादि ॥ स्तुतिभिः हविर्भिर्वा क्षितयः म-
नुष्याः पृथिव्यां वर्तमानाः । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्ध-
धातुकत्वात् णिलोपः । त्वमेव जनानां जीवतां रायः धनानि ।
तद्धेतुत्वात्तच्छब्दश्चम् । उभयासः दिव्याः पार्थिवाश्च । यद्वा—
जङ्गमाः स्थावराश्च । अत एव त्वमेव त्राता रक्षिता चेत्यः स्म-
र्तव्यः भूः भवसि । यद्वा—त्राता च चेत्यश्च त्वमेव । हे तरणे !
दुर्गाणां तारणकुशल ! दुर्गाणां तरणे कर्तव्य इति केचित् । त-
दानीं लिट्स्वरेण भाव्यम् । किञ्च—त्वमेव पिता माता च ।
मानुषाणां तत्तत्कार्यकरणात्, सदमित् सदैव । सदमिदिति निपात
आद्युदात्तः ॥

णाम् ॥ २४ ॥ 'स पर्येण्यस्स प्रियो विश्वंभिः ।
 होता मन्द्रो निषसादा यजीयान् । तं त्वा वयं दम्
 आ दीदिवांसम् । उपज्जुवाधो नमसा सदेम । तं
 त्वा वयं सुधियो नव्यमग्ने । सुम्नायव ईमहे देव-
 यन्तः । त्वं विशो अनयो दीद्यानः । दिवो अग्ने

०स पर्येण्य इति ॥ सः त्वं पर्येण्यः सर्वात्मना गन्तव्यः ।
 इण औणादिको ण्यप्रत्ययः । यद्वा—पर्येण्यः, छान्दसो वर्णवि-
 कारः । सपर्यतेः कण्ठादियगन्तादेण्य इत्यपरम्, तदानीं स
 इत्यस्योदात्तत्वं दुर्लभम् । स एव त्वं प्रियः प्रीणयिता भूत्वा
 अङ्गनादिगुणस्सन् विशु प्रजासु निषसाद निषीदसि । पुरुषव्य-
 त्ययः । मन्द्रः स्वयं च तृप्यन् होता आह्वाता यजीयान् यष्टृ-
 तरः । यद्वा—स एव खलु होता पर्येण्यः प्रियश्च यो यष्टृ-
 तरः मन्द्रश्च भूत्वा विशु निषीदसि तस्मात् तं तादृशं त्वां दमे
 यज्ञगृहे दीदिवांसं दीप्यमानं नमसा हविषा प्रणिपातेन वा
 आसदेम आसीदामः भजामहे । लिङ्चाशिष्यङ् । उपज्जुवाधः उ-
 पजायमानवाधाः, बाधेर्भावे क्तिप् । कर्मणि वा । संसारेण बाध्य-
 माना बाधाः उपज्जु उपज्ञातं सुप्रमिद्धम् । छान्दसे स्व[र]रूपे ॥

०तं त्वा वयमिति ॥ हे अग्ने ! तादृशं त्वां नव्यं स्तुत्यं नवं
 वा वयं सुधियः शोभनप्रज्ञाः शोभनकर्मणि वा सुम्नायवः
 सुखमिच्छन्तः तदर्थं देवान् प्राप्तुमिच्छन्तः ईमहे याचामहे भजा-
 महे वा । त्वं खलु दीद्यानः विशः मनुष्यान् अनयः नयसि

बृहता रोचनेन । ^८विशां कविं विशपतिः शश्वती-
नाम् । नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ॥ २५ ॥ प्रे-
तीषणिमिषयन्तं पावकम् । राजन्तमग्निं यजतः
रयीणाम् । ^९सो अग्र ईजे शशमे च मर्तः । यस्तु
आनट्थसमिधां हव्यदातिम् । य आहुतिं परि वेदा

प्रापयामि दिवः द्युलोकान् इष्टान् । छान्दसो लट् । हे अग्ने!
अङ्गनादिगुण! रोचनेन दीप्त्या इत्थंभूतः ॥

^८विशां कविमिति ॥ विशां मनुष्याणां शश्वतीनां नित्यप्रवृ-
त्तानां अविच्छिन्नसन्ततीनां विशपतिं नित्यस्वामिनम् । व्यासेन बहुत्वं
प्रतिपाद्यते, समासेन नित्यसम्बन्धादि । कविं क्रान्तदर्शनं नितो-
शनं हन्तारममित्राणाम् । वृषभं वर्षितारं कामानाम् । चर्षणीनां मनु-
ष्याणाम् । प्रकृष्टा इति गतिः प्रेतिः तस्याः सनितारं दातारम् ।
'छान्दसि वनसन' इति इन्प्रत्ययः, सुषामादित्वात् षत्वम्,
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं छान्दसम् । इषयन्तं अन्नं कुर्वाणम् । 'त-
त्करोति' इति णिच्, 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । पा-
वकं शोधकं राजन्तं दीप्यमानं अग्निं अङ्गनादिगुणं यजतं सङ्ग-
मयितारं रयीणां धनानां तं त्वां ईमहे इति प्रकृतेनान्वीयते ॥

^९सो अग्र इति ॥ हे अग्ने! स एव ईजे यजते । छान्दसो लिट् ।
स एव शशमे शाम्यति च शान्तिस्सुखं सर्वयागफलम् । मर्तः
मरणधर्मा यो मनुष्यः ते त्वदर्थं हव्यदातिं यजं, अधिकरणे
क्तिन् । समिधा समिद्धिः महितं आनट् प्राप्नोति । अश्नोते-

नमोभिः । विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः । ¹⁰अस्मा
उ ते महि महे विधेम । नमोभिरग्रे समिधोत
हव्यैः । वेदी सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैः । आ ते
भद्रायाः सुमतौ यतेम ॥ २६ ॥ ¹¹आ यस्ततन्थ

लंडि व्यत्ययेन श्वम्, परस्मैपदं च, नशेर्वा गतिकर्मणो लङ् । किञ्च—
यः ते त्वदर्थं आहुतिं आहुतिमात्रमपि नमोभिः नमस्कारैः स-
हितां परिवेद सर्वतो जानाति सर्वस्य अन्नस्य अंशमस्मै हो-
तव्यं जानाति । सः मनुष्यः त्वोतः त्वया रक्षितः विश्वेत् वि-
श्वान्येव वामा वामानि वननीयानि धनानि दधते धत्ते । व
चनव्यत्ययः, लेटि वा अडागमः ॥

¹⁰ अस्मा इति ॥ अस्मा उ अस्मा एव एवंगुणाय ते तुभ्यं
महे महो विधेम परिचरेम । कर्मणि षष्ठी । महि महत् न-
मोभिः नमस्कारैः समिधा समिद्धिः उत अपि च हव्यैः ह-
विर्भिः वेदी वेद्याम्, 'सुपां सुलुक्' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । स-
हसो बलस्य सूनो ! मथनप्रभवत्वात् । 'परमपि छन्दसि' इति
पूर्वाङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायो निहन्यते । गीर्भिः स्तोत्रैः
उक्थैः शस्त्रैश्च विधेम । एवं ते तव भद्रायां कल्याण्यां सुम-
तौ अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ निमित्तभूतायां तज्जाभाय आयतेम
शास्त्रीयेण मार्गेण यतामहे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

¹ आ यस्ततन्थेति ॥ यः त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ भासा
तेजसा व्याततन्थ व्योमोपि । छान्दसो लिट्, 'बभूथा ततन्थ' इति

रोदसी वि भासा । श्रवोभिश्च श्रवस्यस्तरुत्रः । वृ-
हद्विर्वाजैस्स्थविरेभिरस्मे । रेवद्विरग्ने वितरं विभा-
हि । ¹²नृवद्वसो सदमिद्वैद्यस्मे । भूरि तोकाय तन-
याय पश्वः । पूर्वीरिषो बृहतीरारे अघाः । अस्मे

निपात्यते । श्रवोभिः अन्नैश्च रोदसी व्याततन्थेत्येव । श्रवस्यः
श्रवः अन्नं प्रजाभ्यः इच्छन् । 'छन्दसि परेच्छायामपि' इति
क्यञ्, क्यजन्तात्पचाद्यच् । अन्तरितं मृग्यम् । यद्वा—श्रवसे
हितं श्रवसि वा साधुः । तरुत्रः तारयिता द्रुगेभ्यः, 'तरुत्रपरः'
इति निपात्यते, अकारोपजनः छान्दसः पचाद्यज्वा । 'न धातुलोप
आर्धधातुके' इति गुणाभावः, आद्युदात्तत्वं छान्दसम् । अतस्त्वं
बृहद्विः वाजैः अन्नैः स्थविरेभिः चिरन्तनैः रेवद्विः पुत्रादिषु
नसमृद्धिहेतुभिः अस्मे अस्मभ्यं देयैः वितरं विभाहि सर्वाति-
शायिना विशेषेण विभाहि दीप्यस्व देहीत्युक्तं भवति हे अग्ने ! ।
'अमु च छन्दसि' इत्यमुप्रत्ययः ॥

¹ नृवद्वसो इति ॥ हे वसो ! वासयितः ! प्रजानां नृवत् नृभिः
दासादिभिः तद्वत् धनं भूरि बहु अस्मे अस्मभ्यं धेहि देहि ।
'ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । सदमित् सदैव ।
किञ्च—तोकाय पुत्राय तनयाय तत्पुत्राय च धेहीत्येव । पश्वः
पशूँश्च अस्मभ्यं धेहि । किञ्च—पूर्वीः चिरन्तनीः पूर्वपुरुषोचिताः
इषः अन्नानि बृहतीः महतीः प्रभूता आरे अन्तिके क्षिप्रमेव
अघाः क्षारय अस्मासु वर्षय । वृ क्षरणे लुङि सिचि वृद्धावीड-

भद्रा सौश्रवसानि सन्तु । ¹³पुरुष्यग्ने पुरुषा त्वा-
या । वसूनि राजन्वसुताते अश्याम् । पुरुणि हि
त्वे पुरुवार सन्ति । अग्ने वसुं विधते राजनि त्वे॥

जागृवाऽसौ अनु गमन्मानुषाणां चरषणी-
नां यतेमाश्यां द्वे च ॥ १० ॥

भावे रूपम् । किञ्च—अस्मे अस्माकं भद्रा भद्राणि सौश्रव-
सानि सुश्रवसां शोभनानां पुरुषाणां संवन्धीनि कर्माणि स्था-
नासनादीनि सन्तु ॥

¹³पुरुणीति ॥ हे अग्ने ! राजन् ! दीप्यमान ! हे वसुताते ! वसूनां
धनानां कर्तः ! । छान्दसे तातलि 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदा-
त्तत्वम् । त्वाया त्वया हेतुना । 'सुपां सुलुक्' इति याजादेशः ।
दीर्घत्वं वर्णविकारः । पुरुषा बहुप्रकारभिन्नानि वसूनि धनानि
अश्यां भुञ्जीथ । तव विशेषः श्रूयतां—हे अग्ने ! पुरुवार ! बहु-
भिर्विरणीय ! सर्वकालवर्तित्वात् त्वे त्वयि पुरुणि वहूनि वसु व
सूनि सन्ति । 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । त्वयि खलु वहूनि
धनानि विद्यन्ते । कीदृशे त्वयि ? विधते परिचरते जनाय
यजमानाय । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । परिचारकज-
नार्थमेव राजनि दीप्यमाने त्वयि पुरुणि वसूनि सन्ति । तस्मा-
त्तादृशेन त्वया पुरुणि वसूनि अश्यामिति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये पष्ठे दशमोऽनुवाकः.

'आ भरतः शिक्षतं वज्रवाहू । अस्माः इन्द्रा-
ग्री अवतः शचीभिः । इमे नु ते रश्मयस्सूर्यस्य ।
येभिस्सपित्वं पितरो न आयन् । होता यक्षदि-
न्द्राग्री । छागस्य हविष आतामय । मध्यतो मेद
उद्धृतम् । पुरा द्वेषोभ्यः । पुरा पौरुषेय्या गृभः ।

¹ हविषः पुरोरुक्—आभरतमिति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्राग्री ! व-
ज्रवाहू ! सायुधपाणी ! आभरतं सामर्थ्याद्धनमाहरतं आहृत्य तत्
शिक्षतं संस्कुरुतं, अतः तत्प्रदानेन अस्मानवतं रक्षतम् । शचीभिः
कर्मभिः यैः विश्वं रक्षतः । किञ्च—ये च इमे ते जगत्प्रसिद्धाः
रक्षकत्वेन सूर्यस्य रश्मयः येभिः यैः सपित्वं समवेतत्वं एकत्वम् ।
षच समवाये, 'इन् सर्वधातुभ्यः' इति इन् । नः अस्माकं पितरः
पूर्वपुरुषाः आयन् गताः तैश्च सह अस्मानवतमिति ॥

² होता यक्षदिसादि ॥ होता दैव्यो यजत्विति । इन्द्राग्री तौ
चेज्यमानौ छागस्य हविषः हविर्भूतस्य मध्यतः उद्धृतं उद्धृतं
मेदःप्रभृति सारभूतं आतां भुज्जाताम् । अतः छान्दसो लुङ् ।
अद्य अस्मिन्नहनि । पुरा द्वेषोभ्यो द्वेष्याणि रक्षःप्रभृतीनि या-
वन्नोपघ्नन्ति तावदात्ताम् । पुरा च पौरुषेय्याः पुरुषैः कृतायाः ।
'पुरुषात् ढञ् विकारे' इति ढञ् । गृभः ग्रहणात् पुरुषार्थात्
ग्रहेः संपादित्वात् क्तिप् । घस्तां नूनं शोषनं भुज्जातां, अस्मि-
न्काले नूनं शोषनमेव भोजनमिति दर्शयति । 'बहुलं छन्दसि'
इत्यदेः घस्लादेशः ॥

घस्तान्नूनम् ॥ २८ ॥ ^३घासे अज्राणां यवसप्रथ-
मानाम् । सुमत्क्षराणां शतरुद्रियाणाम् । अग्नि-
ष्वात्तानां पीवोपवसनानाम् । पार्श्वतश्श्रोणितादिश-
तामत उत्सादतः । अङ्गादङ्गादवत्तानाम् । करत

^३इदानीमवदानानि वर्ण्यन्ते—घासे अज्राणामिति ॥ अद-
न्ति अस्मिन् हवींषि देवा इति घासो यागः । ‘वजपोश्च’ इति
वस्त्रादेशः, निमित्तात्सप्तमी । यागनिमित्तमेव अज्राणां अज-
नीयानां गन्तव्यानां, यद्वा—करणे वज्र, घासे आस्ये अजनीया-
नां क्षेप्याणां सुसंस्कृतानामिति यावत् । यवसप्रथमानां अ-
न्नानां मध्ये श्रेष्ठानां, आद्युदात्तत्वं छान्दसम् । सुमत्क्षराणां
सुष्ठु मादयति येषां क्षरणं मुखादुदरप्रवेशः तादृशानां शतरुद्रियाणां
शतं रुद्रा देवता येषां अनुष्ठातृभूताः तादृशाः प्राणा वा ।
‘शतरुद्राह च’ इति वः, छान्दसं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—
शतं रुद्रियाणि रुद्रार्हाणि कर्माणि येषु तादृशानां, अग्निष्वा-
त्तानां अग्निना वैश्वानरेण जाठरेण वैतानेन वा आस्वादितानाम् ।
प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पीवोपवसनानां पीवा स्थूलत्वक्
उपवसनं आच्छादनस्थानीयं येषां तादृशानां पार्श्वदिभ्यः प्र-
थममवत्तानां ततः अङ्गादङ्गादवत्तानां सर्वस्मादङ्गादवत्तानां ‘अपा-
दाने चाहीयरुहोः’ इति तसिः । पशूनां समूहः पार्श्वं ‘पार्श्व-
णस्वक्तव्यः’ इति णम् । श्रोणी प्रसिद्धे । शितामः दोर्य-
रुद्धा । उत्सादः गुदकाण्डं भेदप्रदेशो वा एवमेतेषां एवंगुणानां
इन्द्राग्नी एव करतः कुरुतः । कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थर्थे

एवेन्द्राग्नी । जुषेतां हविः । होतर्यजं । ^१देवेभ्यो
वनस्पते हवींषि । हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् ॥
२९ ॥ प्रदक्षिणिद्रशनया नियूयं । ऋतस्य वक्षि
पृथिभी रजिष्ठैः । ^२होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि ।
पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाऽऽधित । यत्रैन्द्राग्निो-

पृथी । करोतेः व्यत्ययेन शप् । यस्मात् तौ एतान्युत्पादित-
वन्तौ तस्मादिभौ देवौ इदं हविः जुषेतां सेवेतां सेवित्वा वा
प्रियेतां तदर्थं हे मनुष्य ! होतः ! त्वमपि यज ॥

^१वनस्पतेः पुरोरुक्—देवेभ्यो वनस्पते इति त्रिष्टुप् ॥ अ-
ग्रचभेदेन यूपस्तूयते । हे वनस्पते ! यूपात्मन्त्रग्रे ! हिरण्यपर्ण ! हित-
रमणीयपतन ! हिरण्यवर्णज्वाल ! वा देवेभ्यो हवींषि वक्षि वह ।
लेटि शपो लुक् । कीदृशानि ? ते तव अर्थं प्रयोजनं प्रयो-
जनभूतानि प्रदिवः पुराणं यथापूर्वमिति यावत् । कीदृशो
भूत्वेति चेत् ? प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणमीयते वेष्टयत इति प्रद-
क्षिणित्, छान्दसं ह्रस्वत्वम् । रशनया नियूय निबद्ध्यात्मानं,
यथा नहनकाले शैथिल्यं स्यात्, यौतेल्यपि छान्दसं दीर्घत्वम् ।
ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धीनि हवींषि वह पृथिभिः मार्गैः रजिष्ठैः
ऋजुतमैः । ऋजुशब्दादिष्ठनि, 'विभाषर्जोश्छन्दसि' इति टिलोपः ॥

^२होता यक्षदित्यादि ॥ होता दैव्यः यजतु वनस्पतिम् ।
स चैतं पशुं इन्द्राग्रचादिसकाशं प्रापयतु इति वक्ष्यति । तत्रास्य

श्छागस्य हविषः प्रिया धामानि । यत्र वनस्पतेः
प्रिया पाथांसि । यत्र देवानां माज्यपानां प्रिया
धामानि । यत्राग्नेर् होतुः प्रिया धामानि । तत्रैतं
प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षत् । रभीयांसमिव

को विशेष इत्याह—हि यस्मात् पिष्टतमया श्लक्ष्णतमया रभि-
ष्टया रभस्वत्तमया स्वकार्ये शीघ्रप्रवृत्तया । पूर्ववन्मतुल्लोपटिलोपौ ।
आरब्धतमया वा सद्यस्वकार्यम् । ‘तुश्छन्दसि’ इतीष्टनि ‘तुरि-
ष्टेमेयस्सु’ इति लोपः । ईदृश्या रशनया वनस्पतिः आत्मानं
अभ्याधित अवध्नात्, यथोक्तं ‘रशनया नियूय’ इति, अभिधानं व-
न्धनं, लुङि ‘स्थाध्वोरिञ्च’ इतीत्वे ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो
लुक् । तस्मात् तादृशः अयं यूपः एतं पशुं तत्रोपावस्रक्षत्
तस्मिन् स्थाने उपावसृजतु उपसंप्रापयतु । लेटि सिपि अमा-
गमः । कुत्र? यत्र इन्द्राग्नियोः संबन्धिनः छागस्य हविषः
प्रिया धामानि स्थानानि यत्र निहितानि इन्द्राग्नयोः प्रीतये भ-
वन्ति, यत्र च वनस्पतेः यूपस्य प्रियाणि पाथांसि अन्नानि
यत्र निहितानि वानस्पत्यात्माग्नेः प्रीतये भवन्ति । यत्र च देवानां
आज्यपानां प्रयाजदेवतानां प्रियाणि धामानि, यत्र चाग्नेः होतुः
स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि तत्रैतं पशुं उपावस्रक्षत्, किं कृ-
त्वा? प्रस्तुत्येव यथा राज्ञे प्रथमं निवेद्यते तथा प्रथममेव प्र-
स्तुत्य श्रावयित्वा, अवधारणे निपातः । किञ्च—उपस्तुत्येव स-
न्निधावेव प्रशस्य उपावसृजतु । एवं कृते कीदृशः कृतो भव-
तीत्याह—रभीयांसं देवानां प्रीत्युत्पादने रभसवत्तरं आरब्धतरं

कृत्वी ॥ ३० ॥ करदेवं देवो वनस्पतिः । जुष-
ताः हविः । होतर्यज । ^६पिप्रीहि देवाः उग्रतो
यविष्ठ । विद्वाः ऋतूः ऋतुपते यजेह । ये दैव्या
ऋत्विजस्तेभिरग्रे । त्वः होतृणामस्यायजिष्ठः ।
होता यक्षदग्निः स्विष्टकृतम् । अयाङ्गिरिन्द्राग्नि-
योऽश्वागस्य हविषः प्रिया धामानि । अयाङ्गनस्प-
तेः प्रिया पाथार्सि । अयाङ्गवानामाज्यपानां प्रि-
या धामानि । यक्षदग्नेर् होतुः प्रिया धामानि । य-
क्षस्त्वं महिमानम् । आयजतामेज्या इषः । कृ-
णोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषताः हविः । हो-
तर्यज ॥ ३१ ॥

नूनमर्थं कृत्वो पाथार्सि सुत च ॥ ११ ॥

वा एवं कृत्वी कृत्वेव उपावसृजतु । आदरार्थं पुनश्च संग्र-
हेणाह—करत् कुर्यात् एवं उक्तप्रकारं अवश्यं करोत्येव । अयं
देवः देवनशीलः वनस्पतिः जुषतां सेवतां चेदं हविः, हे
होतः ! मानुष ! त्वमपि यज ॥

^६स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या—पिप्रीहीति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्याता * ।
अयाङ्गिरिन्द्राग्नियोऽरित्यादि च इष्टिहोत्रे व्याख्यातम् * । इन्द्रा-
ग्रचोऽश्वागस्येति विशेषः होतर्यजेत्युपरम्यते ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये षष्ठे एकादशोऽनुवाकः.

उपोहं यद्विदथं वाजिनो गूः । गीर्भिर्विप्राः
प्रमतिमिच्छमानाः । अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमा-
णाः । इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते । वनस्पते रश्न-
नयाऽभिधाय । पिष्टतमया वयुनानि विद्वान् । वहं
देवत्रा दिधिषो हवींषि । प्र च दातारममृतेषु वो-

^१हविषो याज्या—उपोहयदिति त्रिष्टुप् ॥ विदथं यज्ञं उपोह
यज्ञस्य समीपत एव गूः गच्छन्तः, द्विपि 'ऊञ्जगमादीनाम्'
इत्यूकारः, 'सुपां सुलुक्' इति जसः स्वादेशः । वाजिनः अ-
र्चवन्तः हविष्मन्तः गीर्भिः स्तुतिभिः इत्थंभूताः प्रमतिं प्रकृष्टं
मन्तव्यं फलं इच्छमानाः प्राप्तुमिच्छन्तः विप्राः मेधाविनः ऋ-
त्विजः यत् ये प्रकृष्टफलार्थिनः यज्ञसमीपं गच्छन्तीत्यर्थः । पूर्व-
वत् जसो लुक् । ते तथाकुर्वन्तो नरः नेतारो मनुष्याः ऋत्विजः
इन्द्राग्नी एव जोहुवतो भृशं होमेनाराधयन्तः अर्वन्तो न अश्वा
इव काष्ठा नक्षमाणाः व्याप्तुमिच्छन्तः णशेः गतिकर्मणः अ-
भ्यासस्य लोपादिकं छान्दसम् । ते नरा इन्द्राग्नी एव जुहुवतो
भवन्ति ॥

^२वनस्पतेर्याज्या—वनस्पते रशनयेति त्रिष्टुप् ॥ हे वनस्पते!
यूप! रशनया पिष्टतमया श्लिष्टतमया आत्मानं अभिधाय बद्ध्वा
वयुनानि ज्ञानानि अभिप्रायमस्माकं देवानां वा विद्वान् जानन्
तदनु रूपं हवींषि वह प्रापय । क? देवत्रा देवेषु, 'देवम
नुष्य' इति त्राप्रत्ययः । हे दिधिषो! धारणकुशल! । यद्वा—

चः । ^३अग्निं स्विष्टकृतम् । अयाङ्गिरिन्द्रा-
ग्निर्योश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि ॥ ३२ ॥
अयाङ्गनस्पतैः प्रिया पाथांसि । अयाङ्गवानामा-
ज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर् होतुः प्रिया
धामानि । यक्षत्स्वं महिमानम् । आयजतामेज्या
इषः । कृणोतु सो अंध्वरा जातवेदाः । जुषतां
हविः । ^४अग्ने यदद्य विशो अंध्वरस्य होतः । पा-
वक शोचे वेष्ट्वं हि यज्वा । ऋता यजासि महि-
ना वि यद्रूः । हव्या वह यविष्ठ या ते अद्य ॥ ३३ ॥

धामानि भूरेकं च ॥ १२ ॥

हविषो देवेभ्यो दानकुशल ! तथा कृत्वा तेषां हविषां दातारं यज-
मानं अमृतेषु अमरणेषु देवेषु प्रवोचः अनेनैतानि दत्तानीति
प्रब्रूहि । छान्दसे लुङि 'वच उम्' 'बहुळं छन्दस्यमाङ्चोगेऽपि'
इत्यङ्भावः ॥

^{३-४}स्विष्टकृतो याज्या—अग्निं स्विष्टकृतमिति ॥ अग्ने यदद्ये-
ति ॥ व्याख्याता 'अग्निर्वृत्राणि' इत्यत्र* ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे द्वादशोऽनुवाकः.

‘देवं वरुहिस्सुदेवं देवैस्स्यात्सुवीरं वीरैर्वस्तो-
वृज्येताक्तोः प्रभ्रियेतात्यन्यात्राया वरुहिष्मतो म-
देम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । देवीर्द्वारस्सं-
घाते विड्वीर्यामञ्छितिरा ध्रुवा देवहूतौ वत्स ईमेना-

‘अनूयाजपैषाः—देवं बर्हिरित्याद्याः ॥ देवं देवनशीलं बर्हिः
बर्हिराधारोऽग्निः देवैः सुदेवं सुतृप्तदेवं यागद्वारेणास्तु । यद्वा—
देवैस्सह सुदेवं शोभनदानमस्तु, वीरैश्च पुत्रादिभिः अस्मभ्यं देयैः
सुवीरं शोभनपुत्रादिकमस्तु । वस्तोः देवानां वासाय वृज्येत
लूयत नित्यं, न वृथा वेद्यामाच्छादनाय । इडभावश्छान्दसः ।
अक्तोः स्तुचां हविषां वा अभिव्यक्तये प्रभ्रियेत संद्वियेत धार्येत
नित्यम् । यद्वा—वस्तोः अहनि वृज्येत लूयत । अक्तोः रात्रौ
प्रभ्रियेत संद्वियेत । यथोक्तप्रतिपत्तिकमस्तु । अस्य बर्हिर्देवस्य
प्रसादात् अन्यान् बर्हिष्मतः इतरान्यागयुक्तान् पुरुषान् राया
धनेन अतिक्रम्य मदेम ह्वयाम । वसुधेयस्य धनप्रदातुर्देवस्य
वसुवने धनप्रदानाय वेतु आज्यं पिवतु । यज तदर्थं हे होतः !
याज्यां पठ ॥

‘देवीर्द्वार इति ॥ देवनशीलाः द्वारः संघाते संयोजने पि-
धानकाले विड्वीः विड्व्यः दृढाः । वीडेः छान्दसं ह्रस्वत्वम् ।
‘वोतो गुणवचनात्’ इति डिषि ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदी-
र्घत्वम् । यामन् यामे निर्गमनकाले शिथिराः शिथिलाः शि-
थिलकवाटत्वात् । ध्रुवा नित्यप्रवृत्ता देवहूतौ देवानामाह्वाने एताः

स्तरुण् आमिमीयात्कुमारो वा नवजातो मैना
अर्वा रेणुककाटः पृणग्वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु
यज । "देवी उषासा नक्ताऽद्यास्मिन् यज्ञे प्रयत्य-
हेतामपि नूनं देवीर्विशः प्रायासिष्टाः सुप्रीते सु-

द्वारः वत्सो वा तरुणः कुमारो वा नवजातः जातमात्रः आ-
मिमीयात् आगत्य प्रविशेत् महावकाशत्वात् सर्वेषां प्रवेशमनु-
मन्यन्ते, न तु कश्चिदुपहन्यत इति, मानेन प्रवेशो लक्ष्यते ।
ईमिति चार्थे । यद्वा—ईमिति प्रश्ने, किं वत्सादिः कश्चिदपि
एना आमिमीयात् आयात् आगत्य परिछिन्द्यात् आगत्य किं
वा हिंस्यात् तस्मात् एना एवंगुणाः अर्वा पापः रेणुककाटः
धूर्तः । यद्वा—अर्वा अकुशलः रेणुककाटः रेणूकृत्य दारणो
विक्षेप्ता वुरणः । यद्वा—अर्वा अश्वः रेणुककाटः दुर्दान्तः
अविधेयः एता द्वारो मा पृणक् मा पृणक्तु आभिः संपृक्तो
मा भूत् । पृची संपर्के, रौधादिकः, लडि लुडचेव वा विकर-
णव्यत्ययेन श्रम् । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥ वियन्त्विति विशेषः ॥

"देवी उषासा नक्तेति ॥ देवन्शीले उषासा नक्ता अ-
हश्च रात्रिश्च अद्य अस्मिन्नहनि अस्मिन् यज्ञे पशुयागे प्रयती
प्रवर्तमाने अविच्छेदेन वर्तमाने अहेतां देवादीनाद्वातव्यानह्व-
येताम् । छान्दसे लुडि 'लिपि सिचि द्वश्च' इत्यङ् । अपिनूनमिति
अभिमतसिद्ध्यद्वावने । एते अहोरात्रे दैवीः विशः देवसम्ब-
न्धिनीरपि प्रजा नूनं प्रायासिष्टां आह्वातुं तत्सकाशमपि प्रया-
ताम् । तर्त्कि नाम न साधयत एते । 'देवाद्यजौ' इत्यञ्,

धिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । 'देवी जो-
ष्ट्री वसुधिते ययोरन्याऽद्या द्वेषांसि युयवदाऽन्या
वक्षद्वसु वार्याणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज । 'देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्ष-

याते: छान्दसे लुङि 'यमरमनमाताम्' इति सगितौ । सुप्रीते
स्वयं च सुष्टु प्रीते न तु वैमुख्यं भजमाने सुधिते सुष्टु प्रारब्ध-
निर्वहणपरे च भूत्वा प्रायसिष्टां नूनमिति । 'सुधितवसुधित' इति
निपात्यते । वसुवन इत्यादि । गतम् । वीतामिति विशेषः ॥

'देवी जोष्ट्री इति ॥ देव्यौ जोष्ट्र्यौ जोषयित्र्यौ यजमा-
नानां विघ्ननिवारणेन अभिमतफलप्रापणेन च । तदेवाह—
वसुधिते वसु यज्ञफलं तस्य दात्र्यौ, कर्तरि क्तिच्, दासीभा-
रादिर्द्रष्टव्यः । यद्वा—वसूनि धितीनि देयानि ययोरिति कर्मणि क्तिनि
बहुव्रीहिः । 'सुधितवसुधित' इति हिभावाभावः । ययोर्मध्ये
अन्या एका अद्या पापानि द्वेषांसि द्वेष्याणि च रक्षःप्रभृ-
तीनि युयवत् पृथक्कुर्यात् नाशयेत् । यौतेर्लेटि अडागमः, शपः
श्लुः, मध्योदात्तत्वं छान्दसम् । यद्वा—विकरणव्यत्ययेन शश्च
क्रियते, 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात् गुणः,
'एकान्यभ्याम्' इति निघाताभावः । ययोश्च अन्या एका वसू-
नि धनानि वार्याणि वरणीयानि यजमानाय आवक्षत् वहति ।
'सिब्वहुळं लेटि' इति सिप्, 'ईडवन्द' इति ण्यदन्तस्य
आद्युदात्तत्वम् । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

'देवी ऊर्जाहुती इत्यादि ॥ देव्यौ ऊर्जाहुत्यौ ऊर्जा रस-

सग्धिः सपीतिमन्या नवेन पूर्वं दयमानास्स्याम
पुराणेन नवं तामूर्जमूर्जाहुती ऊर्जयमाने अधातां

स्य भावयित्र्यौ । पूर्ववत्पररूपे आकारोपजनश्च । हविषां नि-
र्वोद्व्यौ उच्येते । ययोः अन्या एका इषं अन्नं ऊर्जं
रसं च देवेभ्यः वक्षत् वहति प्रापयति आवहति उत्पादयति
वा । पूर्ववत् लेटि सिप् । ययोश्च अन्या सग्धि सहाशनं सपीतिं
सहपानं च देवानां वक्षदित्येव । चमकेषु पदे व्याख्याते* । इदा-
नीमात्मार्यमप्यूर्जं प्रार्थयते—नवेन ब्रीह्यादिना सहैव पूर्वं पुरा-
णब्रीह्यादिकं दयमानाः रक्षन्तः कुसूलादिषु स्थापयन्तः । यद्वा-
दयमानाः दधानाः ब्राह्मणादिभ्यः सहैव दधानाः स्याम त्वत्प्र-
सादादिति यावत् । नवोत्पत्तिपर्यन्तं अक्षीणपुराणधान्याः पुरा-
णदायिन एव स्याम, तथा पुराणेन धान्येन सहैव नवं धा-
न्यं दयमानाः स्याम, सत्स्वेव पुराणेषु नवं दयमानाः स्याम,
पुराणेषु क्षीणेषु लवितारो मा भूमेति यावत् । ‘चादिलोपे वि
भाषा’ इति निघाताभावः । तां तादृशीं उपर्युपर्युपचीयमान-
बहुविधनवपुराणधान्यपूर्णमहाकुसूलशतसंकटग्रहोपग्रहव्यापिनीं ऊर्जं
अन्नं ब्रीह्यादिलक्षणं ऊर्जाहुतीं दैव्यौ अस्मभ्यं अधातां दत्तां
ऊर्जयमाने सर्वस्य लोकस्य ऊर्जं अन्नं कुर्वाणे । ‘तत्करोति’
इति णिच् । ‘प्रकृत्यैकाच्’ इति प्रकृतिभावः । दधातेः छान्-
न्दसे लुङि ‘गातिस्था’ इति सिचो लुक् । वसुवन इत्यादि ।
गतम् ॥

* सं. ४-७-४.

वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । 'देवा देव्या हो-
 तारा नेष्टारा पोतारा हताघशंसावाभरद्रसू व-
 सुवने वसुधेयस्य वीतां यज । 'देवीस्तिस्रस्तिस्रो
 देवीरिडा सरस्वती भारती द्यां भारत्यादित्यैरस्पृ-
 क्षत्सरस्वतीम रुद्रैर्यज्ञमावीदिहैवेडया वसुमत्या
 सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ।

'देवा देव्येति ॥ देवा देवनशीलौ देव्या देवानां संवन्धिनौ
 होतारौ नेष्टारौ नेतारौ यज्ञस्य पोतारौ शोधयितारौ । सर्वत्र 'सुपां
 मुलुक्' इत्याकारः । हताघशंसौ हता अघशंसाः पापबुद्धयः याभ्यां
 तादृशौ आभरद्रसू आद्वियमाणधनौ । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्र-
 त्ययः । यद्वा—वसुनः आहर्तारौ, पूर्वापरविनिमयः छान्दसः ।
 वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

'देवीस्तिस्र इति ॥ देव्यः तिस्रः इडा सरस्वती भारती
 च, ताः सर्वदा तिस्रः संभूय देवीः देव्यः दीव्यन्त्यः । तामु
 मध्ये भारती देवी आदित्यैस्सह द्यां द्युस्थानं लोकं अस्पृक्षत्
 स्पृशतु हविर्भिः देवांस्तर्पयतु । छान्दसे लुङि 'शल इगुपधात्' इति
 क्तः । सरस्वती देवी रुद्रैस्सह इमं यज्ञं आवीत् अवतु र-
 क्षतु अत्रैव स्थित्वा यज्ञं निर्वर्तयतु । अथ इडया देव्या वसु-
 मत्या वसुभिः तद्वत्या सधमादं सहस्थानमदं यथातथा । यद्वा—
 सह मदित्वा मदित्वा मदेम माद्येम । 'लिङ्चाशिष्यङ्' । इहैव
 यज्ञे यज्ञफलेन अस्मान् योजयत्विति । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

८ देवो नराशंसस्त्रिशीर्षा षडक्षशतमिदैनं
शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्राव-
रूणेदस्य होत्रमरूहंतो बृहस्पतिस्स्तोत्रमश्विनाऽऽ-
ध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यजं । ९ देवो वन-

८ देवो नराशंस इति ॥ देवनशीलो नरैः शंसनीयः यज्ञात्मा
त्रिशीर्षा त्रिभिस्सवनेः प्रदानैः तद्वान्, निरुदकादित्वादुत्तरपदान्तो-
दात्तत्वम् । षडक्षः षड्विंशस्थानीयैः ऋतुभिः तद्वान् ऋतुग्रहा-
भिप्रायं वा, सतिशिष्टः समासान्तस्स्वरः प्रवर्तते । 'बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् । शतमित् शतमेव बह्वचः शितिपृष्ठाः
शुक्लपृष्ठाः दक्षिणाः शुक्लधनात्मिका एनं यजं आदधति
आभिमुख्येन धारयन्ति, सहस्रमीं सहस्रमेव दक्षिणाः एनं प्रवहन्ति
फलसाधनसमर्थं कुर्वन्ति कस्यचित्सहस्रदक्षिणत्वात् यज्ञजात्य-
भिप्रायेणोच्यते । 'शितेर्नित्या बह्वच्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
मित्रावरूणावेव, 'देवताद्वन्द्वे च' इति द्व्युदात्तत्वम् । अस्य य-
ज्ञस्य होत्रं हवनं होतृत्वं अर्हतः नान्यः, बृहस्पतिरेव स्तोत्रं
स्तवं औद्गात्रमर्हतीति । 'चादिलोपे विभाषा' इत्याख्यातं न नि-
हन्यते । अश्विनावेव आध्वर्यवं अध्वर्योः कृत्यं अर्हतः । उत्सा-
दित्वादङ् । वसुवन इति । गतम् ॥

९ देवो वनस्पतिरिति ॥ देवनशीलः वनस्पतिः वर्षप्रावा वर्ष-
स्य प्रापयिता यागद्वारेण । प्रपूर्वादवतेः 'गतिकारकयोरपि' इत्य-
मुन्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यद्वा—वर्षस्य प्रावा पूरयिता ।

स्पतिर्वर्षप्रांवा घृतनिर्णिग्धामग्रेणास्पृक्षदाऽन्तरिक्षं
मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणाहः हीद्वसुवने वसु-
धेयस्य वेतु यज । ¹⁰देवं वर्हिर्वारितीनां निधेधा-
सि प्रच्युतीनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुस्पार्हं

‘आतो मनिन्’ इति प्रातेर्वनिप्, दासीभारादिर्द्रष्टव्यः । घृत-
निर्णिकू घृतस्य उदकस्य हेतुभूतं रूपमस्येति । यद्वा—उदकेन
निर्वर्तितरूपः घृतस्य वा निर्णेक्ता शोधयिता समर्थयिता । दासी-
भारादिरेव । द्यां द्युलोकं अग्रेण अस्पृक्षत् स्पृशत्विति या
वत् । लुङि पूर्ववत् कसः । मध्येनान्तरिक्षमाप्राः आपूरयतु, रक्षा-
र्थं व्याप्नोतु । प्रा पूरणे, लुङि पुरुषव्यत्ययः, ‘मन्त्रे वस’ इति
च्चेर्लुक् । उपरेण मूलेन अतष्टप्रदेशेन पृथिवीं अदंहीत् स्त-
म्भयतु । वसुवन इत्यादि । गतम् ॥

¹⁰देवं वर्हिरिति ॥ देवनशीलं वर्हिः वर्हयितुं वर्धयितुं
वारितीनां उदकयतीनां यागद्वारेण उदकप्राप्तिहेतुः । निधे नि
दानार्थं अविचलितावस्थानार्थम् । क्पिप्यातो लोपः, उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । यद्वा—कृत्यार्थे केप्रत्ययः । धासि
ददाति हवींषि । पुरुषव्यत्ययः, वेत्वित्येनेन सामानाधिकरण्यात्,
शपो लुक् । यद्वा—वारितीनां निधानाय दधाति । प्रच्युतीनां
प्रच्युतिमतां अन्येषां शुष्यतां मध्ये स्वयं अप्रच्युतं अप्रच्युतिकम् ।
यद्वा—तेषामप्रच्युतहेतुः । निकामधरणं स्वेच्छया धारयितुं प-
र्याप्तं वा धारणाय पुरुस्पार्हं पुरुभिस्स्पृहणीयम् । विकारः छान्द-

यशस्वदेना बर्हिषाऽन्या बर्हिः२५५भिष्याम व-
सुवनै वसुधेयस्य वेतु यजं । 'देवो अग्निरिस्विष्ट-
कृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविस्सत्यमन्माऽऽयजी होता
होतुर् होतुरायजीयानग्ने यान्देवानयाज्याः अपि-
प्रेर्ये ते होत्रे अमथ्सत् ताः संसनुषीः होत्रां देव-
गमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमऽ स्विष्टकृचाग्ने हो-
ताऽभूर्वसुवनै वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यजं ॥

यजैकं च ॥ १३ ॥

सः । यशस्वत् यशस्करं उदकहेतुर्वा । एना एतेन महानुभावेन
बर्हिषा अन्यानि बार्हीषि बर्हिष्मतो यजमानान् अभिष्याम
अभिभवेम । 'उपसर्गप्रादुर्भ्या' इति पत्वम् । वसुवन इत्यादि ।
गतम् ॥

१ देवो अग्निरिति ॥ इष्टिहोत्रे व्याख्यातम्* । नमोवाके
वीहि यजेति विशेषः । हे अग्ने ! वसुवने लाभाय लब्धस्य च
धारणाय अन्नस्य च पक्त्वयाय अस्माकं इदं आज्यं वीहि पि-
ब । होतस्त्वमपि यजेति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे पशुहोत्रे त्रयोदशोऽनुवाकः.

* ब्रा. ३-५-९.

'देवं वरुहिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवी
 द्वारः । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु । देवी उपा-
 सा नक्ता । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवी
 जोष्टी । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवी ऊर्जा-
 हुती । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ॥ ३५ ॥ देवा
 देव्या होतारा । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । दे-
 वीस्तिस्त्रस्तिस्त्रो देवीः । वसुवने वसुधेयस्य विय-
 न्तु । देवो नराशंसः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु ।
 देवो वनस्पतिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवं
 वरुहिर्वारितीनाम् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु ॥ ३६ ॥
 देवो अग्निस्त्रिष्टुक् । सुद्रविणा मन्द्रः कविः ।
 सत्यमन्माऽऽयजी होता । होतुर् होतुरायजीयान् ।
 अग्ने यान्देवानयात् । याः अपिप्रेः । ये ते होत्रे
 अमथ्सत । ताः संसनुषीः होत्रा देवंगमाम् ।
 दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् । त्रिष्टुक्चाग्ने होताऽ-
 भूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि ॥ ३७ ॥

वीतां वेत्वभूरेकं च ॥ १४ ॥

अनूयाजयाज्याः—देवं बर्हिर्वसुवन इत्यादयो निगदसिद्धाः

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पच-
न्पक्तीः पचन्पुरोडाशं वध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागं सू-
पस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छा-
गेनाघस्तां तं मेदस्तः प्रति पचताऽग्रभीष्टामवीवृधे-

अनन्तरानुवाकसमाः* । नमोवाके वीहि इत्युपरम्यते याज्यात्वात् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये पष्ठे पशुहोत्रे चतुर्दशोऽनुवाकः.

अथ सूक्तवाकप्रैषा मैत्रावरुणस्य—अग्निमद्येति ॥ अद्य अ-
स्मिन्नहनि अयं यजमानः अग्निं होतारं अवृणीत पक्तव्यानि
पचन् पुरोडाशं च विषेण पचन् इन्द्राग्निभ्यां छागं वध्नन्
यूपे नियुञ्जन् अग्निमवृणीत । अथ अद्य देवनशीलो वनस्पतिः
सूपस्थाः सूपस्थानः अभवत् । इन्द्राग्निभ्यां इन्द्राग्रयोः संव-
न्धिना छागेन सूपस्थानोऽभवत् । अघस्तां तं मेदस्तः तं पशुं
मेदस्तो वपाया आलभ्य इन्द्राग्नी अघस्तां अभक्षयताम् । अत्तेः 'लु-
ङ्सनोः वस्ल' इति वस्लादेशः, 'मन्त्रे वस' इति च्छेर्लुक्,
वाक्यादित्वादाख्यातं न निहन्यते । अथ प्रति पचताऽग्रभीष्टां
पचता पचनानि पक्वानि सर्वाणि । पचेरौणादिकोऽतच्छ्रत्ययः ।
प्रत्यग्रभीष्टां प्रतिगृहीतवन्तौ इन्द्राग्नी । 'हग्रहोर्भः' इति भत्वम् । किञ्च
—ताविन्द्राग्नी पुरोडाशेन आत्मानं अवीवृधेताम् अवर्धयेतात् ॥

तां पुरोडाशेन^२ त्वामद्य ऋषं आर्षेय ऋषीणां न-
पादवृणीतायं यजमानो बहुभ्य आ संगतेभ्य एष
मे देवेषु वसु वार्या यक्ष्यत इति ता या देवा देव-
दानान्यदुस्तान्यस्मा आ च शास्वा च गुरस्वेषि-
तश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषस्सूक्त-
वाकायं सूक्ता ब्रूहि ॥ ३८ ॥

अग्निमद्यैकम् ॥ १५ ॥

अजन्ति होता यक्षत्समिद्धो अद्याग्निरजैर्देव्यां
जुषस्वावृत्रहणा गीर्भिस्त्वः ह्याभरतमुपोह यदेवं
वर्हिस्सुदेवं देवं वर्हिरग्निमद्य पञ्चदश ॥ १५ ॥

अजन्त्युपावसृजन्नान्या युवत्करदेव-

मृष्टात्रिंशत् ॥ ३८ ॥

अजन्ति-सूक्ता ब्रूहि ॥

हरिः ओम्.

^२ त्वामद्यर्ष इत्यादि ॥ सौत्रामण्यां व्याख्यातम् * ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रमिरचिते तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये

ज्ञानयज्ञाख्ये तृतीयाष्टके षष्ठप्रपाठके पशुहैत्रे

पञ्चदशोऽनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

श्री.

सप्तमप्रपाठकः.

हरिः ओम् ॥ 'सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान्प्रवे-
शयति । योऽग्नीनन्वाधाय व्रतमुपैति' । स यदनि-
ष्टा प्रयायात् । अकामप्रीता एनं कामा नानु प्र-

अथाच्छिद्रं काण्डं वैश्वदेवमारभ्यते—छिद्रपूरणप्रायश्चित्तादि-
प्रायत्वात् अच्छिद्रम् । सर्वान्वा इत्यादि ॥ एष खलु सर्वा-
नपि कामान् अभिलषितानथान् अग्नौ प्रवेशयति अग्नोरेव
दातृत्वेन स्थापयति तत्प्रसादैकलभ्यान् निश्चित्य प्रवर्तते यथा
'त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेम'* इत्यादि । यद्वा—सर्वान् कामान्
अग्नौ प्रवेशयति अग्निरेव इमे सर्वे कामाः नाग्नेरन्यत्काम्यमस्तीति
अग्निमेव कामैः विषयीकरोति । कः? यः अग्नीनन्वाधाय
व्रतोपायनादि करोति करिष्यमाणयागोपलक्षणं व्रतोपायनम् । त-
देवाह—अनिष्टा प्रयायादिति । तत्र सोऽन्वाहिताग्निः यदनि-
ष्टा व्रतोपायनादिकां इष्टिं अकृत्वा अनादृताग्निः प्रयायात् प्रव-
सेत् । तत एनं एवंकुर्वाणं कामा नानुप्रयायुः जहति तं
कामाः । कुतः? अकामप्रीतत्वात् कामेन प्रीताः कामप्रीताः
न कामप्रीताः अकामप्रीताः पूर्वमग्नौ प्रवेशनकाले अस्य कामेन

* सं. ४-७-१४.

यायुः । अतेजा अवीर्यस्स्यात् । स जुहुयात् ।
 तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम । विश्वास्सुक्षितयः पृथक् ।
 अग्रे कामाय येमिर इति । कामानेवास्मिन्दधा-
 ति ॥ १ ॥ कामप्रीता एनं कामा अनु प्रयान्ति ।
 तेजस्वी वीर्यावान्भवति । संततिर्वा एषा यज्ञस्य ।

प्रीताः काम्याः अर्थाः इदानीं तदनादरेण सा प्रीतिः व्यपगता
 किमनेन कृतमिति । तस्मात् अकामप्रीता एनं जहति । ततश्च
 अतेजा अवीर्यः स्यात् तेजोवीर्यग्रहणं च सर्वकामोपलक्षणम् ।
 तस्मात् सोऽन्वाहिताग्निः दैवादिनिष्ठा प्रयास्यन् उक्तदोषपरिहाराय
 जुहुयात्—तुभ्यं ता इति । इयं गायत्री । ‘त्वमग्रे रुद्रः’ इत्यत्र
 व्याख्याता * । वास्तोष्पतीयप्रत्याम्नायोऽयमित्याहुः । ततः यत्र वसेत्
 तत्र एतामिष्टिं संस्थापयेदिति । ततश्च ‘कामाय येमिरे’ इति
 लिङ्गात्सर्वे कामाः अस्मिन्निहिता भवन्ति । ततः कामप्रीताः एनं
 अनुप्रयान्ति कामाः सम्यगाचरितमिति । ‘तृतीया कर्मणि’
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ततः तेजःप्रभृत्यभिमतार्थसम्पन्नो भवति ॥

सन्ततिर्वा इत्यादि ॥ सन्ततिः सन्तानः प्रक्रान्तस्यावि-
 च्छेदः । यज्ञस्यैषा सन्ततिः इदानीमेव यज्ञः प्रारब्धः सन्ता-
 यते । एषेत्युक्तम्, केत्याह—य इति ॥ यदित्यर्थः । यत्प्र-
 थममेवाग्नीन् अन्वाधाय व्रतोपायनादि करोति न तु यदाऽग्नि-
 नाऽर्थः तद्यज्ञस्य सन्ततिरित्यर्थः । अन्यथा अग्निकार्यस्य याग-

योऽग्नीनन्वाधाय व्रतमुपैति । स यदुद्धायति । वि-
च्छित्तिरेवास्य सा । ^३तं प्राञ्चमुद्धृत्य । मनसोपति-
ष्ठेत । मनो वै प्रजापतिः । प्राजापत्यो यज्ञः ॥ २
मनसैव यज्ञः संतनोति । भूरित्याह । भूतो वै
प्रजापतिः । भूतिमेवोपैति । ^४वि वा एष इन्द्रिये-

त्वात् अनन्वाधाय व्रतोपायनादौ क्रियमाणे तस्याग्निकार्यत्वात्
यज्ञोऽप्रक्रान्तः स्यात् तस्मात्प्रथमेवान्वाधानाद्यज्ञः प्रक्रान्तः सन्ता-
यते ततः सः अग्निरन्वाहितः यदि उद्धायति विनश्यति, पै
ओ वै शोषणे । विच्छित्तिरेव सा अस्य यज्ञस्य प्रक्रा-
न्तस्य । यद्वा—सन्ततिः सन्तारयिता यज्ञस्य । कः? योऽ-
ग्नीनन्वाधायेति । नन्वग्नयः प्रकृताः तत्कथं स यदुद्धायतीति?
उच्यते—सामर्थ्यादाहवनीय इति गम्यते । यथोक्तमाचार्यैः—
'यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेत्' इति ॥

^३अथ प्रायश्चित्तमाह—तमिति ॥ प्राञ्चं तमुद्धृत्य अन्यं आ-
हवनीयं प्रणीय ततः व्रतोपायनीयं यजुर्जपेत् । मनसोपति-
ष्ठेत । मनो वा इति । अव्यक्तरूपत्वात् । भूरिति प्र-
णयनानन्तरं उपस्थानम् । भूतो वा इत्यादि । प्रपञ्चरूपेणा-
विर्भूतत्वात् । ततः विच्छित्तिदोषनिर्घातात् भूतिमुपैति ॥

^४वि वा इत्यादि ॥ अपक्षायति आयतनादपक्रम्य नश्यति ।
क्षै जै पै क्षये, नाशः लौकिकीभावः । नोद्धानम् । अथ यावति
प्रदेशे शम्यया लक्ष्यं प्रविध्येत् यावति दूरे वा शम्या परास्यते

णं वीर्येण ह्वयते । यस्याहिताग्नेरग्निरपुक्षायति ।
 यावच्छम्यया प्रविध्येत् । यदि तावदपुक्षायेत ।
 तः संभरेत् । इदं तु एकं पर उत एकम् ॥ ३ ॥
 तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चारु-
 ररेधि । प्रिये देवानां परमे जनित्र इति । ब्रह्म-

यदि तावदन्तरे अपुक्षायेत अथ तमग्निं संभरेत् आदाय
 आयतने प्रक्षिपेत्—इदं तु एकमिति त्रिष्टुभा । एनं ब्रह्मणा
 मन्त्रसामर्थ्येन सम्भरयेव । यद्वा—ब्रह्मणा परवस्तुना एनं
 सम्भरति एकीकरोति । सैव ततो दोषात् प्रायश्चित्तिः प्रायणं
 प्रायः अपगमः तदर्थं चित्तिज्ञानं प्रायश्चित्तिः । अव्ययपूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वम् । मन्त्रार्थस्तु—इदमपक्रान्तं एकं ते तव ज्योतिः
 तृतीयेन ज्योतिषेति वचनात् इदं ज्योतिरिति गम्यते । पूरणप्र-
 त्ययस्य समानजातीयविषयत्वात् । अथ परः परस्तात् स्थित-
 मुत्कृष्टं अजहच्छ्रौतरूपं च तव एकं रूपं द्वितीयमाहवनीयादौ
 स्थितं, स त्वमिदानीं अस्मिन्त्रये वर्तमानः तव तृतीयेन परमात्म-
 रूपेण ज्योतिषा संविशस्व यतः त्वं अपक्रान्तो रूपान्तरेण
 भवसि तेनैकीभव, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र तस्य तथा तृतीये
 ज्योतिषि तनुवै शरीरस्य संवेशनः त्वम्, अत एव चारुः
 क्षाळितदोषो विकाररहितः भवान् देवानां प्रिये परमे प्रकृष्टे
 जनित्रे जनके स्थितिहेतौ यागे एधि साधकत्वेन वर्तस्व । यद्वा—
 निमित्तात्सप्तमी, ईदृशयागनिमित्तं चारुविकारो भवेति ॥

णैवैन॒ꣳ संभ॑रति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । ^५यदि
परस्तरामप॒क्षाये॑त् । अनु॒प्रयायाव॑स्येत् । सो ए॒व
ततः प्रायश्चित्तिः । ^६ओष॑धीर्वा ए॒तस्य॑ प॒शून्पयः
प्रवि॑शति । यस्य॑ ह॒विषे॑ व॒त्सा अ॒पाकृ॑ता धर॑न्ति॥
तान् यदु॒ह्यात् । या॒तया॑न्ना ह॒विषा॑ यजेत । यन्न
दु॒ह्यात् । य॒ज्ञप॒रुरन्त॑रियात् । वा॒यव्यां॑ यवा॒गूं नि॒र्व॑पेत् । वा॒युर्व प॑र्य॒सः प्र॑दापयि॒ता । स ए॒वास्मै॑

^५यदि परस्तरामित्यादि ॥ स्वार्थिकस्तरप् । 'अल्पाच्तरम्'
इति यथा । 'किमेत्तिजव्ययवादाम्' इति आमुप्रत्ययः । यदि
[प्रासा] शम्या परास्यात् परस्तात् अपक्षायेत् अनुप्रयायावस्येत् तत्रैव
गत्वा देवयजनमध्यवसाय यजेत अग्नये पथिकृते पुरोडाशं निर्व॒
पेत् । श्वो भूते गृहेषु प्रत्यवस्यति सा उ सो, उकारोऽ॒
प्यर्थे । ततोऽपि दोषात् सा प्रायश्चित्तिः ॥

^६ओषधीर्वा इति ॥ ओषधीः पशूँश्च अन्यान् पातव्यो रसः
प्रविशति वत्सद्वारेण । यस्य सम्बन्धिनः पशून् हविषे अपा॒
कृता वत्साः पिबन्ति । अथ तान् पीतपयसो यदि दुह्यात्
यातयान्ना आत्तसारेण हविषा यजेत । यदि न दुह्यात्
यज्ञावयवो लुप्तः स्यात् । तस्मात् तत्स्थाने वायव्यां यवागूं
निर्वपेत् । वायुर्वा इति । प्राणात्मकत्वात् प्रदापयिता वत्सैः ।
पयो वा इति यवागूस्तुतिः । ओषधिविकारत्वात् यवागूः ओष॒

पयः प्रदापयति । पयो वा ओषधयः । पयः पर्यः ।
 पर्यसैवास्मै पयोऽव्वरुन्धे ॥ ५ ॥ अथोत्तरस्मै हविषे
 वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । ^१अन्य-
 तरान् वा एष देवान्भागधेयेन व्यर्धयति । ये यं-
 जमानस्य सायं गृहमागच्छन्ति । यस्य सायं दु-
 ग्धं हविरार्तिमाच्छति । इन्द्राय व्रीहीन्निरूप्योपव-
 सेत् । पयो वा ओषधयः । पर्य एवारभ्यं गृही-
 त्वोपवसति । यत्प्रातस्स्यात् । तच्छृतं कुर्यात् ॥ ६ ॥
 अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशस्स्यात् । इन्द्रिये एवास्मै

धिशब्देनोच्यते । पयसा तुल्यत्वात् पयः पातव्यरसत्वाद्वा, प-
 यस्तु स्वयमेव पयः पातव्यरसं वा, तस्मात् पयसैव यवाग्वा
 पयो वत्सैः पीतमव्वरुन्धे । अथैवं निर्हते दोषे उत्तरस्मै अन-
 न्तरदिवसकर्तव्याय हविषे वत्सानपाकृत्य उपवसेत् । सा तथा-
 करणं ततः प्रायश्चित्तिः ॥

^१अन्यतरान्वा इति ॥ सायमागच्छतो देवान् भागहीनान्
 करोति सायं दुग्धार्था । ततो निर्वीर्यं स्यात् । तत्र प्राय-
 श्चित्तार्थं इन्द्राय व्रीहीन्निरूप्योपवसेत् । पयो वा इत्यादि ।
 गतम् । यत्प्रातर्दुग्धं स्यात् तच्छृतं कुर्यात् अनार्तत्वात् । अथ
 अस्मात् इतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् सायं यो निरुक्तः तस्य
 प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेत् । प्रातर्दोहे आर्तिगतेऽप्येतदेव प्राय-

समीचीं दधाति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः ।
 पयसैवास्मै पयोऽव्रुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वृ-
 त्सानपाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । ^४उभ-
 यान् वा एष देवान्भागधेयेन व्यर्धयति । ये यज-
 मानस्य सायं च प्रातश्च गृहमागच्छन्ति । यस्यो-
 भयः हविरार्तिमाच्छति ॥ ७ ॥ ऐन्द्रं पञ्चशरावमो-
 दनं निर्वपेत् । अग्निं देवतानां प्रथमं यजेत् । अ-
 ग्निमुखा एव देवताः प्रीणाति । अग्निं वा अन्वत्या
 देवताः । इन्द्रमन्वत्याः । ता एवोभयीः प्रीणाति ।

श्रितम् । तस्य सायं दोहे नास्य समवदाय प्रचरेत् । एवं कुर्वन्
 द्वे इन्द्रिये अस्य समीची सम्यगश्रिते स्थापयति ऐन्द्रहविर्द्व-
 यसम्पत्त्या । पयो वा इत्यादि । गतम् ॥

^४उभयान्वा इति ॥ उभयहविरार्त्या उभयकालगामिदेवताभाग-
 लोपः । तत्र प्रायश्चित्तं—ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं आग्नेयं चा-
 ष्टाकपालं निर्वपेत् । देवतानां प्रथममिति वचनमाग्नेयस्य सर्व-
 देवतावृत्तिहेतुत्वं सूचयितुम् । तदेवाह—अग्निमुखा इति । अग्निं
 वा अन्वति । अग्निना सह वर्तन्ते काश्चिद्देवताः । इन्द्रेण
 सह काश्चित् । 'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । हीने
 वा । अग्नेः गुणभूताः काश्चित् । इन्द्रस्य काश्चित् । उभ-
 यीस्ताः प्रीणाति उभय्यां हविर्भ्याम् । पयो वा इत्यादि । गतम् ॥

पयो वा ओषधयः । पयः पर्यः । पर्यसैवास्मै प-
योऽव्रुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वृत्सानुपाकुर्यात् ॥
सैव ततः प्रायश्चित्तिः । ^१अर्धो वा एतस्य यज्ञस्य
मीयते । यस्य व्रत्येऽहन्पत्न्यनालम्भुका भवन्ति ।
तामपरुध्य यजेत । सर्वेणैव यज्ञेन यजते । ता-
मिष्टोपह्वयेत । अमूहमस्मि । सा त्वम् । द्यौर-

^१अर्धो वा इत्यादि ॥ यज्ञस्यैव एकदेशो हीयते । व्रतोपा-
यनाय साधु व्रत्यमहः । अनालम्भुका अस्पर्शार्हा मलवद्वासाः ।
लभेः छान्दस उक्त्वा । 'लेभेरशब्दितोः' इति नुम् । तत-
श्चैकदेशलोपादकृत एव यज्ञः स्यात् । तत्र प्रायश्चित्तार्थं ताम-
परुध्य बहिर्यन्त्रितां स्थापयित्वा जघनेन वेदिमन्तर्वेदि वा उ-
दक् शुल्वसन्नहनं स्तीर्त्वा यजेत । एवं कुर्वन् सर्वेणैव य-
ज्ञेन यजते । अथ इष्टचनन्तरं यदा त्रिरात्रीणां स्यात् अथैनां
मैथुनकाले उपह्वयेत—अमूहमस्मीति पङ्क्त्या, रायस्पोपायेत्यादि-
यजुरन्तया ॥ एवं कुर्वन् यज्ञस्य यो लुप्तोऽर्धः तत्रैवैनां उप-
ह्वयेत । ततः सर्वेणैव यज्ञेन इष्टं भवतीति सा प्रायश्चित्तिः ।
मन्तार्थस्तु—अमूहमस्मि सा त्वमिति । आद्युदात्तत्वात् नायमद-
शब्दः । साम सान्त्वप्रयोगः, तत्र सान्त्वप्रयोगाधारभूतकर्मप्र-
क्रान्तौ दम्पती अनुरागातिशयप्रकटीकरणाय सामपदावयववर्णद्व-
यात्मना निरूप्येते । अमशब्दोऽहं, साशब्दस्त्वमिति । तत्रा-
मोऽहमिति वक्तव्ये वर्णविकारः छान्दसः । अतः परस्परोपका-

हम् । पृथिवी त्वम् । सामाहम् । ऋक्त्वम् । ता-
वेहि सम्भवाव । सह रेतो दधावहे । पुंसे पुत्राय
वेत्तवै । रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेति ।
अर्ध एवैनामुपह्वयते । सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥९॥

दधाति यज्ञ उत एकं धरन्ति रुन्धे कुर्यादाच्छ-
त्यपाकुर्यात्पृथिवी त्वमष्टौ च ॥ १ ॥

सर्वान् वि वै यदि परस्तरामोषधीरन्यतरानु-
भयानर्धो वै ॥

रित्वप्रतिपादनाय द्यावापृथिवीरूपेण । 'द्यौः पिता । पृथिवी मा-
ता'* इति विशेषलाभात् । पुनरपि विश्लेषणीत्या नित्यसंयुक्तऋक्साम-
त्वेन वर्णना । साम गीतियोनिः । तस्या ऋग्योनित्वा-
देव स्त्रिया ऋक्तेन रूपणम् । आधारत्वाच्च । तौ तादृशौ
आवां सम्भवाव तदर्थमेहि आयाहि आवां सह रेतो दधावहे
एकत्र स्थापयावहे । किमर्थ—पुंसे पुत्राय नरकात्त्रायकाय पुंन्य-
पदेशार्हाय वेत्तवै लाभाय । कर्मणि षष्ठी । कृत्यार्थे तवैप्र-
त्ययः । रायः धनस्य पोषाय परंपरया सुप्रजास्त्वाय शो-
भनापत्योऽयमिति व्यपदेशाय सुवीर्यत्वाय चेति ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे

अच्छिद्रेषु प्रथमोऽनुवाकः.

‘यद्विष्पण्णेन जुहुयात् । अप्रजा अपशुर्यज-
मानस्स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अनायत-
नस्स्यात् । प्राजापत्ययुर्चा वल्मीकवपायामवन-
येत् । प्राजापत्यो वै वल्मीकः । यज्ञः प्रजापतिः ।
प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । भूरित्याह । भू-
तो वै प्रजापतिः ॥ १० ॥ भूतिमेवोपैति । तत्कृ-
त्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर् होतव्यम् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः । ‘यत्कीटावपन्नेन जुहुयात् । अप्रजा
अपशुर्यजमानस्स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अ-
नायतनस्स्यात् । मध्यमेन पर्णेन द्यावापृथिव्ययु-
र्चाऽन्तःपरिधि निनयेत् । द्यावापृथिव्योरेवैनप्रति-

‘यद्विष्पण्णेनेत्यादि ॥ अग्निहोत्रेण साक्षाद्येन वा विष्पण्णेन
विष्यन्दितेन यदि जुहुयात् प्रजापशुहीनस्स्यात् । प्रजायत इति
प्रजाः, असुन् ततस्तत्पुरुषे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अग्रा-
यतनादन्यत्र निनयने स्वयमपि हीनग्रहस्स्यात् । प्राजापत्यये-
ति । ‘प्रजापते न त्वत्’* इति । भूरित्युपस्थानम् । गतमन्यत् ।
अन्यामिति । यस्या दुग्धं विष्पण्णं ततोऽन्याम् ॥

‘यत्कीटावपन्नेनेति ॥ कीटावपन्नं कीटेनावपत्य दूषितम् । ‘तृती-
या कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पर्णेन पलाशपत्रेण ।

ष्ठापयति ॥ ११ ॥ तत्कृत्वा । अ॒न्यां दुग्ध्वा पुन॑र्
 होत॒व्यम् । सैव ततः प्रायश्चि॑त्तिः । 'यद॑व॒वृष्टेन
 जुहु॑यात् । अ॒परूप॑मस्यात्मजायेत । कि॒लासो वा
 स्याद॑र्श॒सो वा । यत्प्रत्ये॒यात् । य॒ज्ञं विच्छि॑न्द्यात् ।
 स जुहु॑यात् । मि॒त्रो ज॒नान्क॑ल्पयति प्र॒जानन् ॥
 मि॒त्रो दा॑धार पृथि॒वीमु॒त द्याम् । मि॒त्रः कु॑ष्ठीरनि॒-
 मि॒त्राऽभि॑च॒ष्टे । स॒त्याय॑ ह॒व्यं घृ॒तव॑ज्जुहोतेति ।
 मि॒त्रेणै॒वैन॑त्कल्पयति । तत्कृत्वा । अ॒न्यां दुग्ध्वा
 पुन॑र् होत॒व्यम् । सैव ततः प्रायश्चि॑त्तिः । 'यत्पूर्व॑-

द्यावापृथिव्यया 'मही द्यौः पृथिवी च नः'* इत्यनया । 'द्यावा-
 पृथिवीशुनासीर' इति यत् । द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठापनया अवि-
 नष्टत्वम् ॥

^३अववृष्टं अवपतितेन वर्षेण दूषितम् । अपरूपं अपरुष्टं
 निन्दितं रूपमात्मनि प्रादुर्भवेत् । किलासः कुष्ठी, अर्शसा
 तद्वानर्शसः, अर्शआदिलक्षणोऽच् । यत्प्रत्येयात् यद्यहुत्वैव
 प्रत्यागच्छेत्, यज्ञो विच्छिन्नस्स्यात् । मित्रो जनानिति । 'त्वमग्ने
 बृहत्'† इत्यत्र व्याख्याता । कल्पयति इष्टसाधनसमर्थं करोति ॥

^४द्विपाद्भिरिति ॥ आहुतिद्वित्वनाशनात् । 'द्वित्रिभ्यां पादन्'
 इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिहोमः पूर्वस्या उपरिहोमः ।

* सं. ३-३-१०.

† सं. ३-४-११.

स्यामाहुत्याः हुतायामुत्तराऽऽहुतिस्स्कन्देत । द्वि-
पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृद्धयेत । यदुत्तरयाऽभि-
र्जुहुयात् ॥ १३ ॥ चतुष्पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यृ-
द्धयेत । यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामा-
नि । तत्र हव्यानि गामयेति वानस्पत्ययर्चा स-
मिधमाधाय । तूष्णीमेव पुनर्जुहुयात् । वनस्पति-
नैव यज्ञस्याती चानार्ता चाहुती विदाधार । त-
त्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर् होतव्यम् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः । यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राडङ्गारस्स्क-

चतुष्पाद्भिरिति । आहुतिद्वयनाशेन आहुतिद्वयकारणचतुष्पान्नाशः ।
तत्र 'यत्र वेत्थ' इति ऋचा गायत्र्या समिधमाधाय तूष्णी-
मेव पुनर्जुहुयात् । तत एवं कुर्वन् आर्तानार्ते आहुती देवेषु
विदाधार पृथगेव धारयति स्थापयति । यथा आर्ता अनार्ता
न भवति यथा चानार्ता आर्ता न भवति तथा करोति ।
'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । मन्त्रार्थस्तु—हे वनस्पते!
वनस्पतिविकार ! समिद्रूप ! देवानां गुह्यानि नामानि नमनस्था-
नानि यत्र वेत्थ जानासि यत्र देवाः स्थिताः तत्र एतानि
हव्यानि गामय गमय । हस्त्राभावश्छान्दसः ॥

यत्पुरा प्रयाजेभ्य इति ॥ अकं दुःखं सुखाभाव एव वा
भवति । बहिःपरिधि स्कन्देने दक्षिणा दक्षिणस्याम् । दक्षिणा-

न्देत् । अध्वर्यवे च यजमानाय चाकङ्क्षे स्यात् ॥
 यदक्षिणा । ब्रह्मणे च यजमानाय चाकङ्क्षे स्यात् ।
 यत्प्रत्यक् । होत्रे च पत्नियै च यजमानाय चाकङ्क्षे
 स्यात् । यदुदङ् । अग्नीध्रे च पशुभ्यश्च यजमानाय
 चाकङ्क्षे स्यात् । यदभि जुहुयात् । रुद्रोऽस्य पशून्घातु-
 कस्स्यात् । यन्नाभि जुहुयात् । अशान्तः प्रहियेता ॥
 स्तुवस्य बुधेनाभि निदध्यात् । मा तमो मा यज्ञ-

दाचप्रत्ययः । क्रियाविशेषणम् । अथ स्कन्धस्याङ्गारस्य उपरि
 यदि जुहुयात् रुद्रः क्रुद्धः पशूनां हननशीलस्स्यात् बहि-
 र्भावमसहमानः । 'लषपतपद' इत्युक्तम् । अनभिहोमे तु अ-
 शान्तः असुखहेतुरेवाग्नौ प्रहियेतायमङ्गारः तस्मात्स्तुवस्य बुधेन
 मूलेन अभिनिदध्यात् उपर्याक्रमेत्—मा तम इति पङ्क्त्या, अ-
 मुमित्यादियजुरन्तया । हे अग्ने! मा तमः मा नशः यज्ञो य-
 जमानश्च मा तमत् मा नशत् । पुषादित्वादङ् । हे अग्ने! रुद्रा-
 त्मन्! नमः ते अस्तु नमश्चिकीर्षुरग्निं रुद्रात्मनाऽऽमन्त्रयते 'यस्मै
 नमः'* इति नियमात् । आयते आगच्छते नमः मा गा इति
 यावत् । किं गत्वा आगम्यत इति आगमाक्षेपणमेव निषि-
 द्धयते 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । परायते पराग-
 च्छते च तुभ्यं नमः तत्र वा अत्र वा को विशेषः प्रसन्नो
 यदि स्यादिति भावः । गत्वाऽपि शीघ्रमागन्तव्यमिति वा, तस्मात्

* आ. २-१९.

स्तमन्मा यजमानस्तमत् । नमस्ते अस्त्वायते ।
 नमो रुद्र परायते । नमो यत्र निषीदसि । अमुं मा
 हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन स्कन्देत् । तं
 प्रहरेत् । सहस्रशृङ्गो वृषभो जातवेदाः । स्तोमपृ-
 ष्ठो घृतवान्धसुप्रतीकः । मा नो हासीन्मे*स्थितो ने-

कोऽर्थो गमेनेति भावः । पूर्ववद्विभक्तेरुदात्तत्वम् । अथ
 यत्र निषीदसि गत्वा आसिष्यसि तस्मै च स्थानाय नमः ।
 किमर्थं स्थानान्तरपरिग्रह इति भावः । यदि गन्तव्यं मन्यसे
 मा तत्र निषीद इति वा । अथ वा—सर्वावस्थागतो देवः
 नमस्कारेणाराध्यते । यत्र यदेत्यर्थः । निषीदते च तुभ्यं नम
 इति सर्वदा प्रसीदेति विवक्षितम् । अमुमिति सामान्यनिर्देशो
 विशेषार्थः । वीप्सा सर्वदिगर्था । येन स्कन्देदिति तत्तद्वि-
 शेषोपस्थापनया ब्राह्मणं वा । एतदुक्तं भवति—येन दिग्भा-
 गेन अङ्गारः स्कन्देत् तत्र यस्यां कस्यां प्रागुक्तं तमध्वर्या-
 दिकं अमुमित्यत्र निर्दिश्य मा हिंसीरिति तस्याहिंसां प्रार्थयेतेति ।
 तद्यथा—अध्वर्युं मा हिंसीरिति ॥

⁶अथ तमङ्गारं अग्नौ प्रहरेत्—सहस्रशृङ्ग इति त्रिष्टुभा ॥
 सहस्रशृङ्गः बहुज्वालः वृषभः वर्षिता कामानां जातवेदाः जातानां
 वेदिता स्तोमपृष्ठः स्तोमैः त्रिवृदादिभिः साध्यः स्तुतः । घृत-
 वान् घृताहुतिमान् सुप्रतीकः शोभनारम्भः शोभनज्वालो वा
 तादृशस्त्वं अस्मान् मा हासीः मा त्याक्षीः मेस्थितः मेधितः

* भाष्यानुसारी तु पाठः “हासीमै” इत्येवं स्यात्.

त्वा जहाम । गोपोषं नो वीरपोषं च यच्छेति ।
ब्रह्मणैवैनं प्रहरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥ १६ ॥

वै प्रजापतिस्स्थापयति प्रजानन्नभि जुहुया-
त्स्याद्विधेत् जहाम त्रीणि च ॥ २ ॥

यद्विषण्णेन प्राजापत्यया यत्कीटा मध्यमेन
यदववृष्टेन यत्पूर्वस्यां यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ग-
रो यदक्षिणा यत्प्रत्यग्यदुदङ् ॥

वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण द्यते । यस्याहि-
ताग्नेरग्निर्मथ्यमानो न जायते । यत्रान्यं पश्येत् ।

अस्माभिरेकीभूतः, मेतृ सङ्गमे वर्णोपजनश्छान्दसः । वयमपि त्वां
नेत् नैव जहाम त्यजाम तथा नः त्वं अस्मभ्यं गोपोषं
गवादिपोषं वीरपोषं वीरपुष्टिं पुत्रादिपुष्टिं च यच्छ देहि
कुर्विति यावत् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु

द्वितीयोऽनुवाकः.

वि वा इत्यादि ॥ यस्याहिताग्नेर्मथने कर्तव्ये सति अग्निर्म-
थ्यमानो न जायते स एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यृद्धयते
विहीनो भवति । तत्राग्निहोत्रकालसन्निकर्षे चेत् कञ्चिदप्यन्यमाहृत्य

तत् आहृत्य होतव्यम् । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं
 हुतं भवति । ^२यद्यन्यं न विन्देत् । अजायां हो-
 तव्यम् । आग्नेयी वा एषा । यद्जा ! अग्नावेवा-
स्याग्निहोत्रं हुतं भवति ॥ १७ ॥ अजस्य तु ना-
 श्रीयात् । यद्जस्यां श्रीयात् । यामेवाग्नावाहुतिं
 जुहुयात् । तामद्यात् । तस्मादजस्य नाशयम् ।
^३यद्यजां न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते हो-
 तव्यम् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यद्वाह्मणः ! अ-
ग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणं
 तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् । यद्वाह्मणं वसत्या अप-

जुहुयात् अग्निहोत्रं शीघ्रम् । अथात्वरमाणः पुनर्मन्येत् । एवं
 कृते अग्नावेव मुख्येऽग्निहोत्रं हुतं भवति ॥

^२अन्यस्याग्नेरलाभे अजायां होतव्यं दक्षिणे कर्णे । तस्या
 आग्नेयत्वात् । एवं कृतेऽग्नावेव हुतं भवति । किन्तु तत् ऊर्ध्वं
 अजस्य नाश्रीयात् । कर्मणि पृष्ठी । यद्यश्रीयात् या त्वग्रौ
 अन्याऽप्याहुतिः साऽप्यनेन भक्षिता स्यात् । तस्मादजे नाश्रीयात् ॥

^३अजाया अलाभे तु ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम्, स्वयं
 वैश्वानरोऽग्निः ब्राह्मणः । गतमन्यत् । ततः परन्तु ब्राह्मणं
 वसतिकामं ततो नापरुन्ध्यात् न प्रत्याचक्षीत् । अपरोद्धा तु

रुन्ध्यात् । यस्मिन्नेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तं भा-
 ग्धेयेन व्यर्धयेत् । तस्माद्ब्राह्मणो वसत्यै नापरु-
 ध्यः । 'यदि' ब्राह्मणं न विन्देत् । दुर्भस्तम्बे होत-
 व्यम् । अग्निवान् वै दुर्भस्तम्बः । अग्नावेवास्या-
 ग्निहोत्रं हुतं भवति । दुर्भास्तु नाध्यासीत् ॥१९॥
 यद्वर्भान्ध्यासीत् । यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् ।
 तामध्यासीत् । तस्माद्वर्भा नाध्यासितव्याः । 'यदि'
 दुर्भान्न विन्देत् । अप्सु होतव्यम् । आपो वै सर्वा
 देवताः । देवतास्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति ।
 आपस्तु न परिचक्षीत् । यदापः परिचक्षीत् ॥२०॥

यस्मिन्नग्नौ अन्या आहुतिः हुता तमपि विहीनभागं कुर्यात्,
 तस्मान्नापरोध्यः । छान्दसः कथम् ॥

'ब्राह्मणालाभे दुर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवानिति । 'छन्द-
 सीरः' इति मतो नत्वम् । दुर्भाध्यासने सर्वस्याहुतिमध्यासिता
 स्यात् ॥

'दुर्भाभावे अप्सु होतव्यं, अग्नेस्सर्वदेवतात्मकत्वात् सर्वदेवता-
 त्मिकास्वप्सु हुतं अग्नावेव हुतं भवति । न परिचक्षीतेति, सर्वत्र
 प्राप्तावेकदेशवर्जनं परिसंख्या, यथा इमा भोजनीया इति, तां
 न कुर्यात् । अन्यथा अप्सु कृतां सर्वामप्याहुतिं परिचक्षीत् ।

यामेवाफस्वाहुतिं जुहुयात् । तां परिचक्षीत । त-
स्मादापो न परिचक्ष्याः । 'मेध्यां च वा एतस्या-
मेध्या च तनुवौ सः सृज्येते । यस्याहिताग्नेरन्यै-
रग्निभिरग्नयस्सः सृज्यन्ते । अग्नये विविचये पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । मेध्यां चैवास्यामेध्यां
च तनुवौ व्यावर्तयति । अग्नये व्रतपतये पुरोडा-
शमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव व्रतपतिः स्वेन
भागधेयेनोपधावति । स एवैनं व्रतमालम्भयति ॥
'गर्भः स्रवन्तमगदमंकः । अग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृह-
स्पतिः । पृथिव्यामवंचुश्चोतैतत् । नाभिप्राप्नोति

परिचक्ष्या इति 'छन्दस्युभयथा' इति ण्यतः सार्वधातुकत्वात्
ख्याजादेशाभावः । सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानीत्याश्मरथ्यः, या-
वज्जीवमित्यालेखनः ॥

'मेध्या चेसादि ॥ गतम् ॥ अमध्येति । 'ययतोश्चातर्दर्थ' इ-
त्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । व्रातपतिं द्वितीयमिष्टिं कुर्यात् ॥

'गर्भं स्रवन्तमिति विराजा अग्निहोत्रस्थालीं स्रवन्तीमभिम-
न्तयते ॥ गर्भं गर्भतुल्यं इदं होमद्रव्यं स्रवन्तं स्थानान्निर्ग-
च्छन्तं अगदं अविनाशं अकः करोतु । छान्दसे लुङि 'मन्ते
वस' इति च्लेर्लुक् । अग्निश्चेन्द्रश्च त्वष्टा च बृहस्पतिश्च ।

निर्ऋतिं पराचैः । ^४रेतो वा एतद्वाजिनमाहिता-
 ग्रेः । यदग्निहोत्रम् । तद्यत्स्रवेत् । रेतोऽस्य वाजि-
 नः स्रवेत् । गर्भः स्रवंन्तमगदमकरित्याह । रेतं
 एवास्मिन्वाजिनं दधाति ॥ २२ ॥ अग्निरित्याह ।
 अग्निरै रेतोधाः । रेतं एव तदधाति । इन्द्र इत्याह-
 ह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । त्वष्टेत्याह । त्वष्टा
 वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् । रूपमेव पशुषु
 दधाति । बृहस्पतिरित्याह । ब्रह्म वै देवानां बृह-
 स्पतिः । ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति । पृथि-
 व्यामवचुश्चोतैतदित्याह । अस्यामेवैनत्प्रतिष्ठापय-

ततः तथाकृते पृथिव्यामेव एतद्व्यं अवचुश्चोत अवक्षरितम-
 स्तु पृथिवीस्थमेव अस्मदर्थं अविनष्टं तिष्ठतु । निर्ऋतिं रक्षः-
 प्रभृतीनि नाभिप्राप्नोति आभिमुख्येन न प्राप्नोतु पराचैः अ-
 स्मत्पराङ्मुखम् ॥

^४अत्रैव ब्राह्मणमान्तादनुवाकस्य—रेतो वा इत्यादि ॥ रेतः-
 स्थानीयं वाजिनस्थानीयं चाग्निहोत्रं, पशुनिष्पत्तिहेतुत्वात् । गत-
 मन्यत् । अस्यामेवेति । अविनष्टमेवार्थं स्थापयति । रक्षसा-

ति । नाभिप्राप्नोति निर्ऋतिं पराचैरित्याह । रक्ष-
सामपहृत्यै ॥ २३ ॥

अजाऽग्रावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति भवत्या-
सीत् परिचक्षीत् लम्भयति दधाति देवानां बृह-
स्पतिः पञ्च च ॥ ३ ॥

वि वै यद्यन्यमजायां ब्राह्मणस्य दर्भस्तम्बेऽ-
पसु होतव्यम् ॥

याः पुरस्तात्प्रस्रवन्ति । उपरिष्ठात्सर्वतश्च याः ।

मिति निर्ऋतिपदं व्याख्यातम् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु
तृतीयोऽनुवाकः.

प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते—याः पुरस्तादिति ॥
आनुष्टुभोऽनुवाकः । विशेषो वक्ष्यते । याः आपः पुरस्तात् पूर्व-
स्यां दिशि प्रस्रवन्ति नद्यो भूत्वा प्रकर्षेण गच्छन्ति । उप-
रिष्ठात् ऊर्ध्वायां दिशि याः प्रस्रवन्तीत्येव । आदित्यरश्मिषु
प्रविशन्ति । सर्वतः सर्वासु च दिक्षु याः प्रस्रवन्ति नदीकु-
ल्यादिरूपेण । ताभिः सर्वाभिः रश्मिपवित्राभिः सूर्यरश्म-
यः पवित्रं शोधका यासां तादृशीभिः अग्निः श्रद्धां श्रद्धयं

ताभीं रश्मिपवित्राभिः । श्रद्धां यज्ञमारभे । ^२देवां
गातुविदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना
देवेन । वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम् । ^३तृतीयस्यै दिवः ।
गायत्रिया सोम आभृतः ॥ २४ ॥ सोमपीथाय

श्रद्धासाध्यं यज्ञमारभे । यद्वा—‘श्रद्धा वा आपः’* इति तादृ-
शीभिरङ्गिः साध्यं यज्ञमारभे । ताभिः श्रद्धावन्तं वा ॥

^२विहतेष्वग्निषु अन्वाधानात् प्राक् जपति—देवा गातुविद
इति ॥ हे देवाः! देवनशीलाः! गातुविदः! गमनज्ञाः! यज्ञनि-
र्वहणोपायज्ञाः! यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थं गातुं गतिं विन्दत लभ-
ध्वम् । मनसस्पतिना मनसोपि पालयित्रा परमात्मना देवेन
दीप्तिमता वातात्सर्वपरिस्पन्दाश्रयात् प्राणात् ईश्वरस्य क्रियाश-
क्तिरूपात् अपादाय यज्ञः प्रयुज्यतां निर्वर्त्यताम् ॥

^३परिवेषपरिवासनशकलमादाय प्रज्ञातं निदधाति—तृतीयस्यै
दिव इति ॥ तृतीयात् द्युसंज्ञिकाद्धोकात् । यद्वा—द्योतनात्सर्वे
लोका दिवः, यथा ‘तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्’† इति ।
ततो लोकात् गायत्रिया सोम आभृतः आहृतः पुरा, पला-
शश्चायं सोमाहरणकाले छिन्नं तदीयं पर्णं, तस्मात् अन्तरं त-
योर्मध्ये स्थितं वकलं आददे गृह्णामि । किमर्थं? सोमपीथाय
सोमपानाय सन्नयितुं सन्नेतुम् । छान्दस इडागमः । ‘सोमः
खलु वै सान्नाय्यम्’‡ इति तस्य सोमतुल्यत्वात् । सान्नाय्यकरणं

* ब्रा. ३-२-४.

† ब्रा. ३-२-१.

‡ ब्रा. ३-२-३.

संनयितुम् । वकलमन्तरमाददे । 'आपो' देवीशु-
द्धास्थ । इमा पात्राणि शुन्धत । उपातङ्क्याय दे-
वानाम् । पूर्णवल्कमुत शुन्धत । 'पयो' गृहेषु पयो
अघ्नियासु । पयो वत्सेषु पय इन्द्राय हविषे धि-
यस्व । गायत्रीपर्णवल्केन । पयस्सोमं करोत्वि-

सोमपानायोपचर्यते । सान्नाय्यस्य तदातञ्चननिमित्तत्वात् तादर्थ्यं
वकलादानस्य ॥

^४सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणे जपति—आपो देवीरिति ॥ देवीः
देवनवत्यः । पूर्वसवर्णः । नित्यं शुद्धाः स्थ यूयम् । ता यूयं
इमा इमानि पात्राणि शुन्धत शोधयत । किञ्च—देवानां
पयसः उपातङ्क्याय आतञ्चनार्थं पर्णवल्कं पलाशशकलमपि शु-
न्धत तदपि तत्र निधाय प्रोक्षणं युक्तमिति गम्यते ॥

^५वल्केनातञ्चनपक्षे आतञ्चनमन्तः—पयो गृहेष्विति त्रिष्टुप् ॥
द्वितीयः पादो विवृद्धाक्षरः । यत्पयः गृहेषु प्रजाभिः उपयु-
ज्यते । अघ्नियासु गोषु च यत्पयस्तिष्ठति, वत्सेषु च य
त्पयः पीतमस्ति यच्चेदं पयः त्वयि निहितं एतत्सर्वमपि इ-
न्द्राय हविस्त्वादनार्थं धियस्व धारय । अन्तर्भावितण्यर्थः ।
यद्वा—गृहादिष्विव त्वयि निहितमपि पयो यस्माद्धविरर्थमेव,
तस्मात् ते विभ्रति त्वं धियस्व गृहादय इव त्वमविचला अव-
तिष्ठस्व । ततः त्वयि तादृश्यां सत्यां गायत्रीपर्णवल्कातञ्च-
नेनेदं पयः सोमसदृशं करोतु । सोमपेक्षं इममिति पुष्टिङ्गत्वम् ॥

मम् ॥ २५ ॥ ^६अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूः ।
य उद्यन्तमारोहति सूर्यमहं । आदित्यं ज्योतिषां
ज्योतिरुत्तमम् । श्वो यज्ञाय रमतां देवताभ्यः ।
^७वसून् रुद्रानादित्यान् । इन्द्रेण सह देवताः । ताः
पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया । ^८इ-
मामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टाः । तान् देवान्परि गृ-

^६आहवनीयान्वाधाने जपः—अग्निं गृह्णामीति ॥ प्रथमा त्रिष्टुप् ।
जगती वा, तृतीयाचतुर्थ्यौ जगत्यौ । अग्निं सुरथं शोभनरं-
हणं गृह्णामि पूर्वम्, योऽग्निः मयोभूः सुखस्य भावयिता प्र-
जानां, यश्च उद्यन्तं सूर्यमारोहति । यथोक्तं 'उद्यन्तं वा-
वादित्यमग्निरनु समारोहति'* इति । अहो अहो निर्वृत्त्यर्थम् । सूर्यं
विशिनष्टि—आदित्यं अदितेः पुत्रं ज्योतिषां उत्तमं ज्योतिः ईदृशं
सूर्यं य आरोहति तं अग्निं गृह्णामि । किमर्थं श्वो देवताभ्यः देवता
आराधयितुं यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्तये यजमानो रमतामित्येवमर्थम् ॥

^७वसूनिषादि ॥ वसून् रुद्रान् आदित्यान् अन्याश्च देवताः
इन्द्रेण सह या वर्तन्ते मरुदादयः तास्मर्वाः पूर्वः प्रथमभा-
व्यहं परिगृह्णामि अग्नेरनन्तरं स्व आयतने आहवनीये गृह्णामि
मनीषया मनस ईशया विशिष्टया प्रज्ञया ॥

^८इमामूर्जमिति ॥ इमां प्रत्यासन्नां ऊर्जं अन्नस्य हेतुं पञ्च-
दशीं तिथिं ये प्रविष्टाः तान् देवान् पूर्वोऽहं परिगृह्णामि ।

* ब्रा. २-१-२.

हामि पूर्वः ॥ २६ ॥ अग्निर् हव्यवाडिह तानावह-
तु । पौर्णमासः हविरिदमेषां मयि । आमावा-
स्यः हविरिदमेषां मयि । ^९अन्तराऽग्नी पशवः ।
देवसः सद्मागमन् । तान्पूर्वः परि गृह्णामि । स्व
आयतने मनीषया । ^{१०}इह प्रजा विश्वरूपा रम-
न्ताम् । अग्निं गृहपतिमभि संवसानाः । ताः पूर्वः

अयं अग्निः हव्यवाद् हविषां वोढा तान् देवान् इह आ-
वहतु । किमर्थं? इदं पौर्णमासं हविरेषामर्थे मयि वर्तते तदर्थं
तानावहतु । आमावास्यमिति । इमामूर्जमित्यादिकायाः चतुर्थः
पादः । अमावास्यायाम् । पादत्रयं समानम् । आमावास्यं
हविः इदं एषां कृते मयि वर्तते इति ॥

^९अन्तरा गार्हपत्याहवनीयौ वेद्यां स्थितो जपति—अन्तरेति॥
अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ अन्तरा तयोर्मध्ये प्रदेशं देवसंसदं
देवानां सहावस्थानाधिकरणम् । सीदतेः संपदादित्वादधिकरणे
क्लिप् । तत् स्थानं पशवः आगमन् आगताः तस्मात् तान्
तत्रस्थान् पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि । गतम् ॥

^{१०}गार्हपत्यान्वाधाने जपः—इह प्रजा इति ॥ द्वे पक्षौ । इह
स्थाने निमित्ते प्रजाः विश्वरूपाः पुत्रपौत्रदासादिरूपाः रम-
न्तां क्रीडन्तु । अग्निं गृहपतिं अभि गृहपतिना अग्निना
इत्थंभूता रमन्ताम् । ‘अभिरभागे’ इति इत्थंभूतत्वे कर्मप्रवच-

परिगृह्णामि ॥ २७ ॥ स्व आयतने मनीषया ।
 'इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्निं गृहपति-
 मभि संवसानाः । तान्पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आय-
 तने मनीषया । ^२अयं पितॄणामग्निः । अवाङ्मूढ्या
 पितॄभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णामि । अविषं नः
 पितुं करत् । ^३अजस्रं त्वां सभापालाः ॥ २८ ॥
 विजयभागं समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे स-

नीयत्वम् । संवसानाः तेन सह वसन्त्यः तेन आत्मानं छाद-
 यन्त्यो वा तत्स्वामित्वात् । ताः पूर्व इत्यादि गतम् ॥

^१इह पशव इति ॥ पूर्वया व्याख्याता । तानिति विशेषः ।
 पशवो गवादयः ॥

^२दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते—अयं पितॄणामिति ॥ अयं पितॄणां
 सम्बन्धी अग्निः, तस्मात्पितॄभ्यः हव्यानि आऽवाद् आवहति ।
 वहेः छान्दसे लुङि हलन्तलक्षणायां वृद्धौ इडभावे रूपम् । त-
 मंहं पूर्वः परिगृह्णामि । सोऽपि अस्माकं अविषं पथ्यं पितुं
 अन्नं करत् करोतु । लुङि 'कृमृदरुहिभ्यः' इत्यङ् ॥

^३सभ्यमुपतिष्ठते—अजस्रमिति ॥ हे सभ्य ! सभायां साधो !
 यत्र दीव्यन्ति तां सभां पालयन्तः अस्मदीयाः त्वां विजय-
 भागं दीव्यतां विजया भागा यस्य तादृशं त्वां अजस्रं अ-
 नुपरतं समिन्धतां तत्रस्थं त्वां सम्यक् ज्वलयन्तु, हे अग्ने !

भ्य । विजित्यै शरदश्शतम् । ¹⁴अन्नमावसुधीयम् ।
 अभिहराणि शरदश्शतम् । आवसुथे श्रियं म-
 न्त्रम् । अहिर्वृधियो नियच्छतु । ¹⁵इदमहमग्निज्ये-
 ष्ठेभ्यः । वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहमिन्द्रज्ये-
 ष्ठेभ्यः ॥ २९ ॥ रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं
 वरुणज्येष्ठेभ्यः । आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि ।

तथा समिद्धः त्वं मदर्थं दीदाय दीप्य । दीदिरिति छान्द-
 सः अभ्यस्तसंज्ञः । ततः छान्दसो लिट् । शरदश्शतं शतं
 वर्षाणि मम विजित्यै विजयाय ॥

¹⁴आवसत्थयमुपतिष्ठते—अन्नमिति ॥ आवसथीयं आवसथप्र-
 योजनं आवसथे भवं वा यदावसथ्याय भवति तदन्नं अभिहराणि
 आपिमुख्येनोपहरामि । शरदश्शतम् । गतम् । स चाहिर्वृ-
 धियः अस्माकमावसथे गृहे श्रियं धनादिसमृद्धिं मन्त्रं ऋगा-
 दिसमृद्धिं च नियच्छतु दधातु ॥

¹⁵सर्वेष्वन्वाहितेषु जपति—इदमित्यादि यजुः ॥ इदमिति क्रि-
 याविशेषणं, इदं प्रब्रवीमि युष्मदर्थोऽयमिति विवृणोमि यज्ञं अहं
 इमं आचरन् । अग्निज्येष्ठेभ्यः अग्निप्रधानेभ्यः वसुभ्यः । इन्द्र-
 प्रधानेभ्यः रुद्रेभ्यः । वरुणप्रधानेभ्यः आदित्येभ्य इति सर्वेषां
 युगपत्, यज्ञभेदाभावात् अग्निनियमाभावाच्च ॥

¹⁶पयस्वतीरोषधयः । पयस्वद्वीरुधां पयः । अ॒पां
पय॑सो यत्पयः । तेन॒ मामिन्द्र॑ स॒ सृज॑ । ¹⁷अग्ने॑
व्रत॑पते व्रतं चरिष्यामि । तच्छ॑केयं तन्मे॑ राध्य-
ताम् । वायो॑ व्रत॑पतु आदित्य॑ व्रत॑पते ॥ ३० ॥
व्रत॑ानां व्रत॑पते व्रतं चरिष्यामि । तच्छ॑केयं तन्मे॑
राध्य॑ताम् । ¹⁸इ॒मां प्रा॒चीमु॒दीची॑म् । इष॑मूर्ज॑म॒भि
स॒ंस्कृ॑ताम् । बहु॑पर्णामि॒शुष्का॑ग्राम् । ह॒रामि॑ प-

¹⁶जायापत्योरशनम्—पयस्वतीरिति ॥ व्याख्यातेयं 'मम नाम' *
इत्यत्र ॥

¹⁷व्रतमुपैष्यन् जपति—अग्ने व्रतपत इत्यादि यजुः ॥ तत्रैव *
व्याख्यातम् । प्रथमो मन्त्रो ब्राह्मणस्य, उत्तरे त्रयः क्षत्रियवै-
श्ययोः । सर्वे वा ब्राह्मणस्य ॥

¹⁸शाखामाहरति—इमामिति ॥ मन्त्रलिङ्गात् प्राच्या उदीच्या
प्रागुदीच्या आहरणम् । इमां प्राचीं प्रागञ्चितां उदीचीं उदग-
ञ्चितां उभयाञ्चितां वा शाखां आहरामि । इषं अन्नं ऊर्जं
रसं चाभिसंस्कृतां शाखारूपेण परिणतां, यद्वा—इदूर्जोः हेतु-
भूतां मन्त्रेणाभिसंस्कृतां बहुपर्णां बहुपलाशाम् । 'वहोर्नज्वत्'
इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अशुष्काग्रां पशुपां पशूनां पालयित्रीम् ॥

* तै. सं. १-१-१०.

शुषामहम् । ^{१९}यत्कृष्णो रूपं कृत्वा । प्राविंशस्त्वं
वनस्पतीन् । तत्स्त्वामैकविंशतिधा । संभरामि
सुसंभृता ॥ ३१ ॥ ^{२०}त्रीन्परिधीं स्तिस्रस्समिधः ।
यज्ञायुरनु संचरान् । उपवेपं मेक्षणं धृष्टिम् । सं-
भरामि सुसंभृता । ^{२१}या जाता ओषधयः । देवे-

^{१९}शुल्व इध्मं संभरति—यत्कृष्ण इति द्वाभ्याम् ॥ हे अग्ने!
यत् यस्मात् त्वं कृष्णो मृगो भूत्वा रूपं च तदीयं कृत्वा
वनस्पतीन् त्वं प्राविशः प्रविष्टवानसि । यथा—‘अग्निर्देवेभ्यो
निलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा’ इत्यादि । तस्मात् त्वां एकविंशतिधा
एकविंशतिवनस्पत्यवयवैध्मरूपेण वर्तमानं संभरामि सर्वावयवसहितं
एकत्र संगृह्णामि । सुसंभृता मुष्टु संभ्रियते येन तादृशेन शुल्वेन ॥

^{२०}त्रीनिसादि ॥ त्रीन् परिधीन् परितो धेयान् तिस्रः
समिधः ऊर्ध्वानूयाजसमिदाख्याः यज्ञायुः अनुयाजसमिधं दीर्घकालं
यज्ञस्य रक्षकत्वात्, समुदायेनोक्तस्यापि पुनर्वचनं स्तुत्यर्थम् । यज्ञ
मेति व्याप्नोतीति यज्ञायुः । अनुसंचरान् अन्याः पञ्चदश स-
मिधः अनुगता एव सञ्चरन्ति एकस्मिन् काले प्रक्षिप्यन्त इति ।
उपवेपं अङ्गारोदङ्गिरूहणे, मेक्षणं चरोरुपादाने, धृष्टिं अङ्गार-
प्रत्यङ्गिरूहणे, संभरामीत्यादि गतम् ॥

^{२१}परिस्तरगानामाहरणच्छेदनसंनहनमन्त्राः क्रमेण—या जाता

भ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां पर्वं राध्यासम् । परिस्तर-
रमाहरन् । ²²अपां मेध्यं यज्ञियम् । सदेवः शिव-
मस्तु मे ॥ ३२ ॥ आच्छेत्ता वो मा रिषम् । जी-
वानि शरदश्शतम् । ²³अपरिमितानां परिमिताः ।
संनह्ये सुकृताय कम् । एनो मा निगां कतमच्च-

इत्याद्याः ॥ तृतीया पङ्क्तिः । या जाता इत्यग्निकाण्डे अर्धर्चो व्या-
ख्यातः । तासां पर्वं पर्वाणि राध्यासं वर्धयामि परिस्तर
माहरन् । न त्वेनाहरणेन पर्वं पीडयामि । मन्तान्तरं च 'पर्व
ते राध्यासम्' इति ²² ॥

²²अपां मेध्यमिति ॥ 'तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत् ।
तदपोदक्रामत् । ते दर्भा अभवन्' ²³ इत्युक्तं ब्राह्मणे । तदाह—
अपां मेध्यादिरूपं यद्दर्भात्मना परिणतं तदिदं युष्मद्रूपं मम
शिवं सुखहेतुरस्तु, हे दर्भाः ! युष्माकं आच्छेत्ताऽपि अहं
मा रिषं मा नशं अपि तु शरदश्शतं जीवानि ॥

²³अपरिमितानामिति ॥ यस्मादपरिमितानां अनन्तानां दर्भा-
णां मध्ये एते मया परिमिताः कतिपये गृहीताः न तु सर्वे,
तेषां परिमितत्वात् सन्तानच्छेदं न करोमि, तस्मात् युष्मान्
सुकृताय शोभनाय कर्मणे यज्ञाय आच्छिद्य संनह्ये बध्नामि
कं सुखम् । सुकृतायेतिवचनात् अनर्थकं चेत् अप्रत्यूहं सं-
नह्ये बाधकाभावात् । तदेवाह—एनः पापं कतमच्चन किञ्चि-

¹ सं. ४-२-६.² सं. १-१-२.³ ब्रा. ३-२-६.

नाहम् । पुनरुत्थाय बहुला भवन्तु । ²⁴सकृदाच्छि-
न्नं बरुहिरूणीमृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वा भराम्य-
हम् । अस्मिन्त्सीदन्तु मे पितरस्सोम्याः । पिता-
महाः प्रपितामहाश्चानुगैस्सह ॥ ३३ ॥ ²⁵त्रिवृत्प-
लाशे दुर्भः । इयान्प्रादेशसंमितः । यज्ञे पवित्रं

दपि स्वल्पमपि अहं मा निगां मा निरुष्टं गमम् । ननु कति-
पयहिंसां कुर्वन् कथमनेनाः स्यात् तत्राह—पुनरुत्थाय भूयोऽ-
प्याच्छेदस्थानादन्ये प्ररोहाः । उत्थाय बहुला भवन्तु एकैकस्मात्
शतं सहस्रं च प्ररोहन्तु युष्माकमेवायमुपकार इति ॥

²⁴सकृदाच्छिन्नं बरुहिरूणीमृदु—सकृदाच्छिन्नमिति जगत्या ॥
सकृदाच्छिन्नं एकवारलूनं बरुहः ऊर्णामृदु ऊर्णावन्मृदुस्पर्शम् ।
उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्योनं सुखहेतुं त्वा पितृभ्यो
भरामि पितृर्थं हरामि । अस्मिन् सकृदाच्छिन्ने बरुहिषि सो-
म्याः सोमार्हाः मे पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च अनुगै-
स्सह सीदन्तु ॥

²⁵शाखापवित्रस्य क्रियमाणस्य अनुमन्त्रणार्थं द्वौ मन्त्रौ ।
तत्र प्रथमः—त्रिवृदिति ॥ पलाशे पलाशशाखाविशेषे दुर्भः
पवित्ररूप आश्रित इति शेषः । कीदृशो दुर्भः? त्रिवृत् त्रि-
गुणः । तद्दुर्भस्य परिमाणमियानित्यभिनीय प्रदर्श्यते । प्रादेश-
संमित इति वचनेनापि स्पष्टीक्रियते । तदिदमस्मिन् यज्ञे प-

पोतृतमम् । पयो हव्यं करोतु मे । ^६इमौ प्राणापा-
नौ । यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ संच-
रताम् । पवित्रे हव्यशोधने । ^{२७}पवित्रे स्थो वैष्ण-
वी । वायुर्वा मनसा पुनातु ॥ ३४ ॥ ^{२८}अयं प्राण-

वित्रं पोतृतमं हविषां शोधयितृतमं सर्वशोधकातिशयेन वर्तमानं
इदं मदीयं पयः हव्यं हवनाहं करोतु ॥

^{२६}इमौ प्राणापानौ प्राणापानस्थानीये पवित्रे । प्राणापा-
नापेक्षं पुल्लिङ्गत्वम् । यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः सर्वाणि आप्या-
ययन्तौ वर्धयन्तौ सञ्चरतां हव्यशोधने उत्पवनादिना हविषां
शोधके ॥

^{२७}तयोः छेदनं—पवित्रे स्थ इति यजुः ॥ पवित्रे शोधके
स्थः सर्वहविषां वैष्णवी विष्णोर्यज्ञात्मनः स्वभूते । शीभावे अका-
रलोपः छान्दसः । ते वां युवां वायुः मनसा मनस्कारेण
पुनातु ॥

^{२८}प्रस्तरे तयोर्निधानं—अयमिति ॥ पवित्रयोः प्रत्येकनिर्देशः
पूर्ववत्पुल्लिङ्गता । इमे प्राणापानस्थानीये पवित्रे यजमानं प्र-
स्तरं 'यजमानो वै प्रस्तरः' * इति । अपिगच्छतां अनुप्रविश्य
वर्तेताम् । यद्वा—अनेन प्रस्तरपवित्रयोगेन यजमानः प्राणापा-
नवान् भवतु । कः पुनरनयोर्विशेष इत्याह—इमे हि यज्ञे

श्वापानश्च । यजमानमपि गच्छताम् । यज्ञे ह्यभू-
तां पोतारौ । पवित्रे हव्यशोधने । ²⁹त्वया वेदिं
विविदुः पृथिवीम् । त्वया यज्ञो जायते विश्वदा-
निः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वेषि विद्वान् । त्वया होता

सर्वस्य पोतारौ शोधके । पूर्ववत् प्राणापानाभिप्रायेण पुल्लि-
ङ्गता । अभूतां भवतः । छान्दसो लुङ् । तदपि कुत इत्यत
आह—इमे हि पवित्रे हविषां शोधने, तस्मात् सर्वस्यापि य-
ज्ञस्य शोधने, तस्मादेव यजमानमपि प्राणवन्तं कुरुतामिति ॥

²⁹वेदकरणं—त्वयेति त्रिष्टुप् ॥ अत्र ब्राह्मणम्—‘वेदेन वै
देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वेदस्य वेदत्वम्’¹ इति ।
असुराणां सम्बन्धि यद्यद्वेदिप्रभृतिकं वित्तं वेत्तव्यं लब्धव्यं त-
त्सर्वं वेदेनालभन्त, तद्वेदत्वं वेदस्येति । तदिदमुच्यते । हे वेद !
त्वया साधनेन देवा वेदिं विविदुः लेभिरे पृथिवीं प्रथितां
सर्वपृथिव्यात्मिकां वा ‘सा वा इयं सर्वैव वेदिः’² इति । त्वया
यज्ञो जायते निष्पद्यते, फलप्रदत्वं निष्पत्तिः । तदेवाह—वि-
श्वदानिः विश्वस्य फलस्य दाता । औणादिको निप्रत्ययः,
विश्वदानशब्दान्मत्वर्थीय इकारो वा, सर्वदा ‘परादिश्छन्दसि’
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किञ्च—त्वं खलु अच्छिद्रं अविगुणं
यज्ञमन्वेषि उत्पादयसि । यद्वा—अन्वेषि अनुगच्छ उत्पादय,
विद्वान् तदुपायज्ञः । किञ्च—त्वया होता संतनोति अवि-

¹ सं. १-७-४.² सं. ६-२-४.

संतनोत्यर्धमासान् । ³⁰त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनाम् ।
पवित्रेण सहागहि ॥ ३५ ॥ शिवेयं रज्जुरभिधा-
नी । अघ्नियामुपसेवताम् । ³¹अप्रस्रंसाय यज्ञ-
स्य । उखे उपदधाम्यहम् । पशुभिस्संनीतं विभृ-

च्छेदेन तनोति विस्तारयति अर्धमासान् अनुवृत्तयज्ञान् सर्वान-
र्धमासान् करोति, ब्राह्मणं च—‘यज्ञमेव तत्संतनोत्योत्तरस्मादर्ध-
मासात् । तं सन्ततमुत्तरेऽर्धमास आलभते । तं कालेकाल आ-
गते यजते’¹ इति । एवं पुनः पुनः अनुष्ठानादार्धमासानित्युक्तम् ॥

³⁰सन्धानरज्ज्वादाने—त्रयस्त्रिंश इति ॥ तायमानाः तन्तवः गुणा
उच्यन्ते । तेषां त्वं त्रयस्त्रिंशोऽसि अन्त्योऽसि त्वत्तः परो नास्ति,
देवा अपि त्रयस्त्रिंशत् न ततः परं किंचिदस्तीति प्रतिपादनाय
संख्याविशेषापादानम् । स त्वं पवित्रेण पवित्रत्वेन पावनत्वेन सहागहि
आगच्छ । छान्दसश्शपो लुक् । इदानीं परोक्षवदुच्यते रज्जुत्वेन—इयं
रज्जुश्शिवा सुखकरी अभिधानी बन्धनी अघ्नियां गां उपसेवताम् ॥

³¹उखाधिश्रयणे—साकंप्रस्थाग्रीय इत्यन्ये—अप्रस्रंसायेति ॥
अप्रस्रंसाय अप्रस्रवणार्थं यज्ञस्य यज्ञार्थस्य सान्नाय्यस्य उखे
उपदधामि उपस्थापयाम्यहम् । कैमर्थक्येन ? पशुभिः संनीतं
संम्यगुपनीतं यथा ‘एतदस्मै सन्नयत’² इति पूर्वं शृतं दधि च
पश्चात्कृतं यथा ‘एतदस्मै शृतं कुरुत, एतदस्मै दधि कुरुत’² इति,
तादृशं सान्नाय्यं इन्द्रार्थं इमे विभृतामित्येदमर्थेनोपदधामि ॥

¹ ब्रा. ३-३-९.² सं. २-१-३.

ताम् । इन्द्राय शृतं दधि^{३२} । उपवेपोऽसि यज्ञाय ।
 त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः कृण्वन्तः ।
 शिवश्शग्मो भवासि नः ॥ ३६ ॥ ^{३३}अमृन्मयं दे-
 वपात्रम् । यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यताम् । तिरःपवि-

^{३२}उपवेपकरणे—उपवेपोऽसीति ॥ उपवेपोऽसि उपेत्य व्याप-
 कोऽसि यज्ञाय सर्वस्य यज्ञस्य उपेत्य अङ्गारादिव्याप्त्या यज्ञं निर्वर्त-
 यमि । तस्मात्तादृशं त्वां परिवेषं सर्वतो व्यापकं यज्ञस्य वन-
 स्पतीनां वा त्वां आधारयन् अस्मत्तोऽन्येऽपि इन्द्रार्थं हविः कृ-
 ण्वन्तः कुर्वन्तः, तस्मात्तादृशः त्वं अस्माकमपि शिवः सुख-
 करः शग्मः शान्तश्च भवासि भवसि उपेत्य । भवतेर्लेख्या-
 डागमः ॥

^{३३}अपिधीयमाने यजमानो जपति—अमृन्मयमिति ॥ अमृन्मयं
 अमृद्विकारभूतं 'एकाचो नित्यम्' इति मयट् । देवपात्रं देवानां
 योग्यं पात्रं अपिधानपात्रं अयोमयं दारुमयं वा, यज्ञस्यायु-
 स्स्थानीयं सान्नाय्यं तन्निमित्तं तन्निर्वृत्त्यर्थं प्रयुज्यतां अपिधाने
 साधनीक्रियताम् । किमर्थमित्याह—तिरःपवित्रं तत्र पवित्र-
 मन्तर्धाय अतिनीताः आनीता आपः कुम्भ्यां तिरःपवित्रं
 आसिक्ताः दोहने संक्षालनीया आपो माऽतिगुः कुम्भीमतिक्रम्य मा
 गमन् । सयपि दुग्धे अपां ग्रहणं तासामुपरिस्थितत्वात् ताभि-
 रेव दुग्धातिगमनं परिद्वियत इति । यद्वा—पवित्रासिक्तसं-
 क्षालनीयनिमित्तत्वात् सान्नाय्यस्यैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । तदर्थं

त्रमतिनीताः । आपो धारय माऽतिगुः । ³⁴ देवेन स-
 वित्रोत्पूताः । वसोस्सूर्यस्य रश्मिभिः । गां दोह-
 पवित्रे रज्जुम् । सर्वा पात्राणि शुन्धत । ³⁵ एता आ-
 चरन्ति मधुमदुहानाः । प्रजावतीर्यशसो विश्वरू-
 पाः ॥ ३७ ॥ बह्वीर्भवन्तीरुप जायमानाः । इह

हे! अध्वर्यो इमा आपो धारय निरुद्धनिर्गमाः कुरु पिधानपात्रं विधारय ॥

³⁴ सान्नाय्यपात्राणि प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्रयते—देवेनेति ॥ स-
 वित्रा आदित्येन वसोर्जगतां वासयितुः सूर्यस्य सूतिकृतः उ-
 त्पत्तिस्थितिहेतोः आत्मसम्बन्धिभिः रश्मिभिः उत्पूताः ताः यूयं
 गां च दोहपवित्रे च दोहनपात्रं च पवित्रं च रज्जुं च
 बन्धनीं इत्थं सर्वाणि सान्नाय्यपात्राणि शुन्धत शोधयत । शुधि
 शौचकर्मणि, चुरादिराधृषीयः ॥

³⁵ गा आयतीः प्रतीक्षते—एता इति त्रिष्टुभा ॥ एताः गावः
 आचरन्ति आगच्छन्ति मधुमत् मधुरसं दुग्धं दुहानाः प्रजा-
 वत्यो बहुप्रजाः उभयप्रजासमृद्धिहेतवः यशसः यशस्विन्यः ।
 मन्त्रर्थीयो लुप्यते, पुंसि संक्रान्तत्वादाद्युदात्तत्वाभावः । विश्वरूपाः
 सर्वरूपान्विताः बह्वीः भवन्तीः सन्तानवृद्ध्या बह्व्यो भवन्त्यः
 उपजायमानाः कर्मसु पुनःपुनः उपयुज्यमानाः वः हे गावः !
 तादृशीः इह कर्मणि इन्द्रो रमयतु क्षीरादिसमृद्ध्या रतिहेतून्
 करोतु ॥

व इन्द्रो रमयतु गावः । ³⁶पूषा स्थे । ³⁷अयक्ष्मा वः
प्रजया सः संजामि । रायस्पोषेण बहुला भवन्तीः ।
ऊर्जे पयः पिन्वमाना घृतं च । जीवो जीवन्ती-
रुपं वस्सदेयम् । ³⁸द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदु-
हाताम् । धाता सोमेन सह वातेन वायुः । यज-

³⁶वत्समभिदधाति—पूषा स्थेति यजुषा ॥ वचनव्यत्ययः । पूषा
पुष्टिहेतुः क्षीरस्य । पूषैव वा पशूनां स्वामी त्वमसि इति स्तुतिः ॥

³⁷दोग्धोपसीदति—अयक्ष्माव इति त्रिष्टुभा ॥ हे गावः! वः
युष्मान् अयक्ष्मा अरोगाः प्रजया संसृजामि दोग्धुं वत्सेन
योजयामि । यद्वा—प्रजयोपलक्षिता युष्मान् संसृजामि दोग्धुं सं-
गच्छामि । रायस्पोषेण क्षीरादिघनगुष्ट्या बहुलाः प्रथिताः
भवन्तीः क्षेत्रादिपुष्टेरपि हेतुभूता भवन्तीः ऊर्जे रसवत् पयश्च
घृतं च पिन्वमानाः क्षरतीः । पिवि सेचने, इदित्त्वान्नुम् । जी-
वन्तीः दीर्घायुषः जीवयन्तीर्वा प्रजाः क्षीरादिना अहमपि जीवः
युष्मत्संबन्धेन चिरं जीवन् जीवयन्वा प्रजा यागद्वारेण । प-
चाद्यच्, उभयत्रापि 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः' इति णि-
लुक्' ईदृशीः वः उपसदेयं उपसीदामि समीपतो भजामि ।
'लिङ्चाशिष्यङ्' ॥

³⁸दुहमानामनुमन्त्रयते—द्यौश्चेति त्रिपदया बृहत्या ॥ इमं यज्ञं
यज्ञसाधनं पयः द्यौः पृथिवी च संदुहाताम् । वृष्ट्यादिक्रमेण
तन्निष्पत्तिहेतुत्वात् ते एव प्रार्थ्येते । धाता सर्वस्य स्वप्ता

मानाय द्रविणं दधातु ॥ ३८ ॥ ^{३९}उत्सं दुहन्ति
कलशं चतुर्विलम् । इडां देवीं मधुमतीं सुवर्वि-
दम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूनृतावत् । तद्यजमा-

सोमेन ओषधीशेन सह दुग्धां तौ च संदुहातामिति स एवा-
नुषङ्गः । वायुर्भूतात्मा वातेन प्राणेनात्मना सह दुग्धाम् ।
अथ सर्वोऽयं देवतागणो यजमानाय द्रविणं प्रशस्तं फलं
धनमेव वा यागनिर्वृत्त्या दधातु ददातु । वचनव्यत्ययो वा ।
सर्वेऽप्येते यजमानाय द्रविणं दधतु ॥

^{३९}धाराघोषमनुमन्त्रयते—उत्समिति जगत्या ॥ उत्सं उत्स्यन्दमानं
उद्धूतधाराघोषस्यन्दनं बहुक्षीरत्वात् कलशं ऊधः कलशाधारत्वात्
क्षीरस्य । चतुर्विलं चतुस्तनुरन्ध्रं दुहन्ति । किं? पय इति सामर्थ्यात्
गम्यते, इडां गां देवीं दानशीलां दीप्तिमतीं वा मधुमतीं मधुरक्षीरा-
दिकां सुवर्विदं स्वर्गस्य लम्भयित्रीं दुहन्ति, एवं त्रीणि क-
र्माणि गां कलशं पयो दुहन्तीति । तत्रोपयुज्यमानयोः नि-
मित्तयोः गोकलशयोः 'अकथितं च' इति कर्मत्वम् । यद्वा—
उत्स्यन्दमानं चतुर्विलस्त्रावि कलशस्थं पयः कलशशब्देनोच्यते ।
तत् दोहं इन्द्राग्नी जिन्वतं जिन्वतु प्रीणयतु । यद्वा—इन्द्रा-
ग्नी तज्जिन्वतां प्रीणयतां प्रीतिहेतुं कुरुतां, तत्र वा प्रवृत्तान्
अस्मान् इन्द्राग्नी जिन्वतां प्रीणयताम् । सर्वथा वचनव्यत्ययान्न
मुच्यामहे । इन्द्राग्रचोर्वा आमन्त्रणे छान्दसो निघाताभावः ।
सूनृतावत् प्रियसत्यात्मवचनवत् निर्दोषत्वेन तद्धेतुत्वात् । अथ

नममृतत्वे दधातु । ⁴⁰कामधुक्षः प्रणो ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम् । ⁴¹अमूं यस्यां देवानाम् । मनुष्याणां पयो हितम् । ⁴²बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । हव्यमाप्यायतां पुनः ॥ ३९ ॥ वत्सेभ्यो मनुष्ये-

तत् इन्द्राग्रचोः कर्म इन्द्राग्रचनुगृहीतं वा तदेव दोहनं यजमानं अमृतत्वे अमृतत्वहेतौ फले दधातु स्थापयतु ॥

⁴⁰दुग्धमानयन्तं पृच्छति—कामधुक्ष इति ॥ हे दोग्धः! कां गां अधुक्षः दुग्धवानसि इदं पयः । दुहेर्लुङि 'शल इगुपधादनिटः कसः' । नः अस्माकं प्रब्रूहि व्यक्तमाचक्ष्व । कोऽस्य पयसो विशेष इति चेत्? इन्द्राय इन्द्रार्थं खलु हविः इदं तत्रापि इन्द्रियं इन्द्रजुष्टं इन्द्रप्रियं वा, इन्द्रेण वा सेवितं पुनःपुनः, तस्मात् एवं महानुभावं पयः कामदुग्धा इति ॥

⁴¹अथ प्रत्याह—अमूमिति ॥ नामधेयविशेषमात्रं निर्दिशति गङ्गां सरस्वतीमिति वा । अस्याश्च वैशिष्ट्यमाह - यस्यां गवि देवानां मनुष्याणां च प्रीणनं पयो हितं निहितं तादृशी महाभागां तादृशं पयोऽदुहि ॥

⁴²तिस्रो दोहयित्वा वाचं विमृजति—बहु दुग्धीति ॥ इन्द्रार्थं देवार्थं च बहु पयो दुग्धि हे गौः! तच्च हव्यं हविर्भूत्वा पुनराप्यायतां भूयो विवर्धताम् । अथ वत्सेभ्यः मनुष्येभ्यश्च पुनः ततो बहुतरस्य दोहाय कल्पतां दोहसामर्थ्यं तवास्तु पयश्च तथा प्रभूतमस्तु इत्यर्थः ॥

भ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम् । ⁴³यज्ञस्य संततिरसि ।
 यज्ञस्य त्वा संततिमनु संतनोमि । ⁴⁴अदस्तमसि
 विष्णवे त्वा । यज्ञायपि दधाम्यहम् । अद्भिररि-
 क्तेन पात्रेण । याः पूताः परिशेरते । ⁴⁵अयं पय-
 स्सोमं कृत्वा । स्वां योनिमपि गच्छतु ॥ ४० ॥

⁴³अग्निहोत्रोच्छेषां अभ्यातनक्ति—यज्ञस्येति यजुषा ॥ यज्ञ-
 स्य सन्ततिः अविच्छेदकारणं त्वं असि । तादृशं त्वां यज्ञस्य
 सन्ततिमेव लक्ष्यित्य संतनोमि दुग्धेन सन्ततं करोमि त्वयि
 हि सन्तते यज्ञ एव संतन्यत इति ॥

⁴⁴दारुपात्रादिना कुम्भ्या अपिधानम्—अदस्तमिति ॥ हे क्षीर !
 अदस्तं अनुपक्षीणं त्वमसि । अद्भिः अरिक्तेन जलसहितेन
 पात्रेण विष्णवे व्याप्तिमते यज्ञाय त्वा अपिदधाम्यहम् ।
 कीदृशीभिः अद्भिः ? या आपः पूताः शुद्धाः परिशेरते उ-
 परि शेरते पिधानपात्रे सर्वा रात्रि रक्षणार्थमिव शेरते ताभिः
 अरिक्तेन पात्रेणापिदधामि तव रक्षणार्थमिति ॥

⁴⁵परिवासनशकलं दुग्धेऽन्ववदधाति—अयमिति ॥ अयं पर्ण-
 वल्कः इदं पयः सोमं सोमसदृशं कृत्वा यथोक्तं ग्रहण-
 काले—‘सोमपीथाय सन्नयितुम् । वकलमन्तरमाददे’* इति, तदिदमु-
 च्यते । तत्सोमीकृतं स्वां योनिं आत्मीययोनिभूतं अपिग-

पर्णवल्कः पवित्रम् । सौम्यस्सोमाद्धि निर्मितः ।
⁴⁶ इमौ पर्णं च दुर्भं च । देवानां हव्यशोधनौ ।
 प्रातर्वेषाय गोपाय । विष्णो हव्यं हि रक्षंसि ।
⁴⁷ उभावग्नी उपस्तृणते । देवता उपवसन्तु मे ।

च्छतु अनुप्रविशतु । पर्णवल्कः पवित्रं शोधयिता । आविष्टन-
 पुंसकोऽयम् । सौम्यः सोमापत्यम् । तत्कथमित्याह—सोमाद्धि
 निर्मितः उत्पन्नः । यथोक्तम्—‘तृतीयस्यै दिवः । गायत्र्या सोम
 आभृतः’¹ इत्यादि । तस्मात् सोमप्रभवत्वात् अस्य सोमः स्वा येनिः ॥

⁴⁶ शाखापवित्रं क्वचित्प्रज्ञातं निदधाति—इमाविति ॥ पर्णवि-
 कारे शाखायां पर्णशब्दः । पर्णं च पलाशशाखां च दुर्भं
 च शाखापवित्रं च इतीमौ देवानां हव्यशोधनौ हविषां शो-
 धकौ प्रातर्वेषाय प्रातर्दोहात्मने यज्ञाय व्यापनाय गोपाय रक्ष
 हे विष्णो ! । कस्मादेवमुच्यते इति चेत्—त्वं खलु हव्यं हि
 रक्षसि । यथोक्तम्—‘विष्णो हव्यं रक्षस्व’² इति, अतः
 हव्यरक्षार्थमेव इमौ रक्षेति । एतद्वक्षणे हि हव्यं रक्षितं स्यात् ॥

⁴⁷ नक्तं परिस्तरणकाले जपति—उभाविति चतुर्नवका बृहती ॥
 उभावग्नी गार्हपत्याहवनीयौ प्राधान्यादनयोरुपादानं दक्षिणाग्राव-
 पि भवत्येव । उपस्तृणते दग्धैः समीपतः छादयति । बहुवचनं
 कर्तृनियमार्थमिति केचित् । उपस्तीर्णाग्निके स्थाने अत्र देवता
 उपवसन्तु अनशना वर्तन्तां मे मदर्थम् । यद्वा—मदीया

¹ ब्रा. ३-७ ४३.² सं. १-१-३.

अहं ग्राम्यानुप वसामि । मह्यं गोपतये पशून् ॥

आभृत इमं गृह्णामि पूर्वस्ताः पूर्वः परिगृह्णामि सभापाला इन्द्रज्येष्ठेभ्य आदित्य व्रतपते सुसंभृता मे सह पुनातु गहि नो विश्वरूपा दधातु पुनर्गच्छतु पशून् ॥ ४ ॥

याः पुरस्तादिमामूर्जमिह प्रजा इह पशवोऽयं पितृणामग्निः ॥

^१ देवां देवेषु पराक्रमध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु ।

देवता उपवसन्तु अहं हि ग्राम्यान् पशून् उपवसामि नाश्रामि, मद्भत् मम देवता अपि उपवसन्तु ग्राम्यानिति ॥ यद्वा—देवता उपवसन्तु उपेत्य वसन्तु मदर्थम्, मम को विशेष इति चेत्—अहं हि ग्राम्यान् पशून् उपवसामि नाश्रामि । किमर्थः? मह्यं गोपतये अहं गोपतिः गवां स्वामी यथा स्यामिति । यथोक्तम्—‘यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यानवरुन्धे’* इति ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये सप्तमे

चतुर्थोऽनुवाकः.

^१ गार्हपत्याहवनीययोरन्यतरत्र जपित्वा शेते—देवा देवेष्विति ॥ अतिधृतिरियम् । सर्वे पादाष्पद्मस्त्यक्षराः । ‘इह माऽवत’ इत्यर्थः

* सं. १-६-७.

द्वितीयास्तृतीयेषु । त्रिरेकादशा इह मांऽवत । इ-
दं शक्यं यदिदं करोमि । आत्मा करोत्वात्मने ।
इदं करिष्ये भेषजम् । इदं मे विश्वभेषजा । अ-
श्विना प्रावतं युवम् । ^२इदमहं सेनाया अभीत्व-

चान्तः । हे देवाः ! प्रथमा यूयं देवेषु द्वितीयेषु देवेषु । हे
देवा द्वितीयाः ! यूयं तृतीयेषु देवेषु पराक्रमध्वं अप्रतिबन्धेन
वर्तध्वम् । एवं द्यावापृथिव्यन्तरिक्षस्थाः हे त्रिरेकादशाः ! त्रि-
रावृत्ताः एकादशाः त्रयस्त्रिंशः सर्वे यूयं संभूय इह कर्मणि-
वर्तमानं मां अवत रक्षत प्राप्तु वा । युष्मत्प्रसादादिदं कर्म
कर्तुं शक्यं निर्वर्तयितुं समर्थः स्याम्, यदिदं करोमि कर्तु-
मारभे । तत्र के वयं ? आत्मैव आत्मने करोतु कोऽन्य-
स्सहायो भवितुमर्हति तद्यथा संपद्यते तथा युष्माभिः कर्तव्यम् ।
किञ्च—हे अश्विनौ ! इदं कर्म भेषजं सर्वानिष्टोपशमनं करिष्ये
कर्तुमुत्सहे । तत्र हे विश्वभेषजा ! विश्वानिष्टोपशमनकुशलौ ! अ-
श्विनौ ! युवामपि इदं कर्म मदीयं प्रावतं प्राप्तुं प्रकर्षेणावतं
रक्षतम् ॥

^२वेदेन कपालेभ्योऽङ्गारानपोहति—इदमहमित्यनुष्ठुभोऽर्धर्चेन वि-
वृद्धाक्षरेण ॥ सेनायै अङ्गारसमूहे अभीत्वयै अभिन्नगमनशी-
लायै अभिभवितुं प्रवृत्तायै मुखं प्रधानभूतं अङ्गारं पुरोडाशं
दूषयितुं प्रवृत्तिमिदं अहेमव अपोहामि अपनयामि । ‘इण-
शिजिसर्तिभ्यः करप्’ ‘टिद्वाणञ्’ इति ङीप् ॥

यै ॥ ४२ ॥ मुखमपोहामि । ^३सूर्यज्योतिर्विभाहि ।
महत इन्द्रियाय । ^४आप्यायतां घृतयोनिः । अ-
ग्निर् हव्याऽनुमन्यताम् । खमंश्च त्वचंमश्च । सुरूपं
त्वां वसुविदम् । पशूनां तेजसा । अग्नये जुष्टम-
भिघारयामि । ^५स्योनं ते सदनं करोमि ॥ ४३ ॥

^३पुरोडाशमभिमन्त्रयते—सूर्यज्योतिरित्यनुष्टुभोऽर्धचान्तेरण ॥ सू-
र्यस्येव ज्योतिर्यस्य तादृशस्सन् विभाहि विशेषेण शोभस्व हे
पुरोडाश! महत इन्द्रियाय वीर्याय ॥

^४विरजीकृत्याभिघारयति—आप्यायतामिति जगत्या षट्पदया ॥
आप्यायतां वर्धतां अग्निः अनेन घृतेन घृतयोनिः घृतकारणः
उदकस्य वा हेतुः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं छान्दसम् । हव्यानि
च अनुमन्यतां त्वत्प्रसादाद्द्विष्टं भवतु एतेन घृतेन संस्कृत-
त्वात् । गार्हपत्यः अनुमन्यतां आहवनीयो वा, तत्पक्षे । हे
पुरोडाश! त्वमपि खं रन्ध्रं पाकजां रज्जिकां अङ्क्ष्व म्रक्षय त्वचं च
अङ्क्ष्व म्रक्षय घृतेन पिहितरन्ध्रं स्निग्धच्छायं च आत्मानं
कुरु । तदन्तः तथाकृते सुरूपं शोभनरूपं संजातं त्वा त्वां
तत एव वसुविदं धनानां लम्पयितारं पशूनां तेजसा घृते-
नानेन अग्नये जुष्टं प्रियं अभिघारयामि । घृ क्षरणे । क्षार-
णया संस्करोमि ॥

^५पाज्यामुपस्तृणीते—स्योनं त इति त्रिष्टुभोऽर्धचैनं, सादयत्यर्ध-

घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्सी-
दामृते प्रतितिष्ठ । व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः ।
६आर्द्रः प्रथस्तुर्भुवनस्य गोपाः । ७शृत उत्स्नाति
जनिता मतीनाम् । ८यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।
देवानां विष्टामनु यो वितस्थे । आत्मन्वान्त्सोम

चैन ॥ सदनकरण एवाचार्येण विनियुक्तः । स्योनं सुखहेतुं तव
सदनं स्थानं करोमि हे पुरोडाश ! । घृतस्य धारया सुशेवं
सुखशयनाधारं कल्पयामि तस्मिन् तादृशे सीद । किं व-
हुना ? अमृते अमरणहेतुस्थाने प्रतितिष्ठ प्रतिष्ठितो भव । हे
व्रीहीणां मेध ! सारभूत ! सुमनस्यमानः प्रीयमाणः तस्मिन् सीद ॥

६आज्येन संतर्पयति—आर्द्र इति ॥ इयं द्विपदा त्रिष्टुप् ।
आर्द्रः शीतीकृतः घृतेन प्रथस्तुः प्रथनशीलः । छान्दसः
स्तुप्रत्ययः । भुवनस्य भूतजातस्य गोपाः गोपायिता भवेति शेषः ॥

७उद्वासयति—शृत इति ॥ पाकेन शृतः पक्कः 'शृतं पाके'
इति निपात्यते । उत्स्नाति उन्मुञ्चत्यात्मानं अग्नेः जनिता
उत्पादयिता मतीनां प्रज्ञानाम् ॥

८सान्नाय्यालङ्करणे—यस्त इति जगती ॥ चतुर्थपादो विवृ-
द्धाक्षरः । हे सान्नाय्य ! सोमसदृश ! तव य आत्मा घृतलक्षणः
पशुषु प्रविष्टः प्रविश्य वर्तते पशूनां वा स्थितिहेतुत्वेन तेषु प्रवि-
ष्टः । देवानां विष्टां विविधं अवस्थानं अनु लक्ष्मीकृत्य स्व

घृतवान् हि भूत्वा । देवान्गच्छ सुर्वविन्द यजमा-
नाय मह्यम् । ^९इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्क्र-
मीत् ॥ ४४ ॥ ^{१०}देवाः पितरः पितरो देवाः । योऽ-
हमस्मि स सन् यजे । यस्यास्मि न तमन्तरेमि ।

यमपि तदनु रूपं वितस्थे वितिष्ठते, यस्तवात्मा घृतरूपः तेन
आत्मना आत्मन्वान् बलवान् रक्षणवान् भूत्वा देवान् गच्छ
तेषां स्थित्यर्थं सुवः स्वर्गं च विन्द लभस्व यजमानाय
मह्यं मह्यम् ॥

^९कपालोद्घासने—इरा भूतिरिति यजुः ॥ इरा अन्नं भूति-
भवनहेतुः प्रजानां पृथिव्या रसः रसवती इरा पृथिव्यास्संब-
न्धिरसांशः सः मोत्क्रमीत् मा नशत् इत्यनेनाभिप्रायेण त्वां उ-
द्घासयामीति शेषः । ‘नेटि’ इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

^{१०}अध्वर्युर्होतृप्रवरे जपति—देवाः पितर इति यजुः ॥ ‘अः
न्तरेमि’ इति प्रथमावसानम् । ‘स्वं हुतम्’ इति द्वितीयम् ।
‘स सन्यजे’ इति सर्वान्ते । हे देवाः ! पितरः ! पातारः प्र-
जानां हे पितरः देवाः दानादिगुणयुक्ताः यूयं वयं च इदं
जानीम इति सामर्थ्याद्भ्रम्यते । योऽहमस्मि यादृशाचारो या-
दृग्जातीयश्चास्मि स एव सन् यजे युष्मत्प्रसादेन तादृश एव
युष्मान्यष्टमर्हाणि । किञ्च—यस्य अहमपत्यमस्मि यादृशाचारस्य
यादृग्जातीयस्य वा तं तादृशं नान्तरेमि नान्तरितं करोमि
नोत्सृजामि तादायनिरेव युष्मान्यष्टमर्हाणि युष्मत्प्रसादात् । यद्वा—

स्वं मं इष्टं स्वं दत्तम् । स्वं पूर्तं स्वं श्रान्तम् ।
स्वं हुतम् । तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा । वायुरुपश्रोता ।
आदित्योऽनुख्याता । द्यौः पिता ॥ ४५ ॥ पृथिवी
माता । प्रजापतिर्वन्धुः । य एवास्मि स सन् य-

यस्य महाभागस्य साध्वाचारस्य अहमपत्यमस्मि तं अहं नान्त-
रेमि नान्तरितं करोमि नाच्छादयामि गुणहान्या । अपि तु
युष्मत्प्रसादेन सम्यङ्निर्वर्तितयागः तद्गुणानां प्रकाशयिता भूयासम् ।
यद्वा—यादृशाचारस्य अहमपत्यमस्मि तं नान्तरेमि न त्यजामि
सन्तमसन्तं वा तदीयमाचारं अनुप्रपद्ये, तस्य धर्मत्वात् । तत-
श्चैवंकुर्वाणस्य मम यत् इष्टं वषट्कारेण देवोभ्यो दत्तं तत्
ममैव स्वं भवतु ममैव भोगाय भवतु युष्मत्प्रसादात् स्वमेव
भवतु । दत्तं दक्षिणाद्रव्यादिकं स्वमेव भवतु । पूर्तं पक्क-
मन्नादि । पितृभ्यो दत्तमेके । स्वमेव भवतु । श्रान्तं तप्तं
तपः स्वमेव भवतु हुतं स्वाहाकारेण दत्तम् । यथा एतत्
सर्वं एवं भवति तथा यूयं अनुमन्यध्वम् । तस्य तथा कु-
र्वतः मे अग्निरुपद्रष्टा द्रष्टव्यानां मया सह द्रष्टा अन्तः बहिश्च
उपेत्य प्रकाशयिता वायुः उपश्रोता श्रोतव्यस्य मया सह
अन्तर्बहिश्च श्रोता । आदित्यश्च अनुख्याता अनुख्यातव्यस्य
अनुक्रमेण प्रकाश्यस्य मया सह अनुक्रमेण ख्यापयिता अन्त-
र्बहिश्च । द्यौः पिता उदकदानात् मम पितृवत्पालयित्री ।
पृथिवी च मम माता उत्सङ्गे धारणान्मातृस्थानीया । प्रजा-

जे । ^{११}मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा^१ हिंसिषम् ।
मा ते तेजोऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरे मनुषिं च । अ-

पतिः मम बन्धुः व्यसनेभ्यः उत्तारयिता हितकारी । एतच्च
युष्माभिः विदितमस्तु । यस्मादेवं तस्मात् अहं य एवास्मि
यादृशकर्मा यादायनिः यादृग्जातीयश्चास्मि स तादृश एव सन्
यजे अविकलं यष्टुमर्हामि, योग्यतां मे कुस्तेति भावः ॥

^{११}पुरोडाशोपस्थाने—मा भेरिति जगती पञ्चपदा ॥ ‘भरतम्’
इत्यादिना तस्याभिमर्शः । हे पुरोडाश! मा भेः मा भैषीः मा-
मयं भिनत्तीति । विभेतेर्लुङि ‘बहुलं छन्दसि’ इतीडभावः ।
यद्यपि विध्यन्तरं नास्ति तथाऽपि व्यत्ययेन गुणः । ‘चवा-
योगे प्रथमा’ इति निघाताभावः । मा च संविक्थाः कम्पिष्ठाः
त्वा मा हिंसिषं न हिंसितुं प्रारभे । मा च तव भीतस्य
तेजोऽपक्रमीत् माऽपगात्, ‘नेटि’ इति वृद्धिप्रतिषेधः । अ-
थाभिमर्शे—भरतः भरणात्, औणादिकोऽतच् प्रत्ययः । भरतः
यजमानः देवेभ्यो हविर्भरणात् । ब्राह्मणं च भवति—‘एष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति’* इति । मनोरपत्यभूता सर्वाऽपि प्रजा म-
नुषिः, यथा ‘मनुष्वद्धरतवदमुवदमुवत्’ इति । तौ अहं उद्धरे
उच्छिन्ते स्वाम्यं धारयामि अन्याभ्यः प्रजाभ्यः तवावदानेन ।
तस्मात् महत्फलमवाप्स्यसि अतो मा भेरिति । केचिदाहुः—भरतः
अमुरविशेषः हविषां दूषकः तस्य भार्या मनुषिः तावहमुद्धरे
ऊर्ध्वं हरामि उत्सारयामि तवावदानेन तस्मात्तवैवायं उपकारः ।

* सं. २-५-९.

वृदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा
मां हिंसीः । 'यदवदानानि तेऽवद्यन् । विलो-
माकार्षमात्मनः ॥ ४६ ॥ आज्येन प्रत्यनज्म्ये-
नत् । तत् आप्यायतां पुनः । 'अज्यायो यव-

अतो मा भेरिति । अपरा योजना—भरतं अग्निं यजमानं वा उद्धर
यागनिर्वृत्त्या ऊर्ध्वं प्रवर्तय । ईमित्यवधारणे समुच्चये वा । अ-
नुपिञ्च अनन्तरं च सिञ्च वृष्टिमुत्पादय । यद्वा—इमां पृथिवीं
अनुपिञ्च । इमामित्यस्य वर्णलोपे इमिति । एवं महाफलत्वात्
अवदानस्य मा भेरिति । तवावदानानि प्रत्यवदास्यामि । यथो-
क्तं प्रत्येकमवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा हिंसीः प्रतिकूल
करणाभावात् ॥

¹²प्रत्यनक्ति—यदवदानानीति ॥ इत आरभ्य चतुस्तोऽ-
नुष्टुभः ॥ अवदानान्यवद्यन् अहं तव यद्विलोम प्रतिकूल-
मकार्षे आत्मनो मम च परंपरया । यद्वा—तवात्मनः श-
रीरस्य यद्विलोम विकारमकार्षम् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे अडा
गमस्योदात्तत्वात् एकादेशस्य उदात्तत्वम् । एनत् तव विलोम
आज्येन प्रत्यनज्मि प्रतिकूलस्वभावमनज्मि यथा विलोमं नि-
वृत्तं स्यात् । किञ्च—तव विलोमनिवृत्तिमात्रमेव न प्रार्थये,
अपि तु तत् विकलमङ्गं पुनः भूयोपि आप्यायताम् ॥

¹³प्राशिन्नावदाने—अज्याय इति ॥ यवमात्रात् यवप्रमाणात्
अज्यायः अवृद्धतरम् । 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशः । यवमात्रमेव

मात्रात् । आव्याधात्कृत्यतामिदम् । माऽरूरूपाम
यज्ञस्य । शुद्धं स्विष्टमिदं हविः । ¹⁴मनुना दृ-
ष्टां घृतपदीम् । मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षिणा-
र्धादसंभिन्दन् । अवद्याम्येकतोमुखाम् ॥ ४७ ॥

इदं प्राशित्रं कृत्यतां अवदीयताम् । कुतः प्रदेशात्? आव्याधात्
यस्मिन् प्रदेशे देवो यज्ञमविध्यत् तत एव प्रदेशात् कृत्यताम् ।
कृती छेदने, 'देवा वै यज्ञाद्बुद्धमन्तरायन् स यज्ञमविध्यत्' ¹
इति ब्राह्मणं 'रोपयेत्तद्यज्ञस्य' ¹ इत्यन्तम् । माऽरूरूपाम ।
रूप विमोहने, माऽऽकुलयाम यज्ञस्य यज्ञम् । कर्मणि पष्ठी ।
तस्मात् यवमात्रमेव अवदेयम् । इदमेव शुद्धं हविः, देवेन
स्पृष्टत्वात् । इदमेव च स्विष्टं शोभनयागहेतुः । यथोक्तं—
'स्विष्टं वै न इदं भविष्यति' ¹ इति । तस्मादेतावदेव गृह्यतामिति ॥

¹⁴इडाऽवदाने—मनुनेति ॥ मनुना दृष्टां प्रथमदृष्टां यथा—
'मनुर्हेतामग्रेऽपश्यत्' ² इति । घृतपदीं उदकप्रवृत्तिहेतुं घृतस्यैव
वा हेतुं पश्चात्कृत्वात् । यथा—'यदेवास्यै पदाद्भृतमपीज्यत तस्मा-
देवमाह' ² इति । कुम्भपद्यादिर्द्रष्टव्यः । मित्रावरुणसमीरितां
मित्रावरुणाभ्यां सह प्रेरिताम्, 'मित्रावरुणौ ह्येनां समैरयताम्' ²
इति । ईदृशीं इडां दक्षिणार्धात् पुरोडाशस्य दक्षिणभागात्
अवद्यामि अवखण्डयामि असंभिन्दन् असंमिश्रयन् इतरावदा-
नस्थानैः एकतोमुखां एकदिङ्मुखप्रभवाम् ॥

¹ सं. २-६-८.² सं. २-६-७.

¹⁵इडे भागं जुषस्व नः । जिन्व गा जिन्वावृतः ।
तस्यास्ते भक्षिवाणस्स्याम । सर्वात्मानस्सर्वग-
णाः । ¹⁶ब्रध् पिन्वस्व । ददतो मे मा क्षायि । कु-
र्वतो मे मोषदसत् । दिशां क्लृप्तिरसि । दिशो मे
कल्पन्ताम् । कल्पन्तां मे दिशः ॥ ४८ ॥ देवींश्च
मानुषींश्च । अहोरात्रे मे कल्पेताम् । अर्धमासा

¹⁵यजमानपञ्चमानां इडाभक्षणमन्त्रः—इडे भागमिति ॥ हे इडे!
नः अस्माकं इमं भागं भक्ष्यमाणं जुषस्व प्रीत्या अनुम-
न्यस्व । ततः अस्माकं गाः जिन्व प्रीणय अवृतः अश्वांश्च
प्रीणय । तस्याश्च तथा कुर्वाणायास्तव भक्षिवाणः भक्षयि-
तारः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति वनिष्प्रत्ययः । अन्तोदा-
त्तत्वं च छान्दसम् । स्याम भवेम । सर्वात्मानः अविकल-
सकलरूपाः सर्वगणाः पुत्रपौत्रादिगणसहिताश्च स्योमेति । यद्वा—
सर्वकालं तव भक्षयितारः स्योमेति ॥

¹⁶बर्हिषदं पुरोडाशमभिमन्त्रयते—ब्रध् पिन्वस्वेति । सर्वा त्रि-
पदा ॥ ‘अग्निर्मा दुरिष्ठात्’* इत्यत्र व्याख्याता । दिशां क्लृप्ति-
रसीत्यादि । दिशां दिग्वासिनां जनानां क्लृप्तिः सामर्थ्यं यथा
वारवं आत्मलाभः सैव त्वमसि; तच्छेतुत्वात् त्वदुपयोगोपजनितसा-
मर्थ्ये कर्मणि सति वर्षादिना दिग्वासिनां सामर्थ्यलाभ इति
कृत्वा । तस्मात् दिशो मे कल्पन्ताम्, त्वदुपयोगात् । किञ्च—

* सं. १-६-३.

मे कल्पन्ताम् । मासां मे कल्पन्ताम् । ऋतवो
मे कल्पन्ताम् । संवत्सरो मे कल्पताम् । कलृति
रसि कल्पतां मे । ¹⁷आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यः ।
चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः ॥ ४९ ॥
विधेम हविषा वयम् । ¹⁸भजतां भागी भागम् ।

मे दिशः प्राच्यादयश्च कल्पन्तां स्ववीर्यकारिण्यो भवन्तु । दैव्यः
आदित्यादिकृताः मानुष्यः मनुष्याणां परस्परवस्थानापेक्षासमुपज-
जनितनिबन्धनाः । एक एव हि ग्रामः विवक्षावशात् प्राच्यः
प्रतीच्यश्च भवति । यद्वा—दिशा [शो] देवेन व्यवस्था । दैव्यः प्रा-
जापत्यादिकृताः । मानुष्यः मन्वादिकृताः । अहोरात्रे इत्यादि
गतम् । तत्र सर्वत्र ऋप्तिरसि त्वमेव तत्तत्कृप्तिहेतुः, तस्मात्
त्वत्प्रसादादेव ममापि कल्पतां दिगादिकम् ॥

¹⁷चतुर्धा करणे—आशानां त्वेत्यनुष्टुप् ॥ आशानां दिशां
सम्बन्धिभ्यः आशापालेभ्यः दिशां नित्यपालकेभ्यः । ‘सल्युपो-
त्तमम्’ इति उपोत्तमस्य उदात्तत्वम् । अमृतेभ्यः अमरणेभ्यश्च
इन्द्रयमवरुणकुबेरेभ्यः भूतस्य भुवनजातस्य सर्वस्य अध्यक्षेभ्यः
स्वामिभ्यः तदर्थसिद्धये व्यापृतेभ्यः वयं हविषा अनेन इदं
विधेम परिचरेम । तेषामेवेदं परिचरणं यदनेन ऋत्विजः परि-
चर्यन्त इति भावः । विध विधाने ॥

¹⁸दक्षिणतः—भजतामिति यजुः ॥ भागी भागवान् भागार्हः
स एवात्र भागं भजताम् । अभागार्हस्तु माऽभक्त भागं मा

माऽभागोऽभक्त । निरंभागं भजामः । अपस्विन्व ।
 ओषधीर्जिन्व । द्विपात्पाहि । चतुष्पादव । दिवो
 वृष्टिमेरय । ¹⁹ ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ५० ॥ सो-
 म्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भक्तोऽब्राह्मणः । ने-
 हाब्राह्मणस्यास्ति । ²⁰ समङ्गां वर्हिर् हविषा घृते-
 न । समादित्यैर्वसुभिस्सं मरुद्भिः । समिन्द्रेण वि-
 श्वेभिर्देवेभिरङ्गाम् । ²¹ दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वा-

प्रापत् । ततः वयं अभागं निर्भजामः भागान्निरस्यामः । त्वं
 चास्माकं अपः कर्माणि उदकानि वा पिन्व वर्षयेत्यादि व्या-
 ख्यातं 'ध्रुवक्षितिः'* इत्यत्र ॥

⁹उत्तरतः—ब्राह्मणानामित्यनुष्टुप् ॥ ब्राह्मणानां इदं हविः
 सोम्यानां सोमार्हाणां सोमपीथिनां सोमपानवतां अन्येषामा-
 त्विज्याभावात् । तस्मात् अब्राह्मणः अस्माभिः निर्भक्तः नि-
 रस्तः । न खल्विह यज्ञे सर्वात्मना अब्राह्मणस्याविज्यमस्ति ॥

²⁰वर्हिषो धातून् संप्रलुप्य ध्रुवायां समनक्ति—समङ्गामिति
 त्रिष्टुभा ॥ अनेन घृतेन हविषा समङ्गां एकीकृत्याक्तमस्तु ।
 अनेन समक्तं आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिः इन्द्रेण विश्वेर्देवैश्च
 समक्तमस्तु तत्सम्बन्धार्हमस्तु ॥

²¹अग्नौ प्रहरति—दिव्यमिति पादेन ॥ दिव्यं दिविभवं

* सं. ४-३-४.

हां । ²²इन्द्राणीवाविधवा भूयासम् । अदितिस्त्रि
सुपुत्रा । अस्थूरि त्वां गार्हपत्य ॥ ५१ ॥ उपनि-
षदे सुप्रजास्त्वायं । ²³सं पत्नी पत्यां सुकृतेन ग-
च्छताम् । यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् । संजाना-

यन्नभः आदित्याख्यं तेजः तद्रच्छतु प्राप्नोतु इदं बर्हिः ।
स्वाहेति प्रदानार्थः ॥

²²पत्नी जघनेन गार्हपत्यं उपसीदति—इन्द्राणीवेति । अयं
बृहतीविशेषः ॥ इन्द्राणीव इन्द्रस्य पत्नीव अविधवा यावज्जीवं
भर्तृमती भूयासम् । अदितिः देवमातेव सुपुत्रा शोभनपुत्रा
भूयासम् । पुत्रवती भूयासम् । उभयत्रापि 'नञ्सुभ्याम्' इत्यु-
त्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हे गार्हपत्य ! त्वां अस्थूणिं शिरसा वोढ-
व्यानां वोढारं सर्वार्थसाधकम् । उक्तं च—'सर्वं ह्यस्थूरिणाऽ-
भ्यश्नुते'* इति । तादृशं त्वां उपनिषदे उपेत्य निषीदामि ।
व्यत्ययेन शः, आत्मनेपदम् । सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यत्वाय ।
'नित्यमसिचू' इति समासान्ते छान्दसं दीर्घत्वम् ॥

²³संपत्नीयहोमः—सं पत्नीति त्रिष्टुप् ॥ पत्या सह पत्नी
सुकृतेन सम्यगनुष्ठितकर्मफलेन संगच्छताम् । यज्ञस्य च धुर्यौ
धुरो वोढारौ पत्नीयजमानो सर्वदा युक्तौ धुर्याविव सङ्गतौ
अभूतां भवताम् । छान्दसो लुङ्, 'धुरो यद्भुजौ' सञ्जानानौ
ऐकमत्यं गतौ अत एव अरातीः शत्रून्विजहतां विजहीताम् ।

नौ विजहतामरांतीः । दिवि ज्योतिरजरमारभे-
ताम् । ²⁴दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः प्री-
णातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्रशिषमीड-
मानः । देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत् ।

छान्दममत्वम् । दिवि स्थितं ज्योतिरादित्यात्मकं पुरुषं अ-
जरं नित्यं आरभेतां आभिमुख्येन प्राप्नुताम् ॥

²⁴देहपातोत्तरकालं नारिष्ठहोमाः चत्वारः—दश त इति त्रि-
ष्टुप् ॥ हे यज्ञ! तव दश तनुवः शरीराणि यज्ञिया यज्ञसं-
पादनाहर्हाः दश प्राणाः तव तनुस्थानीयाः ताः प्रीणातु तर्पयतु
यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः देवयोः प्रशिषं प्रकृष्टशासनं
ईडमानः स्तुवन् याचमानो वा प्रशासित्रोः तयोः प्रशासने
वर्तमान इत्यर्थः । नृ नये, अतिशयेन नेतारः यजमानाः नारिष्ठाः ।
'तुश्छन्दसि' इतीष्टम् । तेषां संवन्धिनौ देवौ नारिष्ठौ अग्नि-
वायू, अग्न्यादित्यौ, अन्यौ वा कौचित् । 'शासः क्रौ'
इतीत्वम् । ईडेर्व्यत्ययेन शप् । अनुदात्तेच्चात् लसार्वाधातुकानु-
दात्तत्वम्, 'अदुपदेशात्' इति वा । देवानामपि सम्बन्धिनः
दैव्ये स्थाने देवैकयोग्ये । 'देवाद्यजज्ञौ' इति यञ् । तत्रापि
अयं यजमानोऽभूत् भवतु । छान्दसो लुङ्, लेटि वा
शपो लुक्, 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणाभावः । अमृतः अम-
रणः तत्र वर्ततामिति ॥

²⁵यं वां देवा अकल्पयन् ॥ ५२ ॥ ऊर्जो भागश्
शतक्रतू । एतद्वां तेन प्रीणानि । तेन तृप्यतमश्-
हहौ । ²⁶अहं देवानां सुकृतामस्मि लोके । ममे-
दमिष्टं न मिथुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि

²⁵यं वामित्यनुष्टुप् ॥ हे नारिष्ठौ ! वां युवयोः यं ऊर्जः
रसस्य भागं देवाः अकल्पयन् हे शतक्रतू ! बहुकर्मणो तेन
वां युवां प्रीणानि यदेतज्जुहोमि, तस्मात् तेन आत्मीयेन
भागेन तृप्यतं तृप्तौ भवतं हे अंहहौ ! अहसां हन्तारौ । व्य-
ञ्जनलोपः छान्दसः । यद्वा—अंहानां गतीनां ज्ञातारौ ज्ञानानां
वा गन्तारौ । अहि गतौ, ओ हाङ् गतौ ॥

²⁶अहं देवानामिति त्रिष्टुभौ ॥ अहं देवानां संबन्धिनि
सुकृतां शोभनकर्मकारिणां यजमानानां लोके स्थाने अस्मि
भविष्यामि भूयासं वा । ‘आशंसायां भूतवच्च’ इति वर्तमान-
वत्प्रत्ययः । कुत इत्याह मम इदं इष्टं यागः न मिथुः न
मिथ्या भवाति । लेट्याडागमः । एतदपि कुत इत्याह—अहं
हि नारिष्ठौ देवौ अनुयजामि यागस्यानन्तरं यजामि विद्वान्
तयोः महिमानं जानन् । केन भागेनेत्याह—यत् आभ्यां देवा-
भ्यां भागधेयं इन्द्रः अदधात् व्यदधात्, तेन इमौ यजामि
एवमिदं विद्वान्, ततः सुकृतां लोके अस्मीति ॥

विद्वान् । यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्वागधेयम् । ²⁷अ-
दारसृद्धवत देव सोम । अस्मिन् यज्ञे मरुतो मृ-
डता नः । मा नो विददृभि भामो अशस्तिः ॥५३॥
मा नो विददृजना द्वेष्या या । ²⁸ऋषभं वाजिनं

²⁷अदारसृद्धिति ॥ हे देव! सोम! त्वं अदारसृत् भवत
भव अस्माकं दाराणां पत्नीनां अस्त्रंसयिता, दारेभ्यो वा अस्त्रं-
सयिता, दारेभ्यो वा रेतसोऽस्त्रंसयिता अदारसृत् 'सोमो वै
रेतोधाः' * प्रजासमृद्धिं अस्मात् प्रार्थयते । व्यत्ययेन बहु-
वचनम् । हे मरुतः! यूयमपि अस्मिन् यज्ञे वर्तमानान्
नः अस्मान् मृडत सुखयत । ततः युष्मत्प्रसादभाजः नः
अस्मान् भामः क्रोधः माऽभिविदत् आभिमुख्येन मा प्रापत्
शत्रूणां क्रोधफलं अस्मासु सङ्क्रान्तं माभूदिति यावत् । विन्द-
तिल्वादिः, लदित्वादङ् । भाम क्रोधे । अशस्तिः अकीर्तिश्च
अस्मान् माऽभिविददित्येव । मा चास्मान् विदत् वृजना वृजिनं
पापं वर्जनीयं वा कर्म । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । यद्वा—
वृजना, वृजिनानि । शेलोपः । विदत् इति व्यत्ययेनैकवचनम् ।
यानि चान्यानि द्वेष्याणि तान्यपि मा अस्मान् विदन् ॥

²⁸पार्वणहोमौ—ऋषभमिति द्वौ ॥ प्रथमा पञ्चपदा पङ्क्ति-
र्यजुरन्ता पौर्णमास्याः । द्वितीया जगती यजुरन्ता त्रिष्टुप्चामा-
वास्यायाः ॥ ऋषभं प्रधानं वाजिनं अन्नवन्तं अन्नसाधनत्वात्,

वयम् । पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताः सु-
वीर्यम् । रायस्पोषः सहस्रिणम् । प्राणाय सुरा-
धसे । पूर्णमासाय स्वाहा । ²⁹अमावास्यां सुभगा
सुशेवा । धेनुरिव भूय आप्यायमाना । सा नो
दोहताः सुवीर्यम् । रायस्पोषः सहस्रिणम् । अ-

हविर्वा । तद्वन्तं वयं पूर्णमासं पर्व पूर्णो माश्चन्द्रोऽस्मिन्निति पूर्णमासः ।
यजामहे अनयाऽऽहुत्या । स चास्माभिः इष्टः पूर्णमासः नः अस्माकं
सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं रायस्पोषं धनपुष्टिं सहस्रिणं बहुत्व-
वन्तं, 'तपस्सहस्राभ्यां विनीनी' । दोहतां दुग्धाम्, ददातु ।
व्यत्ययेन शप् । प्राणाय सुराधसे शोभनधनहेतवे ईदृशप्राण-
स्थित्यर्थं रायस्पोषं दुग्धां, स्वाहा स्वाहुतं च इदमस्तु तस्मै
पूर्णमासाय । यद्वा—प्राणस्थितिहेतवे सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहु-
तमिदमस्त्विति । 'सोर्मनसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

²⁹अमावास्येति ॥ अमा सहवसतः सूर्याचन्द्रमसौ अस्यां इ-
त्यमावास्या । 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' पक्षे ण्यत् । सुभगा शोभ-
नधना सुशेवा सुसुखा । उभयत्रापि 'द्व्यचश्छन्दसि' इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुग्धा धेनुः यथा भूयोऽप्याप्यायते एवं
पुनःपुनः आप्यायमाना वर्धमाना वर्धमानधना । सा न इत्या-
दि तुल्यम् । अपानहेतुत्वात्तेन ताच्छब्दम् । अमावास्याया
इति विशेषः ॥

पानाय सुराधंसे । अमावास्यायै स्वाहा । ³⁰अभि
स्तृणीहि परिधेहि वेदिम् । जामिं मा हिंसीर-
मुया शयाना । होतृषदना हरितास्सुवर्णाः । नि-
ष्का इमे यजमानस्य ब्रध्ने ॥ ५४ ॥

अभीत्वयै करोमि क्रमीत्पिताऽऽत्मन एकतो-
मुखां मे दिशोऽध्यक्षेभ्यो हविर्गारुहपत्याकल्पय-
न्नशस्तिस्सा नो दोहताः सुवोर्यः सप्त च ॥ ५ ॥

³⁰ होतृषदनैः वेदिमभिस्तृणाति—अभिस्तृणीहीति त्रिष्टुभा ॥
हे बर्हिरोषधे ! अभिस्तृणीहि वेदिं अभितः छादय परिधेहि
परित आच्छादय वस्त्रेणेन, जामिं साहचर्यात् भगिनीस्थानीयां
इमां वेदिं मा हिंसीः अमुया अनया सह शयाना । यद्वा—
अमुत्र वेद्यां शयाना । ‘सुपां सुलुक्’ इति याजादेशः । इ-
दानीं परोक्षवत् स्तूयते—होतृषदनाः होता येषु निषीदति ह-
रिताः हरितवर्णाः सुवर्णाः शोभनच्छायाः इमे यजमानस्य
ब्रध्ने परिवृढभोगस्थाने निष्काः अलङ्कारभूताः भविष्यन्ति । त-
स्मात् इत्थंभूतं त्वं वेदिमभिस्तृणीहि ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु पञ्चमोऽनुवाकः.

^१परिस्तृणीत् परिधत्ताग्निम् । परिहितोऽग्निर्यज-
मानं भुनक्तु । अपां रस ओषधीनां सुवर्णः ।
निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुघाः । अमु-
त्रामुष्मिन्लोके । ^२भूपते भुवनपते । महतो भूत-
स्य पते । ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे । ^३अहं भूपतिरहं

^१दोहनानन्तरकालं संप्रैषः, परिस्तरणमन्त्रो वा—परिस्तृ-
णीतेति पञ्चपदा शकरी ॥ ‘सन्तु’ इति चतुर्थपादान्तः । प्रैष-
पुरुषा दर्भा वा उच्यन्ते । परिस्तृणीत् परितः छादयत अग्निं
परिधत्त परितो धारयत आच्छादयत वा । ततः तथा यु-
ष्माभिः परिहितोऽग्निः यजमानं भुनक्तु । ततश्च अपां सा-
रभूताः ते दर्भाः ओषधीनां मध्ये सुवर्णाः अस्य यजमा-
नस्य निष्काः अलङ्कारभूताः कामदुघाश्च सन्तु । अमुत्र
परत्र लोके अमुष्मिन् ऐन्द्रादौ यत्रेच्छति भोक्तुम् ॥

^२ब्रह्माणं वृणीते—भूपत इत्यादि यजुः । आद्या वा गायत्री ॥
हे भूपते ! यागद्वारेण पृथिव्याः पालयितः ! भुवनपते ! भुवनस्य
अन्तरिक्षस्य पालयितः ! महतो भूतस्य द्युलोकस्य च पालयितः ! ।
यद्वा—सर्वत्र ब्रह्मणा अभेदेनोच्यते । भुवां पते ! सर्वस्य भूतजा-
तस्य पते ! भुवनानां लोकानां पते ! महतो भूतस्य आकाशादे-
रपि पते ! तादृशं त्वां ब्रह्माणं वयं वृणीमहे ॥

^३अथ वृतो ब्रह्मा जपति—अहमिति यजुः ॥ अहं भू-
पतिः भुवनपतिः महतो भूतस्य पतिः, सोऽहं देवेन सवि-

भुवनपतिः । अहं महतो भूतस्य पतिः ॥ ५५ ॥
 देवेन सवित्रा प्रसूत आर्त्विज्यं करिष्यामि । देवं
 सवितरेतं त्वां वृणते । बृहस्पतिं देव्यं ब्रह्माणम् ।
 तदहं मनसे प्रब्रवीमि । मनो गायत्रियै । गायत्री
 त्रिष्टुभे । त्रिष्टुब्जगत्यै । जगत्यनुष्टुभे । अनुष्टुक्प-
 ङ्क्त्यै । पङ्क्तिः प्रजापतये ॥ ५६ ॥ प्रजापतिर्विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः । विश्वे देवा बृहस्पतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणे ।

त्रा प्रसूतः प्रेरितः उदयादिनाऽनुज्ञातः आर्त्विज्यं ब्रह्मत्वं
 करिष्यामि । हे देव ! सवितः ! सर्वस्य प्रेरयितः ! एवं त्वामे-
 वैतं ऋत्विग्यजमानाः मां वृणते । सवितारं विशिनष्टि—बृह-
 स्पतिं बृहतां कर्मणां पतिं पालयितारं, सुट्, तलोपश्च । देव्यं
 देवानां संवन्धिनं ब्रह्माणं ईदृशं त्वामेव मद्भरणापदेशेन वृणते,
 तस्मात् त्वमेव बृहस्पतिः कथं नाम वृतस्स्या इति तदर्थ एत-
 दहं मनसे प्रब्रवीमि ख्यापयामि तदुपक्रमत्वात् सर्वप्रवृत्ती-
 नाम् । ततः तत् मनो गायत्रियै प्रब्रवीतु, गायत्री च
 त्रिष्टुभ इत्यादि यावद्ब्रह्म । वसतिवरणाय प्रवचनं योजनीयम् ।
 अथ ब्रह्म च परमेष्ठी भूर्भुवस्सुवः त्रैलोक्ये प्रब्रवीतु सर्वा-
 त्मत्वात्तस्य । यद्वा—त्रैलोक्यात्मकं ब्रह्म स एव बृहस्पतिः, स
 खलु तादृशो बृहस्पतिः देवानां ब्रह्मा स्वेनैव रूपेण, अहं
 तु तद्रूपेण वर्तमानो मनुष्याणां ब्रह्मा । एते च मां तद्रू-
 पेण वृणते । अतो हे बृहस्पते ! त्वमेव यज्ञं गोपाय अहमपि

ब्रह्म भूर्भुवस्सुवः । बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा । अहं
मनुष्याणाम् । बृहस्पते यज्ञं गोपाय । 'इदं तस्मै
हर्म्यं करोमि । यो वो देवाश्चरति ब्रह्मचर्यम् । मे-
धावी दिक्षु मनसा तपस्वी ॥ ५७ ॥ अन्तर्दूतश्चर-
ति मानुषीषु । 'चतुश्शिखण्डा युवतिस्सुपेशाः ।
घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । समृज्यमाना महते

त्वद्रूपेण गोपयामि । एवं देवेन सवित्रा प्रसूतः आत्विज्यं
करिष्यामि ॥

^४उत्कराभिग्रहणे जपः—इदं तस्मा इति त्रिष्टुप् ॥ हे
देवाः ! तस्मै तदर्थं इदं हर्म्यं स्थानं यज्ञार्हं करोमि, कस्मै
युष्माकं ब्रह्मचर्यं यश्चरति व्रतपतिः अग्निः । कीदृशः ? मेधावी
प्रज्ञावान् तपस्वी नित्यतपाः एवंभूतः यः मानुषीषु दिक्षु प्र-
ज्ञाविभागेषु दूतः चरति हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायज्ञः वर्तते
अन्तः मध्ये मनसा प्रशस्तेनेत्यंभूतः, तस्मै इदं करोमीति ॥

^५वेदेन वेद्यां समृज्यमानायां जपति—चतुश्शिखण्डेति त्रि-
ष्टुप् ॥ चतुश्शिखण्डा भूषणस्थानीयैः चतुर्भिः ऋत्विग्भिः युक्ता
चतुष्कोणा वा युवतिः आकारेण युवतिसदृशी 'पुरस्ताद-
णीयसी पश्चात्प्रथीयसी मध्ये सन्नततरैवमिव हि योषा' इति
श्रुतेः । सुपेशाः सुरूपा । आद्युदात्तः । 'द्वचचश्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । घृतप्रतीका घृतमुखा घृतप्रक्रमा प्रथमं

सौभगाय । मह्यं धुक्ष्व यजमानाय कामान् ।^६ भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष । ततो देवी वर्धयते पयांसि । यज्ञिया यज्ञं वि च यन्ति सं च । ओषधीराप इह शर्कराश्च ।^७ यो मा हृदा मनसा यश्च

तत्र तेषां स्थापनात्, यज्ञद्वारेण वर्षोपक्रमस्थानभूता वा, भुवनस्य यज्ञगृहस्य मध्ये समस्तस्य वा भुवनस्य मध्ये यथोक्तविशिष्टरूपा महते सौभगाय सुश्रीकत्वाय मर्मज्यपाना शोध्यमाना वेदेन । 'सुभगान्मन्त्रे' इत्यञ् । 'हृद्गसिन्ध्वन्त्रे' इत्युभयपदवृद्धिरस्मिन्विषये नेष्यते । सा त्वं मह्यं यजमानाय कामान् धुक्ष्व देहि ॥

^६ वेद्यां क्रियमाणायां जपति—भूमिर्भूत्वेति त्रिष्टुभम् ॥ इयं वेदिः भूमिः भूत्वा सर्वपृथिवीभावेन वर्तमाना सती महिमानं माहात्म्यं पुपोष पुष्णाति । ततः देवी सर्वपृथिव्यात्मिका इयं वेदिः पयांसि तृणादिनिष्पादनेन वर्धयते उदकानि वा यागद्वारेण । ततोऽस्या महाभागतया यज्ञियाः यज्ञसंपादनार्हाः ओषध्यः आपः शर्कर्यः पशवश्च । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । इह पृथिव्या यज्ञं वियन्ति च संयन्ति च^१ क्षीरादिरूपेण परिणताः स्वरूपहानाद्विगच्छन्ति दर्भादिरूपेणोपयोगात् स्वरूपेण सङ्गच्छन्ति यज्ञम् ॥

^७ उत्करेऽर्धं निहन्ति—यो मेति त्रिष्टुभा ॥ यो मा हृदा हृद-

^१ माधवीयभाष्यानुरोधेन 'वि च यन्ति सं च' इति पाठः,

वाचा ॥ ५८ ॥ यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः ।
 यश्श्रुतेन हृदयेनेष्णता च । तस्येन्द्र वज्रेण शिर-
 च्छिनद्धि । ऊर्णामृदु प्रथमानं स्योनम् । देवे-
 भ्यो जुष्टं सद्नाय वर्हिः । सुवर्गे लोके यज-
 मानं हि धेहि । मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमन् ।

यमात्रेण द्वेष्टि यश्च मां मनसा द्वेषणपरेण तात्पर्येण द्वेष्टि,
 यश्च मां वाचा तादृशपदप्रयोगेण द्वेष्टि । द्वेषहेतुं दर्शयति—
 ब्रह्मणा ब्रह्मवर्चसेन वेदाध्ययनादिना वा कर्मणा तपोऽनिशयेन
 श्रुतेन विद्यासंपदा हृदयेन हृदयवत्तया बुद्धिमत्तया । यद्वा—
 इष्णता एषणकुशलेन हृदयेन । इष्णता कान्त्येत्येके । एवं
 अनेन अनेन वा भूयो मां द्वेष्टि, हे देवाः! हे इन्द्र! प्राधा-
 न्यात् पुनरुपादानं, त्वदीयेन वज्रेण शिरच्छिनद्धि । यद्वा—
 वज्रस्थानीयेन अनेन स्फयेन तस्य शिरच्छिनद्धि । इन्द्रस्य
 वज्रेण शिरच्छिनद्धि हे देवा इत्येके ॥

१ बर्हिषि आसाद्यमाने जपति—ऊर्णामृद्विति त्रिष्टुभम् ॥ ऊ-
 र्णामृदु ऊर्णैव मृदु । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रथमानं
 विस्तारं भजत् स्योनं सुखं देवेभ्यः जुष्टं इष्टं सद्नाय आस-
 नाय पर्याप्तं वर्हिः । त्वं सुवर्गे लोके—कीदृशे?—नाकस्य
 अविद्यमानदुःखस्य स्थानस्य पृष्ठे प्रधाने परमे व्योमन् प्रकृष्टे
 रक्षके आदित्यान्तरपुरुषे यजमानं मां धेहि स्थापय योजय ॥

⁹चतुश्शिखण्डा युवतिस्सुपेशाः । घृतप्रतीका वयु-
नानि वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय ॥ ५९
सा मे धुक्ष्व यजमानाय कामान् । ¹⁰शिवा च
मे शग्मा चैधि । स्योना च मे सुपदा चैधि । ऊ-
र्जस्वती च मे पयस्वती चैधि । इषमूर्जं मे पि-
न्वस्व । ब्रह्म तेजो मे पिन्वस्व । क्षत्तूमोजो मे
पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पिन्वस्व । आयुरन्नाद्यं
मे पिन्वस्व । प्रजां पशून्मे पिन्वस्व ॥ ६० ॥

⁹स्तीर्यमाणायां वेद्यां जपति—चतुश्शिखण्डेति त्रिष्टुभम् ॥
व्याख्यातप्राया* । विशेषस्तु—वयुनानि कान्तानि वासांसि बर्हि-
रिदं वस्ते आच्छादयति, सा त्वं महते सौभगाय बर्हिषा
स्तीर्यमाणा सा मे यजमानाय कामान् धुक्ष्व ॥

¹⁰शिवा चेत्यादि यजुः ॥ सा त्वं मे शिवा शान्तोपद्रवा
च एधि भव, शग्मा शक्ता च एधि । अत्र गुणसमुच्चयः ।
तेनाव्यातस्य चयोगाभावात् 'चवायोगे' इति निघातप्रतिषेधा-
भावः । स्योना सुखा सुपदा सुष्टु अध्यासनीया ऊर्जस्वती
बलवती पयस्वती क्षीरादिमती तद्धेतुत्वात् सा त्वं मे इषं अन्नं
ऊर्जं च दुग्धादिरसं पिन्वस्व सिञ्च वर्षय, ब्रह्म अध्ययना-
दि तेजः ब्रह्मवर्चसादिकं च पिन्वस्व क्षत्रं बलं क्षत्रियजातिं

¹¹अस्मिन् यज्ञ उप भूय इन्नु मे । अविक्षोभाय प-
रिधीन्दधामि । धर्ता धरुणो धरीयान् । अग्निर्द्वे-
षांसि निरितो नुदातै । ¹²विच्छिनद्भि विधृती-
भ्याः सपत्नान् । जातान्भ्रातृव्यान् ये च जनि-
ष्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधमाम्येनान् ।

वा ओजः तेजः बलं वा । विशं वैश्यजातिं प्रजां वा पुष्टिं
समृद्धिं आयुः शतसङ्ख्यं अन्नाद्यं अन्नादनसामर्थ्यं प्रजां पु-
त्रादीन् पशून् गवादीन् ॥

¹¹परिधिषु परिधीयमानेषु जपति—अस्मिन्यज्ञ इति मध्ये-
ज्योतिषं त्रिष्टुभम् । तृतीयस्य पादस्य अष्टाक्षरत्वात् ॥ अस्मिन्
यज्ञे भूय इत् भूयोभूयः, इदिति क्षिप्रार्थे, पादपूरणे वा ।
ममापि अविक्षोभाय अविचलनाय परिधीनुपदधामि तव समीपे
स्थापयामि । स च तथोपहितोऽग्निः धर्ता सर्वधारणकुशलः
धरुणः सर्वधारणीयः धरीयान् अन्येभ्यः धारकेभ्यः अतिश-
येन धारयिता, तृन्न्तात् 'तुश्छन्दसि' इतीयमुन् । ईदृशोऽय-
मग्निः इतः स्थानात् इतो वा यजमानात् द्वेषांसि द्वेष्याणि
रक्षःप्रभृतीनि नुदातै निष्कृष्य नाशयतु । लेटि 'वैतोऽन्यत्र'
इत्येकारः ॥

¹²विधृत्योः साद्यमानयोः जपति—विच्छिनद्भीति त्रिष्टुभौ
प्राणान्मयि इति गायत्रीं च ॥ विविधं पृथक् धार्यते आ-

अहङ् स्वानामुत्तमोऽसानि देवाः । विशो यन्त्रे
नुदमाने अरातिम् । विश्वं पाप्मानममतिं दुर्मरा-
युम् ॥ ६१ ॥ सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके । धृती
स्थो विधृती स्वधृती । प्राणान्मयि धारयतम् ।

भ्यामिति विधृती दर्भविशेषौ ताम्भ्यां साद्यमानाभ्यां विच्छिन्नान्नि
नाशयामि सपत्नान् शत्रून् । एवं सामान्येनोक्ता द्विप्रकारांस्तान्
दर्शयति जातांश्च भ्रातृव्यान् सपत्नान्, ये च जनिष्यमा-
णाः सपत्नाः तानपि विच्छिन्नान्नि विशेषेण मूलतो नाशयामि ।
विशः सर्वप्रजाः यन्त्राभ्यां यमनसाधनाभ्याम् । मन्त्रलिङ्गं च 'विशो
यन्त्रे स्थः' * इति । एवंभूताभ्यामाभ्यां भ्रातृव्यान् एनान्
विधमामि विविधं पीडयामि । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः, पाद्मा-
दिना धमादेशः । ततश्च स्वानां आत्मीयानां जनानां उत्तमः
उत्कृष्टः असानि भूयासं हे देवाः । विशो यन्त्रे व्याख्या-
तम् । नुदमाने नाशयमाने अरातिं शत्रुं विश्वं च पाप्मानं
अमतिं रोगम् । अमेरौणादिकोऽतिप्रत्ययः । दुर्मरायुं दुर्मरण-
हेतुं, औणादिक आयुप्रत्ययः । दुष्टस्य वा मरणस्य प्रापयितारं
'छन्दसीणः' इति उण्प्रत्ययः । सीदन्ती अस्मिन् स्थाने सद-
नानन्तरं सीदन्त्यौ देव्यौ द्योतनवत्यौ सुकृतस्य सुष्ठु कृतस्य
कर्मणो लोके स्थाने अस्मिन् सीदन्त्यौ धृती धारयिष्यौ स-
र्वस्य विधृती विधृतिसंज्ञके विविधधारणे वा स्वधृती स्वाय-

प्रजां मयि धारयतम् । पशून्मयि धारयतम् ।
¹³अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता । धर्ता प्रयाजानां मु-
 तानूयाजानां । स दाधार समिधो विश्वरूपाः ।
 तस्मिन्त्सुचो अध्यासादयामि । ¹⁴आरोह पथो
 जुहु देवयानान् ॥ ६२ ॥ यत्र ऋषयः प्रथमजा ये

तधारणे । ईदृश्यौ युवां स्थः । ते युवां मयि प्राणान् च-
 क्षुरादीन् प्रजां पुत्रादिकां पशून् गवादिकांश्च धारयतम् ॥

¹³प्रस्तरे साद्यमाने जपति—अयं प्रस्तर इति त्रिष्टुभम् ॥
 प्रस्तीर्यत इति प्रस्तरः अयं प्रस्तरः उभयस्य जुहूपभृच्छाणस्य
 धर्ता धारयिता प्रयाजानां प्रयाजार्थानां अनूयाजार्थानां च आ-
 ज्यानां धारयिता सोऽयं समिधः समिदादिकाः प्रयाजदेवताः
 विश्वरूपाः विश्वार्थस्थितिहेतून् दाधार धारयति तदीयाज्यधार-
 णात् । छान्दसे लिटि तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । तस्मि-
 न्नेव महाभागे सुच अध्यासादयामि उपरि सादयामि ।
 पूजार्थं बहुवचनम् ॥

¹⁴जुहूं साद्यमानानुमन्त्रयते—आरोहेति त्रिष्टुभा ॥ हे जुहु!
 देवयानान् पथः मार्गानारोह देवा यैर्गच्छन्ति । यत्र ऋषयः
 दर्शनवन्तः प्रथमजाः अस्मत्पूर्वजाः ये पुराणाः पुरातनाः व-
 सिष्ठादयः नियता वर्तन्ते तान् कर्ममार्गान् आरोह । कीदृशीति
 चेत्? हिरण्यपक्षा हितरमणीयपार्श्वा अजिरा गतिमती संभृ-
 ताङ्गा सम्यक् निष्पादिताङ्गा । ईदृशी तान् पथ आरुह्य मा

अनु. ६]

मदमास्त्रमाप्योपेतम्.

४३३

पुराणाः । हिरण्यपक्षाऽजिरा सम्भृताऽन्वा । बहसि
 मा सुकृतां यत्र लोकाः । ¹⁵अवाहं वाच उपभृता
 सपत्नान् । जातान्भ्रातृव्यान् ये च जनिष्यमाणाः
 दोहै यज्ञं सुदुग्धामिव धेनुम् । अहमुत्तरो भूया-
 सम् । अधरे मत्सपत्नाः । ¹⁶यो मा वाचा मनसा
 दुर्मरायुः । हृदाऽरातीयादभिदासदग्ने ॥ ६३ ॥ इद-
 मस्य चित्तमधरं ध्रुवायाः । अहमुत्तरो भूयासम् ।

मामपि बहसि वह । क? यत्र सुकृतां शोभनकर्मकारिणां
 लोकाः । लेव्याडागमः ॥

¹⁵उपभृतमनुमन्त्रयते—अवाहमिति पञ्चपदया जगत्या ॥ अहं
 अनया उपभृता सपत्नान् जातान् जनिष्यमाणांश्च अववाधे ।
 ततश्च निष्प्रत्यूहमिमं यज्ञं सर्वान् कामान् दोहै दुह्यासम्,
 सुदुग्धां शोभनदोहनां धेनुमिव गामिव । ‘दुहः कप् वश्च’ इति
 कप् । तथा दुहानस्य मम इदं चास्तु—अहं उत्तरः सप-
 त्नेभ्यः उद्वततरो भूयासं सपत्नाश्च मत् मत्तः अधरे निरु-
 ष्टाः भूयासुः । संवन्विशब्दात् मम सपत्ना इति गम्यते ॥

¹⁶ध्रुवामनुमन्त्रयते—यो मेति । इयमपि पञ्चपदा जगती ॥
 यो मा वाचा मनसा हृदा च अरातीयात् अरातीयति
 शत्रुमिवाचरति, आचारक्यजन्ताल्लेव्याडागमः । दुर्मरायुः दुष्टम-
 रणकारी अरातीयति माम् । यश्च मां अभिदासत् अभिक्ष-

अधरे मथ्सपत्ताः । ¹⁷ऋषभोसि शाकरः । घृता-
चीनाः सूनुः । प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीद ।
¹⁸स्योनो मे सीद सुषदः पृथिव्याम् । प्रथयि प्रज-
यां पशुभिस्सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्याम्-
न्तरिक्षे । अहमुत्तरो भूयासम् ॥ ६४ ॥ अधरे म-

पयति हे अग्ने! अस्य दुरात्मनः इदं एवरूपं चित्तं ध्रुवायाः
अधरं अधस्तात् न्यग्भूतं संस्थितं विनष्टप्रायमेव । तस्मात्
अहमुत्तर इत्यादि गतम् ॥

¹⁷ध्रुवायां स्तुवाज्यमवददाति—ऋषभोसीति परोष्णिहा ॥ ऋ-
षभः प्रधानोऽसि हे स्तुव! शाकरः शकरीछन्दःप्रभवः शकन-
शीलो वा घृताचीनां सूनुः पुत्रस्थानीयः ततः रसहरणप्रक्षे-
पादिकारित्वात् । घृतमश्नतीति कनिषि 'चौ' इति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं, अन्तोदात्तत्वं च । स त्वं प्रियेण नाम्ना घृतलक्षणेन
प्रिये सदसि स्थाने ध्रुवायां सीद ॥

¹⁸स्तुवमाज्यस्य पूरयित्वा दक्षिणेन जुहूं प्रस्तरे सादयति—
स्योनो म इति जगत्या पञ्चपदया ॥ हे स्तुव! स्योनः मे
सुखहेतुः अत्र स्थाने सीद, सुषदः सुष्ठु सादनीयः तादृशेन
सुप्रथितेन त्वया अहमपि पृथिव्यां प्रजया पशुभिश्च प्रथयि
प्रथितस्यां सुवर्गेऽपि लोके प्रथितस्याम् । प्रथेः छान्दसे लङि
वर्णव्यत्ययेन शपः एवं 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इत्यङ-
भावः । लिट्येव वा इकारोऽन्त्योपजनः । किञ्च—दिवि प्र-

थसपत्नाः । ¹⁹इयं स्थाली घृतस्य पूर्णा । अच्छिन्न-
पयाश्शतधार उत्सः । मारुतेन शर्मणा दैव्येन ।
²⁰यज्ञोऽसि सर्वतश्श्रितः । सर्वतो मां भूतं भवि-
ष्यच्छ्रयताम् । शतं मे सन्त्वाशिषः । सहस्रं मे

स्तरस्योपरि द्युस्थानीये त्वं सीद । अहमपि तस्यां दिवि
पृथिव्यां अन्तरिक्षे च उत्तरत्वसामान्यात् सपत्नेभ्यः उत्तरो
भूयासम् । ते च सपत्नाः मत्त मत्त अधरे सन्तु ॥

¹⁹आज्यस्थाली—इयं स्थालीति त्रिपदया विराजा ॥ इयं
आज्यस्थाली घृतस्य पूर्णा, 'पूरणगुण' इति समासप्रतिषेधेन
षष्ठी ज्ञापिता । केन तुल्येत्याह—अच्छिन्नपयाः अक्षीणपयाः
अक्षीणोदकः शतधारः अनेकनिर्गमनद्वारः उत्सः उत्स्यन्दनः,
तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । यद्वा—उत्सः अशोष्यहृदः । अच्छिन्न-
पयाः प्रवाहः मारुतेन कदाऽप्यशोषणीयपयाः । अत एव दैव्येन
शर्मणा सुखेन इत्थंभूतः । ईदृशः अस्तु इयं स्थाली ॥

²⁰आग्नेयं पुरोडाशमासन्नं अभिमर्शयति—यज्ञोऽसीति पञ्च-
पदया त्रिष्टुभा ॥ हे आग्नेय ! पुरोडाश ! त्वमेव सर्वतः श्रितः
सर्वेणापि प्रकारेण सेवितः यज्ञः यज्ञेहेतुः असि । अतः तादृ-
शेन त्वया सहायेन मामपि भूतं भविष्यच्च पुत्रपौत्रादिकं फलं
श्रयतां सेवताम् । किञ्च—मे मम आशिषः प्रार्थनीयाः कामाः
शतं सन्तु बहुतरा भवन्तु । तथा सहस्रं बहुतमाः सूनृताः

सन्तु सूनृताः । इरावतीः पशुमतीः । प्रजापतिर-
 सि सर्वतश्श्रितः ॥ ६५ ॥ सर्वतो मां भूतं भवि-
 ष्यच्छ्रूयताम् । शृतं मे सन्त्वाशिषः । सहस्रं मे
 सन्तु सूनृताः । इरावतीः पशुमतीः । इदमिन्द्रि-
 यममृतं वीर्यम् । अनेनेन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् ।
 तेन देवा अवतोप माम् । इहेषमूर्जं यशस्सह

प्रियाः सत्यात्मिकाः प्रार्थिताधिकप्रदायित्वात् सूनृताधिक्यम् । इ-
 रावत्यः बह्वन्ताः पशुमत्यः बहुपशुकाश्च भवन्तु, काः? आ-
 शिषः सूनृताश्च । प्रजापतिरसीति । पुरोडाश! प्रजापतिरेव
 त्वमसि वृष्ट्यादिना सर्वस्थितिहेतुत्वात् । सर्वतः श्रितः इत्यादि ।
 तुल्यम् ॥

²¹भूते साद्यमाने—इदमिति ॥ इदं क्षीरं इन्द्रियं इन्द्रेण
 जुष्टं अमृतं यागसाधनत्वेन विनाशरहितं वीर्यं वीर्यप्रदम् । अ-
 नेन क्षीरेण इन्द्रार्थं पशवोऽचिकित्सन् आरोग्यमकुर्वन् । पशु-
 भिः क्षीराख्ये हविषि सम्पादिते योऽयमिन्द्रियस्य परितोषः सै-
 वानिष्टस्य चिकित्सा । हे देवाः! तेन अनेन पयसा इह अ-
 स्मिन्कर्मणि वर्तमानं मामुपावत उपेत्य रक्षत । इहेति तृतीय-
 पादान्तो युक्त इति लक्ष्यते । किञ्च—युष्मत्प्रसादादहं इषं
 ऊर्जं रसं क्षीरादि यशः कीर्तिं सहः बलं ओजः दीप्तिं च
 सनेयं भजेयम् । शृतं च इदं मयि श्रयतां पुनःपुनः मां

ओजस्सनेयम् । शृतं मयि श्रयताम् । ²²यत्पृथि-
वीमचरत्तत्प्रविष्टम् ॥ ६६ ॥ येनासिञ्चद्वलमिन्द्रे
प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधुं वाजिनीवत् । ये-
नोपरिष्ठादधिनोन्महेन्द्रम् । दधि मां धिनोतु ।
²³अयं वेदः पृथिवीमन्वाविन्दत् : गुहां सतीं गहने

भजताम् इन्द्रियवीर्ययोः मयि श्रयणाय । ब्राह्मणं च 'इन्द्रियं
वावास्मिन्वीर्यं तदश्रयन्'* इति ॥

²²दधि साद्यमाने—यत्पृथिवीमिति पञ्चपदया जगत्या ॥ यत्
दधि पृथिवीं प्रविष्टमचरत् तृणादिरूपेण पृथिव्यामवर्तत, यद्वा
क्षणेन गावः समनैषु, येन च प्रजापतिः इन्द्रे बलमसि-
ञ्चत् स्थापितवान् इन्द्रियं वीर्यं च आनीतवान्, तदिदं सा-
दितं दधि मधु मधुरं वाजिनीवत् विशिष्टगतिमत् विविधविप्र-
वृत्तिहेतुर्वा भवत्, शुक्रं बीजं प्रजानां वृद्धिहेतुर्भवति, येन उ-
परिष्ठात् शृतावस्थाया अप्यूष्व महेन्द्रं धिनोत् अग्रीणयत्
प्रजापतिः । ब्राह्मणं च—'तदेनमधिनोत्तद्दधो दधित्वम्'* इति ।
तत् दधि मामपि महेन्द्रमिव धिनोतु ग्रीणयतु, धिवि ग्रीणने,
इदित्वान्नुम्, 'धिन्विकृण्व्योर च' इत्युप्रत्ययः ॥

²³वेदादाने—अयं वेद इति त्रिष्टुप् ॥ अयं वेदः पृथिवीं
असुरेभ्यः अन्वाविन्दत् अनुक्रमेणालभत । 'वेदेन वै देवाः†'
इत्यादि ब्राह्मणम् । गुहा गुहायां आवृते देशे । 'सुपां सुलुक्'

गह्वरेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकम् । अच्छि-
द्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु । ²⁴अयं यज्ञस्समसद्व-
विष्मान् । ऋचा साम्ना यजुषा देवताभिः ॥ ६ ७ ॥
तेन लोकान्त्सूर्यवतो जयेम । इन्द्रस्य सख्यम-
मृतत्वमश्नाम । ²⁵यो नः कनीय इह कामयातै ।

इति सप्तम्या आकारः । गह्वरे अप्रकाशे गह्वरे दुष्प्रापे देशे
सतीं द्रष्टुमप्यशक्यां पृथिवीं वेदः अन्वविन्दत । स तादृशो
महानुभावः यजमानाय लोकं प्रकाशवत् स्थानं विन्दतु लभतां
दातुम् । तदर्थं किं कर्तव्यमिति चेत्? अच्छिद्रं यज्ञं अवि-
कलं यज्ञं करोतु ततः हस्तस्थो लोक इति । स हि भूरि-
कर्मा बहुव्यापारः किंनाम न कुर्यादिति ॥

²⁴सर्वेषु हविषु—अयं यज्ञ इति त्रिष्टुप् ॥ अयं यज्ञः,
यज्ञसाधनत्वात् ताच्छब्दम्, समसदत् सह सीदति । हविष्मान्
हविर्भिः तद्वान् ऋचा साम्ना यजुषा देवताभिश्च सह सीदति ।
'अग्न आयाहि वीतय इत्याह रथन्तरस्यैष वर्णः' * इत्युक्तत्वात्
साम्नेत्युक्तम् । तेन तादृशेन अनेन सूर्यवतः सूर्यकिरणाप-
हततमिस्त्वान् लोकान् जयेम । ततः इन्द्रस्य सख्यं समान-
ख्यानतां अमृतत्वं च अश्नां व्याप्नुयाम् ॥

²⁵ऐन्द्राग्रे—यो न इति त्रिष्टुप् ॥ इह कनीयः अल्पीयः
अल्पतरान्निकृष्टं यः अस्माकं कामयातै कामयेत । लेख्याडा-

अस्मिन् यज्ञे यजमानाय मह्यम् । अप् तमिन्द्रा-
 ग्री भुवनानुदेताम् । अहं प्रजां वीरवतीं विदेय ।
^{२६}अग्रे वाजजित् । वाजं त्वा सरिष्यन्तम् । वाजं
 जेष्यन्तम् । वाजिनं वाजजितम् ॥ ६८ ॥ वाज-
 जित्यायै सम्मार्ज्मि । अग्निमन्नादमन्नाद्याय । ^{२७}उ-
 पहूतो द्यौः पिता । उप मां द्यौः पिता ह्वयताम् ।

गमः । 'वैतोऽन्यत्र' इत्येकारः । अपि च अस्मिन् यज्ञे
 वर्तमानाय मह्यं च यजमानाय यः कनीयः कामयेत इमौ
 इन्द्राग्री अस्मात् भुवनात् तं अपनुदेतां नाशयतां, अहं तु
 तत्प्रसादात् वीरवतीं वीर्यवतीं प्रजां विदेय लभेय । 'लिङ्चा-
 शिष्यद्' ॥

^{२६}अग्निसंमार्गे—अग्रे वाजजिदिति यजुः ॥ हे अग्रे ! वाज-
 जित् ! अन्नस्य जेतः ! तच्छील ! वाजं अन्नं जेतुं त्वा सरिष्यन्तं
 मृत्वा च वाजं जेष्यन्तं ततः जित्वा वाजिनं बह्वन्नं एवं वाज-
 जितं सर्वान्नस्य जेतारं त्वां वाजजित्यायै अन्नजयार्थं सम्मा-
 र्ज्मीति । छान्दसः क्यप् । अग्निं अङ्गनादिगुणं अन्नादं
 अन्नानां अन्तारं ईदृशं त्वां अन्नाद्याय सम्मारज्मीत्येव । अन्ना-
 दनसमर्थं अन्नाद्यम् । छान्दसो यत् ॥

^{२७}अन्तर्वेद्याग्नीध्रभागरय चतुर्धाकरणे जपः—उपहूत इत्यादि
 यजुः ॥ उपहूतः अनुज्ञातः द्यौः द्युलोकः पिता पितृस्थानी-
 यः वृष्ट्यादिप्रदानेन पालकत्वात् सः द्यौः पिता मामपि उपहू-

अग्निराग्नीध्रात् । आयुषे वर्चसे । जीवात्वै पुण्या-
य । उपहूता पृथिवी माता । उप मां माता पृ-
थिवी ह्वयताम् । अग्निराग्नीध्रात् ॥ ६९ ॥ आयुषे
वर्चसे । जीवात्वै पुण्याय । ²⁸मनो ज्योतिर्जुषता-
माज्यम् । विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । बृह-
स्पतिस्तनुतामिमं नः । विश्वे देवा इह मादय-
न्ताम् । ²⁹यं ते अग्न आवृश्मि । अहं वा क्षिपि-

यताम् । अग्निश्चोपहूतः सः मामप्युपह्वयताम् । किमर्थम् ? आग्नी-
ध्रात् आग्नीध्रभागाद्धेतोः । तदपि किमर्थम् ? आयुषे अस्माकं
आयुराद्यर्थं आयुरादीनि स्युरिति । आयुषे अन्नाय जीवनाय
वा । वर्चसे बलाय तेजसे वा । जीवात्वै जीवनौषधाय चिर-
जीविताय वा, पुण्याय लोकाय वा सर्वस्मै पुण्यफलाय वा ।
एवं उपहूता पृथिवी माता मातृस्थानीया सर्वार्थनिर्माणव्याप-
कत्वात् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

²⁸विच्छिन्नसंधाने मार्जने—मनोज्योतिरिति त्रिष्टुविशेषः ॥
'भूमिर्भूमा'* इत्यत्र व्याख्यातः ॥

²⁹अनूयाजसमिदाधाने—यं ते अग्न इत्याद्याः तिस्रोऽनुष्टुभः ॥
हे अग्ने ! ते तव स्वभूतः अहं यं रिपुं आवृश्मि सर्वतो
नाशयितुं प्रवृत्तः, अहं वा चरन् युष्मान् परिचरन् त्वदीया-

* सं. १-५-३.

तश्चरन् । प्रजां च तस्य मूलं च । नीचैर्देवा नि-
 वृश्चत ॥ ७० ॥ ³⁰ अग्ने यो नोऽभिदासति । समानो
 यश्च निष्टयः । इध्मस्यैव प्रक्षायंतः । मा तस्यो-
 च्छेपि किंचन । ³¹ यो मां द्वेष्टि जातवेदः । यं चाहं
 द्वेष्मि यश्च माम् । सर्वाऽस्तानग्ने संदह । याऽश्वाहं
 द्वेष्मि ये च माम् । ³² अग्ने वाजजित् । वाजं त्वा
 ससृवाऽसम् ॥ ७१ ॥ वाजं जिगिवाऽसम् । वा-

नि चरन् येन रिपुणा क्षिपितः क्षयहेतुं विषयीकृतोऽस्मि ।
 वर्णविकारश्छान्दसः । क्षिपेर्वा निष्ठायामिडागमः । तस्य दुरा-
 त्मनः प्रजां पुत्रादिं मूलं जीवनहेतुं च धनं नीचैः निवृ-
 श्चत न्यग्भूतं नाशयत हे देवाः ! । एकस्मिन् पूजार्थं बहुव-
 चनम् । सर्वदेवतामयत्वाद्वा ॥

³⁰ अग्ने यो न इति ॥ व्याख्याता 'जुष्टो दमूताः' * इत्यत्र ॥

³¹ यो मामिति ॥ हे जातवेदः ! यः मां द्वेष्टि मया ज्ञातं,
 यं चाहं द्वेष्मि, तेन ज्ञातमिति सामर्थ्याद्विभ्रम्यते, ज्ञातविषया-
 र्थत्वात् पुनर्वचनस्य । हे अग्ने ! सर्वानपि तान् संदह ।
 कान् ? यांश्वाहं द्वेष्मि ये च मां द्विषन्ति तत्सहकारिणोऽपि
 सर्वान् ज्ञाताज्ञातस्वरूपान् संदह ॥

³² द्वितीयेऽग्निसंमार्गे—अग्ने वाजजिदिति ॥ गतं यजुः । भूत-
 प्रत्ययो विशेषः ॥

जिनं वाजजितम् । वाजजित्यायै संमार्जिम । अ-
ग्निमन्नादमन्नाद्याय । ³³ वेदिर्वरुहिश्शृतः हविः ।
इध्मः परिधयस्सुचः । आज्यं यज्ञ ऋचो यजुः ।
याज्याश्च वषट्काराः । सं मे संनतयो नमन्ताम् ।
इध्मसंनहने हुते ॥ ७२ ॥ ³⁴ दिवः खीलोऽवततः ।
पृथिव्या अध्युत्थितः । तेनां सहस्रकाण्डेन । द्विष-
न्तः शोचयामसि । द्विषन्मे बहु शोचतु । ओषधे

³³ इध्मसंनहनप्रक्षेपे—वेदिरिति षट्पदा जगती ॥ वेदादयः
सन्नतयः सन्नमनशीलाः सन्तः मे मदर्थं सन्नमन्तां मदभिप्रेत-
फलार्थं पुनःपुनः विधेयीभूय वर्तन्ताम्, यावज्जीवमविच्छेदो यथा
भवति कर्मणस्तथा वर्तन्तां स्वयमेव । कर्मकर्तर्यात्मनेपदं, 'न
दुहस्तुनमाम्' इति यगभावः । इध्मसन्नहने हुते इदमेव निमि-
त्तीकृत्य सन्नमन्तामिति ॥

³⁴ प्रस्तरतृणप्रहरणे—दिवः खील इति जगती षट्पदा ॥ हे
तृण! त्वं हि दिवः द्युलोकात् अवततः अधस्ताद्विस्तीर्णः
पृथिव्याश्चाध्युत्थितः ऊर्ध्वं स्थितः खीलस्तम्भः धारणस्तम्भ-
स्थानीयः लोकयोः । तेन तादृशेन त्वया । छान्दसं संहि-
तायां दीर्घत्वम् । सहस्रकाण्डेन बहुप्ररोहेण द्विषन्तं शत्रुं शो-
चयामसि । इदन्तोमसि । स च मे द्विषन् शत्रुः बहु अ-
त्यर्थं शोचतु अहं तु मो मैव शुचम् ॥

मो अहं शुचम् । ³⁵ यज्ञ नमस्ते यज्ञ । नमो न-
मश्च ते यज्ञ । शिवेन मे संतिष्ठस्व । स्योनेन मे
संतिष्ठस्व ॥ ७३ ॥ सुभूतेन मे संतिष्ठस्व । ब्रह्म-
वर्चसेन मे संतिष्ठस्व । यज्ञस्यर्द्धिमनु संतिष्ठस्व ।
उप ते यज्ञ नमः । उप ते नमः । उप ते नमः ।
³⁶ त्रिष्फलीक्रियमाणानाम् । यो न्यङ्गो अवशिष्यते ।

³⁵ शंयुवाके जपः—यज्ञेयादि यजुः ॥ हे यज्ञ ! तुभ्यं नमः
प्रद्वीभावोऽस्तु प्रयोक्ता तव भूयासम् । हे यज्ञ ! तुभ्यं नमो-
नमः पुनःपुनः प्रद्वीभावश्चास्तु । हे यज्ञ ! मदर्थं शिवेन नि-
रुपद्रवतया इत्थंभूतः संतिष्ठस्व समाप्तिं गच्छ । स्योनेन सुखेन
सुभूतेन शोभननिर्वर्तितेन । ब्रह्मवर्चसेन मन्त्रवलेन । यज्ञस्य
यजमानस्य ऋद्धिं फलं अनु लक्ष्यकृत्य तया वा सह संति-
ष्ठस्व । लक्षणे 'तृतीयार्थे' इत्येव अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
'समवप्रविभ्यः' इत्यात्मनेपदम् । हे यज्ञ ! तवापि नमः नमनं
मया प्रयोज्यत्वं मामुपगच्छतु मामुपनमेतेति यावत् । सामर्थ्य-
लभ्या गमनक्रिया । उप ते नमः उप ते नमः इति पौनः-
पुन्यम् । आदरार्थं वाऽभ्यासः ॥

³⁶ उत्करे तण्डुलप्रक्षालननिनयनम्—त्रिष्फलीक्रियमाणानामि-
त्यनुष्टुभा ॥ त्रिष्फलीक्रियमाणानां त्रिः तण्डुलीक्रियमाणानां
शुक्लीक्रियमाणानां तण्डुलानां मध्ये यो न्यङ्गः निरुष्टाङ्गः क-
णादिरूपः स्वल्पतरः । 'नेरनिधाने' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

रक्षंसां भागधेयम् । आपस्तत्प्रवहतादितः ॥७४॥

³⁷ उलूखले मुसले यच्च शूर्पे । आशिश्लेषं दृषदि
यत्कपाले । अवपुषो विप्रुषस्संयजामि । विश्वे
देवा हविरिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या विप्रुषस्सन्ति
ब्रह्मीः । अग्नौ तास्सर्वास्स्विष्टास्सुहुता जुहोमि ।
³⁸ उद्यन्नद्य मित्रमहः । सपत्नान्मे अनीनशः । दि-

अवशिष्यते यागे अनुपयुक्तो भवति प्रमादात्, हे आपः! तत्
रक्षसां भागधेयत्वेन इतः स्थानात् प्रवहतात् प्रवहत । 'तस्य
तात्' इति तादादेशः । आप इति पादादित्वात् न निहन्यते ।
तदिति सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वम् ॥

³⁷ अन्वाहार्यपचने पिष्टलेपहोमः—उलूखल इति त्रिष्टुब्ध्याम् ।
प्रथमा चतुष्पदा । द्वितीया द्विपदा ॥ उलूखलादिषु यत् आशि-
श्लेष आशिष्टमनुपयोग्यमभूत्, तदवयवान् अवपुषः विष्वक् च्यु-
तान् विप्रुषः सर्वान् संयजामि । इदं हविः विश्वेदेवाः जु-
षन्तां सेवन्ताम् । किञ्च—अस्मिन् यज्ञे पिष्टसम्बन्धिन्यः या
अन्या अपि विप्रुषः बह्वचः उलूखलादिषु श्लिष्टाः ताः सर्वा
अपि अग्नावेव स्विष्टाः सुहुताश्च जुहोमि शोभनयागफलप्रदा
यथा भवन्ति तथा अग्नौ प्रक्षिपामि । स्वाहेति प्रदानार्थः ॥

³⁸ 'अगन्म सुवः' * इत्युपस्थानानन्तरं आदित्यमुपतिष्ठते—उद्य-

* सं. १-६-६.

वैनान् विद्युतां जहि । निम्रोच्चन्नधरान्कृधि॥ ७५ ॥

³⁹ उद्यन्नद्य वि नो भज । पिता पुत्रेभ्यो यथा । दी-
र्घायुत्वस्य हेशिषे । तस्य नो देहि सूर्य । ⁴⁰ उद्य-

न्निति षड्विनुष्टुभिः ॥ हे आदित्य ! मित्रमहः ! दुःखात्तायक-
तेजः ! त्वं उद्यन् उदयं गच्छन् अद्यैवाहनि मम सपत्नान्
शत्रून् अनीनशः नाशय । छान्दसो लुङ् । तत्क्रममाह—
एनान् सपत्नान् दिवा अहनि विद्युता विद्योतमानया भासा
जहि नाशय । हन्तेर्जः । अथ निम्रोच्चन् अस्तं गच्छन्
अधरान् निकृष्टान् कृधि कुरु रात्रौ तमसैव पीडितान् कुरु ।
'श्रुशृणुषुकृवृभ्यः' इति धिभावश्छान्दसः । शपो लुक् ॥

³⁹ उद्यन्निति ॥ अद्य अस्मिन्नेवाहनि नः अस्मभ्यं विभज
धनादिकं पृथक् पृथक् देहि उद्यन् त्वं तवोदयकालमेवाद्य
तत्समृद्धिहेतुरस्तु । यथा पिता पुत्रेभ्यो विभजति तथा अ-
स्मभ्यं स्नेहेन विभज । किञ्च—दीर्घायुत्वस्यापि त्वं ईशिषे
तस्य नेष्टे पिता । हशब्दस्समुच्चये । आयुषोऽन्त्यलोपश्छान्-
न्दसः । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । 'ईशस्ते' इति
इडागमः । तस्मात् हे सूर्य ! तस्य दीर्घायुष्टस्य अस्मभ्यं देहि ।
कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

⁴⁰ उद्यन्निति ॥ हे सूर्य ! मित्रमहः ! उत्तरां दिवं दिवो मध्यं
आरोहन् अद्यैव मे हृद्रोगं मानसीं पीडां हरिमाणं हरिततां
शोकप्रभवं वैवर्ण्यं कामिलादीन्वा व्याधीन् नाशय ॥

नद्य मित्रमहः । आरोहन्नुत्तरां दिवंम् । हृद्रोगं मम
 सूर्य । हरिमाणं च नाशय । ⁴¹शुकेषु मे हरि-
 माणम् । रोपणाकासु दध्मसि ॥ ७६ ॥ अथो हा-
 रिद्रवेषु मे । हरिमाणं निदध्मसि । ⁴²उदगादय-
 मादित्यः । विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मम र-
 न्धयन् । मो अहं द्विषतो रधम् । ⁴³यो नशपाद-

⁴¹शुकेष्विति ॥ हे सूर्य ! मम हरिमाणं हरिततां हृद्रोग-
 निमित्तां शुकेषु रोपणाकासु शुक्शािरकासु च दध्मसि स्था-
 पयामः ये हरिमाणं प्रार्थयन्ते । अथो अपि हारिद्रवेषु ह-
 रितालद्रुमेषु मम हरिमाणं निदध्मसि निभृतं स्थापयामः तत्र
 सुखमास्तां मा मां बाधिष्ट ॥

⁴²उदगादिति ॥ अयं आदित्यः विश्वेन सहसा बलेन
 सह उदगात् उदेति । किं कुर्वन् ? मम द्विषन्तं शत्रुं रन्ध-
 यन् हिंसन् उदेति । रध हिंसायां, 'रधिजभोरचि' इति
 नुम् । यस्मात् अयं एवं कुर्वन् उदेति तस्मात् अस्य प्रसा-
 दात् अहं मो मैव द्विषतः रधं द्वेषम् । निग्रहकेशानुभवो
 नातः परं मे भवितेति । उकारोऽवधारणे । रधेः पुषादित्वादङ् ॥

⁴³यो न इति ॥ अस्मान् अशपतः अनाक्रोशतः यः श-
 पात् शपेत् । लेव्याङगमः । यश्चास्मान् शपतोऽपि वा शपात् ।
 तस्मै तदर्थं तस्मिन् समर्पयितुं तद्विनाशार्थं वा सर्वं सर्वप्रजा-

शंपतः । यश्च नृशपंतृशपात् । उषाश्च तस्मै
निमुक्कं । सर्वं पापं समूहताम् ॥ ७७ ॥ ⁴⁴यो न-
स्सपन्नो यो रणः । मर्तोऽभिदासति देवाः । इध्म-
स्यैव प्रक्षायतः । मा तस्योच्छेपि किञ्चन । ⁴⁵अ-
वसृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसंशितः । गच्छा-

सम्बन्धि पापं समूहतां संहतं कृत्वा तस्मिन्नेव स्थापयताम् ।
उषाश्च उदयंश्च निमुक्क अस्तमयन् च । यद्वा—अहश्च रा-
त्रिश्च—अस्मत्क्रोशपापवत् सर्वस्मिन्नप्यहोरात्रे पापान्येव कुर्वन्
नश्यत्विति यावत् ॥

⁴⁴‘समिद्धो अग्ने’* इत्युपसमिन्धनानन्तरं आहवनीयमुपतिष्ठते—
यो न इत्यनुष्टुप् ॥ यः मर्तः अस्माकं सपन्नः शत्रुः अनर्थ-
चिन्तकः यश्चास्माभिः सह रणः रणकारी भूत्वा अस्मान् अ-
भिदासति उपक्षपयति । रणं करोतीति णिजन्तात् पचाद्यच्
वृषादिर्द्रष्टव्यः । हे देवाः! इध्मस्य काष्ठस्येव प्रक्षायतः प्र-
कर्षेण क्षीयमाणस्य तस्य सम्बन्धि किञ्चिदपि मोच्छेपि सर्व-
मापि गृहधनपशुपुत्रादिकं नश्यतु । क्षै जै वै क्षये ॥

⁴⁵अभिचरत उपवेषोद्भासने विकल्पः—अवसृष्ट इत्यनुष्टुप् ॥
हे उपवेष! मया अवसृष्टः क्षिप्तः परापत अपुनरावृत्तो गच्छ
शरो भूत्वा शरणशीलः शरो हिंसकः, पचाद्यच् । ब्रह्मसंशितः
ब्रह्मणा मन्त्रेण ब्रह्मणैव वा संशितः निशितीकृतः स त्वं गच्छ

* सं. १-६-६.

मित्रान्प्रविश । मैषां कंचनोच्छिषः ॥ ७८ ॥

पतिः प्रजापतये तपस्वी वाचा सौभगाय प-
शून्मै पितृस्व दुर्मरायुं देवयानानग्रेऽन्तरिक्षेऽह-
मुत्तरो भूयासं प्रजापतिरसि सर्वतश्चिश्नतः प्रविष्टं
देवताभिर्वाज्जितं पृथिवी ह्वयतामग्निराग्नीह्वाहृ-
श्वत ससृवाऽसः हुते स्योनेन मे संतिष्ठस्वेतः
कृधि दध्मस्यूहतामष्टौ च ॥ ६ ॥

सक्षेदं पश्य । विधर्तरिदं पश्य । नाकेदं पश्य ।
रमतिः पतिष्ठा । ऋतं वर्षिष्ठम् । अमृता या-

इतः स्थानात् । ततो गत्वा अमित्रान् शत्रून् प्रविश्य का-
त्स्न्येन विषयीकुरु । प्रविश्य च एषां अमित्राणां सम्बन्धि-
किञ्चिदपि गृहादिकं मोच्छिषः माऽवस्थितं कार्षीः । लदित्वादङ् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु
षष्ठोऽनुवाकः.

¹देवयजनयाचनं प्रतिषिध्य देवता एवोपतिष्ठेत्त्युक्तम्, तत्रेदं
यजुः—सक्षेदं इत्यादि ॥ हे सक्ष! अभिभवनशील! शत्रूणां
अग्रे! । औणादिकः सहेस्सप्रत्ययः । इदं देवयजनं पश्य अनु-
जानीहि विधर्तः! विविधं धारयितः! सर्वस्य वायो! त्वमपि इदं

न्याहुः । सूर्यो वरिष्ठो अक्षभिर्विभाति । अनु या-
वापृथिवी देवपुत्त्रे । दीक्षाऽसि तपसो योनिः । त-
पोऽसि ब्रह्मणो योनिः ॥ ७९ ॥ ब्रह्मासि क्षत्तस्य

पश्य । हे नाक ! सुखैकस्थान ! आदित्य ! त्वमपि इदं पश्य
यथेयं देवयजनभूमिः रमतिः रमन्तेऽस्यां देवपितृमनुष्या इति
रमतिः । रमेरतिप्रत्ययः । पतिष्ठा च यथा भवति तथा यूयं
पश्यत । पनायतिर्व्यवहारकर्मा च असुन्नन्तान्मत्वर्थीयः, तत
इष्टानि विन्मतोर्लुक्, 'टेः' इति टिलोपः । ऋतं यज्ञः तच्च
वर्षिष्ठं वृद्धतमं यथा भवति तथा पश्यत । 'प्रियस्थिर'
इत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । यानि चान्यानि प्राग्वंशसदोह-
विधानोत्तरवेदिप्रभृतीनि अमृता आहुः अमृतत्वहेतून्वा यान्या-
हुः तान्यपि वर्षिष्ठानि भवन्तु युष्मदृष्ट्या । सूर्यश्चायं वरिष्ठः
उरुतमः । तेनैव सूत्रेण वरदेशः । अक्षभिः अक्षस्थानीयैः रश्मिभिः
'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् । विभाति विविधं भाति यथा
यागद्वारेण तथा पश्यत । द्यावापृथिव्यौ च यथा तमेव
भान्तमनु भातः देवपुत्त्रे देवाः पुत्तस्थानीयाः ययोः, तथा
पश्यतेति ॥

क्षौममादत्ते—दीक्षाऽसीत्यादि यजुः ॥ हे क्षौम ! दीक्षा
दीक्षासाधनं त्वमसि । तपसः एकस्त्वानादेः योनिः कारणं
त्वमसि । तच्च तपस्त्वमेवासि तस्यापि कारणत्वात् । ब्रह्मणः
ब्रह्मवर्चसस्य कर्मणो वा कारणमसि तच्च ब्रह्म त्वमसि । त-

योनिः । क्षत्तृमस्यृतस्य योनिः । ऋतमसि भूरा-
रभे । श्रद्धां मनसा । दीक्षां तपसा । विश्वस्य भु-
वनस्याधिपत्नीम् । सर्वे कामा यजमानस्य सन्तु ।
वातं प्राणं मनसाऽन्वारभामहे । प्रजापतिं यो
भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वश्-

स्यापि कारणत्वात् । क्षत्तृस्य बलस्य कारणमसि । तच्चापि
क्षत्तृं त्वमसि तस्यापि कारणत्वात् । ऋतस्य यज्ञस्य योनिः
कारणं त्वमसि तच्च ऋतं त्वमेवासि । भूः भावयिता सर्वस्य
यो यज्ञः । अहं वा भूः यज्ञस्य भावयिता त्वां आरभे
गृह्णामि । श्रद्धां चारभे मनसा सह । दीक्षां चारभे तप-
सा सह । कीदृशीम्? विश्वस्य भुवनस्य भूजगतस्य अ-
धिपत्नीं अधिकं पालयित्रीं यज्ञद्वारेण । ततश्च सम्यक् यज्ञ-
निर्वृत्त्या सर्वेऽपि यजमानस्य सन्तु सम्पद्यन्ताम् ॥

३ औद्ग्रहणहोमे जपः—वातं प्राणमिति त्रिष्टुप् ॥ वातं सर्व-
परिस्पन्दाश्रयं परमात्मानमेव प्राणं प्राणात्मना स्थितं मनसाऽ-
न्वारभामहे अनुक्रमेण परिगृह्णीमः । प्रजापतिं सर्वासां प्रजानां
पातारं विशेषेण रक्षितारं यः भुवनस्य भूतस्य स्थावरजङ्गमा-
त्मकस्य गोपाः गोपायिता तं अन्वारभामहे । सः अस्मान्
मृत्योः त्रायतां रक्षतु, अंहसश्च पातु । यथा वयं ज्योक्
दीर्घकालं जीवाः जीवन्तः जरां अशीमहि पुरुषायुषं जीवि-

हंसः ॥ ८० ॥ ज्योग्जीवा जुरामंशमिहि । 'इन्द्रं
शाकरं गायत्रीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं
शाकरं त्रिष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं शा-
करं जगतीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं शाकरा-
नुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रं शाकरं पङ्क्तिं
प्रपद्ये ॥ ८१ ॥ तां ते युनज्मि । 'आऽहं दीक्षामरुहम्-
तस्य पत्नीम् । गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा च । ऋतम्

तैवायुषोऽन्तं व्याप्नुयामः । न तु मध्ये समाप्नुयामः । अश्रो-
तेर्लटि शपो लुक् ॥

^४ कृष्णाजिनस्यानुदिशं मध्ये च स्पर्शने—इन्द्रं शाकरेति यजुः ॥
हे इन्द्र! शाकर! शाकरसंबन्धिन्! । यद्वा—शाकरः यज्ञः
तद्वानभेदेनोच्यते तत्प्रियत्वात् । कृष्णाजिनांशस्य तदभेदेन स्तुतिः ।
गायत्रीं प्राथम्यात् गायत्रीस्थानीयां त्वां प्रपद्ये गायत्रीवत्
यज्ञसाधनभूतं वा त्वां आश्रयामि । तां च गायत्रीं त्वत्सं-
बन्धिनि यागे युनज्मि । एवं त्रिष्टुवादिषु योज्यम् ॥

^५ उपविश्य मध्ये जपति—आऽहमिति त्रिष्टुप् ॥ यजुरेव वा ।
अहं ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीं दीक्षामाऽरुहं दीक्षासा-
धनं चर्म आरूढोऽस्मि गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा मन्त्रेण
च । इदानीं ऋतं मानसं तथ्यं सत्ये वाचिके तथ्ये अ-
धायि स्थापितम् । सत्यं च ऋते अधायि । अविनाभूते

स॒त्यैऽधा॒यि । स॒त्यमृ॒तेऽधा॒यि । ऋ॒तं च॑ मे स॒त्यं चा॒-
भू॒ताम् । ज्योति॑रभू॒वः सु॒व॑रगमम् । सु॒व॑र्गं लो॒कं
नाक॑स्य पृ॒ष्ठम् । ब्र॒ध्नस्य॑ वि॒ष्टप॑मगमम् । 'पृ॒थि॒वी
दी॒क्षा ॥ ८२ ॥ तया॑ऽग्नि॒र्दीक्ष॑या दीक्षितः । यया॑ऽ-
ग्नि॒र्दीक्ष॑या दीक्षितः । तया॑ त्वा दी॒क्षया॑ दीक्षया॒-
मि । अ॒न्तरि॑क्षं दी॒क्षा । तया॑ वा॒युर्दी॒क्षया॑ दीक्षि॒-

द्वे अपि मयि वर्तेते ते च ऋतसत्ये मे अभूतां पुनःपुनः
भवतां, भूते वा मम स्ताम् । तथा च सति अहं ज्योति
रभूवं परमं ज्योतिरेव संपत्स्ये ततश्च सुवः स्वर्गं अगमं
गमिष्यामि । 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यति लुङ् ।
ततश्च सर्वमपि स्वर्गाख्यं लोकं गमिष्यामि । ततः नाकस्य
अविद्यमानदुःखस्य आदित्यमण्डलस्य पृष्ठं उपरिभागं ब्रध्नस्य
परिवृढस्य आत्मनः विष्टप स्थानं परमात्माख्यं गमिष्यामि ये-
नैक्यं गतः परं ब्रह्म जानाति ॥

"दण्डं प्रदाय यजमानमन्वारभ्य जपत्यध्वर्युः—पृथिवी दीक्षे-
त्यादि यजुः ॥ पृथिवी दीक्षा दीक्षासिद्धिहेतुः । यद्वा—पृथि-
व्येव दीक्षा तद्धेतुत्वात् । तया पृथिव्या दीक्षात्मिकया अग्निः
दीक्षितः पृथिव्यात्मिकया वा दीक्षया । अथ सः अग्निः
यया दीक्षितः तयैव दीक्षया त्वा दीक्षयामि हे यजमान ! ।
एवमन्तरिक्षद्युदिगवोषधिवाक्षु योज्यम् । पृथिवी त्वेत्यादि । हे यज-

तः । यया वायुदीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्ष-
या दीक्षयामि । यौदीक्षा । तयाऽऽदित्यो दीक्षया
दीक्षितः । ययाऽऽदित्यो दीक्षया दीक्षितः ॥ ८३ ॥
तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । त-
या चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा दी-
क्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि ।
आपो दीक्षा । तया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षि-
तः । यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया
त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओषधयो दीक्षा ॥
८४ ॥ तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः ।
यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा
दीक्षया दीक्षयामि । वाग्दीक्षा । तया प्राणो
दीक्षया दीक्षितः । यया प्राणो दीक्षया दीक्षितः ।
तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्ष-
माणमनुदीक्षताम् । अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनु

मान ! त्वां दीक्षमाणं अनु त्वया दीक्षमाणेन सह पृथिव्यपि
दीक्षतां त्वत्सिद्धचर्यम् । तृतीयार्थेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । एव-
मन्तरिक्षद्युदिगवोषधिवायुकसामयजुस्सु द्रष्टव्यम् । अहश्चेत्यादि । अह-

दीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ॥ ८५ ॥
 दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दी-
 क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणम-
 नुदीक्षन्ताम् । वाक्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ।
 ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा
 दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमा-
 णमनुदीक्षन्ताम् । अहश्च रात्रिश्च । कृषिश्च वृष्टि-
 श्च । त्विषिश्चापचितिश्च ॥ ८६ ॥ आपश्चौषधयश्च ।
 ऊर्कं सूनृतां च । तास्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् ।
 'स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद । देवानां सुम्नो महते
 रणाय । स्वासस्थस्तनुवा संविशस्व । पितेवैधि

राद्यभिमानिन्यो देवताश्च त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । त्विषिः
 दीप्तिः । अपचितिः पूजा । ऊर्क अन्नम् । सूनृता यज्ञसं-
 पादिनी दैवी वाक् । गतमन्यत् ॥

'दीक्षणीयायाः पुरस्तात् अग्न्युपस्थानम्—स्वे दक्ष इति त्रिष्टुप् ॥
 हे अग्ने ! स्वे आत्मीये स्थाने दक्षे प्रवृद्धे इह सीद दक्ष-
 पिता दक्षाः पातारः यजमानाः यस्य तादृशः त्वम् । देवा-
 नामपि सुम्नः सुखहेतुः महते रणाय रमणाय । छान्दसो-
 व्यञ्जनलोपः । देवानां वा रमणाय । स्वासस्थः शोभनासन-

सूनव आसुशेवः । ^८शिवो मां शिवमाविश । स-
त्यं मं आत्मा । श्रद्धा मेऽक्षितिः ॥ ८७ ॥ तपो
मे प्रतिष्ठा । सवितृप्रसूता मा दिशो दीक्षयन्तु ।
सत्यमस्मि । ^९अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् ।
ममांसि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वहं
हव्यान्यग्रे । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । ^{१०}आ-

स्थितः भूत्वा तनुवा शरीरेण प्रवृद्धेन संविशस्व । संविष्टश्च
अस्मभ्यं सुशेवः सुमुखः आ समन्तात् एधि भव पिता
सूनव इव । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

^८शिवो मेति यजुः ॥ आदौ वा एकपदा गायत्री ॥ शिवः
शान्तोपद्रवः त्वं मामपि तादृशं कृत्वा आविश । ततः त्वत्प्र-
सादात् मम आत्मा स्वभावः सत्यमस्तु सत्यस्वभावः भूयासम् ।
तथा मम क्षितिः निवासाधारः श्रद्धाऽस्तु श्रद्धायां निवसानि ।
तथैव मम तपः प्रतिष्ठाऽस्तु तपस्येव बद्धमूलो भवानि । एवञ्च—
सवितृप्रसूताः सवितृवानुज्ञाता दिशः मा दीक्षयन्तु दीक्षा-
लसिद्ध्या मां योजयन्तु सर्वत्र वा मां दीक्षितत्वेन ख्यापयन्तु ।
इदानीं अहं सत्यमेव परं ब्रह्मास्मि न मर्त्यः ॥

^९प्रायणीयायाः पुरस्तात् आहवनीयोपस्थाने—अहं त्वमिति
त्रिष्टुप् ॥ 'उद्धन्यमानम्'* इत्यत्र व्याख्याता ॥

जुह्वानस्सुप्रतीकः पुरस्तात् । अग्ने स्वां योनिमा-
सीद साध्या । अस्मिन्धसुधस्थे अध्युत्तरस्मिन् ॥
८८ ॥ विश्वे देवा यजमानश्च सीदत । एकमिषे
विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । त्री-
णि व्रताय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । चत्वारि मायोभवाय
विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।
षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । सप्त सप्तभ्यो हो-

¹⁰आजुह्वान इति च त्रिष्टुप् ॥ 'प्राचीमनु प्रदिशम्'* इत्यत्र
व्याख्याता ॥

¹¹सोमक्रयण्यै पादानुमन्तणे जपः—एकमिष इत्यादि यजुः ॥
हे सोमक्रयणि! तव एकं पदं इषे अन्नाय विष्णुः अन्वेतु
यावदेकपदक्रमणं त्वामनु गच्छतु । विष्णुः व्यापकः देवः त्वा
त्वां व्याप्नोतु, तस्यैवायं पदक्रमः भूयादिति भावः । इषे अ
न्नसमृद्धये । अथ द्वे पदे यावत्पदद्वयक्रमणं विष्णुः त्वां अन्वेतु
ऊर्जे रसाय क्षीरादिसमृद्धये । एवं सर्वत्र । व्रताय कर्मसमृ
द्धये । मायोभवाय प्राणसमृद्धये मयोभूः वातः तत्सम्बन्धी
मायोभवः । उत्सादित्वादञ् । पशुभ्यः द्विपाञ्चतुष्पाञ्चक्षणेभ्यः ।
रायस्पोषाय धनसमृद्धयै । सप्तभ्यः होत्राभ्यः तासां स्वका-
र्यसामर्थ्याय ॥

* सं. ४-६-५.

त्राभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु।¹² सखायस्सप्तपदा अभूमा।
 सख्यं ते गमेयम् ॥ ८१ ॥ सख्यात्ते मा योषम्। स-
 ख्यान्मे मा योषाः।¹³ साऽसि सुब्रह्मण्ये। तस्यास्ते
 पृथिवी पादः। साऽसि सुब्रह्मण्ये। तस्यास्तेऽन्त-
 रिक्षं पादः। साऽसि सुब्रह्मण्ये। तस्यास्ते यौः

¹²सप्तमे पदे जपः—सखाय इति यजुः ॥ आदौ वा एकपदा
 गायत्री ॥ हे सोमक्रपणि ! मम सखा त्वं भव । समानख्यानः
 जनः सखा । यस्मात्त्वं सप्तपदा मया सह सप्तपदानि त्वया
 क्रान्तानि अतः सप्तपदपरिच्छिन्नकालवर्तिना संबन्धेन त्वं सखा
 अस्माकं भव । वयं च सप्तपदाः तव सखायः अभूम् ।
 अतः इदानीं सर्वकालं तव सख्यं गमेयं गम्यामं अनेन सा-
 प्तपदीनेन सख्येन हेतुना । 'सख्युर्यः' इति यः । गमेः लिङ्च्वा-
 शिष्यङ् । किञ्च—तव सख्यात् सार्वकालिकात् अहं मा
 योषं पृथक्सिद्धो मा भूवम् । त्वमपि मदीयात् सख्यात् मा
 योषाः मा वियुक्ता भूः । यौतेर्लुङि सिचि वृद्धचभावः छान्द-
 सः, आत्मनेपदं च ॥

¹³सुब्रह्मण्यायामाहूयमानायां जपति—साऽसीति यजुः ॥ 'सुब्र-
 ह्मण्योम्'* इत्यादिः निगदविशेषः । सुब्रह्मण्या सुब्रह्मण्य-
 शब्दवत्त्वात् । हे सुब्रह्मण्ये ! सैव पङ्क्तिः पञ्चपदा त्वमसि ।
 यस्यायं पाङ्क्तः यज्ञः तस्याः पङ्क्त्यात्मिकायाः तव पृथिव्ये-

पादः । साऽसि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते दिशः पादः॥
 १० ॥ परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इषमूर्जं
 धुक्ष्व । तेजं इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यम् । "वि-
 मिमे त्वा ययस्वतीम् । देवानां धेनुः सुदुघामन-
 पस्फुरन्तीम् । इन्द्रस्सोमं पिवतु । क्षेमो अस्तु
 नः । ¹⁵इमां नराः कृणुत वेदिमेत्यं । वसुमतीः

व प्रथमः पादः । अन्तरिक्षं द्वितीयः । द्यौः तृतीयः ।
 दिशः चतुर्थः । तव पञ्चमः पादः परोरजाः रजांसि लोकाः
 तमांसि भूतानि एभ्यः परस्तात् य. लोकः आदित्यात्मा स
 पञ्चमः । पारस्करादित्वात् सुट्, राजदन्तादित्वात्परनिपातः ।
 तादृशी त्वं अस्मभ्यं इडादीनि धुक्ष्व देहि ॥

¹⁴महावेदि विमिमीते—विमिम इत्यनुष्टुप् । हसितचतुर्था, विवृ-
 द्धद्वितीया ॥ हे वेदे ! त्वां विमिमे विविधं परिच्छिन्नद्वि प-
 यस्वतीं हविर्भिः अन्नवतीं वृष्टिहेतुं वा यागद्वारेण, देवानां
 धेनुं धेनुस्थानीयां धेनुवत् प्रीणयित्रीं हविषामाधारत्वात्, सुदुघां
 सुष्ठु कामानां दोग्ध्रीम् । 'दुहः कप् वश्च' इति कप् । अन-
 पस्फुरन्तीं प्रातिकूल्यमप्रतिपद्यमानाम् । कैमर्थक्येनेत्याह—अ-
 स्माकं सोमं इन्द्रः पिवतु । तेन अस्माकं क्षेमः रक्षाऽस्तु ।
 इन्द्रो वा अस्माकं क्षेमकार्यस्तु ॥

¹⁵वेदिकरणे जपति—इमां नरा इति । प्रैष इत्यन्ये । इय-
 मतिजगती पञ्चपदा ॥ 'वर्ष्मन् दिवो नाभा पृथिव्याः' इत्येकः

रुद्रवंतीमादित्यवंतीम् ॥ ९९ ॥ वर्ष्मन्दिवः । ना-
भा पृथिव्याः । यथाऽयं यजमानो न रिष्येत् ।
देवस्य सवितुस्सवे । ¹⁶चतुर्दिशखण्डा युवतिस्सु-
पेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । तस्याः सु-
पर्णाविधि यौ निविष्टौ । तयोर्देवानामधि भागधे-

पादः । हे नराः ! मनुष्याः इमां वेदिं आगत्य कृणुत । कीदृशीः ?
वस्वादिभिः तद्वतीं वर्ष्मन् दिवः द्युलोकस्य उच्छ्रायहेतौ द्युलोकाद-
प्युच्छ्रिते वाऽस्मिन् स्थाने पृथिव्याः नाभा नाभिस्थानीये नहन-
स्थाने वा पृथिव्याः । सप्तम्या उद्देशः । यथाऽयं यजमानः न
रिष्येत् न हीयेत फलात्तथा कृणुत । कस्त्वमस्मान्नियोक्तुमिति चेत्
न ब्रूमः अस्मन्नियोगात्कृणुतेति । अपि तु देवस्य सवितुः
सर्वस्य प्रेरयितुः सवे अनुज्ञायां वर्तमानाः कृणुत । स एव युष्मान्
कारयतीति । 'सवजवौ छन्दसि' इति सवशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

¹⁶कृतां वेदिमनुमन्त्रयते—चतुर्दिशखण्डेति त्रिष्टुभा ॥ पूर्वा-
र्धर्चः 'उद्धन्यमानम्'* इत्यत्र व्याख्यातः । तस्यां तादृश्यां
वेद्यां अधि उपरि यौ निविष्टौ सुपर्णौ शोभनपतनौ अग्निश्च
मध्यमश्च पर्जन्यः तदधीनप्रवृत्तित्वात् द्वयोः । ततः हवींषि
देवेभ्यो वहति कश्चित् । तस्यां हवींषि देवार्थमावहत्यन्यः वृष्ट्या
तदुत्पादकत्वात् । तदेवाह—एवं तयोः अधिकूटं देवानां भाग-
धेयम् । एवं वेद्या एव स्तुतिः ॥

यम् । ⁷अप॒ ज॒न्यं भ॒यं नु॒द । अप॑ च॒क्राणि॑ वर्त॒-
य । गृह॑ꣳ सोम॑स्य गच्छ॒तम् । ¹⁸न वा उ॒वे॒तन्मि॒-
य॒से न रि॑ष्यसि । दे॒वाꣳ इ॒देषि॑ प॒थिभि॑स्सु॒गेभिः॑ ।
यत्र॑ यन्ति॑ सु॒कृतो॑ नापि॑ दु॒ष्कृतः॑ । तत्र॑ त्वा दे॒व-
स्स॒वि॒ता द॑धातु ॥ ९२ ॥

ब्रह्म॑णो योनि॒रꣳहंसः॑ प॒ङ्क्तिं प्र॑पद्ये दी॒क्षा य-
याऽऽदि॒त्यो दी॒क्षया॑ दी॒क्षित॑स्तया॑ त्वा दी॒क्षया॑ दी॒-
क्षया॑भ्योष॑धयो दी॒क्षा द्यौस्त्वा॑ दी॒क्षमा॑णम॒नु दी॒क्ष-
ताम॑प॒चिति॑श्चाक्षि॒तिरु॒त्तर॑स्मि॒न्गमे॑यं दि॒शः पादं॑
आदि॒त्यव॑तीं वर्त॒य पञ्च॑ च ॥ ७ ॥

¹⁷अन्त॑र्वेद्यां लो॒ष्टमा॑दाय ब॒हिः क्षि॑पति—अप॒ ज॒न्यामि॑ति
गाय॒त्र्या ॥ हे ह॒विर्धान॑ ! ज॒न्यं ज॒नेषु॑ सर्वेषु॑ भवं॑ भयं॑ अप॒नुद॑
नाश॒य लो॒ष्टनि॑रसन॒द्वारेण॑ । च॒क्राणि॑ परब॒लानि॑ च अप॒वर्त॑य
अप॒गम॑य । प्रत्ये॒कमु॑च्यते । एवं यु॒वाभ्यां॑ कृते॑ कर्म॒सिद्ध॑च॒थ
इ॒दानीं॑ अ॒विघ्ने॑न यु॒वां सोम॑स्य गृहं॑ गच्छ॒तम् ॥

¹⁸संज्ञ॑पने परावर्तते यज॒मानः—न वा उ॒वे॒तदि॑ति जग॒त्या ॥ प्र॒थ-
मोऽर्ध॑र्चः 'ये वाजिनम्' * इत्यत्र॑ व्याख्यातः । यत्र सु॒कृत॑ एव यन्ति॑
न दु॒ष्कृतोऽपि॑, तत्र स्थाने दे॒वः स॒वि॒ता त्वा द॑धातु स्थाप॒यतु॑ ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु
सप्तमोऽनुवाकः.

१यदस्य पारे रजंसः । शुक्रं ज्योतिरजायत ।
तन्नः पर्षदति द्विषः । अग्ने वैश्वानर स्वाहा ।
यस्माद्वीषाऽवाशिष्ठाः । ततो नो अभयं कृधि ।
प्रजाभ्यस्सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुषे ।

१पशोरुपाकृतस्य वाशनादिषु होमः । तत्र सर्वस्यादौ—
यदस्य पारे इति ॥ ततः 'यस्माद्वीषा' इत्यादयो नैमित्तिक-
विशेषाः मध्ये भवन्ति । ततः 'य इदमकः' इति सर्वत्रान्ते
भवति । तत्र प्रथमास्तित्वोऽनुष्टुभः । 'उदुस्त्र' इति त्रिष्टुप् । ततः
'यस्मात्' इति पङ्क्तिः चतुष्पदा । प्रथमः पादो विवृद्धः ! वेपनपला-
यनसंज्ञानेषु तित्वोऽनुष्टुभ एके । 'य इदमकः' इति प्रथमं यजुरेके ।
तत्र 'यदस्य पारे' इति व्याख्याता 'समितम्'* इत्यत्र ॥

२यस्मादित्यादिः वाशने शब्दने होमः ॥ हे पशो! यस्मात्
दुःखात् कारणात् त्वं भीषा भीत्या इत्थम्भूतस्सन् अवाशिष्ठाः
वाशितमकृथाः । वाशृ शब्दे, दैवादिकः लुङ्चडागमः । त-
स्माद्धेतोः अस्माकं अभयं कृधि भयं माकृथा इति यावत् ।
यद्वा—भयहेतोः मरणाद्भीतः त्वं अवाशिष्ठाः, तत एव मरणा-
दस्माकं यथा भयं न भवति तथा कुरु । किञ्च—प्रजाभ्यः
सर्वाभ्योऽपि स्वस्यै परस्यै च मृड सुखय । कर्मणस्संप्रदानत्वाच्च-
तुर्थी । रुद्राय च युष्माकं स्वामिने मीढुषे सेक्रे युष्मान् उत्पादि-
तवते नमः स प्रसन्नो भवत्विति । 'मीढ्वान्' इति मिहेर्निपात्यते ॥

* सं. ४-२-५.

^३यस्माद्भीषा न्यषदः । ततो नो अभयं कृधि॥१३
 प्रजाभ्यस्सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुषे ।
^४उदुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मा रिषः । मेमं यज्ञं यज-
 मानं च रीरिषः । सुवर्गे लोके यजमानं हि धे-
 हि । शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । ^५यस्माद्भी-
 षाऽवेपिष्ठाः पलायिष्ठास्समज्ञास्थाः । ततो नो
 अभयं कृधि । प्रजाभ्यस्सर्वाभ्यो मृड । नमो रु-

^३अथ यस्मादिति निषदने शयने ॥ न्यषदः निषण्णवा-
 नसि । लुदित्वादङ् । समानमन्यत् ॥

^४उदुसेति निपातने मैत्रावरुणेनोत्थापयति ॥ हे उदुस्र! गौः
 उत्तिष्ठ सर्वपशूपलक्षणं उत्स्रग्रहणम् । प्रतितिष्ठ प्रतिष्ठितो भव
 मा रिषः मा नशः । इमं च यज्ञं मा रीरिषः मा नीन-
 शः । त्वय्यनुत्थिते हि वैगुण्यात् सर्वं नष्टं स्यात्, तस्मात्
 शीघ्रमुत्थाय त्वं सम्यक् यागनिर्वृत्त्या सुवर्गे लोके यजमानं
 धेहि स्थापय । अस्माकं च द्विपदे चतुष्पदे च शं सुख-
 हेतुः एधि भव ॥

^५यस्मादिति समानं पूर्वेण ॥ अवेपिष्ठाः अकम्पिष्ठाः प-
 लायिष्ठाः संज्ञपनस्थानादपागमः । समज्ञास्थाः अकामतः संज्ञ-
 प्तोऽभूः संज्ञपनमन्तरेण भीत्यैवामृथा इति यावत् । अन्तर्भावित-
 तण्यर्थात् जानातेः लुङि कर्मण्यात्मनेपदम् । यद्वा—संज्ञानं

द्रायं मीढुषे ॥ १४ ॥ ^६य इदमकः । तस्मै नमः ।
 तस्मै स्वाहा । ^७न वा उवेतन्मित्रयसे । आशानां
 त्वा विश्वा आशाः । ^८यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विग्यौ ।
 इन्द्राग्नी चेतनस्य च । हुताहुतस्य तृप्यतम् । अ-
 हुतस्य हुतस्य च । हुतस्य चाहुतस्य च । अहु-

उत्कण्ठा । ‘संप्रतिभ्याम्’ इति व्यत्ययेन आध्यानेऽप्यात्मनेपदम् ।
 दुःखातिशयेन मात्राद्युत्कण्ठापरीतोऽभूः । समानमन्यत् ॥

^६य इदमिति ॥ इदं वाशितादिकं यः अकः अकार्षीत्
 अचीकरत् तस्मै देवाय नमः पशूनां स्वामिने स्वाहुतं चेदम-
 स्तु तस्मै देवाय ॥

^७अथ मृतं पशुं अप्सु अभ्यवहरति—न वा उवेतदिति
 तिमृभिः ॥ ‘ये वाजिनम्’^१ इत्यत्र प्रथमा त्रिष्टुप् व्यख्याता ।
 अस्याः प्रतीकग्रहणम् । ‘आशानां त्वाशापालेभ्यः’ ‘विश्वा
 आशा मधुना’ इति चानुष्टुप्त्रिष्टुभौ ‘पुनर्नः’^२ इत्यत्र व्याख्यातो
 प्रतीकग्रहणमत्रानयोः ॥

^८हुताहुतयोर्मिश्रणे—यज्ञस्य हि इत्याद्याः तिस्रोऽनुष्टुभः । तृ-
 तीयया तस्य भक्षणम् । हे इन्द्राग्नी! युवां हि यज्ञस्य ऋ-
 त्विग्यौ प्राप्तकालौ स्थः । अस्मिन्काले युवां स्वामिनौ इति
 यावत् । चेतनस्य सर्वस्य च स्वामिनौ स्थः । हि यस्मा-
 देवं तस्मात् हुताहुतस्य मिश्रितस्य संयुक्तस्य तृप्यतम् । सु-

^१ सं. ४-६-९.^२ ब्रा. २-५-३.

तस्य हुतस्य च । इन्द्राग्नी अस्य सोमस्य । वीतं
पिबतं जुषेथाम् । मा यजमानं तमोऽविदत् । म-
त्विजो मो इमाः प्रजाः । मा यस्सोममिमं पि-
वात् । सः संसृष्टमुभयं कृतम् ॥ १५ ॥

कृधि मीढुषेऽहुतस्य च सप्त च ॥ ८ ॥

हितार्थयोगे षष्ठीसमासप्रतिषेधेन षष्ठी ज्ञापिता । मिश्रितपानेन तृप्तौ
भवतं मिश्रितरसानुभवेन । अथाहुतस्य तृप्यतं, हुतस्य च
अवयवरसास्वादेन च तृप्यतमित्यर्थः । किञ्च—हुतस्य सम्ब-
न्धिनः अहुतस्य हुतसंसर्गेणाहुतावयवस्य यो रसविशेषः तस्य च
तृप्यतम् । अहुतस्य च संबन्धिनो हुतस्य अहुतसंसर्गेण हु-
तावयवस्य यो रसविशेषः तस्य च तृप्यतम् । एवमुक्तप्रका-
रेण बहुप्रकाररसस्यास्य सोमस्य वीतं कामयेथां पिबतं जुषे-
थां प्रीयेथां च । कर्मणि षष्ठी । मा यजमानमिति । य-
जमानं तमः मतिविपर्यासः तन्निमित्तं पापं वा माऽविदत् मा
लब्ध । विन्दतेर्लुङि लदित्वादङ् । ऋत्विजश्च मा तमोऽवि-
दत् । मैव च इमाः प्रजाः तमोऽविदत् कर्मश्रेष्ठनिमित्तं पापम् ।
अथ यश्च इमं सोमं पिवात् तमपि मा तमोऽविदत् । की-
दृशं सोमं? उभयमपि हुतमहुतं च संसृष्टं कृतम् । ईदृशं
पिबन्तमपि मा तमोऽविदत् ॥

इति तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीये सप्तमे अच्छिद्रेषु

अष्टमोऽनुवाकः.

अनागसस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उपे ।
 वायुष्टे अस्त्वःशभूः । मित्रस्ते अस्त्वःशभूः ।
 वरुणस्ते अस्त्वःशभूः । अपां क्षया ऋतस्य गर्भाः ।
 भुवनस्य गोपाश्शयेना अतिथयः । पर्वतानां ककुभः प्रयुतो न पातारः । वसुनेन्द्रो ह्वयत ।

उपांशोरभिषवमन्त्रः—अनागस इति पङ्क्तिः ॥ हे सोम !
 वयमनागसः अनपराधाः । तवापराधः, अस्माकं नापराधः,
 यस्मात् वयं इन्द्रेण प्रेषिताः त्वां उपेम । उपसर्गसामर्थ्यात्
 क्रियाविशेषलाभः । अत एव वाय्वादयोऽपि तवांशभुवः रसांश-
 स्य भावयितारो भवन्तु । अस्माकं साहाय्यकं प्रतिपद्यन्ताम् ।
 भवतेः ण्यन्तात् किपि 'बहुलमन्यत्रापि' इति णिलुक् ॥

खरे सन्नान् ग्रावणोऽभिमृशति—अपां क्षया इति यजुषा ॥
 हे ग्रावाणः अपां क्षयाः उदकस्य गृहभूताः यागद्वारेण वृ-
 ष्टिहेतुत्वात् । ऋतस्य यज्ञस्य गर्भाः प्रधानसाधनभूताः । भुव-
 नस्य भूतजातस्य गोपाः गोपायितारः । श्येनाः शंसनीयाः
 क्षिप्रकारिणः । अतिथयः अतिथिवत् सर्वस्य प्रियाः । अत्र
 'सुवामन्त्रिते' इति पराङ्गवद्भावात् अपां क्षया इत्यादेः षष्ठ्या-
 मन्त्रितसमुदायस्यामन्त्रितस्वरः । तत्र पूर्वपूर्वामन्त्रितस्य अविद्यमा-
 नतया षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम् । सत्यपि सामानाधिकरण्ये विशेष-
 परत्वाभावात् निषेधाभावः । यद्वा—'विभाषितं विशेषवचने'
 इति अविद्यमानवत्त्वमेव । शंसनीयाः अतिथय इति विशेष-

घोषेणामीवाश्चातयत ॥ १६ ॥ युक्तास्स्थु वहत ।
 ३ देवा ग्रावाण इन्दुरिन्द्र इत्यवादिषुः । एन्द्रमचु-
 च्यवुः परमस्याः परावतः । आऽस्मात्सधस्थात् ।

वाचित्वात्तत्र निघात एव प्रवर्तते । पर्वतानां ककुभः प्रधान-
 भूताः । पूर्ववत्स्वरः । न पातारः न पातयितारः । 'न भ्राण-
 पात्' इति नलोपाभावः । ईदृशाः यूयं प्रयुतः प्रकर्षेण मिश्री-
 भूताः सोमेन यूयं, वयुना श्रुतिमुखेन शब्देन इन्द्रं ह्वयत
 आह्वयत । किञ्च—घोषेण महता शब्देन अमीवान् रोगान्
 चातयत । किञ्च—युक्ता नियुक्ता अवहिता वा इह कर्मणि
 स्थ तस्मात् यज्ञमिमं वहत सम्यङ्निर्वर्तयत ॥

३ माध्यन्दिनीयाभिषवानन्तरं ग्रावणोऽनुमोदते—देवा इति य-
 जुषा ॥ एते ग्रावाण एव इन्दुः चन्द्रश्चेति देवाः इन्द्राद-
 यः अवादिषुः वदन्ति । इन्दुः सोमः । यद्वा—देवाः व्य-
 वहर्तारः ऋत्विजः यज्ञविदः । ते एवं अवादिषुः—ग्रावाण
 एव सोमः तदधीनत्वात् अभिषवस्य । स एव अभिषुत्यः सोमः
 इन्द्रः तदधीनस्थितित्वात् तस्य । इन्द्रश्च सर्वलोकस्थितिहेतुरिति ।
 अतः तं इन्द्रं परमस्याः परावतः महतो दूरात् द्युलोकतः
 आऽचुच्यवुः आच्यावयन्ति आगमयन्ति ग्रावाणः निजेन श-
 ब्देन । 'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वतिः, च्यवतेरन्तर्भावितण्य-
 र्थात् छान्दसे लुङि, 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्रुः । 'जुसि
 च' इति गुणः । परस्मैपदम् । किञ्च—अस्मात् सधस्थात्

ओरोरन्तरिक्षात् । आ सुभूतमसुषुवुः । ब्रह्मवर्चसं
 म आऽसुषुवुः । समरे रक्षांस्यवधिषुः । अपहतं
 ब्रह्मज्यस्य । वाक् त्वा मनश्च श्रीणीताम् ॥ १७ ॥
 प्राणश्च त्वाऽपानश्च श्रीणीताम् । चक्षुश्च त्वा श्रोत्रं
 च श्रीणीताम् । दक्षश्च त्वा वलं च श्रीणीताम् । ओज-
 श्च त्वा सहश्च श्रीणीताम् । आयुश्च त्वा जरा च श्री-

सहस्थानं सधस्थः पृथिवी, ततश्च आचुच्यवुरित्येव । उरोः
 विस्तीर्णात् अन्तरिक्षाच्च इन्द्र आऽचुच्यवुः ग्रावाणः । त इमे
 सुभूतं शोभनजन्मानं सोमं आऽसुषुवुः इन्द्रार्थम् । पूर्ववद्गुणः ।
 मम च तेनैव हेतुना ब्रह्मवर्चसं आऽसुषुवुः अनुजानन्तु य-
 ज्ञद्वारेण । समरे शत्रुकलहे च रक्षांसि अवधिषुः घ्नन्तु ।
 अपि च ब्रह्मज्यस्य ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा जेतुः दुरात्मनः
 रक्षःपतेरपि अपहतं अपहतिरस्तु । भावे निष्ठा । वलं वा
 तस्य अपहतमस्तु । ज्या वयोहानौ, 'आतोऽनुपसर्गे कः' ॥

‘दधि श्रीणाति—वाक् त्वेति यजुषा ॥ वाक् मनश्च त्वां
 श्रीणीतां सेवतां, पचेतां वा यागसाधनभावेन नित्यसहभूते त्वयि
 वर्तेतामि यर्थः । एवं सर्वत्र । दक्षः उत्साहः । ओजः दीप्तिः ।
 सहः अभिभवितृत्वम् । शृतोऽसि पक्रोऽसि स्वभावत एव कर्मसु
 च शृतंकृतः निर्वर्तितशोभनपाकः । ‘यश्शृतस्स सदेवः’* इति

णीताम् । आत्मा च त्वा तनूश्च श्रीणीताम् । शृतो-
ऽसि शृतंकृतः । शृताय त्वा शृतेभ्यस्त्वा । ^५यमि-
न्द्रमाहुर्वरुणं यमाहुः । यं मित्रमाहुर्यमुं सत्यमा-
हुः ॥ ९८ ॥ यो देवानां देवतमस्तपोजाः । तस्मै
त्वा तेभ्यस्त्वा । ^६मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि

दर्शनात् । हे दधिपदार्थ! तं त्वां अहं इदानीं श्रीणामि
शृताय श्राणाय पाकविशेषलाभाय । कीदृशाय? शृतेभ्यः
ये नाम केचिदर्थः शृताः तेभ्योऽप्यतिशयेन शृतत्वाय त्वां श्रीणामि ॥

^५वषट्कृते जुहोति—यमिन्द्रमित्युपरिष्ठाज्ज्योतिषा त्रिष्टुभा ॥
यमेवाग्निमाहुः इन्द्रादीनपि, तदायत्तस्थितिकत्वात्तेषाम् । सस्यं
परं ब्रह्म । यश्च देवानां दीप्तिमतां मध्ये देवतमः दीप्तिम-
त्तमः तपोजाः बलप्रभवः, नियमसंपाद्यो वा । ‘जन सन’
इति विट्, ‘विद्वनोः’ इत्यात्वम् । तस्मै अग्नये तेभ्यश्च
इन्द्रादिभ्यः त्वां जुहोमीति शेषः ॥

^६यजमानो भक्षयति—मयि त्यदिति गामध्या, त्रिशुगित्यष्टचा
च ॥ सत् एतत् महत् इन्द्रियं मयि धायि धीयताम् । कर्मणि
छान्दसो लुङ् ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्चोगेऽपि’ इत्यङ्भावः । एवं
दक्षादिषु योज्यम् । दक्षः उत्साहः । क्रतुः प्रज्ञा । उत्तर-
क्रतुर्वा । सुवीर्यं शोभनवीर्यं बलम् ॥

दक्षो मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिशु-
 ग्धर्मो विभातु मे । आकूत्या मनसा सह । वि-
 राजा ज्योतिषा सह । यज्ञेन पयसा सह । तस्य
 दोहंमशीमहि ॥ ११ ॥ तस्य सुन्नमंशीमहि । तस्य
 भक्षमंशीमहि । वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु ।
 मित्रो जनान्प्रसमित्र । यस्मान्न जातः परो अ-

त्रिशुगिति ॥ त्रिशुक् अग्निविद्युदादित्यात्मना त्रेधा भिन्न-
 दीप्तिः घर्मः अग्निः मदर्थं विभातु मदुपकारायैव त्रिधा भिन्नो
 दीप्यताम् । मम आकूत्या मनसा च सह, ते च तदीप्त्या
 दीप्यताम् । विराजा अन्नेन ज्योतिषा तेजसा सह दीप्यताम् ।
 यज्ञेन पयसा क्षीरादिना उदकेन वा सह दीप्यताम् । तस्य
 अग्नेः दोहं वृष्ट्यादिफलसमृद्धिं वयं अशीमहि । सुन्नं सुखं
 च तन्निमित्तं अशीमहि । भक्षं च सर्वं तस्य प्रसादात्
 अशीमहि व्याभुयाम । लिङि छान्दसो विकरणलोपः । वाक्
 मदीया जुषाणा प्रीयमाणा सोमस्य सोमसदृशस्यास्य तृप्यतु ॥

^८नाभिं प्रत्यभिमुख्यति—मित्रो जनान्यातयतीति, प्रसमित्र मर्तः
 इति च द्वाभ्यां त्रिष्टुभ्याम् । 'त्वमग्ने बृहद्वयः'* इत्यत्र च
 एते व्याख्याते, इह प्रतीकग्रहणमनयोः ॥

^९षोडश्युपस्थाने—यस्मान्न जात इति त्रिष्टुप् ॥ यस्मात् परः
 प्रकृष्टो जातः जन्मवान् अन्यो नास्ति । यश्च भुवनानि भूत-

* सं. ३-४-११.

न्यो अस्ति । य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्र-
जापतिः प्रजया संविदानः । त्रीणि ज्योतींषि
सचते स षोडशी । ¹⁰एष ब्रह्मा य ऋत्विजः । इन्द्रो
नाम श्रुतो गणे ॥ १०० ॥ प्र ते महे विदथेऽश-
सिषः हरी । य ऋत्विजः प्र ते वन्वे । वनुषो ह-

जातानि सर्वाणि आविवेश स्थित्यर्थं अनुप्रविवेश । सः प्रजा-
पतिः प्रजया सर्वया संविदानः ऐकमत्यं प्रतिपाद्यमानः स
र्वदा अनुकूलस्वभावः त्रीणि ज्योतींषि अग्न्यादीनि सचते
समवैति तदात्मना द्योत्यते । स एव प्रजापतिरेव षोडशी
ग्रहः । यद्वा—त्रीणि ज्योतींषि ज्योतिष्मन्ति सवनानि एष
षोडशीग्रहः सचते त्रिष्वपि सवनेषु ग्रहणात् ॥

¹⁰एष ब्रह्मेति द्विपदा गायत्री ॥ एष ग्रहः स्वयं ब्रह्मा
ऋत्विजः प्राप्तकालः । छन्दसि वस । इन्द्रो नाम गणे सर्व-
स्मिन् श्रुतः ख्यातः ॥

¹¹प्रते मह इति पुरउष्णिक् ॥ महे महते तुभ्यं त्वदर्शम् ।
यद्वा—ते तव महतः हरी अश्वः । विदथे यज्ञे प्राशंसिषं
प्रशंसामि । छान्दसो लुङ् । किमर्थमित्याह—यस्तव ऋत्विजः
प्राप्तकालः मदः तं हर्यतं प्रेषितं मदम् । हर्य विक्रान्तौ,
औणादिकोऽतच् । तव वनुषः संभजनीयस्य तादृशं मदं प्र
वन्वे प्रकर्षेण संभजामि । वन षण संभक्तौ ॥

र्यतं मदम् । ¹²इन्द्रो नाम घृतं न यः । हरिभिश्चारु
 सेचते । श्रुतो गुण आ त्वां विशन्तु । हरिवर्प-
 सं गिरः । ¹³इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानामसि ।
 अधिपतिं माम् । आयुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु
 कुरु ॥ १०१ ॥ ¹⁴इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा । तौ
 ते भक्षं चक्रतुरग्रं एतम् । तयोरनु भक्षं भक्षया-

¹²इन्द्रो नाम इत्यनुष्टुप् ॥ 'जुष्टी नरः' * इत्यत्र व्याख्यातप्राया ।
 घृतं न घृतमिव चारुः प्रियतमोपायः देवः इन्द्रो नाममात्रेण
 घृतवत्प्रियः हरिभिः अश्वैः चारु शोभनं सेचते समवैति ।
 गणे च सर्वत्र श्रुतः ख्यातः यस्त्वं, तं त्वां हरिवर्पसं ह-
 रिरूपं मनोहररूपं वा गिरः अस्मदीयाः स्तुतयः आविशन्तु
 प्राप्नुवन्तु ॥

¹³षोडशिनं जुहोति—इन्द्रेति यजुषा ॥ हे इन्द्र! अधिपते!
 सर्वस्याधिकं पालयितः! त्वं हि देवानामप्यधिपतिरसि । सः
 त्वं मामपि मनुष्येषु अधिपतित्वादिगुणकं कुरु ॥

¹⁴भक्षयति इन्द्रश्चेति पङ्क्त्या ॥ सम्राट् सङ्गतदीप्तिः इन्द्रश्च
 वरुणश्च राजा दीप्तिमन्तौ देवौ ते भक्षं अग्रे प्रथमं चक्रतुः
 हे षोडशिन्! त्वां आदौ भक्षितवन्तौ । तयोरनु पश्चादहमपि
 तव भक्षं भक्षयामि । वाक् जुषाणेति गतम् ॥

मि । वाग्जुषाणा सोमस्य तृप्यतु । ⁵प्रजापति-
विश्वकर्मा । तस्य मनो देवं यज्ञेन राध्यासम् ।
अर्थेगा अस्य जहितः । अवसानपतेऽवसानं मे
विन्द । ¹⁶नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आयने वि-

¹⁵विहारे बहिर्वा यदि भयमागच्छेत् तदा होमः—प्रजापति-
रिति विपरीता पङ्क्तिः ॥ प्रजापतिः प्रजानां पाता विश्वकर्मा
विश्वं करणीयं यस्य, स एव विश्वं करोति शुभमशुभं च
यस्मात् । तस्य देवं देवन्शीलं मनः यज्ञेन राध्यासं तो-
पयामि अहं अर्थेगाः प्रयोजनार्थं तमेव गच्छन् भजमानः ।
गमेः ‘जन सन’ इति विट् । ‘विड्वनोः’ इत्यात्वम् । ‘तत्पु-
रुषे कृति बहुळम्’ इत्यलुक् । कः पुनः सोऽर्थ इति चेत्—
अस्य जहितः, कर्मणि षष्ठी, इमं भयहेतुं जहितः स देवः
त्यजतु नाशयतु । जहातर्लेटि वचनव्यत्ययः, ‘जहातेश्च’ इती-
त्वम् । यद्वा—यः प्रजापतिः तस्य मनस्स्थानीयः सदा मनसि
स्थितोऽग्निः देवः तं यज्ञेन राध्यासम् । तौ चास्य जहितः
त्यजताम् । यद्वा—अस्येत्यस्य विशेषणं अर्थेगा इति । अर्थ-
निमित्तमागच्छतः अस्य दुरात्मनः भयहेतोरिति षष्ठ्येकवचने
रूपम् । इदानीं प्रत्यक्षवदाह—हे प्रजापते! अवसानपते! या-
गसमाप्तेः पातः! अविघ्नेन संपादयितः! मम कर्मणः अविघ्नेन
अवसानं समाप्तिं विन्द लभ्य ॥

¹⁶अवभृथमवैष्यन् जुहोति—नमो रुद्रायेति पङ्क्त्या ॥ नमः
रुद्राय देवाय वास्तोष्पतये गृहग्रामादिस्वामिने आयने वास्तौ

द्रवणे ॥ १०२ ॥ उद्याने यत्परायणे । आवर्तने
विवर्तने । यो गोपायति तं हुवे । ¹⁷यान्यपामि-
त्यान्यप्रतीक्षान्यस्मि । यमस्य बलिना चरामि ।
इहैव सन्तः प्रति तद्यातयामः । जीवा जीवेभ्यो

वस्तुं आगमने प्रवेशने विद्रवणे वास्तोरन्यत्र गमने उद्याने
उत्थाने अन्यत्र वासार्थं वास्तोः त्यागे परायणे मृत्वा वास्तोः
त्यागे च यत् यः गोपायति । 'सुपां सुलुक्' इति लुक् ।
यश्च आवर्तने गत्वा पुनरागमने विवर्तने वास्तौ विविधं वर्तने
च वास्तव्यान् गोपायति रक्षति तं हुवे आह्वयामि आराध-
यितुं तस्मै वा इदं जुहोमि । शपो लुक् ॥

¹⁷द्वितीयस्सक्तुहोमः—यानीति त्रिष्टुभा ॥ यानि ऋणानि
अपामिषानि अपमातव्यानि अपाकर्तव्यानि । मयतेः छान्दसः
क्यप् । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' इति ल्यपि वर्तते । अप्रती-
क्षानि अप्रत्यर्पितानि अनपाकृतानि । ददातेः निष्ठायां 'अच
उपसर्गात्तः' इति तत्वम्, 'दस्ति' इति दीर्घत्वम् । एवं ई-
दृशानि यानि ऋणानि अहमस्मि ऋणैः तद्दानस्मि, ऋणाति-
शयप्रतिपादनार्थं ताच्छब्दम् । यथा 'यददीव्यनृणमहं बभूव'*
इति । तेन यमस्य बलिना यमस्य करस्थानीयैः तैः मृतेन
अवश्यप्रत्यर्पणीयैः चरामि । तत् ऋणं सर्वं, वचनव्यत्ययो वा,
तानि ऋणानि इहैव जन्मनि सन्तः वर्तमानाः प्रतियातयामः

निहराम एनत् । ¹⁸अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन् । तृतीये लोके अनृणास्स्याम । ये देवयाना उत पितृयाणाः ॥ १०३ ॥ सर्वान्पथो अनृणा आक्षीयेम । ¹⁹इदम् नु श्रेयोऽवसानमागन्म । शिवे नो द्यावापृथिवी उभे इमे । गोमद्वनवदश्ववदूर्ज-

अपाकुर्मः । पुत्रपौत्रैरपि ऋणं देयमिति प्रतिपादयितुं प्रतियातने बहुवचनम् । कथमित्याह—जीवाः जीवन्त एव वयं जीवेभ्यः जीवद्भ्य एवोत्तमर्णेभ्यः एनत् आत्तं ऋणं सर्वं निहरामः नियतमपाकुर्मः अनेन होमेनेति भावः ॥

¹⁸तृतीयं जुहोति—अनृणा इति त्रिष्टुभा ॥ अस्मिन् मनुष्यलोके परस्मिन् प्रेत्य भोक्तव्ये लोके तृतीये द्युलोके च अनृणाः स्याम । ततश्च ये देवयानाः पन्थानः यैः देवाः प्राप्यन्ते ये च पितृयाणाः तान् सर्वानपि अनृणाः आक्षीयेम आभिमुख्येन प्रतिबन्धरहिताः गच्छेम ॥

¹⁹उदवसानीयाया देवयजनमध्यवस्यति—इदमिति त्रिष्टुभा ॥ श्रेयः प्रशस्यतरमिदमवसानं यज्ञगृहं नूनं आगन्म आगताः स्म । ततः इदानीं उभे अपि इमे द्यावापृथिव्यौ शिवे सुखहेतू भवतः यागस्य सम्यङ्निर्वृत्त्या । ततश्च गोमत् बहुभिः गोभिस्तद्वत् । धनवत् भूरिधनं, अश्ववत् बह्वश्वं, ऊर्जस्वत् बह्वन्नं, यथातथा सुवीराः शोभनापत्याः वयं वीरैः पुरुषैस्सह अनुसञ्जरेम अनुक्रमेण द्यावापृथिव्योः वर्तेमहि ॥

स्वत् । सुवीरां वीरैरनु संचरेम । ²⁰अर्कः पवित्रं रजसो विमानः । पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा । द्यावापृथिवी पयसा संविदाने । घृतं दुहाते अमृतं प्रपीने । ²¹पवित्रमर्को रजसो विमानः । पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा । सुवर्ज्योतिर्यशो महत् । अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम् ॥ १०४ ॥

चातयत श्रीणीताः सत्यमाहुरशीमहि गुणे कुरु विद्रवणे पितृयाणां अर्को रजसो विमानस्त्रीणि च ॥ ९

²⁰महाव्रत फलके कूर्चे वाऽधिरुह्याध्वर्युः शस्त्रं प्रनिगृणाति—अर्कः पवित्रं इति त्रिष्टुभा ॥ अर्कः आदित्यः देवानां मध्ये पवित्रं पावनः । रजसः अन्तरिक्षस्य उदकस्य वा निर्माता दापयिता वा । विश्वानि भुवनानि भूतजातानि पुनाति शोधयति । ततः ते पूते द्यावापृथिव्यौ पयसा उदकेन संविदाने ऐकमत्यं गते परस्परं वा संविदाने पयसा इत्थंभूते घृतं उदकं यागद्वारेण दत्तः प्रजाम्यः ॥

²¹पवित्रमर्क इति मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् ॥ अर्धर्चो गतः । सुवः स्वर्गं ज्योतिः ज्योतिष्मत् यशः अन्नं च महत् तत्प्रसादात् अशीमहि व्याप्नुयाम । उत अपि च गाधं सुस्थिरां प्रतिष्ठां अशीमहि । गाध्यते प्रतिष्ठीयते अस्मिन्निति गाधः, गाधृ प्रतिष्ठायाम् ॥

इति तैत्तिरीय ब्राह्मणे तृतीये सप्तमे

अच्छिद्रेषु नवमोऽनुवाकः.

'उदस्तांप्सीत्सविता मित्रो अर्यमा । सर्वान्-
मित्रानवधीव्युगेन । बृहन्तं मामंकरद्वीरवन्तम् ।
रथन्तरे श्रयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । ^२वामदेव्ये
श्रयस्व स्वाहाऽन्तरिक्षे । ^३बृहति श्रयस्व स्वाहा

^१हविर्धाने पतिते आहवनीये जुहोति—उदस्तांप्सीदिति त्रिप-
दया विराजा यजुरन्तया ॥ उदस्तांप्सीत् उत्तमोत्तु । स्तम्भेः
छान्दसे लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, 'खरि च' इति चत्वंम् ।
सविता मित्रः अर्यमा च हविर्धानमुत्तब्धं करोतु उत्तम्भनेन
स्थापयतु सर्वाश्च अस्माकं अमित्रान् शत्रून् अवधीत् । हन्ते-
लुङि वधादेशः । युगेन योगेन युगपदिति यावत् । यद्वा—
युगेन कालेन वधयोग्येन । अथ मां च बृहन्तं महान्तं यज्ञस्य
अवैगुण्येन अकरत् करोतु । 'कृमृदुरुहिभ्यश्छन्दसि' इति अङ् ।
वीरवन्तं च करोतु । रथन्तरे सामनि तदर्थं श्रयस्व यथा
न पतितः स्याः पृथिव्यां च श्रयस्व । पृथिव्यां हि स्थितः
न ततः अन्यत्र पतति तदर्थं इदं स्वाहुतमस्तु ॥

^२अनसि पतिते होत्रिये जुहोति—वामदेव्य इति ॥ 'उदस्तांप्सीत्'
इत्यादिः सर्वशेषोऽनुषज्यते । तामनुद्बुल्य अनेन जुहोति । वामदेव्ये
सामनि श्रयस्व ततश्चान्तरिक्ष इव विचलितं वर्तस्व स्वाहुतं चास्तु ॥

^३आग्नीध्रीये पतिते आग्नीध्रीय एव जुहोति—बृहतीति ॥
बृहति साम्नि श्रयस्व दिवीव सुस्थिरं वर्तस्व, स्वाहुतं चास्तु ।
पूर्ववत् ऋचोऽनुषङ्गः ॥

दिवि । ^४बृहता त्वोपस्तभ्नामि । ^५आ त्वां ददे य-
शसे वीर्याय च । अस्मास्वधिया यूयं दधाथेन्द्रि-
यं पयः । ^६यस्ते द्रप्सो यस्तं उदर्षः ॥ १०५ ॥
दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाहारि-

^४पतितमुत्थापयति—बृहता त्वेति यजुषा ॥ बृहता साम्रा त्वां
उपस्तभ्नामि उत्तम्भयामि । ‘स्तम्भुस्तम्भु’ इति श्रुप्रत्ययः ॥

^५यदि वषा हविरवदानं वा स्कन्देत् तदादत्ते—आ त्वा दद
इति द्विपदयोष्णिहा । त्वां आददे गृह्णामि यशसे वीर्याय
च हे हविः ! । हे अग्नियाः ! गावः ! यूयमपि अस्मासु
इन्द्रियं पयश्च दधाथ स्थापयत स्कन्दनात् भ्रष्टं पुनरवस्थाप-
यत । यशः अन्नं, पयः क्षीरादि ॥

^६अथ स्कन्नं स्रुच्यवदाय स्कन्नप्रायश्चित्तं जुहोति—यस्त
इति अनुष्टुप्प्रकारेण ॥ दैव्य इति प्रथमपादान्तः । हे हविः !
तव यः द्रप्सः सूक्ष्मः अवयवः यश्च उदर्षः उद्भूतोऽवयवः ।
ऋषी गतौ, घञ् । यश्च तव दैव्यः देवसम्बन्धी केतुः प्र-
ज्ञातोप्रस्कन्नः पात्रस्थोऽवयवः स सर्वः विश्वं भुवनं आवि-
वेश विश्वस्य स्थितये हविष्टेन वर्तते । यद्वा—तव द्रप्सः
उदर्षश्च दैव्यहेतुभूतास्कन्नस्वभावेन विश्वं भुवनं आविवेश । स
त्वं अस्मान् निर्दोषान् पाहि रक्ष । अरिष्ट्यै अहिंसायै
स्वाहुतं चास्तु ॥

पृथै स्वाहा । ^७अनु मा सर्वो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे
 देवा मरुतस्सामार्कः । आप्रियश्छन्दांसि निवि-
 दो यजूंषि । अस्यै पृथिव्यै यद्यज्ञियम् । ^८प्रजा-
 पतेर्वर्तनिमनु वर्तस्व । अनु वीरैरनु राध्याम् गो-
 भिः । अन्वश्चैरनु सर्वैरु पुष्टैः । अनु प्रजयाऽन्वि-
 न्द्रियेण ॥ १०६ ॥ देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु ।

^७व्रतस्य सतः आर्विज्यात् निर्हरणे होमः—अनु मेति त्रिष्टुप् ॥
 सर्वोऽप्ययं यज्ञः मां अन्वेतु अनुगच्छतु माऽन्यं गमत् । वि-
 श्वेदेवादयश्च मामेव अनुयन्तु । सर्वे निगदसिद्धाः । अर्कः
 ऋक् । निविदः शस्त्रावयवाः यच्चान्यदस्याः पृथिव्यास्सम्बन्धि
 यज्ञियं यज्ञार्हं तदपि मामन्वेतु मयैव अविगुणः यज्ञः निर्व-
 र्यताम् ॥

^८यद्येककपालः स्कन्देत् परि वा वर्तेत यथास्थानं तं कल्प-
 यति—प्रजापतेरिति शक्यं पञ्चपदया ॥ हे एककपाल !
 प्रजापतेर्वर्तनिं मार्गं नित्यं अविकलं पन्थानं अनुवर्तस्व अनु-
 गम्य वर्तस्व स्वस्थाने तिष्ठेति यावत् । ततः वयमपि वीरैः
 पुत्रादिभिः गोभिः अश्वैः सर्वैश्चान्यैरपि धनैः पुष्टैः समृद्धैः
 प्रजया इन्द्रियेण च अनुराध्याम अनुक्रमेण ऋद्धा भूयास्मा
 देवाश्च अस्मद्यज्ञं ऋजुधा ऋजुना अविगुणेन मार्गेण नयन्तु ।
 छान्दसो धाप्रत्ययः ॥

⁹प्रति क्षत्ते प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति प्रजायां प्रति तिष्ठामि भव्ये ।
¹⁰विश्वमन्याऽभि वावृधे । तदन्यस्यामधिश्चितम् ।
 दिवे च विश्वकर्मणे । पृथिव्यै चाकरं नमः । ¹¹अस्कान्यौः पृथिवीम् । अस्कानृषभो युवा गाः ॥ १०७

⁹प्रति क्षत्र इति त्रिपदा विराट् ॥ एवं त्वयि आर्जवं भजमाने प्रतिष्ठिते सति अहमपि क्षत्रादिषु प्रतितिष्ठामि । भव्यं प्रशस्तभवनं स्वर्गादि । 'भव्यगेय' इति निपात्यते ॥

¹⁰अनुमन्त्रयते—विश्वमित्यनुष्टुभा ॥ विश्वं भूतजातं अन्या एका द्यौः अभिवावृधे आभिमुख्येन वर्धयति वृष्ट्यादिना । अथ तत् तया अभिवर्धितं अन्यस्यां एकस्यां पृथिव्यां अधिश्चितं उपरिश्चितं उपरिस्थितम् । अत एव च विश्वकर्मणे कृत्स्नजगदभिवृद्धिकारिण्यै दिवे च जगतः धारयिष्ये पृथिव्यै नमः अकरं करोमि । 'कृमृष्ट' इत्यङ् । 'एककपालं वै प्रति तिष्ठन्तम्'* इत्यादि ब्राह्मणं भवति ॥

¹¹होममन्त्रः—अस्कानित्यनुष्टुप् ॥ द्यौः वृष्ट्या पृथिवीं अस्कान् अनुप्राप्नोति वृष्ट्या तुल्यमिदं स्कन्नं नात्र वृथा स्कन्नमिति । तथा च युवा वृषभो गाः अस्कान् रेतोधानाय अनुगच्छति तत्तुल्यमिदम् । स्कन्देः छान्दसे लुङि हलन्तलक्षणायां वृद्धौ 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे हल्लुचादिसंयोगान्तलोपौ । इमानि विश्वानि भुवनानि अनेन स्कन्नानि अनुगतानि

स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।
¹²अस्कानजनि प्राजनि । आ स्कन्नाज्जायते वृषा ।
 स्कन्नात्प्रजनिषीमहि । ¹³ये देवा येषामिदं भाग-
 धेयं बभूव । येषां प्रयाजा उत्तानूयाजाः । इन्द्र-
 ज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यः । अग्निहोतृभ्यो देवेभ्य-

हविष्टस्यानपगमात् । यज्ञश्च अनेन स्कन्नः अनुगतः प्रजन
 यतु प्रजा उत्पादयतु हविष्टस्यानपगमात् ॥

¹²अस्कानजनीति गात्री ॥ यदिदं हविः अस्कान् स्क-
 न्दतिस्म तदिदं हविः अजनि जायते हविष्टमेवास्य संपद्यते
 नात्र स्कन्नदोषः । प्राजनि प्राजायते प्रजया पशुभिश्च । 'दीप-
 जनबुध' इति कर्तरि चिण् । तिङः परत्वान् मध्यमस्य नि-
 वाताभावः, प्रथमस्य तु अपदात्परत्वात् । यस्मात् एवं स्क-
 न्नत्वं गुणायैव, अतः अस्मात् स्कन्नात् हेतोः वृषा सेक्ता
 आजायते सर्वेन सेचनसमर्थो भवति । वयं च अस्मात्
 स्कन्नाद्धेतोः प्रजनिषीमहि प्रजया पशुभिश्च समृद्धाः भूयास्मः॥

¹³यज्ञस्य विघ्नकरे भये उपजाते सर्वयागद्रव्याणि द्रोणकलशे
 गृहीत्वा होममन्तः—ये देवा इति त्रिष्टुप् ॥ ये देवाः द्युलो-
 कवासिनः येषां देवानां इदं सर्वं पुरोडाशादि भागधेयं ब-
 भूव सङ्कल्पितं भवति, येषां च प्रयाजाः अनूयाजाश्च भा-
 गधेयं, तेभ्यो देवेभ्यः इन्द्रज्येष्ठेभ्यः इन्द्रप्रधानेभ्यः वरुण-

स्स्वाहा । ¹⁴उत त्या नो दिवा मतिः ॥ १०८ ॥
 अदितिरूत्याऽऽगमत् । सा शन्ताची मयस्करत् ।
 अप स्त्रिधः । ¹⁵उत त्या देव्या भिषजा । शं नस्कर-
 रतो अश्विना । यूयातामस्मद्रपः । अप स्त्रिधः ।

राजभ्यः वरुणो राजा येषां तेभ्यः अग्निहोतृभ्यः अग्नि-
 र्होता आह्वाता येषां तेभ्यश्च स्वाहेति । 'क्तं छन्दसि' इति
 कवभावः ॥

¹⁴चमसे ऊर्ध्वपात्रे वा अभक्षिते उन्नीय स्तोत्रैरुपाकृते अयं
 प्रायश्चित्तहोमः—उत त्या न इति निस्त्रः उष्णिहः ॥ उत अपि-
 नाम त्या सैषा दिवा द्योतनवती अदितिः अखण्डनीया नः अ-
 स्माकं मतिः उत्था रक्षणेन निमित्तेन आगमत् आगच्छतु ।
 सा तादृशी मतिः शन्ताची अनिष्टशमनप्रापिका अस्माकं
 मयः सुखं करत् करोतु । पूर्ववदङ् । स्त्रिधः कर्मविस्मरण-
 निमित्तं पापं अस्माकं शोषणं शरीरादिकथं अपकरत् अपाकरोतु
 अपगमयतु । स्त्रिवु शोषणे, असुनि छान्दसं रूपम् ॥

¹⁵उत सेति ॥ अपि च त्या ते देव्यौ भिषजौ अश्विनौ ।
 सर्वत्र 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः । तौ नः अस्माकं शं सुखं
 करतः कुरुताम् । लेटि व्यत्ययेन शप् । किञ्च—अस्मत्
 अस्मत्तः रपः विस्मरणनिमित्तं पापं यूयातां पृथक्कुरुताम् ।
 अप स्त्रिध इति गतम् ॥

¹⁶शमग्निर्गग्निभिस्करत् । शं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरूपाः ॥ १०९ ॥ अप स्त्रिधः । ¹⁷तदि-
त्पदं न विचिकेत विद्वान् । यन्मृतः पुनरुप्येति

¹⁶शमग्निरित्यादि ॥ अयं अग्निः आहवनीय अन्यैः अ-
ग्निभिः सहास्माकं सुखं करोतु । सूर्यश्च अस्माकं शं यथा
तथा तपतु । वातश्च शं यथा तथा वातु अरपाः अदुः-
खहेतुः । अप स्त्रिधः इति गतम् ॥

¹⁷मार्जयित्वा तं चमसेषु प्रक्षिपति—तदिदं पदमिति त्रिष्टुभा॥
तदित् तदेव पदं जीवस्य प्राप्यं स्थानं भवितुमर्हति । किम्?
यत् यत्र मृतोपि गतप्राणः जीवः पुनः अनन्तरमेव जीवान्
प्राणान् अप्येति अनुप्राप्नोति तत्प्राणवशीकरणमेतत् पदम् ।
तस्मात् यः विद्वान् आत्मोपासकः परलोकवादी वा इतः अ-
न्यत्पदं वीप्सते नूनं सः न विचिकेत न विविच्य जानाति
तेन न सम्यङ्गिरूपितम् । तस्माद्धित्वा प्राणान् यदि पदान्तरं
प्राप्यते, न यावज्जीवः स्यात् । जीव प्राणधारणे, इति स्मर-
णात् । 'न जीवो म्रियते'* इति श्रुतेः, मृड् प्राणत्यागे, इति
स्मरणात् । तस्मात्तदेव पदमिति । कित ज्ञाने, छान्दसो
लिट् । इदानीममृतत्वमस्य कथमिति चोद्यावसरे वाचोयुक्ति-
निबन्धनप्रदर्शनेन मृतत्वाभावं समर्थयते—त्रिवृत् सात्त्विक्याद्याः
तिस्रो वृत्तयः यस्य स त्रिवृत् धर्मार्थकामलक्षणप्रवृत्तित्रयवान्वा ।
त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भुवनस्य भूतचक्रस्य गर्भः

* छान्दोग्यम्, ६-११-३.

जीवान् । त्रिवृद्धुवनस्य रथवृत् । जीवो गर्भो
न मृतस्स जीवात् । ¹⁸प्रत्यस्मै पिपीषते । विश्वा-
नि विदुषे भर । अरं गमाय जग्मवे । अपश्चाद-

मध्यवर्ती देही रथवृत् संसारलक्षणेन रथेन रंहणेन वर्तमानः
परवशो नीयमानः तेन वा वृतः छादितः । यथोक्तम्—‘तस्मिन्
हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे’* इति । तस्मादयं छादितवद्वर्तमानोपि
जीव एव न मृतः स हि सर्वदा जीवात् जीवति । स एव
जीवतीति व्यपदेशमर्हतीति । लेख्याद्वागमः । तद्वत्तवापि न
काचित् क्षतिः, अविकृत एव सर्वकालमसीति । अथवा—
तदेवात्मीयं पदमनुष्ठेयं कर्म विद्वानपि सन् न विचिकेत न वि-
जानाति यथा संसारे छादितशक्तिः जीवः आत्मानं न जा-
नाति मृत्वा च पुनर्जीवत्वं प्रतिपद्यते तस्य कदाचिदपि न
क्षतिः । स हि सर्वदा जीव एव न मृतः । एवं त्वमपीति॥

¹⁸अथ तस्य होममन्त्रः—प्रयस्मा इत्यनुष्टुप् ॥ अस्मै य-
जमानाय पिपीषते पातुमिच्छते । पीड् पाने, प्यायतुमिच्छते
वा । छान्दसः पीभावः । विदुषे ज्ञानवते विश्वानि कर्माणि
प्रतिभर अविकलानि प्रत्यावर्तय अनेन होमेन । अरंगमाय
पर्याप्तं अन्यूनमेव कर्मणां गन्ते । पचाद्यच् । जग्मवे पुनः-
पुनः कर्मणां गन्ते । यङ्गुगन्तादौणादिके कुप्रत्यये उपधा-
लोपः । नुगभावश्च । यद्वा—गमनशीलाय कर्मानुष्ठानशीलाय ।
ताच्छीलिकः कुप्रत्ययः । छान्दसं द्विर्वचनमाद्युदात्तत्वं च । अप-

* श्वेताश्वतरोपनिषत्, १-६.

घृ॒ने न॑रे । ¹⁹इ॒न्दुरिन्द्र॑मवा॒गात् । इ॒न्दो॒रिन्द्रो॑ऽपात् ।
तस्य॑ त इ॒न्द्रविन्द्र॑पीतस्य॒ मधु॑मतः । उप॑हू॒तस्योप॑-
हू॒तो भक्ष॑यामि ॥ ११० ॥

उ॒द॒र्ष इ॒न्द्रि॒येण॒ गा म॒तिर॑र॒पा
अ॒ंगा॒त्ती॒णि च ॥ १० ॥

श्वा॒दघृ॒ने पश्चा॑द्वाहरहिताय तन्निमित्तस्य कर्मत्रेषस्याभावात् । 'अ-
न्येभ्यो॒पि दृश्यते' इति देहः क॒निपि॑ छान्दसो वर्णविकारः ।
यद्वा—दघ पालने, अपश्चात्पालयित्रे प्रजानाम्, अपि तु सर्व
दा पालयित्रे । यद्वा—प्रथमपालयित्रे न तु पालयित्रन्तर-
दर्शनोत्तरकालं, पालयितॄणां प्रथमायेत्यर्थः । यद्वा—प्रागेव प्रा-
र्थनायाः पालयित्रे न तु पश्चात् । स एव क॒निप् । न॑रे
नेत्रे प्रजानाम् । नृ नये, पचाद्यच्, विभक्तिव्यत्ययः । नृश-
ब्दस्य वा चतुर्थ्येकवचने व्यत्ययेन गुणः । वृषादिर्द्रष्टव्यः ॥

¹⁹अववृष्टस्य भक्षणमन्तः—इन्दुरिति यजुरन्ता एकपदा त्रिष्टुप् ॥
इ॒न्दुः सोमः॑ अयं अववृष्टः इन्द्रं अनववृष्टं अवागात् अवैतु
अवगच्छतु ज्ञात्वा तमेवानुप्रविशतु । तस्य च इ॒न्दोः सोमस्य
इन्द्रो॑ऽपात् । कर्मणि षष्ठी । तं इन्द्रः अपिबत् । तस्मात् हे
इ॒न्दो! तस्य॑ तादृशस्य तव । इन्द्रपीतस्येत्यादि । व्याख्यातम् * ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु दशमोऽनुवाकः.

‘ब्रह्मं प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्मं वाचः । ब्रह्मं यज्ञानां हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान् । ^१आश्रावितमत्याश्रावितम् । वर्षट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति क-

^१अथ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमा नित्याः—ब्रह्म प्रतिष्ठेति द्वे पञ्चपदे शक्यौ ॥ ब्रह्म आत्मा कर्मणामपादानम् । यथा—‘यत एव यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति’* इति । ईश्वरस्य क्रियाशक्तिः वाताख्यः विश्वोपादानभूतः परमात्मा । तदेव ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसः, वाचः, यज्ञानां, तत्साधनानां च हविषां, आज्यस्य च । तस्मात् अस्य कर्मणो यदतिरिक्तं मात्राधिक्येन कृतं यच्च हीनं मात्राया ऊनं तत्सर्वं यज्ञः यष्टव्यं तदेव ब्रह्म कल्पयन् गुणीकुर्वन् फलसाधनसमर्थं कुर्वन् पर्वाणि यागकालांश्च प्रतिरन् सम्यङ्निर्वर्तितयागतया वर्धयन् अशून्यं कुर्वन् एति अविच्छेदेन वर्तते । तदर्थं इयं स्वाहाकृता स्वाहाकारेण संस्कृता आहुतिः देवान् एतु गच्छतु तेषां स्थितये भवतु ॥

^२आश्रावितमिति ॥ अस्मिन् यज्ञे यत् आश्रावितं सम्यङ्निर्वर्तितश्रावणं अत्याश्रावितं असमीचीनाश्रावणं वर्षट्कृतं स-

ल्पयन् । स्वाहाकृताऽऽहुतिरेतु देवान् ॥ १११ ॥
 ३यद्वो देवा अतिपादयानि । वाचा चित्प्रयतं देव-
 हेडनम् । अरायो अस्माः अभिदुच्छुनायते । अ-
 न्यत्रास्मन्मरुतस्तन्निधेतन । तत्तं म आपस्तदु

म्यक् वषट्कारेण दत्तं अत्यनूक्तं असमीचीनानुवचनम् । अति-
 रिक्तमित्यादि । समानम् । समीचीनकरणमत्र कल्पनं वेदितव्यम् ॥

३यद्र इति जगती त्रिष्टुप्वा ॥ हे देवाः ! मरुतः ! युष्माकं
 संवन्धि यत् कर्म अहं अतिपादयानि अतिपन्नं यथाकामं
 करोमि । अकरणं अन्यथा करणं चातिपत्तिः । कामचारक-
 रणे लोट् । वाचा चित् वाचा च, सामर्थ्यात् मनसा चेति ग-
 म्यते । प्रयतं प्रकर्षेण यतं उपरतम् । यम उपरमे । अत
 एव देवहेडनं देवानां क्रोधनम् । यच्चास्मान् अरायः निर्ध-
 नान् । 'उडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वं रैशब्दादपि भवति ।
 अभिदुच्छुनायते आभिमुख्येन नाशयति अस्मान्वा अभिलक्ष्य
 दुच्छुनेवाचरति । दुच्छुना दारिद्र्यम्, तदिवास्मान् पीडयतीति
 यावत् । ईदृशं अतिपन्नं कर्म तत् अस्मत्तः अन्यत्र निधेतन
 स्थापयत तत्फलं अस्मासु मा भूत् । दधातेर्लिङि 'लिङ्चाशिष्यङ्'
 यासुट्, 'अतो येयः' 'तप्तनप्तनधनाश्च' इति तनादेशः ॥

४तत्तं म इति जगती ॥ मम आपः कर्म तत्तं विस्तीर्णं
 यावज्जीवसंकल्पान् । तदेव इदानीं अनेन होमेन पुनः तायते
 भूयोपि विस्तीर्यते । किञ्च—स्वादिष्टा स्वादुतमा धीतिः

तायते पुनः । स्वादिष्टा धीतिरुचयाय शस्यते । अ-
यं समुद्र उत विश्वभेषजः । स्वाहाकृतस्य समु-
तृष्णुतर्भुवः । उद्वयं तमसस्परि । उदु त्वं चित्रम् ॥
११२ ॥ इमं मे वरुण तत्त्वा यामि । त्वं नो अ-
ग्ने स त्वं नो अग्ने । त्वमग्ने अयाऽसि प्रजापते ।

धारकं हविः । संज्ञायां किन् । उचथाय कर्मणे हविषः
समवायाधारत्वात् उचथः । उच समवाये, औणादिकः थप्र-
त्ययः । यत्र समवैति तदर्थं स्वादिष्टं भूत्वा अनेन होमेन
हविः शस्यते, प्रशस्ततां भजते । यस्मादेवं तस्मात् अयं
समुद्रः समुद्रोपममिदं दीयमानं आज्यं, अपि च विश्वभेषजः
सर्वानिष्टशमनहेतुः, न तु वृत्तान्तरवत् कतिपयरोगभेषजम् । तस्य
तादृशस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेण प्रदत्तस्य समु तृष्णुत,
उकारोऽवधारणे, संतृप्यत, यस्य णुत्वम् । हे ऋभुवः ! देवाः !!
छान्दसः उवडादेशः । सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासप्रतिषेधेन षष्ठ्याः
ज्ञापितत्वात् स्वाहाकृतस्येति षष्ठी । उद्वयं तमस इत्यादि न-
वानां प्रतीका गृह्यन्ते । व्याख्याताश्च ग्रहकाण्डादिषु मन्त्राः ।
उद्वयं तमसस्परि पश्यन्तः,* उदु त्वं जातवेदसं,† चित्रं देवानां,‡
इमं मे वरुण श्रुधि,‡ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा,‡ त्वं नो अग्ने वरुणस्य,॥
स त्वं नो अग्नेऽवमः,॥ त्वमग्ने अयाऽस्ययासन्,§ प्रजापते न त्वत्**॥

* सं. ४-१-७.

‡ सं. २-१-११.

§ मं. १-४-१६.

† सं. १-४-४३.

॥ सं. २-५-१२.

** सं. १-८-१४.

५ इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि । मेषां नु गादपरो
अर्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीः । तिरो
मृत्युं दधतां पर्वतेन । ६ इष्टेभ्यस्स्वाहा वषट्निष्टे-
भ्यस्स्वाहा । भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा निष्कृत्यै

५ इमं जीवेभ्य इति त्रिष्टुप् ॥ जीवेभ्यः जीवनार्थं जीवानां
वा परिधिं सर्वतः धातारं रक्षकं दधामि स्थापयामि एतद्धो
मात्मकम् । अतः एषां अनेन होमेन रक्षितानां जीवानां मध्ये
अपरः कश्चिदपि मा गात् मा गमत् । नु इति क्षिप्रार्थे ।
एतमर्थं पुरुषायुषस्य प्रथमार्थं पञ्चाशद्वर्षलक्षणं आयुष्ट्वेन मा गात्
तावत्यायुषि मा मृतेति यावत् । यद्वा—एतमर्थं ऋद्धिं ऋद्धि-
हेतुम् । वर्णव्यत्ययो वा एतमर्थम् । प्रथमे पक्षे छान्दस-
माद्युदात्तत्वम् । किन्तु शतं जीवन्तु शरदः संवत्सरान् पु-
रूचीः पुरून् बहून्वा नानाविधान् भोगान् अश्नतीति, नका-
राकारयोः लुप्तयोः 'चौ' इति दीर्घत्वम् । अत एव मृत्युं
तिरोदधतां विनष्टं कुरुताम् पर्वतेन पर्वणि क्रियमाणेन अनेन
होमेन । 'पर्वमरुद्भ्यां तन्' इति तन्प्रत्ययः । पर्वतवदभेद्येन वा ॥

६ इष्टेभ्य इत्यादीनि यजूंषि ॥ इष्टेभ्यः सम्यग्यागेनाराधितेभ्यः
अग्रचादिभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु तृप्त्यतिशयाय । वषट्निष्टेभ्यः
ये अनिष्टा वषट्कारेण अनाराधिताः देवाः तेभ्यः इदमेव वषट्कृतं
हविरस्तु तदर्थं इदं स्वाहुतं करोमि । भेषजं अनिष्टकारित्व-
शमनं दुरिष्ट्यै दुरिष्ट्याः प्रमादादिना विगुणा इष्टिः दुरिष्टिः

स्वाहा । दौराध्यै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यस्स्वाहा ॥
 ११३ ॥ ऋद्ध्यै स्वाहा समृद्ध्यै स्वाहा । 'यत इन्द्र
 भयामहे । ततो नो अभयं कृधि । मघवञ्छुग्धि तव
 तन्न ऊतये । विद्विषो विमृधो जहि । ^८स्वस्तिदा
 विशस्पतिः । वृत्रहा विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर

तस्याः स्विष्टं स्वाहुतमिदमस्तु । निष्कृतिः प्रायश्चित्तार्थो हो-
 मादिः । तत्सामर्थ्यार्थं स्वाहुतमिदमस्तु ॥

'यत इन्द्रेति पथ्या वृहती ॥ हे इन्द्र! यतः मृत्युरोग-
 चोरादेर्हेतोः वयं भयामहे विभीमः । व्यत्ययेन शप्, आ-
 त्मनेपदं च । ततः नः अस्माकं यथा भयं न भवति तथा
 कृधि कुरु । शपो लुकि, 'श्रुशृणुष्टृकृभ्यः' इति धिभावः ।
 हे मघवन्! तव या उतिः रक्षा अनितरसाधारणी तत् तस्याः
 नः अस्मदर्थं तां रक्षां कर्तुं त्वमेव शग्धि शक्तो वर्तस्व ।
 छान्दसो वर्तमाने लोट्, प्राक्काले वा । त्वदीयरक्षाशक्तेः प्र-
 दर्शनकालोऽयम् । 'उतियूति' इति क्तिनः उदात्तत्वम् । किञ्च—
 विद्विषः शत्रून् विमृधः सङ्ग्रामांश्च जहि विनाशय । 'हन्तेर्जः' ॥

^८स्वस्तिदा इत्यनुष्टुप् ॥ स्वस्तिदा अविनाशम्य दाता विशः
 विश्वस्याः प्रजायाः पतिः वृत्रहा पापादेर्हन्ता विमृधः विनि-
 वारितसङ्ग्रामः । छान्दसस्तमासान्तः, विभक्तिव्यत्ययो वा । वशी
 जितेन्द्रियः वृषा सेक्ता ईदृशः इन्द्रः अस्माकं पुरः एतु

एतु नः । स्वस्तिदा अभयंकरः । ^९आभिर्गीर्भि-
र्यदतो न ऊनम् ॥ ११४ ॥ आप्यायय हरिवो व-
र्धमानः । यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि ।
भूयिष्ठभाजो अथ ते स्याम । ^{१०}अनाज्ञातं यदा-
ज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्रे तदस्य क-

अग्रतः रक्षकभावेन वर्तताम् । स्वस्तिदा शोभनं भावं अस्मभ्यं
ददत् अभयंकरः भयनिवृत्तेः कर्ता वक्ता वा मांभेषीरिति ।
'मेघर्तिभयेषु' इति खल्विधीयमानः अभयेऽपि भवति ॥

^९आभिरिति त्रिष्टुप् ॥ हे हरिवः! अश्ववन्! आभिः अ-
स्मदुक्ताभिः गीर्भिः वर्धमानः त्वं आप्यायय वर्धय । किं?
यत् अतः अस्माभिः अनुष्ठितात् कर्मणः ऊनं विकलं आ-
सीत्, तत्सर्वं आप्यायय । यदा त्वं स्तोतृभ्यः स्तोत्रार्थं महि
महत् अत्यर्थं सादरं गोत्राणि मेघान् रुजासि वृष्ट्यर्थं भिन-
क्षि तदा तथा स्तोतृत्ववत्सलः त्वं अस्माकं स्तोतृणां कर्म
संपूरयेति भावः । रुजैर्लेख्याडागमः । अथ अत एव वयं
ते त्वत्सकाशात् भूयिष्ठभाजः स्याम बहुमानां धनादीनां ल-
ब्धारो भूयास्म ॥

^{१०}अनाज्ञातमिति द्वे अनुष्टुभौ ॥ अनाज्ञातं शास्त्रमर्यादया
अज्ञातं, यच्च आज्ञातं तथा ज्ञातं यज्ञस्य सम्बन्धि कर्म मिथु
मिथ्या क्रियते फलसाधनासमर्थं अन्यथा क्रियते अनाज्ञातस्य
अनाज्ञातत्वादेव अन्यथा करणम् । ज्ञातस्याप्युपेक्षया अन्यथा

ल्पय । त्वं हि वेत्थ यथातथम् । "पुरुषसंमितो
यज्ञः । यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्रे तदस्य कल्पया
त्वं हि वेत्थ यथातथम् । "यत्पाकत्रा मनसा दी-
नदक्षा न । यज्ञस्य मन्वते मर्तासः । अग्निष्टद्धोता

क्रिया स्यात् । हे अग्रे! तत् सर्वं अस्य कर्मणः सम्बन्धि
कल्पय फलमाधनसमर्थं कल्पय अविकलं कुरु । त्वं हि यथा-
तथं वेत्थ, यथात्वं कर्मणः स्वभावः, तस्यानतिवृत्तावव्ययीभावः ॥

¹¹पुरुषसंमित इति ॥ पुरुषः विशिष्टदेहश्चेतयिता, तेन
संमितः तुल्यः यज्ञो नाम यथा पुरुषोऽयं अन्यूनानतिरिक्तवि-
शिष्टावयवारब्धशरीरः एवं यज्ञोऽप्यन्यूनानतिरिक्ताङ्गविशिष्टाङ्गसङ्घा-
तावयववान् । उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । किञ्च—पुरुषस-
ंमितः पुरुषेण सम्यङ्निर्वर्तितश्चेत् अयं यज्ञो भवति यज्ञस्व-
भावभाग्भवति, इतरथा अयज्ञ एव स्यात् । 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यस्मादेवं तस्मात् तस्य यत्
न्यूनं तत्कल्पय यज्ञस्वभावानुरूपं कुरु यज्ञत्वाय । त्वं हि
यज्ञस्वभावं यथावेद्वेत्थ ॥

¹²यत्पाकत्रेति त्रिष्टुप् ॥ पक्तव्यं बालं मनः पाकं तत्प्र-
कारेण मनसा । स्वार्थिकस्त्राप्रत्ययः । पाकगामिना वा मनसा
उपलक्षिताः मर्ताः दीनदक्षाः क्षीणोत्साहाः यज्ञस्य सम्बन्धि
यत् कर्म न मन्वते न जानन्ति तत्सर्वं विजानन् सज्जातवै-

ऋतुविद्विजानन् । यजिष्ठो देवाः ऋतुशो यजा-
ति ॥ ११५ ॥

देवाः श्वित्रं तनूभ्यस्स्वाहोनं पुरुषसंमितोऽग्रे
तदस्य कल्पय पञ्च च ॥ ११ ॥

‘यद्देवा देवहेडनम् । देवासश्चक्रमा वयम् ।

गुण्यं जानन् ऋतुवित् विगुणस्य ऋतुस्वरूपस्य वेत्ता होता
देवानां आह्वानकुशलः यजिष्ठः यष्टृतमः मानुषेभ्यः होतृभ्यः
ईदृशः अग्निः देवान् ऋतुशः कालेकाले यजाति यजतु ।
लेव्याडागमः । ‘संख्यैकवचनाच्च’ इति शस् । यष्टृशब्दात्
‘तुश्छन्दसि’ इतीष्टानि ‘तुरिष्ठमेयस्सु’ इति लोपः ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे भट्टभास्करीये तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु एकादशोऽनुवाकः.

‘एकविंशत्या दर्भपुञ्जीलैः पावितो यजमानो जपति—यद्देवा
इति प्रथमा त्रिष्टुप् ॥ हे देवाः! देवासः! देवनशीलाः! ।
आज्जसेरसुक । आदित्याः अदितेः पुत्राः यद्देवहेडनं देवानां
क्रोधनं कर्म वयं चक्रम कृतवन्तः । संहितायां दीर्घत्वं छा-
न्दसम् । क्रादिनियमादिडभावः । तस्मात् क्रोधहेतोरपराधात्
मा मुञ्चत यूयं, मामुत मामपि एवं नाम असद्रूतं, ऋतस्य

आदित्यास्तस्मान्मा मुञ्चत । क्रतस्यर्तेन मामुत ।
^२ देवां जीवनकाम्या यत् । वाचाऽनृतमूदिम । अ-
 ग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता
 यानि चकृम । करोतु मामनेनसम् ॥ ११६ ॥
^३ क्रतेन द्यावापृथिवी । क्रतेन त्वं सरस्वति ।

यज्ञस्यापि क्रतेन अनेन होमेन, तस्यापि यज्ञत्वेहेतुत्वादस्य ।
 यद्वा—सत्यस्यापि सत्यभूतेन, सर्वदा मोक्षत्वाभावात् ॥

^२ देवा इति षट्पदा जगती ॥ हे देवाः ! वयं सपुत्रपौत्राः
 जीवनकाम्याः जीवनमात्मन इच्छन्तः । काम्यजन्तात्पचाद्यच्च ।
 यत् अनृतं वाचा ऊदिम उक्तवन्तः तस्मात् तन्निमित्तात्
 एनसः मां गार्हपत्यः अग्निः प्रमुञ्चतु यानि चान्यानि दुरि-
 तानि दुर्गाणि निमित्तानि कर्माणि सपुत्रपौत्राः चकृम । ते-
 नापि कर्मणा मां अनेनसं करोतु । मयि शुद्धे मत्सम्ब-
 न्धिनस्सर्वे विशुद्धा इति भावः ॥

^३ क्रतेनेत्यनुष्टुप् ॥ हे द्यावापृथिवी ! हे सरस्वति ! सर्वा
 अपि यूयं मां अंहसः मुञ्चत । कस्मात् ? क्रतेन यज्ञेन
 विगुणेन हेतुना क्रतात् प्राप्तात् । यच्च अन्यकृतं अन्येन
 निमित्तेन यदातिरिक्तेन कृतं अन्यैर्वा शत्रुभिः अभिचारादिना
 कृतं पापफलं आरिम प्राप्नुयाम तस्माच्च मुञ्चतेति । अर्तेर्लिटि
 'क्रच्छतृताम्' इति गुणः, 'अत आदेः' इति दीर्घत्वम् ॥

ऋतान्मां मुञ्चतां हंसः । यदन्यकृतमारिम । ^४स-
जातशंसादुत वां जामिशंसात् । ज्यायस-
शंसादुत वा कनीयसः । अनाज्ञातं देवकृतं
यदेनः । तस्मात्त्वमस्माज्जातवेदो मुमुग्धि । ^५यद्वा-
चा यन्मनसा । बाहुभ्यामूरुभ्यामष्टीवद्भ्याम् ॥
११७॥ शिश्रैर्यदनृतं चक्रुमा वयम् । अग्निर्मा त-
स्मादेनसः । ^६यद्धस्ताभ्यां चकर किल्बिषाणि ।

^४सजातशंसादिति जगती ॥ सजाताः समानजन्मानः, जा-
मयः भार्याः, ज्यायान् विद्यादिना प्रशस्ततरः, कनीयान् तेना-
प्यल्पतरः, एतेषां शंसः स्तुतिः मिथ्यागुणारोपेणाव्याकुलीक-
रणं तस्माद्धेतोः, अनाज्ञातं बुद्ध्या अननुसंहितं देवकृतं
देवविषये मया कृतं यत् एनः पापं तस्मात् अस्मान् त्वं
मुमुग्धि हे जातवेदः! जातानां अव्यामोहेन वेदितः! । मुञ्चतेः
'बहुळं छन्दसि' इति शपः श्लुः । केचिदाहुः—विपरीतलक्षणया
शंसः आक्रोशः इति, तन्निमित्तात् पापात् मुञ्चत इति योज्यम् ॥

^५यद्वाचेत्यतिशक्करी सप्तपदा ॥ वागादिभिः यदनृतं पापं
वयं चक्रुम । अग्निर्मैत्यादि गतम् । अष्टीवद्भ्यां जानुभ्याम् ।
शिश्रैरिति वचनव्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा—शिश्रचापलप्र-
कारैः । गतमन्यत् ॥

^६यद्धस्ताभ्यामिति त्रिष्टुप् ॥ हस्ताभ्यां यत् यानि कि-
ल्विषाणि, अक्षाणां इन्द्रियाणां वशं वर्जनीयं अगन्तव्यविषयं

अक्षाणां वयमुप जिघ्रमानः । दूरेपश्या च राष्ट्र-
भृच्च । तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि । ^७अदीव्य-
नृणं यदहं चकार । यद्वाऽदास्यन्त्संजगारा जने-
भ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः । ^८यन्मयि माता ग-
र्भे सति ॥ ११८ ॥ एनश्चकार यत्पिता । अग्निर्मा

उपजिघ्रमानः उपव्रन् उपगच्छन् विषयभोगसक्तः । यद्वा—
विषयमुपशमं कुर्वन् । हनोर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्, ताच्छीलिको
वा चानश्, व्यत्ययेन शपः श्लुः, विकरणत्वेन शः, बहुलं
छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम्, 'गमहन' इत्युपधालोपः, कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वेन 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । अनु-
दत्तां ऋणानि दूरेपश्या च राष्ट्रभृत् इत्येते अप्सरसो अनु-
दत्तां आनुपूर्वेण यथास्वं प्रत्यर्पयताम् ॥

^७अदीव्यन्निति शकरी षट्पदा ॥ अदीव्यन् समीचीनव्यव-
हारमकुर्वन्, यद्वा—यात्रां निर्वोढुं अशक्नुवन् हिंसित्वा यदृणं
अहं चकार, यच्च अदास्यन् अप्रत्यर्पयिष्यन् न प्रतिदास्यते
इदानीं तावत् गृह्यतामित्यभिसन्धिं कुर्वन् जनेभ्यः आदाय
यत्संजगार भक्षितवानस्मि । छान्दसं संहितायां दीर्घत्वम् ।
अग्निर्मा तस्मादिति गतम् ॥

^८यन्मयीति षट्पदा जगती ॥ मयि गर्भस्थे सति माता
यदेनः परपुरुषसेवादि चकार, पिता यदेनः प्रतिषिद्धमैथु-
नादि चकार । अग्निर्मेसादि गतम् ॥

तस्मादेनंसः । ^९यदापिपेषं मातरं पितरम् । पुत्रः
 प्रमुदितो धयन् । अहिंसितौ पितरौ मया तत् ।
 तदग्रे अनृणो भवामि । ^{१०}यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत
 द्याम् । यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निर्मा
 तस्मादेनंसः । ^{११}यदाशसां निशसा यत्पराशसां ॥
 १११ ॥ यदेनश्चक्रुमा नूतनं यत्पुराणम् । अग्निर्मा

^९यदापिपेषेति बृहती, पङ्क्तिर्वा ॥ यदहं मातुरुत्सङ्गस्थः
 मातरं आपिपेष पीडितवानस्मि हस्तपादेन । पितरं च पितुरु-
 त्सङ्गस्थः । पुत्रः दुःखात् पुन्नाम्रः त्राता । क्षान्तिहेतुरयम् ।
 प्रमुदितः हृष्टात्मा धर्माधर्मयोः अज्ञाता । तदपि कुत इत्याह—
 धयन् स्तनं पिबन् । अवस्थाप्रदर्शनेन अज्ञत्वं दर्शयति । तत्
 तदा मया तादृशेन पितरौ मातापितरौ अहिंसितौ अनु-
 पद्भुतावेव । यद्वा—क्रोधकारिणौ मा भूताम्, तथाऽपि तयोः
 या क्षान्तिः तदानीं नाभूत् तत्राहं अनृणो भवामि तत्प्रत्युप-
 काराकरणपापरहितो भूयासं त्वत्प्रसादेन ॥

^{१०}यदन्तरिक्षमिति शकरी षट्पदा ॥ यदन्तरिक्षादीनि य-
 जिहिंसिम हिंसितवानस्मि तदनिष्टाचरणात् । लोकवासिनो वा
 गृह्यन्ते । अग्निर्मेसादि तुल्यम् ॥

^{११}यदाशसेति शकरी षट्पदा ॥ शसु हिंसायां, आशसा
 आभिमुख्येन हिंसया निशसा निभृतया हिंसया पराशसा

तस्मादेनसः । ¹²अतिक्रामामि दुरितं यदेनः । ज-
हामि रिप्रं परमे सधस्थे । यत्र यन्ति सुकृतो
नापि दुष्कृतः । तमारोहामि सुकृतां नु लोकम् ।
¹³त्रिते देवा अमृजतैतदेनः । त्रित एतन्मनुष्येषु
मा मृजे । ततो मा यदि किञ्चिदानुशे । अग्निर्मा
तस्मादेनसः ॥ १२० ॥ गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दु-

अनिवृत्तया हिंसया, एवं यदेनः चकृम । नूतनं इदानीतनं,
पुराणं पूर्वस्मिन् जन्मनि भवम् । अग्निर्मेखादि समानम् ॥

¹²अतिक्रामामीति त्रिष्टुप् ॥ यदुरितं दुर्गतिकारणं एनः
पापं तदहं अतिक्रामामि अतिक्रम्य गच्छामि त्वत्प्रसादात् ।
किञ्च—परमे सधस्थे सहस्थाने अस्मिन् संसारे यन्मयि रिप्रं
पापं लिप्तमिव निर्माप्युं शक्यं तदपि जहामि त्यजामि त्वत्प्र-
सादात् । ततश्च यत्र यन्ति सुकृत एव न कदाचिदपि
दुष्कृतः तं सुकृतामेव सम्बन्धितं लोकं आरोहामि । नु
पूरणं अविघ्नेन वा ॥

¹³त्रित इत्यादि षट्पदा ॥ 'तत एकतोऽजायत'* इत्यत्रोक्तानां
एकतादीनां त्रयाणामपि प्रदर्शनार्थं त्रितग्रहणम् । तस्मिन् त्रिते
देवाः एतत् एनः पापं अमृजत 'ते देवा आप्येष्वमृजत'*
इति दर्शनात् । स च त्रितः एतत् पापं मनुष्येषु सूर्या-
भ्युदितादिषु मामृजे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम् । ततः

रिता यानि चकृम । करोतु मामनेनसम् । ¹⁴दिवि
जाता अप्सु जाताः । या जाता ओषधीभ्यः ।
अथो या अग्निजा आपः । ता नश्शुन्धन्तु शुन्ध-
नीः । ¹⁵यदापो नक्तं दुरितं चराम । यद्वा दिवा
नूतनं यत्पुराणम् । हिरण्यवर्णास्तत् उत्पुनीत नः ।

मां मनुष्यं यदि किञ्चित् पापं आनशे व्याप्नोति, अग्नि-
र्मैसादि गतम् ॥

¹⁴दिवि जाता इत्यनुष्टुप् ॥ या आपः दिवि जाताः द्युलो-
कप्रादुर्भूताः नित्याः वर्तन्ते । याश्च अप्सु कर्मसु जाताः
कर्मजन्याः, अपां स्थानेषु कूपादिषु वा आविर्भूताः । याश्च
ओषधीभ्यः आविर्भूताः, रसात्मिकाः । अथो अपि च
या अग्निजाः विद्युतो जाताः रविकिरणेभ्यो जाताः वर्ष्याः ।
तास्सर्वाः आपः अस्मान् शुन्धन्तु शोधयन्तु शुन्धनीः सर्वस्य
लोकस्य शोधन्यः ॥

¹⁵यदाप इति त्रिपदा त्रिष्टुप्, विराड्वा ॥ हे आपः!
यद्दुरितं पापं वयं चराम आचराम नक्तं रात्रौ । यच्च
दिवा अहनि यन्नूतनं इदानीन्तनं यच्च पुराणं पूर्वमाचराम ।
यद्वा—नूतनं नवं मनुष्यं पापं तत् । पुराणं पूर्वमेव प्रसि-
द्धम् । ततः तस्मात् पापात् उत्पुनीत उत्कृष्टं शोधयत नः
अस्मान् हे हिरण्यवर्णाः! हितरमणीयवर्णाः! उज्ज्वलवर्णा वा ॥

¹⁶ इमं मे वरुण तत्त्वां यामि । त्वं नो अग्रे स त्वं नो अग्रे । त्वमग्रे अयाऽसि ॥ १२१ ॥

अनेनसमष्टीवद्भ्यां सति पराशसाऽऽनशोऽ-
ग्निर्मा तस्मादेनसः पुनीत नस्त्रीणि च ॥ १२ ॥

यदेवा गार्हपत्यो यद्वस्ताभ्यां यन्मयि माता
यदापिपेष यदन्तरिक्षं यदाशसाऽतिक्रामामि त्रिते
देवा दिवि जाता अफ्सु जाता यदापं इमं मे व-
रुण तत्त्वां यामि त्वं नो अग्रे स त्वं नो अग्रे
त्वमग्रे अयाऽसि ॥

¹ यत्ते ग्राव्ण्णां चिच्छिदुस्सोम राजन् । प्रिया-

¹⁵ इमं मे वरुणेत्यादि पञ्चानां प्रतीकग्रहणम् । व्याख्याताश्चैता
'इन्द्रं वः'* इत्यादिषु† ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे भट्टभास्करीये तृतीये सप्तमे
अच्छिद्रेषु द्वादशोऽनुवाकः.

¹ दध्ना पयसा वा मधुमिश्रेण ऋजीषमभिजुह्वति—यत्ते ग्राव्णेति
त्रिष्टुभा ॥ हे राजन्! राजनशील! सोम! यत् यानि तव
अङ्गानि प्रियाणि प्रियतराणि ग्राव्णा ग्रावभिः जातावेकवच-

पयङ्गानि स्वधिता परूषि । तत्संधत्स्वाज्येनोत
वर्धयस्व । अनागसो अधमित्संक्षयेम । यत्ते ग्रा-
वा बाहुच्युतो अचुच्यवुः । नरो यत्ते दुदुहुर्दक्षिणे-

नम्, चिच्छिदुः अभिषुण्वन्तः ऋत्विजः पीडितवन्तः । स्वधिता
स्वधितानि आत्मनि निहितानि आत्मीयानि परूषि पर्वाणि
चिच्छिदुः इत्येव । यद्वा—स्वधिता स्वधितिना । तृतीयाया
यादादेशः । तेन पशोः परूषि अवयवान् छिन्दन्ति । एवं
तव यान्यङ्गानि चिच्छिदुः । तत् तानि संधत्स्व प्रकृति-
स्थानि निर्बाधानि स्थापय । आज्येन आज्यसदृशेन मधुना
दध्ना वा पयसा वा मिश्रेण संधानप्राप्तानि कुरु । उत अपि
च वर्धयस्व भूयः वृद्धतराणि कुरु । ततः वयं अनागसः
अनपराधाः अधमित् अत एव हेतोः । छान्दसो मकारोप-
जनः संहितायां, शब्दान्तरं वा अथेत्यनेन समानार्थम्, 'अव्य-
यादाप्सुपः' इत्यस्यापवादो वा अम्भावः । संक्षयेम सम्यग्व-
सेम, क्षि निवासगत्योः ॥

यत्ते ग्रावेति प्रस्तारपङ्क्तिः ॥ हे सोम! देव! देवनशील! तव
अङ्गं ग्रावा अश्मा बाहुच्युतः बाहुभ्यां संप्राप्तः संगृहीतः ।
'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अचुच्यवुः अच्याव-
यत् अपातयत् । वचनव्यत्ययः, अन्तर्भावितण्यर्थाल्लुङि शपश्श्लुः,
'जुसि च' इति गुणः, 'बहुळमन्यत्रापि' इति वा णिलुक् ।
प्रहारदाढ्यार्थं बाहुच्युत इत्युक्तम् । किंच—यत्तवाङ्गं दक्षिणेन

न । तत् आप्यायतां तत्ते । निष्टयायतां देव सोम ।
 ३यत्ते त्वचं विभिदुर्यच्च योनिम् । यदास्थानात्प्रच्यु-
 तो वेनसि त्मना ॥ १२२ ॥ त्वया तत्सोम गुप्त-

प्रवलेन हस्तेन नरः मनुष्याः ऋत्विजः दुदुहुः रसादानेन
 रिक्तीकृतवन्तः । प्रपूरणं पूरणनिवृत्तिः प्रस्मरणादिवत् । तत्
 तवाङ्गं आप्यायतां वर्धताम् । व्याप्त्यर्थं तत् इति द्विर्वचनम्,
 सर्वं अङ्गं आप्यायतामिति, यथा—‘पुरुष इष्टकामुपादधातुरुष
 इष्टकाम्’* इति । किञ्च—तत्तवाङ्गं सर्वं निष्टयायतां पीड-
 नेन विच्छिष्टं पुनः सङ्गीभवतु निरन्तरं निश्चयेन वा । निष्टया-
 नार्थं वा द्वितीयं तत्तेग्रहणम् ॥

३यत्ते त्वचमिति त्रिष्टुप् ॥ हे सोम ! यत् यदर्थं तव
 त्वचं विभिदुः विदारितवन्तः ऋत्विजः । यच्च यदर्थं तव
 योनिं कारणं कन्दमूलं विभिदुः उत्पाटनेन । यच्च त्वं आ-
 स्थानात् उत्पत्तिस्थानात् प्रच्युतः वेनसि स्मरसि उत्कण्ठां
 करोषि त्मना आत्मन्येव आत्मसाक्षिकमेव, लतासाहचर्यात् ते-
 जितानां आस्थानावाससुखानां स्मरसि । तत् अस्माकं कर्म
 त्वयैव विस्मृतापकारेण गुप्तं रक्षितं अस्तु कर्मार्थं इदं एभिः
 कृतं न वृधेति क्षन्तव्योपराध इति यावत् । नः अस्माकं
 परमे उत्कृष्टे व्योमन् विशेषेण रक्षके स्वर्गे निमित्तभूते सति
 त्वया सह सा सन्धा तत्संभ्रानं अपकारविस्मृतिलक्षणं असत्
 अस्तु । अस्तेर्लेव्यडागमः ॥

मंस्तु नः । सा नस्सन्धाऽसत्परमे व्योमन् । ^१अ-
हाच्छरीरं पर्यसा समेत्य । अन्योऽन्यो भवति वर्णो
अस्य । तस्मिन्वयमुपहूतास्तव स्मः । आ नो
भज सदसि विश्वरूपे । ^२नृचक्षास्सोम उत शुश्रु-
गस्तु । मा नो विहासीद्विर आवृणानः । अना-

^१अहादित्यादयः त्रिष्टुभः ॥ अहात् अजहात् अत्यजत् ।
व्यत्ययेन शपो लुक् । तव अभिषुतस्य शरीरं अन्यः नैजो
वर्णः रूपं अजहात् । पर्यसा दध्ना मधुना च समेत्य यथा
अस्य शरीरस्य अन्यः मनोहरः वर्णः भवति जायते, तस्मिन्
तथाकरणे वयं उपहूताः त्वैवानुज्ञाताः यस्मात् तस्मात् तवैव
सम्बन्धिनः वयं स्मः । यद्वा—तस्मिन् उपहूताः स्मः भूयास्म
तव तस्मिन् कर्मणि । अतः अस्मान् आभज आस्थापय
सदसि स्थाने विश्वरूपे सर्वभोग्यफलसमृद्धे ॥

^२नृचक्षा इति ॥ उत अपि च अयं सोमः नृचक्षाः
नृननुग्रहदृष्ट्या सदा पश्यन् । 'गतिकारकयोरपि' इत्यसुन्,
'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुश्रुक् अस्तु अस्म
द्विरां श्रोता भवतु । किपि छान्दसं द्विर्वचनं, कुक्, अन्त्य-
विकारश्च । यद्वा—शुश्रूषितव्योऽस्तु । सन्नन्तात् किपि अतो
लोपे वर्णयोर्विकारः । मा च अस्मान् कदाचिदपि विहासीत्
मा त्याक्षीत्, अस्माकं गिरः स्तुतीः आवृणानः संभजमानः
स्तुतिभिः प्रसन्नः अभिषवादि अपराधं क्षमतां इति भावः ।

गास्तनुवो वावृधानः । आ नो रूपं वहतु जायमानः ॥ १२३ ॥ ^६उपक्षरन्ति जुह्वो घृतेन । प्रियाण्यङ्गानि तव वर्धयन्तीः । तस्मै ते सोम नम इदमर्पय । उप मा राजन्सुकृते ह्वयस्व । ^७संप्राणापानाभ्यां समु चक्षुषा त्वम् । सः श्रोत्रेण

ततः अनागाः विस्मृतसकलापराधः तनुवः निजशरीराणि प्रत्यहं वावृधानः वर्धयन् । ण्यन्तात् छान्दसस्य लिटः कानच् । 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् । 'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति णिलुक् । नः अस्माकं आ सर्वतः सर्वकार्येषु जायमानः रूपं प्रशान्तं वहतु ॥

^६उपक्षरन्तीति ॥ हे सोम! राजन्! तव प्रियाणि अङ्गानि जुह्वः स्त्रुचः उपक्षरन्ति उपेत्य सिञ्चन्तु घृतेन क्षरणैः पयोदधिमधुभिः वर्धयन्त्यः त्वाम् । तस्मै तुभ्यमेव वषट्कारः नमः नमस्कारश्च युज्यते । मया च तथैव तत्क्रियते । अतः मां सुकृते शोभनकर्मफले उपह्वयस्व अनुजानीहि ॥

^७संप्राणापानाभ्यामिति ॥ हे सोम! राजन्! प्राणादिभिः आत्मीयैः सङ्गच्छस्व यत्तव शरीरे आस्थितं जातं पाषाणादिविकारजातं तत् शमु शान्तमेव सुखनिमित्तमेव अस्तु । अतः त्वं अस्माकं जानीतात् जानीहि पथीनां पथां सङ्गमने सहगमने मित्रत्व इति यावत् । यद्वा—पथां सङ्गमे तव पथित्वे

गच्छस्व सोम राजन् । यत्तु आस्थितुं शमू तत्ते
अस्तु । जानीतान्नस्संगमने पथीनाम् । एतं जा-
नीतात्परमे व्योमन् । वृकास्सधस्था विद रूपम-
स्य ॥ १२४ ॥ यदा गच्छात्पथिभिर्देवयानैः । इष्टा-
पूर्ते कृणुतादाविरस्मै । अरिष्टो राजन्नगदः परेहि ।

सङ्गमे अस्माकं जानीतात् हवींषि सामर्थ्यात् गम्यते । यद्वा—
पथां सङ्गमेनैषां मनोहरतया अस्मान् जानीहि ज्ञास्यसि उप-
कृतमेवमेभिरिति । ‘बहुलं छन्दसि’ इति पथ ईकारः ॥

१एतमित्यादि ॥ हे वृकाः ! वारकाः रश्मयः ! यद्वा—विवृ-
तकान्तयो वृकाः पुण्यात्मानः हे सधस्थाः ! सहानेन स्थिताः !
‘सधमाधस्थयोः’ इति सधादेशः । एतं सोमं परमे व्योमन्
विविधरक्षणे स्वर्गे जानीतात् जानीत । ‘तस्य तात्’ इति
तादादेशः । रूपं च अस्य सोमस्य स्पष्टं विद जानीत कि
यत्पुण्योऽयमिति । ‘विदो लटो वा’ इति थस्याकारः । आम-
न्त्रितयोरविद्यमानत्वात् निघाताभावः । ततः यदा अयं पथि-
भिः देवयानाहैः गच्छात् गच्छेत् । लेख्याडागमः । तदा
अस्मै इष्टापूर्ते इष्टापूर्तफलानि आविष्कृणुतात् आविष्कृणुत
त्वया एतानि भोक्तव्यानीति । इष्टं देवानां, पूर्तं पितॄणाम् ॥

२अरिष्ट इति ॥ हे राजन् ! अरिष्टः केनचिदप्यहिंसितः
अरोगश्च सन् परेहि परागच्छ । नमस्ते अस्तु चक्षसे दर्श-

नमस्ते अस्तु चक्षसे रघूयते । नाकमारोह सह
यजमानेन । सूर्यं गच्छतात्परमे व्योमन् । ¹⁰अभू-
द्देवस्सविता वन्द्योऽनु नः । इदानीमहं उपवाच्यो
नृभिः । वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः । श्रेष्ठं नो
अत्र द्रविणं यथा दधत् । ¹¹उप नो मित्रावरुणा-

नकुशलाय रघूयते रघूँ शीघ्रां गतिं आत्मन इच्छते । कपि-
लकादित्वान् लत्वविकल्पः, 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
नाकं अविद्यमानदुःखस्थानं यजमानेन सह आरोह । ततः
परमे व्योमन् पुण्यस्थाने वर्तमानं सूर्यं गच्छतात् गच्छ ॥

¹⁰अभूद्देव इति जगती ॥ इदानीं सोमाराधनानन्तरं नः
अस्माकं निर्दोषाणां देवः सविता वन्द्यः अभूत् भवति ।
यो देवः अहः सम्बन्धेन नृभिः मनुष्यैः शूरैः उपवाच्यः
उपेत्य वक्तव्यः स्तोतव्यः स्वस्वाभिलषितसिद्धये । तस्मात् अस्मा-
भिरपि अयं देवः वन्द्य इति । कः पुनरस्य विशेष इत्याह—
यः रत्नानि रमणीयानि धनानि मानवेभ्यः विभजति उदया-
दिभिः, स देवः अस्मभ्यं श्रेष्ठं प्रशस्यतमं द्रविणं अत्रैवा
हनि यथा दधत् दद्यात् तथा अयं देवः इदानीं वन्द्य इति ।
लेट्याडागमे 'घोर्लोपो लेटि वा' इति लोपः ॥

¹¹उप न इति त्रिष्टुप् ॥ मित्रावरुणौ नः अस्मान् निवृत्त-
सोमपराधान् इह अहनि उपावतम् । हे सखाया! समान-
ख्यानौ! अस्मदर्थं एकमतीभवन्तौ! । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ।

विहावतम् । अन्वादीध्याथामिह नस्सखाया ।
 आदित्यानां प्रसितिर् हेतिः । उग्रा शतापाष्टा घ
 विषा परिणो वृणक्तु । ¹²आ प्यायस्व सं ते ॥ १२५

त्मना जायमानोऽस्य दधत्पञ्च च ॥ १३॥

यदिदीक्षे मनसा यच्च वाचा । यद्वा प्राणैश्च-

इह अस्मान् अन्वादीध्याथां अनुक्रमेण सर्वथा दीप्तान् कुरु-
 तम् । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ततः युवयोः प्रसादात् आ-
 दित्यानां सम्बन्धिनी या प्रसितिः प्रकृष्टबन्धना हेतिः हिंसा
 दुष्कृतकारिषु भवति । उग्रा उद्गूर्णा शतापाष्टा बहुपाशा बहु-
 स्पाशा वा । यद्वा—आष्टा दिशः शतथा आप्या आष्टा अस्या इति
 शतापाष्टा । वेति पूरणः, प्रसिद्धौ वा । विषा व्यापिनी । विषेः
 इगुपधलक्षणः कः । सर्वा अस्मान् परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु ॥

¹²आप्याय स्व समेतु ते, सं ते पयांसीति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥
 'मा नो हंसीत्' * इत्यत्र व्याख्याते । इह तु अनयोः प्रतीकग्रहणम् ॥

इति तैत्तिरीये ब्राह्मणे भट्टभास्करमिश्रविरचिते तृतीये
 सप्तमे त्रयोदशोऽनुवाकः.

¹अवभृथे स्नात्वा त्रिरञ्जलिनाऽपो विषिञ्चति—यदिदीक्षे इति
 षट्पदया धृत्या । यदहं दिदीक्षे यां दीक्षां कृतवानस्मि 'वाचा

क्षुपा यच्च श्रोत्रेण । यद्वेतसा मिथुनेनाप्यात्मना ।
 अद्रयो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दी-
 क्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि
 तेज इन्द्रियम् । यदृचा साम्ना यजुषा । पशूनां
 चर्मन् हविषा दिदीक्षे । यच्छन्दोभिरोषधीभिर्वन-

मे वाग्दीक्षताम् * इत्यादिदीक्षितवादादिनिगमलक्षणं व्रतम् । मन-
 आदिभिः दीक्षा तद्विषये नियतत्वम् । रेतसा दीक्षा तस्य
 स्कन्दनान्निवृत्तिः । आत्मना दीक्षा पुरुषार्थान्निवृत्तिः । एवं यां
 दीक्षां कृतवानस्मि तस्या दीक्षायाः विमोक्तीः विमोक्त्र्यः मां
 विमुचन्त्यः आपः मयि तेजः इन्द्रियं च दधिरे दधतां
 स्थापयन्तु । ताभिः एवं च दीक्षायाः मुक्तोऽहं तेजस्वी इन्द्रि-
 यावांश्च भवामीति भावः । कः पुनरपां विशेष इत्याह—अद्रयो हि
 हेतुभ्यः सर्वे लोकाः लोकवासिनः तेजः इन्द्रियं च दधते ।
 तस्मात् ता एव शुक्राः निर्मलाः तपसः उपसदश्च विमोच-
 नीः सम्यगनुष्ठाप्य तत उत्तारयिष्यः मां दीक्षायाः विमुचन्तु,
 ता एव हि ईदृश्या दीक्षाया विमोक्तुं क्षमाः, तेजः इन्द्रियं
 च मयि दधत्विति ॥

यदृचा इत्यष्टिः षट्पदा ॥ यत् अहं ऋगादिभिः दिदीक्षे ।
 यच्चाहं पशूनां चर्मणि कृष्णाजिनादौ दिदीक्षे । यच्च हविषा
 पयआदिना दिदीक्षे । यच्च छन्दोभिः गायत्र्यादिभिः । यच्च

* आप. श्रो. सू.

स्पतौ । अद्भ्यो लोका दधिरे तेजं इन्द्रियम् ॥ १२६
 शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमो-
 क्तीर्मयि तेजं इन्द्रियम् । ^३येन ब्रह्म येन क्षत्तम् ।
 येनैन्द्राग्नी प्रजापतिस्सोमो वरुणो येन राजा ।
 विश्वे देवा ऋषयो येन प्राणाः । अद्भ्यो लोका
 दधिरे तेजं इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो वि-
 मोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि तेजं इन्द्रियम् ।
^४अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं
 धाम ॥ १२७ ॥ अग्नेः प्रियतमं हविस्स्वाहा ।

ओषधीभिः दर्भपुञ्जीलैः यच्च वनस्पतौ वनस्पतिविषये दण्डा-
 दिना द्विदीक्षे । ततः मां आपः मुञ्चन्तु । अद्भ्यो लोकाः
 इति समानम् ॥

^३येन ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मादीनि लोकान्तानि मां प्रपदिरे ।
 यद्वा—येन कारणेन ब्रह्मादीनि लोकान्तानि तेजः इन्द्रियं
 च अद्भ्यो दधिरे, तस्मात् ताः मां दीक्षायाम् विमुच्य तेज-
 स्विनं इन्द्रियवन्तं च कुर्वन्त्विति । गतमन्यत् ॥

^४आर्त्विज्येन सोमं भक्षितवतः होममन्त्राः—अपां पुष्पम-
 सीत्यादीनि यजूर्षि ॥ हे आज्य ! अपां पुष्पं वृष्ट्याः परि-
 णतिरसि तृणनिष्पत्त्यादिक्रमेण वृष्टिजन्यत्वात् । ओषधीनां

अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम । इन्द्रस्य प्रियतमं हविस्स्वाहा । अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम । विश्वेषां देवानां प्रियतमं हविस्स्वाहा । वयं सोम व्रते तव । मनस्तनूषु पिप्रतः । प्रजावन्तो

रसः रसपरिणामोऽसि, तृणादिभक्षणेन गोभ्यो जातत्वात् । सोमस्य प्रियं इष्टं धाम जन्म त्वमसि । सोमस्यैवेदं जन्म प्रियतमं यदाज्यं नामेति भावः । किञ्च—अग्रेरपि प्रियतमं हविरसि । तं त्वां स्वाहाकृतं करोमि सोमभक्षणनिमित्ताधर्मशोधनार्थम् । उत्तरे अनेनैव गते । इन्द्रस्य, विश्वेषां देवानां, इति विशेषौ ॥

^५आज्यशेषं भक्षयति—वयं सोमेति गायत्र्या ॥ सोम! तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः मनश्च तनूषु शरीरेषु शरीरविषयेऽपि पिप्रतः श्रीणयन्तः तनुवत्सु वा मनुष्येषु मनःप्रीतिं कुर्वन्तः तनुविषयं मनः पालयन्तो वा भवन्तः वयं सर्वदा प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादिसमन्विता एव अशीमहि भुञ्जीमहि भोगान् । व्यत्ययेनात्मनेपदं, शपो लुक् । यद्वा—तनूषु पिप्रतः भजमानाः मनोरथं सर्वं अशीमहि अश्रुवीमहि । पिपतेः शतरि 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्त्वम्, 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्, 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः ॥

अशीमहि ॥ १२८ ॥ ^६देवेभ्यः पितृभ्यस्स्वाहा ।
 सोम्येभ्यः पितृभ्यस्स्वाहा । ^७कव्येभ्यः पितृभ्य-
 स्स्वाहा । ^८देवांस इह मादयध्वम् । सोम्यांस
 इह मादयध्वम् । ^९कव्यांस इह मादयध्वम् । ^{१०}अ-
 नन्तरिताः पितरस्सोम्यास्सोमपीथात् । ^{११}अपैतु
 मृत्युरमृतं न आगन् । वैवस्वतो नो अभयं क-

^६दक्षिणाग्नौ होमः—देवेभ्य इति यजूंषि ॥ देवेभ्यः देवन-
 शीलेभ्यः पितृभ्यः सोम्येभ्यः सोममर्हद्भ्यः । सोममर्हतीति यः ।
 कव्येभ्यः कव्यवद्भ्यः कव्यभुग्भ्यः स्वाहुतं इदमस्तु ॥

^७जघनेन तमग्निं दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दधि ददाति—देवास
 इति यजुभिः ॥ आमन्त्रितानां पादादित्वात् षाष्टिकमाद्युदात्त-
 त्वम् । मादयध्वं तृप्यत, हे पितरः! देवादिलक्षणाः! । मद
 तृप्तियोगे, चुरादिः ॥

^८उपनिष्ठते अनन्तरिता इति यजुषा ॥ सोम्याः पितरः
 सोमपीथात् सोमपानात् अनन्तरिताः अव्यवहिताः यथो-
 चितं उपचिताः भवन्तु । सोमपीथानामुपचितेन सोमस्य पानेन
 तृप्यन्त्विति यावत् ॥

^९द्वादशाहे पत्न्या दीक्षितेषु दीक्षानन्तरं समन्वारब्धेषु गार्ह-
 पत्ये होमः—अपैतु मृत्युरिति जगती, त्रिष्टुप् ॥ अपैतु अप-
 गच्छतु मृत्युः अमृतं अमृतत्वं नः आगन् आगच्छतु । छा-

णोतु । पूर्णं वनस्पतेरिव ॥ १२९ ॥ अभि नञ्शी-
यतां रयिः । सचतां नञ्शीचीपतिः । ¹⁰परं मृत्यो
अनु परेहि पन्थाम् । यस्ते स्व इतरो देवयानात् ।
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि । मा नः प्रजां री-

न्दसे लुङि 'मन्ते वस' इति च्लेर्लुक् । 'मोनो धातोः' इति
नत्वम् । वैवस्वतश्च अस्माकं अभयं कृणोतु करोतु मरणभयं
मा कार्षीदित्यर्थः । किञ्च—वनस्पतेः पक्वं पर्णमिव नः अस्मान्
अभिलक्ष्य रयिः धनं शीयतां अयत्नेन निपततु स्वयमेव अ-
स्मत्पार्श्वं आगच्छतु । शङ्खु शतने, पात्रादिना शीयादेशः ।
यद्वा—अभिशयनं उपरिशयनं पुनःपुनर्वृद्धिः । यथा वनस्पतेः
पर्णानां पुनःपुनः प्ररोहः एवं अस्माकं रयिः उपर्युपरि अ-
स्मासु शीयतां उपचीयतां इति यावत् । व्यत्ययेन श्यन् ।
अयादेशाभावश्च । अपि च शचीपतिः इन्द्रश्च अस्माकं अ-
स्मान्वा सचतां समवैतु ॥

¹⁰पत्नीर्वर्जितेषु दक्षिणाग्नौ होमः—परं मृत्यो इति त्रिष्टुप् ॥
हे मृत्यो! परं अन्यं पन्थानं मार्गं यत्र वयं न वर्तमहे तमेव
मार्गं अनुपरेहि अपरावृत्त अनुगच्छ । कीदृशः पुनरसा-
वित्याह—यस्तव स्वः स्वभूतो मार्गः देवयानादितरः तमनु-
गच्छ । वयं हि देवयाने स्थिताः । तस्मात् अस्मन्मार्गं मा
गा इति । चक्षुष्मते साधुदर्शिने शृण्वते उक्तं आदरेण
गृह्यते, यस्मात् इत्थं असि । तस्मात् तुभ्यं इदं ब्रवीमि—

रिषो मोत वीरान् ।^{११} इदम् नु* श्रेयोऽवसानमाग-
न्म । यद्भोजिद्वनजिदंश्चजियत् । पूर्णं वनस्पते-
रिव । अभि नंशशीयताः रयिः । सचंतां नशशी-
पतिः ॥ १३० ॥

वनस्पतावद्भयो लोका दधिरे तेज इन्द्रियं
धामाशीमहीवाभि नंशशीयताः रयिरेकं च ॥ १४ ॥

सर्वान् यद्विष्वण्णेन वि वै याः पुरस्ताद्देवा
देवेषु परि स्तृणीत सक्षेदं यदस्य पारेऽनागस उ-

अस्माकं प्रजां पुत्रादिकां वीरांश्च अन्यान् पुरुषान् मा
रीरिषः मा नीनशः । यद्वा—परं पन्थानं अनुपरेहीति । ननु
परस्मिन्नेव पथि तिष्ठन् चौर्येणैव अस्मदीयां प्रजां हरेदिति सं-
भावयन्नाह—चक्षुष्मते स्वयमेव निरूपकाय शृण्वते अपराधान्
श्रुत्वा तदनुरूपं दण्डकारिणे तुभ्यं ब्रवीमि माऽस्माकं प्रजां
अन्यायेन रीरिषः मा च वीरान् इति ॥

^{११}आहवनीये जुहोति—इदम् नु श्रेय इति जगत्या त्रिष्टुभा
वा ॥ इदम् इदमेव नः अस्माकं श्रेयः प्रशस्यतरं अन्येभ्यः

*सायणीयभाष्यानुसार्येष पाठः. भट्टभास्करीयभाष्यानुसारी तु 'इदम्
नः' इति पाठः संभाव्यते । क्वचित् लिखिते मुद्रिते च कोशे 'इदम् नुः'
इत्यप्युपलभ्यते.

अनु. १४]

भट्टभास्करभाष्योपेतम्.

413

दस्तांफसीद्वहं प्रतिष्ठा यदैवा यत्ते प्रावृण्णा यदि-
दीक्षे चतुर्दश ॥ १४ ॥

सर्वान्भूतिभेव यामेवाफस्वाहुतिं व्रतानां पर्ण-
वल्कस्सोम्यानामस्मिन् यज्ञेऽग्रे यो नो ज्योग्जी-
वाः परोरजाः प्रतैमहे ब्रह्म प्रतिष्ठा गार्हपत्यस्त्रि-
शदुत्तरशतम् ॥ १३० ॥ सर्वान् वै-शचीपतिः ॥

हरिः ओम् तत्सत्.

गृहेभ्यः अवसानं यागगृहं आगन्म आगताः स्मः । छान्दसे
लुडि 'मन्त्रे वस' इति च्छेर्लुक् । यदिदं गोजित् गवां
जेतृ लाभहेतुः, धनजित् प्रीणनानां वस्त्राणां जेतृ, अश्वजित्
महार्घाणामश्वानामपि लाभहेतुः तस्मात् अवसानान्तरात् इदं प्रश-
स्यतरम् । पर्णं वनस्पतेरित्यादि सुबोधम् ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये
तृतीयेऽष्टके सप्तमप्रश्ने चतुर्दशोऽनुवाकः.

अङ्घ्रिप्रश्नस्तमाप्तः.

हरिः ओम्.

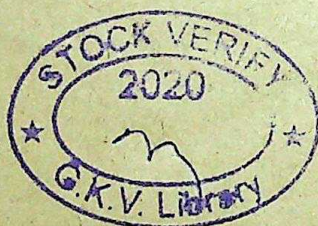
अशुद्धसंशोधनम्.

पृष्ठे	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
४६	६	श्रुत्य	श्रुत्यै
६९	३	दात्रे	प्रदात्रे
७३	"	त्वा	त्वा
८४	"	प्रति	प्रति त्वा
९८	७	द्वितीय	द्वितीय
११४	१	अत्मान	आत्मान
१३७	४	इत्याह-	इत्याह !
"	१०	वि ।	वि-
१४९	९	वेदे	वेदे
१५०	५	सत्ता	सत्त्वा
१८४	१	देवेद्वा	देवेद्धो
१९१	११	अग्निः	^२ अग्निः
२०९	२	कृधा	कृधी
२९१	१	हुतः ।	हुतः ॥३॥

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२११	५	॥ ३ ॥	॥ ४ ॥
२१४	३	४ ॥	५ ॥
२१६	५	वीर	वीरै
२४४	३	मिष	मिष
३६०	२	तन्मि	तन्मि
३६७	११	अपहतं	अपहतं
३७२	३	म	मे
३७९	२	गोषु ।	गोषु ।

(व्याख्याने)

१०७	८	स्फयेनोदीचश्चाधरा	स्फयेनोदीचश्चाधराच
१४६	२	अप्यायन्ता	आप्यायन्ता
२६४	१४	अवर्धयेतात्	अवर्धयेताम्
२७०	३	[प्रासा]शम्या परास्यात्	शम्या परास्या[प्रासा]त्

Compiled
1939-2000

